ГЛАСНИК

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА 69

РАСПРАВЕ И ДРУГИ ЧЛАНЦИ

У БЕОГРАДУ 1889

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

На продају у књижарници В. Валожића

ГЛАСНИК

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА 69

РАСПРАВЕ И ДРУГИ ЧЛАНЦИ

ПОНИШТЕНО
Бр. 7068/69

У БЕОГРАДУ 1889

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

На продају у књижарници В. Валожића

1968

DR
301
S67
kn.69-70

LIBRARY
JUN 12 1974
UNIVERSITY OF TORONTO

ПРЕГЛЕД.

СТРАНА

1. Прилози за синтаксу српскога језика. I. О падежима без предлога. Од Пере П. Ђорђевића. (Наставак и крај) . . 1
2. Енглеска, француска и српска порота. Написао J. Ђ. Авакумовић. (Наставак) 97
3. У спомен Димитрију Матићу. Беседа Стојана Бошковића. 163
4. Црте из Босне. Од митрополита Хаџи-Саве Косановића. 243
5. Извештај управи Српскога Ученог Друштва о пештанској изложби 1885. Од Д. С. Милутиновића и М. Валтровића 259
6. Прилог броманилу. Од С. М. Лозанића 262
7. Други прилог алгебарским влацима вишега степена. Од Петра J. Живковића 266
8. Изводи из записника 323

ПРИЛОЗИ ЗА СИНТАКСУ СРПСКОГА ЈЕЗИКА.

I

О ПАДЕЖИМА БЕЗ ПРЕДЛОГА

ОД

Пере П. Ђорђевића,

ПРОФЕСОРА.

(СВРШЕТАК)

Г., Генетив.

(«Родитељни» = други падеж = «присвојни»)

Једним бројем својих функција наш генетив [1] долази у ред свих оних „косих“ падежа, који бележе однос некога имена према глаголу, прироку: то је *аблативна* страна нашега генетива; другим опет бројем својих значења наш, као и заједнички арпојевропски, генетив чини засебну врсту међу косим падежима, јер казује — он једини — однос имена према имену, те се и зове падеж „адноминални“, падеж који „не стоји ни у ком од-

---

[1] Генетив, а не генитив зато, што је ова латинска реч превод грчке стоичке ptōsis genikýˊ, те отуда и generalis, јер је то падеж, који означава «род» = врсту (а не «род» = пол) или падеж, који служи, као што вели Steinthal у својој Geschichte der Sprachwissenschaft, p. 296., «zur Bezeichnung der Gattung, des génos;» G. H. Müller, op. cit., стр. 41. — И Миклошић вели: генетив.

носу према глаголу“ ([1]): то је *генетивна* страна нашега генетива. Као год што у језику грчком и немачком, тако и у свима језицима словенским један падеж, сам генетив, одговара двема: генетиву и аблативу латинског и старог индиског језика ([2]). С тога, говорећи о садашњем нашем генетиву, треба најпре говорити о постанку и првобитним значењима генетива и аблатива посебице, па онда о узроцима, који учинише да се ова два првобитно различна падежа претопе у један, или о томе, како се овај други облик, аблатив, у нашем језику изгубио као засебан падеж.

По реду стварања у другој, млађој формацији падежној на прво место ([3]) долази *генетив*, падеж, о чијем се првобитном значењу прилично слажу готово сви лингвисти. Ма да, на пр., локалисти и овај падеж — поред номинатива и локатива — издвајају из реда својих правих падежа, инак и они и нелокалисти овако тумаче значење и постанак старога генетива: он казује „iunctionem duarum rerum vel complementum“ ([4]) или „најтешњу везу у коју долазе два члана (две именице) једне реченице, али не одређујући изближе начин тога односа или везивања“ ([5]). Отуда опет иде и оно, као што вели Делбрик ([6]), омиљено тумачење, по коме је генетив управо придев, који се са својом именицом не слаже у роду и падежу,

---

[1] Dr. H. Hübschmann, «Zur Casuslehre», стр. 131.

[2] Miklosich, «Vergl. Gramm.», IV, 447.

[3] Curtius, «Zur Chronol. d. indog. Spr.», стр, 77.

[4] По Miklos., IV, 448, Siecke, «De genetivi in lingua sanscr. impr. vedica usu», Berolini, 1869., стр. 10.

[5] Hübschmann, op. cit., 268. — Амерички језикозналац W. Dw. Whitney, «Indische grammatik», Leipzig. 1879., овако каже право значење индиског генетива: «Он припада имену, те га ближе одређује, означавајући нешто што се на то име односи тако, да се тиме каквоћа овог падежа или ове свезе ближе преноси», стр. 94.

[6] «Syntact. Forsch.», IV, 38.

и који показује „припадање“ (А. Поповъ, op. cit. 24.) или „врсту (genus), ред стварî, у који долази какав предмет“ (Mikl. IV, 450). Пошто је пак наставак правога генетива (у једнини) — бар већином — исти онај, којим постаје и номинатив: некадашња заменица sa (¹), то се разлика између ова два падежа види у томе, што у номинативу тај наставак долази „чисто атрибутивно (karmadhâraja = детерминативна сложена основа), а у генетиву конструктивно (tatpurusha = зависна сложена основа)“; другим речима: генетив је таква сложена основа од имена и демонстративне заменице, која се, да би постала придев, одржала без номиналне флексије, стереотипна, непроменљива (²).

Тако показани стари и прави генетив почео је врло рано примати на се и функције, а у неких речи и облик (³), старога аблатива. Овај пак стари падеж или, боље, данашња аблативна страна нашега генетива означава предмет, од кога се нешто одваја, оно, од чега нешто одлази или полази, „раскрсницу или бакву.“ (⁴) Из овога првобитног значења обично се „изводе“ и све остале аблативне функције, а и то значење и све те функције такве су, да се, као што ћемо видети, примичу и на многим тачкама додирују с функцијама правога генетива. То је опет узрок, што се чине чак и такви огледи, да се генетив ослободи

(¹) Управо «artikelartige Pronominalstamm», Curtius, op. cit., 75.

(²) Hübschmann, «Zur Casuslehre», 110. Генетив стоји према номинативу и акузативу као право «извођење» или као секундарно образовање основâ према примарном; Curtius, op. cit., 78.

(³) «War *-a-sa* ursprünglich eine Masculinform, so konnte man als Neutrum dazu nach der pronominalischen Declination *-a-ta* erwarten; wie *-a-sa* sich später zu *-a-s*, so müsste sich *-a-ta* zu *-a-t* verkürzen. *-a-t* ist aber die Endung des Ablativs», Curtius, op. cit. стр 77.

(⁴) «Den Trennungs- oder Ausgangspunkt», Delbrück, «Synt. Forsch.» IV, 46; — Hübschmann, «Zur Casuslehre», 228.

синкретизма, па да се из разноликих само његових функција изведу и значења друге врсте, аблативна ([1]). Али се, ако смо ради остати на реалном земљишту, не смемо баш ни мало одушевљавати широким генерализовањем и смелим конјектурама: тешко је, ако не и немогућно, сва значења и самога генетива извести из једног, првобитног, а то ли чак доказати да је то једно — нека стара, вајкадашња баква свима значењима и генетива и аблатива; посао би овај био сличан тражењу једног „основног“ значења или појма, што видесмо да се сматра као „заоставштина оних тобоже реалних апстракција старе граматичке школе, која је свој спас тражила у логичким категоријама, те сваком граматичким појаву калупе напред одређивала“ ([2]).

Према казаноме, чувајући се широкога генерализовања, мислимо да нећемо погрешити, ако сав претходни говор о једначењу аблатива с генетивом сведемо на ове три тачке. Најпре је потребно показати фактичну разноликост нашега и словенског генетива са стране формалне; за тим побројати све оне разнолике функције његове, којима он одговара, прво, генетиву и, друго, аблативу старога језика; и, најпосле, нагласити међу њима оне, које су додирују, те и из унутарњег, синтактичног разлога изазивају и потпомажу претапање ових двају падежа у један. А после овога може се, мислимо, приступити ређању фактичних данашњих функција нашега генетива — по свези која се данас међу њима опажа, а, колико је могућно, и гледајући на њихово генетивно или аблативно порекло.

Кад погледамо на форму, завршетке (да не кажемо „наставке“) српскога и ст. слов. генетива у разних имена, видимо разноликост много већу, но што бисмо јој се на-

---

[1] Ogrinz, „Jahresbericht etc.“, стр. 16.—20.

[2] Ziemer H., „Zeitschrift für Völkerpsych. u. Sprachwiss., v. Lazar u. Steinthal, B. XIV, 207.

дали, полазећи било од једног само генетива, било и од генетива и од аблатива. И у нашем, као и у другим арнојевропским језицима, именски је генетив само у множини свуда прави генетив; док је он, даље, у двојини увек једнак с локативом, у једнини је од разних основа различан: од основâ на дуго *а* (III врсте) генетив је постао наставком неког особитог локатива([1]), а од основâ на кратко *а* (I и II врсте) он је постао старим аблативним наставком([2]), те је прави генетивни облик у једнини остао само у именâ од основâ на *у*, на *и* и на сугласник (IV, V и VI врсте)([3]), у именâ, дакле, којих је најмање на броју. Друкчији опет од свих именских имамо генетив заменичке (па дакле и сложене) деклинације, како у једнини, тако и у множини([4]). И сви ови, тако различни по постању, — па дакле и по првобитном значењу — генетиви данас врше једне исте функције: у синтактичном погледу сви су они један облик, који само може имати различна значења. А то значи да и овде, као што једном поменусмо, језик може имати више средстава за један циљ и једно средство за више циљева.

Да се човек увери е је немогућно сва значења, било самога генетива, било и генетива и аблатива, свести на једно или, што је то исто, извести из једног (или баш и из два) „основног“ значења — доста је само изрећати их.

([1]) Наставак је тај *ām*, A. Leskien, «Die Declin. im slav.-lit. u. Germ.» стр. 123. и 124.; — Miklos. Fr., III B. («Wortbildungslehre»), стр. 4.

([2]) Најчешћи нам дакле генетив, генетив једнине од именицâ мушк. и средњ. рода — по облику није генетив, него стари аблатив (наст. — *at*).

([3]) Овако је само у ст. словенском: српски је језик погубио и старе облике IV и VI врсте, те их изједначио с облицима I, II и III врсте.

([4]) Све ово о постању генетивних облика написано је по Mikl., IV, стр. 447., 448. и 449., и III, стр. 3. и 4.

Прави генитив долази да покаже ([1]): 1., припадање (у разним варијацијама: имање, својину итд.), 2., предмет глаг. именицама, 3., део неке целине, одређен и неодређен (врло разнолико), 4., предмет негативних прелазних глагола, 5., циљ, 6., неправи предмет неких повратних и с предлогом *на* сложених глагола, на можда и 7., меру, 8., време и 9., игру; — *аблативни генетив* долази: 10., за одвајање (растављање), било уз глаголе, било уз имена, 11., за слично томе уз глаголе: „бојати се“, „стидети се“ итд., 12., за предмет глаголу „треба“, 13., за предмет с којим се нешто „пореди“, 14., за порекло, 15., за градиво, 16., за узрок (више варијацијâ), 17., за начин, 18., за атрибут и 19., за каквоћу. Већина је ових, заиста разноликих, значења наслеђена још из прастаре језиковне заједнице, те је само врло незнатан број израстао на посебном словенском земљишту; с тога се не може ни говорити о некој великој заједници, „о свези по смислу међу тим различним функцијама — према ономе, што знамо и видимо у нашем властитом говору“ ([2]). Како бисмо, на пр., на једно шире заједничко значење могли свести генитивна значења: „припадање“ и „меру“?; како ли опет аблативна значења: „одвајање“ и „каквоћу“?...

Али, и ако не можемо — без великог, често смешног, напрезања — одговорити на постављена питања; и ако не можемо ни за генитивна ни за аблативна значења пронаћи нека заједничка, „основна“, — можемо учинити нешто друго, што је и потребније од тога: можемо т. ј. опазити неке тачке, на којима се додирују неке функције аблативне с неким функцијама генитивним; можемо се на тај начин бар у неколико примаћи расправи питања напред постављеног:

---

[1]. Miklos., IV, 448. и 449., 451. итд.
[2]. Delbruck, «Synt. Forsch.», IV, 46.

како је од ова некадашња два (или, гледећи на разнолике наставке и генетива и аблатива, четири и више) падежа постао један облик? Како се, другим речима, аблатив изгубио у генетиву? — Узроци су овом једначењу и претапању могли бити двојаки: спољни, формални, и унутарњи, синтактички. Остављајући прве узроке морфологији или науци о облицима, да се мало забавимо другим, унутарњим или функционалним узроцима. Кад погледамо и на сама првобитна, за сада најбоље (¹) претпостављена, значења ових двају падежа, и нехотице нам се намеће мисао о некој блискости или сродности њиховој. Везивање или припадање (прво значење генетивно) настаје онде, где престаје одвојеност, растављеност (прво значење аблативно), и обрнуто: једно је последњи моменат другога, и где није било везе, не може бити ни развезе. Или, зар нису синонимне речи: „небеска помоћ“ и „помоћ с неба“, „источни ветар“ и „ветар с истока“ (²), — прве, придеви (наше замене посесивног генетива) с другима, аблативним генетивима (с предлогом *с*, чије је значење овде баш сепаративно-аблативно)? Још се ближе додирују друга, специјалнија значења једнога и другога падежа: партитивни генетив уз глаголе и придеве, што значе тражњу, чежњу, оскудицу — врло је близак, прво, с оним аблативним генетивом, што долази уз глагол треба, и друго, с оним, што долази уз глаголе и придеве супротнога значења: за пуноћу и обиље; (³) — аблативно значење „порекло“, „род“ и су-

(¹) Ни оно, напред показано, тумачење старога генетива или, боље, његовог постања још није баш научна истина: «Um die etymologische Begründung dieser Ansicht (да је т. ј. генетив — зависна сложена основа придевска) steht es schlecht, . . . eine innere Wahrscheinlichkeit aber lässt sich dieser Vermuthung nicht absprechen», B. Delbrück, «Synt. Forsch.» IV, 38.

(²) G, Curtius, «Zur Chronol.» стр. 77.

(³) О овом баш додиривању и једначењу у грчком језику вели Делбрик: «. . . eine Gleichmachung, zu der um so eher Veranlas-

више је блиско генетивном „припадању“ ([1]): — аблативно значење „градиво“, материја, од које је што начињено, долази у нашем језику уз именице (генетивна особина), те се и то ([2]) примиче генетиву; — неки генетиви непрамог објекта слични су аблативним генетивима за одвајање: — негативни генетив може се изводити и из генетивних (кад је партитивни), и из аблативних (особито кад је егзистенцијални) функција нашега генетива-аблатива, итд. итд. Све то, а можда још више од свега: и употреба неких предлога ([3]), — учинило је да генетивни облици мало по мало приме на се и службу својих сапутника, те тако да се круг ових других, и онако малобројних, аблативних, облика све више сужава, па да се на послетку дође дотле, да аблатив као засебна граматичка категорија ишчезне са језиковне позорнице. —

Приступајући сада рђању свих значења посебице нашега данашњег генетива, поменути нам је, прво, да се распоред тих значења разликује од распореда, учињеног код номинатива и акузатива, и друго, да се тај распоред не слаже у свем ни с редом, обично употребљаваним ([4]). И прво и друго има разлогâ, који правдају. Не говоримо засебно о генетивима у реченицама без подмета, а засебно

---

sung gegeben ist, als gerade Gegensätze zu wirksamen Contrast parallel neben einander gestellt zu werden pflegen», «Synt. Forsch.» IV, 51.

[1] „... das Attribut für Personen war in einer gewissen Zeit ausschliesslich die Herkunft vom Vater, welche sich wieder mit der Eigenschaft des Vaters, Eigenthümer der Familie zu sein, deckt», Vogrinz, „Jahresb. etc»., стр. 17.

[2] Delbrück, op. cit., 48. и 52.

[3] Ако су аблативни, онда су они сами довољни, да генетивни облик уз њих прими у се аблативна значења. Упор. Delbrück, op. cit., стр. 52.

[4] Ред је тај — најпре аблативне, па онда генетивне функције — Миклошићев, па га се држи и Mirko Divković, „Sintaksa za školu“, Zagreb, 1881., 42.—51.

о генет. у реченицама с подметом — зато, што први не чине неку засебну, од других различну, групу значења, као што је то било код номинатива и акузатива: употреба нашега генетива у реченицама једночланим, па било „именичким“, било глаголско-именским“, или се не разликује ни мало, или се разликује врло мало од употребе неких генетива у реченицама двочланим, те ће уз њих бити и споменута. А не могосмо начинити две велике групе генетивних функција ни по двоструком им пореклу, генетивном и аблативном, — поглавито зато, што бисмо на више места̂ једну исту употребу помињали по два пут: најпре у групи генетивној, па онда у аблативној; незгодна је ова подела на два реда генетивних и аблативних генетива — и зато, што се не може баш о свакој функцији позитивно уствр̂дити да је овог или оног порекла. Најпосле, ако би се овим ређањем хтела извести још тачнија, историјска доследност, онда би требало имати управо три реда: а.) генетиве уз имена, б.) генетиве уз глаголе и в.) генетиве аблативне. Зато, хотећи да изнесемо само праву данашњу употребу наших генетивних облика, мислимо да нећемо погрешити, ако од Миклошићевог ређања будемо одступили у толико, што ћемо, и не чекајући да се изређају сви случаји правих генетива, уз неке од њих одмах додавати и оне од аблативних, који су им најближи, и који у данашњем језику чине с њима неразлучну заједницу, и тако, прегледавши све генетивне, прећи на остатак аблативних функција. Оваким ређањем биће добивено и згодно место како за „партитивни“ (који долази и уз имена и уз глаголе), тако и за „негативни“ (који се тумачи и као „најмањи део“, дакле генетивно, и као „немање“, „лишавање“ нечега, дакле аблативно) генетив. — И на послетку, независно од свега овог, додајмо да је потребно, колико се може, водити рачун и о ипотези већ

наглашаваној: да млађи падежи наслеђују и даље диференцију неки значења старијих им другова, да су дакле бар неки генетиви-аблативи заменици неких старих акузатива. А такво, било право објективно, било више комодално, значење старога акузатива као да је наследио најстарији, и на реду:

1. Генетив за припадање (присвојни или посесивни).

Док се готово у свима ариојевр. језицима генетив редовно употребљава, да покаже лице или ствар, чије је што, у нашем је језику ова најстарија употреба његова врло ограничена: генетив једнога имена ретко сâм казује припадање, својину, имање нечега. А познати факат: да је наш некадањи посесивни генетив потиснут готово са свих му позиција изведеним придевом присвојним — баш као да најбоље доказује посесивну функцију и адјективну конструкцију прастарога правога генетива. Кад затреба да стоји у генетиву само једна именица, да покаже чељаде или предмет, коме нешто припада, онда се обично од те именице изводи придев, и то наставцима: *овъ, инъ, јъ, ьнь, ијъ, ьскъ, ынъ, оујъ*, и сложеним: *ј-евъ, ов(ев)-ијъ, ин-ијъ, ов-ьскъ, ин-ьскъ* и *оујь-ьскъ*. Остављајући те придеве на страну, да видимо у којим се случајима употребљава генетив за припадање. То може бити:

а.) *Кад је у генетиву именица и њен атрибут* (придев, именица или заменица); тада он показује:

α.) својину или имање: „чије је што“; другим речима, у генетиву стоје имена, која именују онога, који има предмет, исказан главном речју: „Виноград је Лутице Богдана“, „ливада је лепе Маре“, „то нису новци тога трговца“, „ово је нашега мене“, „свега

села овце, а кнежево звонце“ (Дан., 11., Бошк., 6., Новак., 36.) и т. д.;

β.) у генетиву стоје речи, које именују чељад, којој је род („своје“) оно, што значи главна реч: „Мио братац војводе Милоша“, „ал' беседи лепе Маре мајка“, „ја сам кћерца цара честитога, а сестрица паше босанскога“, „верна љуба Змаја Огњенога“, „сестра Леке капетана“, „дивна мора дивни синче“ (Дан.. 20.);

γ.) речи у генетиву именују целину, којој као део (али самосталан) припада оно, што се именује главном речју: „Ово ј' рука нашега Дамјана“, „за калпаком ноја тића крило“, „није сваке тице једнако месо“, „ево браде дужда од Млетака“, „узе главу светога Лазара“, „веће памет сеје Иванове“, „на заклопцу овога ковчега“, „о вратима града Вучитрна“, „круне српске ти драго камење“ (Даничић, 12. и 13); — у овом случају може по некад и један само генетив (без атрибута) именовати целину, којој припада као део (места и времена) оно, што значи „главно“ име: овим се пак посесивни генетив примиче партитивном; тако је: „источни крај Далмације“, „на лијевом брегу Дрине у Семберији“, „с оне стране воде Саве“, „вила лети по врху планине“, „које ли је доба ноћи“, „други дан свадбе“ (Данич., 13. и 15.); — и реч име може припадати као део генетиву с атрибутом: „може бити да је име каквога Турчина“, „а десна под именом Влашића и Цера иде к Љешници“ (овде не значи припадање), али и ова реч, име, као и реч место обично губе своју супстанцијалност, те постају предлози, било сами, било у друштву с предлозима *у* и *на:* „дошао у име брата“, „у име бога“, „у име свију дација“, — „место или на место мене“, „на место њега“ (Даничић, стр. 15. и 16.);

б.) *Кад је у генетиву само име без атрибута* може значити *припадање* у ова три случаја:

α) генетив одређеног придева сам собом именује онога, чије је што: „Ал' драгога двори отворени" (Данич., 11.), „молитва праведнога многе може помоћи" (Divk., 44.); с овим су придевима једнаки и они, што долазе као презимена, те се сматрају као именице властите: „Од храбрене Крунославе, Коревскога вјеренице" (Дан., 49.); такви би генетиви били: Мушићскога, Востокова, Добровскога, Зрињскога итд.;

β) генетив оних именица, које значе презиме: зато, што је он обично у множини сматра се као присвојни придев: „Пред њу шеће Атлагића злато", „везак везла Љубовића Фате", (Mikl., IV, 470.), „Смрт мајке Луговића", „код Остојића винограда" (Divk., 44.), „Кула Ђуришића и чардак Алексића" (Новак., 37.), па чак и генетив у једнини: „пита њега љуба Радојице" (Данич., 20.), „верна слуга Гавана" (Divk., 44.), где не значи презиме него име, али је ово врло ретко и само у нар. песмама — јамачно због стиха.

γ) кад је генетив одвише именицâ (без атрибута), којима нешто заједнички припада: „љубав бога и оца", „крвницима оца и матере" (Новак., 37.);

в.) *кад је у генетиву име* (обично с атрибутом), које би се могло сматрати као *логички подмет*, може значити да њему припада оно („главна" реч), чему се додаје; а то, чему се додаје генетив, обично је именица, која значи неку радњу или стање: „Орање Краљевића Марка", „од бесједе Арнаут Османа", „по заповијести бога, спаса нашега", „велике господе молба по готову заповијест", „тешке муке сина мога", „у нестадак људи и Станиша суди", „у почетку игре", „на свршетку посла учинити штету", „до пропасти царства и господ-

ства српскога“ (Даничић 18 и 19.), „чује се грмљава пушаках низ поље“, „онђе ће бити плач и шкргут зуба“ (Mikl., IV, 470.), „леп је зоре осмејак, леп је дана огрејак“ (Бр. Радичевић);

г.) *имена у генетиву значе припадање* и онда, кад именују *носиоца какве особине,* главном речју казане; тако имамо: „Невјера љубе Грујичине“, „у простоти срца својега“, „познавши сладост слободе“, „за здравље свијех нас“, „тврђа Србина у вјери“, „не могох се примакнути од висине вите јеле, од брзине жуберводе, од љепоте младе моме“, „већ по правди бога истинога“, „тек што она осети силу ватре“ (Даничић, стр. 17.)(¹) итд.

Напомена. Као што се може наћи по који пример, и у народном и у књижевном језику, од једног само имена за посесивну употребу наш га генетива (као што је на пр. оно провинцијално: „с бјела двора *ње* прозора“, „*ње* господар драги“, „*ње* се љепота разгласила по свијету“, Дан., 39., или оно из књижевног језика: „ја сам хљеб живота“, „ао мисли, тужне срца тајне“, „не дајте се опет у јарам ропства ухватити“, Дан., 14.)(²), — тако се још чешће правилни и умесни посесивни генетиви замењују придевом или заменицом присвојном. Овоме је узрок велика влада многих присвојних придева, који долазе не само у приме-

(¹) Не знамо да ли овде или под а.) да ставимо примере: «доброг је вина и киселица добра», «здравље је највеће благо овога свијета» (Mikl., 470.).

(²) Разлог се овом одступању од правила тражи у том, што се од неких именица не може начинити присвојни придев: атрибутивни додатак посесивном генетиву може по некад заменити цела додана реченица, почета заменицом који: «реч, што чујете, није моја него *оца*, који ме посла», Бошк., 10., — «јер сте ви сви синови видјела и синови дана», «нијесмо ити ноћи ити таме», Divk., 44.; — нека је овде поменут и онај случај, кад се генетив, удружен с комитативним номинативом, употребљава за припадање: «брат Капетан-наше из Зворника», «да л' је кула славног кнез-Лазара», Даничић, 47.

рима, као што је „бог Аврамов и Исаков и Јаковљев“ (место генетива ових именица) и „божја помоћ, ђаконе Стеване“, него чак и онде, где би баш требало да остане именица, јер се везује за додатак заменицом који: „По слову Павлову, који вели“, „овај је антихристов, за којега чусте да ће доћи“, а особито у старим књигама: „**къ домь Маринь матере поповои**“ (Данич., 45.), па и у Вуковом преводу јеванђеља: „Син Јосифа сина Илијна сина Мататова“ (Данич., 43.); тако је најпосле и оно: „да ти владаш и заповиједаш на место моје“ (м. мене), Данич., стр. 16. итд. —

Од свих аблативних генетива највише се приближише правом генетиву, присвојном — два, данас врло ретка, генетива, којима одмах прелазимо:

2. Генетив за порекло.

(genetivus originis)

И ако је значење правога генетива, као што видесмо, припадање, својина, опет је томе значењу блиска *аблативна функција:* род или порекло, која опет полази од значења: одвајање, растављање. Представа: „одакле је ко или што“ приближује се особито оном случају посесивног генетива од имена, што значе „род“ или „своју.“ Најбољи доказ да се овај аблатив претопио у генетив видимо у том, што је он у једном случају врло редак, а у другом се, као прави посесивни генетив, може заменити придевом. Та су два случаја:

а.) *да покаже порекло или земљу, из које је ко;* долази, и то веома ретко, само у нар. песмама: „Кољена је господскога“ (Divk., 50.), „Милан бјеше кује Иванове“ (Mikl., IV, 461.), „ти се кажи земље караилашке“; иначе је замењен генетивом с предлозима;

б.) *да покаже место или предмет, одакле или од чега излази радња*, казана именицом: „Стоји црне земље

тутњава“, „стаде јека друма и планине“, „стоји звека на врату ђердана“, „стаде вика добријех јунака“, „стаде хука крстача барјака“, „стане лелек цара за сином“, „стаде бакат сурих бедевија“, „стаде клепет ножа и палоша“, „моје матере стане јаук“ (Mikl., IV, 462.); као што се види, ови примери много личе на оне, што су наведени за посесивни генетив од имена, које је логички подмет (1., в.,).

3. Генетив за градиво (материју).

Други колут за једначење старог аблатива с генетивом имамо у нашем *градивном* генетиву. Показујући градиво или материју, од које је начињена ствар која се именује главном речју, овај се аблативни генетив (сродан и с предњим за „порекло“) приближава правом или посесивном генетиву тиме, што ствар, чијем се имену он додаје, у неку руку долази у ред свих оних ствари, које су с њоме истога градива, овим генетивом исказаног. И овде је занимљиво то, што је и овај генетив све ређи, — јер га одмењује генетив с предлогом (обично *од*), — те му је данас још мало места у нар. песмама, док је у старије доба био обичнији. Тако имамо: „**Клобоукь ѥдань црьвена грминѫа**“, „стубцыма различна мармора“, „с вјенцем руса око чела“, „што су врата суха злата“ (упор. „једна врата сва од злата“), „откуда ти клобук свиле беле“, „вретено дрва шимширова“, „свила сам ти зелен в'јенац руже румене“, „један (ђердан) бјеше од крчми мерџана, а други је црнога финџана, а трећи је сићена бисера, а четврти жуте маџарије“ (Mikl., IV, 462. и Даничић, 60.). Сличност и блискост у данашњој употреби овога генетива с правим посесивним види се и по томе, што и овде уз оно име,

које бележи градиво иде обично и какав атрибут; а и овај се, као и генетив присвојни, може без велике промене у значењу, особито кад је употреба честа, претворити у придев (за градиво): „бисерна грана“, „свилена марама“, „гвоздена полуга“ итд.

4. Генетив за предмет (објекат).

После овога кратког свртања у област аблативну вратимо се другој најближој функцији *правога генетива.* Показујући „везу неодређенога односа“, посесивни генетив лако прелази у објективни (слично комодалном акузативу самосталном у зависни), те реч у њему показује да ономе, што она именује, као припада радња, исказана глаголском именицом. Ове именице, од глагола изведене, готово су у свем једнаке с некадашњим именским обликом глаголским — инфинитивом. С тога је уз те глаг. именице у ст. слов. језику могао стајати и акузатив („**по грѣхатии ии отъ бога великыи даръ**“, Mikl., IV, 376.). Па као што на овај начин генетив, значећи прави објекат глаголској радњи, заступа акузатив, тако може он долазити и место кога другог падежа, али као да и овде надвлађује функција посесивна функцију неправога објекта. Тако дакле имамо:

а.) *Генетив уз глаголску именицу место акузатива уз глагол:* „зидање Раванице“, „учење писма“, „по разбићу Турака“, „без пролева крви од Србина“, „на просидби лијепе Ђевојке“, „удаја сестре Душанове“, „без питања цара и везира“, „не била вас вашег брата жеља“, „а за љубав Даре сестре своје“, „безмјерно пиће вина и ракије“, (Даничић, 49. и 50.) и т. д.; — с овим је правим генетивом изједначен врло поучљив, истина редак, случај:

б.) *Генетив уз именицу место генетива (аблативног) уз глагол:* „Све у страху бога великога“, „све од страха малог Радојице“ (Данич., 51.); тако је и оно: „у игрању прстена“ (ibid.), па тако и:

в.) *Генетив уз именицу место датива уз глагол:* врло ретко, као и ово напред; тако имамо: „И у црну земљу погледаше ја од чуда лијепе ђевојке“, „за над вјечнога живота“ (глаголи су: „чудити се, надати се чему“, Дан., 51); и најпосле:

г.) *Генетив уз именицу место инструментала уз глагол:* такође врло ретко: „Господар мој узима од мене управљање куће“, „с договором кућана продаје (старешина) што је за продају“ („управљати чим“, „договарати се с ким“); али може и уз именицу доћи инструментал: „за владања Кириновa Сиријом“ (Дан., 51.).

Да је овај објективни генетив близак посесивном, види се и по том, што се и он може заменити посесивним придевом: „без питања султанова“ (м. султана), „од велика страха Мијатова“ (м. од Мијата), „служба божја“ (м. богу), „од његова страха великога“ (Даничић, 53.).

Напомена. Овде је, мислимо, најзгодније навести ону анормалну и доста ретку појаву у нашем језику: да по некад и уз глаголе (прелазне) може доћи генетив место акузатива — за објекат. Велика употреба и правог и аблативног генетива изазвала је ову појаву, којој као да на први поглед нема разлога. Колико је на овом месту померен акузатив и замењен генетивом још у ст. слов. језику — може се видети у Миклошићевој синтакси, стр. 495., одакле дознајемо да тамо тек почиње оно, код нас већ довршено, правило, да се, т. ј., у ст. слов. језику прави акузатив једнине најчешће замењује генетивом у именица̂ мушк. рода, и то највише оних, што именују нешто живо, ређе осталих м. рода, још ређе сред.

рода, а најређе од придевâ и заменицâ. Колико је овој замени помогла блискост партитивног генетива, толико је она још више изазвата с великим развитком акузативних функција насталом потребом, да се акузатив и обликом разликује од номинатива. То је узрок, што се акузатив изједначио по облику у нашем језику са свим с генетивом баш у именицâ мушк. рода, чиј је стари облик акузативни једнак с номинативним: именице жен. рода имају акузатив једнине већином друкчији од номинатива, а именице средњега рода ретко (или бар много ређе него мушкога) имају потребу, да разликују падеж за објекат (акузатив) од падежа за субјекат (номинатив). А што је баш генетив дошао да замени већ нејаки акузатив — још је један разлог више, да верујемо у постављену ипотезу о првобитној близини и сродности најстаријега косог падежа са свима потоњим млађим: генетив партитивни, неправога објекта, па у посесивни ближи је акузативу, него икоји други коси падеж. Али и то, што је било потребно да се изврши са старим акузативом мушк. рода (м. ст. словенског: „**родитъ сынъ**“ да буде у српском: „родиће сина“) није без потребе изазивало даље аномалије, те су и врло ретки случаји, где би и акузативи од именицâ средњег и женског рода (свуда се разуме једнина) били замењени генетивима (¹). Ти ретки случаји, који се у књижевном језику сматрају као неправилни, у нар. песмама су ови:

а.) *Генетив једнине место акузатива од именицâ мушк. рода, које не именују што живо:* „Како је сунце послало да пита месеца“ (Нар. Прип., стр. 71.), „упитај најприје лешника на ораха“ (ibid. 117.), — „Биje Бечa сa четири стране“, „градa зиђу“, „он узимa мaчa зeлeнoгa“, „и помести двора бијелога“, „кажите ми друма сарајевска“ (Mikl., IV, 497.) и т. д.;

¹ И стари акузатив множине трће личне заменице замењен је генетивом ихъ. — разумљиво зато, што је с њеним обликом (ꙗ = *je*, [illegible] стари акузатив једнине, који је, као што знамо, такође [illegible] генетивом [*ju*: *je* (ꙗ) = *je* (ꙗ): их].

б.) *Од имениця̂ средњега рода:* „Виђех чуда прије невиђена“ (овде је можда генетив због саме речи *чудо*), „моли ујца, прежаркога сунца“ (Mikl., IV, 497), „Чувај, царе, ти господства твога“ (¹) (Бошк., 28.);

в.) *Од имениця̂ женскога рода:* „Виче Марко љубе Анђелије“, „млад си јунак, изгубићеш главе“, „дај, ђевојко, русе главе твоје“, „што ти водиш љубљене ђевојке“ (Mikl., 497.), „кажите ми стазице до те свете водице“ (Бошк., 28.);

г.) *Од имениця̂ и придева̂ у множини:* „Те новата свијех у планини“ (Mikl., ibid.), „па вас може с коњем прегазити и грднијех ђеко оставити“ (Данич., 131.).

5., **Генетив за део (партитивни).**

Показујући део (само не самостални) неке целине, овај би генетив можда требало да дође одмах после посесивног, јер је однос једнога дела према целој ствари најближи и најсличнији с односом једнога члана из реда ства̂рӣ према целом реду. Али се место овог правог генетива морало мало померити једно због наведених аблативних, а друго због сад остављеног објективног генетива — зато, што су сви они и обликом својим врло блиски првом, посесивном генетиву. Разнолике пак случаје правога партитивног генетива разредићемо у две главне гомиле — према томе, да ли уз генетив, којим се казује целина, маса, долази и реч (именица, заменица, или број) која значи део, и то ће бити први, да га назовемо, *именски*, или уз генетив не долази никакво име за део, те он сам неодређено исказује део, и то ће бити други, да га на-

(¹) Овај пример по Миклошићу иде у ред оних за партитивни објекат уз глаголе, који значе опажање (Mikl., IV, 494.); упореди: 5., под б.), β.), ε.).

зовемо, *глаголски* [1] партитивни генетив. Уз овај други треба додати и партитивну (и њој сличну) употребу нашега генетива у реченицама без подмета.

а.) Именски партитивни генетив

Део се казује особитим именом).

Овај се генетив може распоредити по речима, које именују део неке количине; те речи могу бити:

α.) Именице, које собом значе количину или меру; то су: честица, деоница, пола (по), четврт, трећина, кришка, крушац, парче, комад; — кап, зрно, струк, грана, лист (артије, књиге бијеле), перо (кукуруза, лука), корен, чесно, жица, кора, крај; — удо, глава (шећера), главица (купуса, лука), грло (говеда̂), рамо и плеће (меса); — табак, зубља (луча); — груда, грумен, шипка, колач; — залогај (хлеба), растегљај (конца), потирашљај (барута), мешња (брашна), вешалица (меса), ручица (лана), шака, прегршт, наручај и наручје (дрва̂); — бокор, цбун, кита (цвећа, ружице, маслине, перја, злата, својте, соколова̂), прамен (матле), труба, крпа (платна), руно, мотовило, витлић, кудеља, точак (воде); — пасмо, клупко (пређе), низ и низа (јагода̂, бисера, дуката), венац (лука, смокава, паприка), гриња (ораха, смокава), спои и снопак (ђетелине), хомут (сламе), дизија (дуката); — јато, стадо, крд, буљук, чопор, коло, чета, облак (дима), река (крви), гомила, сплет (змија̂), насад (јаја); — стог, камара, калуп (сапуна, дувана), шатор (платна); — бреме, товар, воз, кола, лађа, мазга (блага), — кула (гроша̂

[1] И ако називи нису баш тачни, јер и овај други претпоставља неку реч, бар „замишљену“, која казује део, — опет нам се чине згодни с практичнога гледишта.

и дукатâ), кат (хаљинâ), кеса, бисаге, ћемер, чизма (све: блага); — врећа, котарица, мех, тулум, чаша, купа, кондир, пехар, боца, чабар, ћуп, котао (¹), казан, ведро, чанак, бадањ (меса), кашика (јухе); — ока, литра, драм, — аршин, пед, стопа, — плуг (земље), ланац и др. оваке мере; — јарам, плуг (волова), синцир (робља); — година, месец, недеља, дан, сахат, конак (хода); — дукат, грош, пара, динар, франак, форинта итд; — множина, малина, број (ученикâ), породица, кућа (Петровића), врста (витезова), Даничић, 70. и 78. и Бошк., стр. 18. и 19. — Именице, које долазе уз ове овде изређане речи, а показују чега је узет колики део, стоје у генетиву множине, ако су заједничке (а по некад и властите), а у генетиву једнине, ако су материјалне и збирне (или и мислене). — Као што је међу наведеним именицама реч пола (полъ) изгубила своју супстанцијалност, те долази више као прилог за меру, тако се и друге неке именице употребљавају за количину не у свом обичном смислу: „имају *сила* писменијех свједочанства“, „*чудо* паса изједоше вука“; такав је и генетив-прилог за меру трошице: „само је узео *трошице воде*“ (сва три примера у Mikl., IV. 474.); — овамо би требало ставити и примере: „даде два новца прида, возарине пет стотин' дуката“, „и опкладе хиљаду дуката“, „он му даде пуну купу вина — ожђелдије и добродошлице“ (Бошк., 19.).

β.) *Заменице показне,* просте и сложене свакога лица (обично у средњем роду једнине: *ово, то, оно)* и *лична трећег непознатог лица,* проста и сложена: количина, коју оне казују, врло је неодређена; тако имамо: „С ово брата дочекаћу Турке“, „да поједем ово спра“, „не

(¹) И «кабао»: у старом: «соли три кьбли«, Mikl., IV. 474.

једе ништа за то дана“ (Mikl., IV, 475.), „оно кућа, што није било изгорело, Срби раскопају“ (Нов., 18.), „што остане кићених сватова“, „прикупи још нешто бећара и самовољаца“, „која вас је оно говорила“ (Mikl., 475.), „свакога вас као отац децу молисмо“ (Бошк., 20.), „што год има у Сењу јунакâ“, „не да прида ништа“ (Даничић, 69.) итд.

γ.) *Бројеви* — такође могу казивати део или, боље, одређивати количину; али су они двојаки: одређени и неодређени, према томе, какве су им основе: тако дакле:

α.) *Број одређени*, разуме се, прост, па било основни (cardinalia), било збирни (distributiva), — може имати:

αα.) *основу придевску* (¹): то су бројеви: један, два, оба, три и четири; тако имамо: „Који је једнога нас поздравио“, „поћи вас један“, „а ти узе једно сирочади“, „нас два се лично невиђали“, „пошто њих двије отиду у цркву“, „вас четири душом поднесите“ (Данич., 82.); (особито слагање рéчи имамо у примеру: „И натовари оне три коња“; Нар. припов., 152.);

ββ.) *основу именичку*: бројеви оваких основа могу бити:

αα.) основни (cardinalia); то су пет, шест итд., — по постању збирне именице; име бројеног предмета стоји у генетиву множине, а сами бројеви остају непроменљиви, чувајући свој номинативно-акузативни облик. Тако имамо: „Пошетало је пет ђевојака“, „збор зборило осам везирова“, „пак ме девет огреја сунаца“, „десет вас је у матере било“, „није вино тридес'т Удбињана“, (Mikl., IV, 477.), „с девет браће, девет војевода“, „вели њему дванаест владика“, „Арап има четрдесет слугу“, „и даде му триста пратилаца“, „четири ста витезова излећеше из затвора“ (Даничић, 79.): да бројеви долазе непроменљиво, види се из ових

¹ „adjectivische numeralia“, Mikl., IV, 476.

примера: „Код она два храста“, „био сам у оба та мјеста“, „преко три горе зелене“, „и су три га стране опколише“, „су његово триста ијешиваца“, (Mikl., IV, 479.); — врло је редак пример тобожње флексије у бројевима већих од четири: „од његове четири нахије и петије брда широкије“ (Mikl., IV 478.).

Напомена. Место простих основних бројева по некад могу доћи бројне именице, изведене наставком *ица, ина, ања, ак:* ове на *ица* долазе као број за људе или животиње мушкога рода. Тако имамо: „двојици јунака“, „тројици добријех јунака“, „подај оно тројици волова“, „а двојицу младе (акуз. множ.) уфатише“. „тројицу јих уфатио жива“, „нас четворица да старешујемо“, „једанаесторици апостола“, „а шестину раном обранили“, „тринаестина ученика“, „његово стотину пандура“, „пре дваестину година“, „добављена за осмак дуката“, „собом води десетак Тураках“ (готово све у Mikl., IV, 480.).

ββ.) збирни бројеви (distributiva): сматрају се такође као именице, кад су у једнини средњега рода; у генетиву једнине стоји додана збирна именица, којој се збирним бројем казује количина јединакâ или ствáрӣ; тако имамо: „И посјече двоје аранчади“, „одведе му двоје(¹) ђеце младе“, „обоје се деце посветило“, „викну Јуже ђеце деветоро“, „шесторо момчади“, „четворо паунчади“, „те уфатих двоје циганчади“, „таруђи двоје липова дрвљади једно о друго“, — али и уз основне просте бројеве може долазити збирна именица у генетиву једнине: „чувајте ми девет унучади“, „јер се свукло девет браће младе“, „у нас бјеше седам браће“ (све у Mikl., IV, 482.);

(¹) Ако уз број долази лична заменица, онда он може бити збирни, само ако су међу разнога пола и узраста; према томе нас двоје није исто, што и нас два (брата, човека итд.) или нас двојица; нас двоје дакле значи: «ја и жена», «ја и дете» итд.

б.) *Број неодређени,* такође може бити по основи двојак:

аа.) основа му је *заменичка*(1): ово су тако зване „бројне заменице“ у средњем роду једнине: колико, толико, неколико, николико; њима се казује неодређена количина или број онога, што се именује генетивом, који уз њих долази: „Колико леба појела, толико једа имала“, „колико воде попила, толико суза пролила“, „колико љу́дӣ, толико ћу́дӣ“, „па повика неколико слугу“, „за то немај бриге николико“ (Данич., 64.);

бб.) основа му је *придевска:* ни ово нису прави бројеви, него налик на бројне именице, напред наведене(2), управо „бројни прилози“; то су: много, пуно, више, доста, често, дуго, големо, туште, — мало, мање, слабо; тако имамо: „Нас је мало, а много Маџара“, „што више грми, мање дажда находи“, „у мен' има пуно ђеце“, „још су се дуго дана̂ гостили“, „ту ће бити големо помоћи“, „доста љу́дӣ, добар јунак“, „зубовах је туште изоштрила“, „често пута“, „слабо знају јунаčкијех пјесама“ (све у Mikl., IV, 483.); — такви су неодређени бројеви и речи: поле, добре, изобила и само још: „Нас има добре“, „ђено роди изобила вина“, „да има поле памети“, „док још браће у походе дође“ (Данич., 65. и 67.)

б.) Глаголски партитивни генетив

(Део се не казује особитим именом).

Генетивом се, као и напред, казује име целине, масе, али се мисли само неки део, и ако за део посебна реч не долази: по неодређености тога дела овај глаголски пар-

(1) Miklosich, IV, 482.

(2) Сила, чудо и друге, које изгубише своју супстанцијалност.

титивни генетив најближи је именском уз неодређени број. Глаголи су већином прелазни, те као да ће парт. генетив у исто време бити увек и објекат, пошто би, да се не мисли део, место генетива дошао акузатив („да ватре потражим“ према „сестру потражити“, Mikl., IV, 491.). Али једно зато, што ни сâм акузатив, као што знамо, не мора бити у реченици увек и само објекат, а друго и зато, што генетив, долазећи уз глагол, „различно може стајати у реченици према положају, који би заузело име, које генетиву припада“ (¹), а које се сада не исказује, — због тога, велимо, партитивни генетив уз глагол не мора увек бити исто што и објекат. Он је у главном двојак према реченици, у којој је. Тако имамо партитивни генетив:

α.) У реченици једночланој (без подмета).

Генетив је партитиван, али, будући у реченицама егзистенцијалним, стоји као други, именски, део „сложеног“ прирока, и по некад одговара номинативу-подмету других језика (²). Примери би се могли разређивати по глаголима, уз које стоји овај генетив. Најчешћи је, разуме се, глагол јесам, а долазе и његови заменици: бити, имати, трајати, тећи итд., слично ономе, што видесмо у номинативним егзистенцијалним реченицама без подмета, те има и реченицâ с глаголима повратним (трпним). Тако дакле имамо партитивни генетив:

а.) *у егзистенцијалној реченици уз глагол: јесам и бити:* „Од како је свијета“ (Mikl. „Subj. Sätze“, 37.). „док је гласа Краљевића Марка“, „док је мене и на

(¹) Hübschmann, «Zur Casuslehre», 272. Према томе налази писац да у Зенду генетив стоји: «место прирока уз verb. subst.», «место подмета», па тек «место предмета» итд., ibid. 273. и 275.

(²) Miklosich, IV, 486.

мени главе“, „биће кише“, „и плачите док вам буде суза“ (Mikl., IV, 486.), „ће је браће, ту је и дијела“, „док је телаца, биће и новаца“, (Нар. посл.); — нек буду поменути и примери: „на ти воде, мајко моја“, „ето вина ладна“ (ibid.), где речце на и ето не долазе као усклици;

б.) *уз глаголе: имати, — трајати, теći, — изићи, доći, измилети, — живети, грејати* итд., уз које би, да се не мисли део, место генетива стајао номинатив, било као други део именског прирока, било као подмет; тако је: „У свијету има злијех звјерова“, — „докле траје сунца и мјесеца“ (Mikl. S. S., 51.), „док од њега тече мушке главе“, — „да је из мене крепости изишло“, — „и јуначких полетило главах“, — „ту измиље некаквога пука“, — „да је и других учених људи живело“, „који живе доклен сунца гриje“, — „кад има хљеба, нема соли, а кад има соли, нема хљеба“, „имало је код њих и другијех слугу“, „гдино је и новца имати морало“ (Mikl., IV, 486. и 487.);

в.) *уз глаголе повратне — трпне:* врло ретко: „Измиче се хљеба“, „премакло ми се новаца“, „прибрало се жита“ (Mikl., 486.); — у примеру „ћевојка велика или мала, једнако јој се хоће сватова“ (Нар. посл.) имамо партитивни генетив за објекат, а такав је редовно:

β.) У реченици двочланој (с подметом).

Распоред партитивног генетива за објекат удесићемо по глаголима, уз које долази: уз неке је објекат више партитиван, уз неке мање; неки су опет глаголи такви, да чине прелаз онима, што имају уза се генетиве неправог објекта и циља, а сви су само прелазни. Тако дакле овај генетив долази:

а.) *за објекат, од кога се мисли само неки део, уз глаголе:* имати, узимати, захитити, — јести, пити, — носити, донети, изнети, — дати, слати, спремати, — набрати, награбити и друге сложене с предлогом *на;* тако имамо: „Ја поља имадем, стадо да напасем, а и воде имам, стадо да напојим“, „имам браће и остале својте“, „да ладне воде заптиш“, „из образа крви уфатила“ (Mikl., 484.), „као да си дошао ватре узети“, „те донесе вина и ракије“, „леба носим, а гладан сам“, „дај трговче изнеси ми платна“, „нек нам пошље у помоћ ајдука“, „воде пише, леба заложише“, „и што једу хљеба царевога“, „па сједоше аге вечерати сира, љеба, ракије и вина и дебела меса овнујскога“, „славе рајске уживале“ (Данич., 83.—85.), — „дај ми, боже, вјетра са планине“, „спремај нама вина и духана“, — „пак да пуста блага награбимо“, „да наберем по Мирочу биља“ (Mikl., 484.), — „бирај платна, каквога ти драго“, „да наберем костолома“, „и накупи жутијех дуката“ (Даничић, 83.); ове примере уз глаголе, сложене с предлогом *на*, не треба мешати с онима за неправи објекат опет уз глаголе, сложене с предлогом *на;*

б.) *за објекат, и то не за неки део, него за цео предмет,* али у неколико ограничен, као само привремен [1]: тада генетив долази уз глагол: тражити, искати, хтети, желети, волети, чекати итд; тако имамо: „Да му тражи лијепе ђевојке“, „да ватре потражим“, „душе спасенија ишту“, „милости хоћу а не прилога“, „би ли, мајко, каквијех понуда“, „ако жели с њима пријатељства“, „свињче воли сијега, него меће“, „кад се сестре брата поужеле“, „дара чекају“ (а прави

[1] Mikl., IV, 487.

објекат: „свате чека“), „тело санка жуди“ (Данич., 86.); — место глагола могу бити придеви истога значења, а често и основе исте: гладан, жедан, жељан, сухотан: „Ил' си гладан хљеба бијелога, ил' сухотан меса дебелога, ил' си жедан вина руменога“, „е сам жељна рода и матере“ (Mikl., 491.).

Напомена. Значење се овога генетива врло блиско додирује са значењем немања, недостајања, потребе: с тога је, мислимо, умесно навести овде и онај аблативни генетив који долази уз глагол требати(1), потребовати; тако имамо: „требати млијека“, „мудрине им друге не требује“, али место генетива долази, врло ретко, и акузатив: „пак му само мрву требоваше“ (Mikl., IV, 459.);

в.) *за објекат, још у мањем смислу партитиван* — уз глаголе који значе какво чулно или умно опажање; то су: видети, угледати, познати, питати, чувати, итд. Генетив је мање подобан, да искаже прави објекат: докле акузатив показује да подметова радња са свим овлађује предметом, дотле генетив само значи покушај (2) у том смислу. Тако имамо: „Да ја видим белога Будима“, „виђе кнеже радоснога гласа“, „угледала удовице црне“, „ту момци гледају ђевојака“, „позна коњиц своје госпођице“, „знаш ли, Марко, воде ја механе“, „окусили дара небескога“, „пази мене драге сестре моје“, „пита мајка Дамјанове љубе“, „љуба пита Љутице Богдана“, „то је Марко послушао мајке“, — па можда и: „што чуваху царевога града“, „чувај, царе, ти госпоства твога“ (Mikl., IV, 494.).

---

(1) Овај се глагол обично говори само у трећем лицу једнине и множине — без подмета.

(2) „Die thätige Kraft wird gleichsam nur versucht und hoben, nicht erschöpft“, речи Гримове у Mikl., IV, 487.

6. Генетив за циљ (genetivus finalis).

Овај прави генетив, слично акузативу за циљ (који је некада био у већој употреби, па је с потањим развитком језиковним замењен нешто генетивом, а још више дативом), показује предмет, до кога се пружа кретање или који се достиже радњом глаголском(1). Паралелност, дакле, коју видесмо између генетива и акузатива код правог објективног и партитивног генетива — овде се само даље потврђује(2). Глаголи, уз које долази овај генетив, могу бити двојаки:

а.) *Субјективни — средњи, који показују кретање;* то су: доћи, пасти, запасти, допасти: **„Дошьдьшоу ми зємлıє поморьскыıє“** (3), „јер ако му његоћ руке дођем“, „не могосмо томе краја доћи“, „ако ми наднеш шака, знам шта ћу с тобом чинити“, „допануо ропства и тамнице“, „нити паде ни рана допаде“, „зашто, брате, западе тавнице“ (Mikl., 502.), „тешке сам ти муке допануо“, „чобан тако дође главе аждаји“ (Даничић, 103. и 104.);

б.) *Субјективни — повратни, сложени с предлогом „до“,* уз које би, да су прелазни, место генетива стајао акузатив правога објекта; то су: доденути се: „Тако се поплаши (вук), да се јарета и не дођене“; — дотаћи се и дотицати се: „дотаче се хаљине његове“, „оздрављаху сви, који *га* се дотицаху“; — додирнути се: „додирне се руком огња“; — за тим: дочепати

---

(1) Као што се види, он је готово истоветан с генетивом, који иде уз предлог *до;* Mikl., IV, 501. и 519.

(2) Delbrück, op cit., 40.

(3) У старом нам језику био је доста обичан у овом конкретном смислу: Данич., 102. и 103. — По Даничићу је можда и генетив дома остатак овога конкретног значења циља: «већ ходимо дома путовати», „и хоћаше дома да отиде», ibid.; па тако и у другом значењу: «он је дома» (Mikl., IV, 512.).

се: „кад се Комнен доченао кључа“, — докопати се: „како се докопају шуме“, — добавити се: „кад се Мађар књиге добавио“, „не би ли се добавио друга“, — дохватити се: „ђевојке се руком дохватио“, — „домчати се чега“, — „дојмити се кога, чега“ (Данич., 101. и 102., Mikl., IV, 503.).

7. Генетив неправога објекта.

genetivus indirecti objecti)

Одмах за финалним, мислимо, треба да дође генетив неправога објекта, који је по Миклошићу такође из реда правих генетива(1). И овај је генетив аналоган акузативу: он потпуно одговара „двогубом“ акузативу или двема објективним акузативима: ово особито онда, кад генетив долази уз глаголе прелазне и повратне, који значе пуноћу(2), те су обично сложени с предлогом *на*. Од поменута два акузатива онај први (за лице) остаје и овде као акузатив — за прави предмет; онај други (за ствар), зато, што се обично мисли само неки део веће масе, замењује се генетивом — за неправи предмет(3). Уз глаголе повратне заменица *се* заступа први акузатив. Тако, дакле, акузатив *неправога* (другога) *објекта* долази:

а.) *Уз глаголе што значе: пуноћу, обилност радње,* те су тога ради сложени с предлогом *на*(4), а могу бити:

---

(1) Divković, «Sintaksa za našu školu», стр. 51., удружује овај генетив с оним за «својство» (qualitatis), и ставља га у ред аблативних генетива.

(2) Delbrück, op. cit., 41.

(3) Примеру: «Научићу вас *нешто ново*» одговара пример: «На је Марка *воде* напојио.»

(4) Предлог *на* долази глаголима као префикс у пет значења, и четврто му је, вели Миклошић, оно, кад означава да је радни подмет радњу извршио до краја — («bis zur Sättigung»), Mikl., IV, 214.

α.) *Прелазни:* напојити: „Ту их Иван вина напојио“, — нахранити: „и дебела меса нахранио“, — назобити: „три пут га је зоби назобио“, — нацедити: „пол купице јида нацидила“, — натући: „натучен је приповиједака“, — најести: „наједе га пива и јестива“, — напртити: „напрћени робе свакојаке“ (Mikl., IV, 506.);

β.) *Повратни:* нагрејати се: „Да се јарка сунца нагрејемо“, — наносити се: „здрављица се наносили“, „младости се младовали (намладовали)“, — наживети се, находити се: „срећице се наносили, лепа житка наживели, добре среће находили“, — напити се: „ја се напих жубер-воде“, — намирисати се: „намрисах жуте дуње“, — накитити се: „кад се Марко накитио вина“, — нагледати се: „наглед'о се бијела свијета“, — наљубити се: „вјерне сам се љубе наљубио“, — насећи се: „турских сам се глава насекао“ итд. (Mikl., IV, 506.), — наслушати се: „да с' наслушам трупка од коњица̂ и јаука од добрих јунака“, — наспавати се: „да се санка наспавамо“; — тако је и: „ко се дима не надими, он се огња не огрија“, „ту се Сава натрошио вина“ итд. (Данич., 95., 96.);

б.) *Уз глаголе, начињене од основе: пун,* који су по значењу слични с онима сложеним с предлогом *на,* и који такође могу бити прелазни и повратни, — на тако и уза саме придеве: *пун* и *сит* (и глагол наситити); тако имамо: напунити: „Напунимо кулу џебехане, напунимо добријех јунака“, — испунити: „Бог да испуни вас сваке радости“, — придев пун: „чарна горо, пуна ти си лада“, „прва срећа, пуна чаша цвећа; друга срећа, пуна чаша вина; трећа срећа, пуна чаша једа“, — сит: „кад сам сит ништа, нијесам гладан ништа“, „но сам си-

тан тога путовања“, „нијесам се крвце напојио, ни јуначка меса наситио“ итд. (Данич., 97., Mikl., IV, 507):

Напомена. Овоме је генетивном генетиву примакнут и с њиме изједначен аблативни генетив, који долази после глагола, по значењу супротних овима за пуноћу: отрести се, одужити се, остајати се, опростити, ослободити и после придева прост (греха), лишен (чега) итд., који ће бити поменути на свом месту (генетив за одвајање): исто је тако сродно значење овога генетива неправог објекта и с поменутим већ партитивним објектом уз глаголе: желети, тражити и чекати и уз придеве: жељан, жедан, гладан итд. Спомињемо ове две додирне тачке разноликих функција нашега генетива — с намером, да се види како развитак падежне употребе не мора увек ићи тачно одређеном логичком путањом, него се често управља само по асоцијацији представа, буди зашто и буди како удружених и једна другој примакнутих.

в.) *Уз глаголе, прелазне и повратне, по значењу блиске онима, уз које долази и генетив за циљ;* то су:

α.) *Повратни:* примити се: „Примише се поља Удбинскога“, машити се: „па се маших Босне камените“, хватити се: „тер се фати брда и долинах“, „чиста се злата рђа не хвата“, задести се: „у вино се збора зађедоше“, — задужити се: „ал' се бише дуга одужили“, — кајати се: „кајући се свога безакоња“, — заборавити се: „заборавивши се бога и закона“, — разабрати се: „а када се разабрао санка весела“, — огрејати се: „а често се сунца огрејао“, ловити се: „он се лови коња свога бојна“, — држати се: „ко се држи правице, тај не музе кравице“, тицати се: „што се тиче мене самога“ (Mikl., IV. 505.); — и

β.) *Прелазни и повратни:* опоменути (и — *се*), споменути (и — *се*), сетити (и — *се*), ставити се, удостојити се; тако имамо: „Опомени се и мене“, „да нас среће

опомене наше“, „спомен'те се дјелах витешкијех“, „право велиш и бољег ме сетиш“, „ал' се сети нејака Стевана“, „у том с' Турчин пушке досетио“, „па се кује, ставила се душе“ (Данич., 110. и 111.), „опомињући их очине заклетве“, „да се удостојите царства божијег“ (Mikl., IV, 504.).

8. Генетив за игру.

(genetivus ludi)

У ред објективних генетива треба ставити и овај за игру, чије је значење, налик на значење неправога објекта, више партитивне природе. Осем глагола играти се, уз који долази генетив од речи, која именује игру, овакав генетив могу добивати и други глаголи истога или сличнога значења. Тако имамо: играти се: „Играше се игре свакојаке, а најпосле вука и оваца“, „па најприје игру заметните проклетога у руке прстена“ (Mikl., IV, 511.), — играти се: лопте, јастука, крмаче, клиса, изметаљке, мете, гуцâ, купе, ораха, слепога миша, разлаза итд. (Данич. 111. и 112.); — скакати: „скачу скока“, метати се и бацати се: „камена“, теглити се и вући се: „клипка“, дизати се: „прошца“, хватати се: „сламке“; — тако је и: бити се „боја“ („боја бити, само је ли праха и кога“, „убиј ми се боја три сахата“); — тако и: „да се мало лафа преметнемо“ (разговарамо) итд. (Mikl., ibid., Данич., ibid.). —

Да би се завршио ред генетивних или правих генетива, додаћемо овима досадашњим и два према својим глаголима, тако да кажемо, индиферентна генетива: за меру и за време, који би можда по својој адвербијалности требало да дођу најпосле — испред оног правог адвербијалног, аблативног генетива „за начин.“ Положај ових

двају генетива уз глаголе сличан је положају самосталних акузатива истога имена. По блискости својој генетиву неправога објекта прво долази:

9. Генетив за меру.

(genetivus mensurae)

Могло би се рећи да је овај генетив само специјална варијација предњега генетива за неправи објекат, ограничена на узан круг придевâ и глаголâ, заједничког значења. Док је у ст. словенском он могао долазити онако исто као и акузатив („**растоѭ отъ града попрištь ѵетырь**“). у нашем језику долази само уз глаголе и придеве, који значе вредност или цену; тако имамо: „Вриједи царева града“, „ваљала бих Цариграда“, „која кошта сама Цариграда“, „макар га стало главе“, „ниси раја достајала“, „виле стоје шест стотин' дукатах“; — „радин је достојан своје плате“, „лице јој је врсно Цариграда“ (Mikl., IV, 508.). „у њу су ти бјеле руке града вриједне“, „овога н'јесам достојна“ (Данич., 98.).

10. Генетив за време.

Именице, које својим генетивом казују време, обично имају уза се какав придев или заменицу, као атрибут, чиме се овај генетив бар по спољном изгледу приближава генетиву посесивном: унутарња сродност њихова може се претпостављати по свези, у којој стоји тај генетив с подметом граматичке реченице ([1]). Именице, чијим се генетивом казује било само једна тачка у времену, било дуже трајање времена, јесу поименце ове: лето, зима, пролеће, јесен, време, година, месец (и имена његова), ноћ, час, век, пут, — за тим и речи: живот, рат и свет,

[1] Навод из Siecke-a, стр., 65. у Mikl., IV, 509.

кад долазе место времена, за које траје оно, што оне значе. Тако имамо: „Оне године удари град“, „сваке ће ме ударити стране једног дана и једног минута“, „бог не плаћа сваке суботе“, „кад Турци те јесени дођу на Мораву“, „не надах се овог пута томе“, „тога часа оставише оца“, „ми ћемо те често походити, у години сваког мјесеца, у мјесецу сваке нећељице“, — „оне ноћи кад смо се растали“, „овога љета у бојевима око Дрине изиђу на глас нове војводе и јунаци“, „свега љета једна репа, и та црвљива“, „прве године српске буне био је прост војник“, „шта је овога времена радила нахија пожешка“, „да с' нагледам млада века ти чарни очица“, „носио га целога живота“, „витешки свега бечкога рата војеваше“, „еда би вам добро било овог света и онога“ (Mikl., IV, 510., Даничић, 62. и 63.).

11. Генетив уз одрицање.

(genetivus negationis)

Особито значење или, боље да кажемо, особити карактер има генетив у реченици одречној, негативној; а развитак ове употребе може се тумачити на два начина: из останак или немање онога, што значи име у генетиву, може се узети, прво, као да је крајњи развитак партитивног значења, и друго, као особито диференцовање сепаративног значења, полазећи дакле и од старог аблативног генетива. Миклошић, заједно с другим лингвистима првога реда ([1]), партитивност овога генетива у негативној реченици види у том, што се овде, вели, прелазним глаголом исказана радња пориче и целини и сваком, па и најмањем делу онога, што значи реч у генетиву. Према

([1]) У Mikl., IV, 498. наведени су: Грим, Пот, Löbe и Gabelentz, Малецки.

томе и овај би, као и партитивни, био само нека врста објективних генетива, те би он у негативним реченицама прелазних глагола одговарао објективном акузативу афирмативних реченица. Али чувени руски граматичар А Потебња (¹) не усваја тако тумачење, те ће бар за неке случаје овога генетива имати право, кад вели да глаголи с одрицањем траже генетив зато, што бележе: мислено кретање или удаљавање од предмета, лишавање или раскидање везе с оним, што значи реч у генетиву (²). С тога ће, мислимо, бити вероватна и једна и друга конјектура: у једним се приликама негативни генетив могао развити и утврдити уз обични партитивни, — у другим пак уз разнолики сепаративни или аблативни генетив. А пошто овај „генетив уз одрицање“ не стоји само после прелазних глагола, удружених с прилогом *не*, него иде и уз одречне глаголе егзистенцијалне, те образује одречну реченицу без подмета; и пошто смо видели да реченице „једночлане“ могу бити старије од „двочланих“: то ће бити умесно, ако ову нову функцију нашега генетива размотримо:

а.) У одречној реченици без подмета.

Генетив одречних реченица без подмета одговара, прво, генетиву партитивном афирмативних реченица без подмета и, друго, номинативу егзистенцијалних реченица без подмета: о првом би се могло рећи да је и сам пар-

---

¹ А. Потебня, «Изъ запис. по русск. граммат.«, II, 254.

² Кад би и овај генетив био партитиван, овде би, вели, «не пити вина» било истоветно или бар врло блиско с партит. «пити вина», а то је сумњиво, јер овај други генетив мање зависи од глагола (може доћи и акузатив: «пити вино»), а први мора бити баш генетив, А. Потебня op. cit., 252.—253. Док се, по нашем мишљењу, аблативно порекло одречнога генетива не мора усвојити за све случаје његове употребе, особито не за овај пример и друге

титиван, с другом да је више порекла сепаративног, аблативног. Ово тврђење мора бити неодређено овако с тога, што се партитивни генетив толико развио и разгранао, да се употребљава, као што смо видели, и онде, где не би никако било места делу какве целине или броју неке количине. С тога је и тешко разлучити једне генетиве уз негацију од других; с тога и наш распоред не би могао изићи тачан и доследан, те се морамо задовољити ређањем примерâ по глаголима, уз које долази овај генетив. Тако дакле:

α.) *Генетив стоји у негативној егзистенцијалној реченици* уз глаголе *јесам* и *бити:* „Да ти није мене било“, „старца није било код куће“, „неће бити у цара бољега“, „ни би мртва ни би рањенога“ (Бошк., 27.), — „којој овци своје руно смета, онђе није ни овце ни руна“, „кад није мачке, миши су господари“, „тог чадора овђе није било“, „каде није доре, коња мога, нека није ни мене јунака“, „кад Момира не буде у цркви“ (Данич., 127. и 128.), — „коме није вијека, није му ни лијека“, „до Божића није ни гладни ни зиме“ (Нар. посл.) итд.;

β.) Уз глагол *имати,* кад је сложен с прилогом *не:* „Без муке нема науке“, „без друштва нема јунаштва“, „изједеноме трага нема“, „нема болећега“ (Нар. посл.), — „нема га код куће“, „у мене мајке не има“, „њему данас нема пријатеља“ (Бошк., 26.), — „нема оног, који тебе неће“, „хајдучке куће нема“, „да такога не има сокола“, „кога нема на дијелу, нема му дијела“ (Данич., 124. и 125.)(¹) итд.;

уз глаголе прелазне. Потебњино се тумачење, рекли бисмо, мора примити бар за неке генетиве у одречној егзистенцијалној реченици без подмета.

(¹) Између много примерâ, које овде наводи Даничић, да поменемо онај «свако Туре може везир бити, — а јунака нема као Марко», као згодан, да нам речју Марко у номинативу каже

γ.) Уз глаголе *настати*[1], *остати, пасти* и уз друге неке непрелазне, али много ређе него у прва два случаја (*α.* и *β.*) и готово само у нар. песмама: „Да јунака бољега не настаде“, „њему дана не свиће бијела“, „да од врага не остаје трага“ (Mikl., Sub. Sätze“, 41.), — „да не падне леда ни снијега — до један пут у години дана“, „не утече ока за свједока“, „не доходи ловца ни трговца“, „нити пуче пушке ни лубарде“, „његова се кућа угасила, у њу неће кокота појати“ (Даничић, 129. и 130.); и

δ.) Најређе уз глаголе *трпне — повратне:* „Нит се види неба ни облака“, „нада те се не нашло јунака“, „не зна се ни броја“, „да се таке (ђевојке) на свијету рађало није. нити ће се родити“, „да се не зна ни стана ни трага од невјерна домаћега врага“ (Данич., 129.).

б.) У одречној реченици с подметом.

Као што у највише наведених примера бесподметних реченица генетив стоји због негације место егзистенцијалног или подметног номинатива, тако опет у реченицама с подметом генетив уз одречне глаголе прелазне стоји место предметног акузатива афирмативних реченица. Примери,

---

у ком би падежу била и реч јунака, да није реченица негативна. — У реченици: «Нема нико да је бере» не стоји уз глагол генетив од речи нико зато, што ова реч не само није подмет глаголу нема, него и не чини с њиме једну реченицу, већ иде уз реченицу «да је бере» као одречан подмет. А што у реченици: «Нема л' овде у вашим брдима — ил' девојка или удовица?» не стоји генетив, него опет номинатив — долази отуда, што овде глагол нема л'? стоји место позитивног питања има л'?

[1]) Уз овај ставља Миклошић и глагол: нестати као негативан: «те нестаде међ' нама јунака», «небане нам нестати не може», «воде и злобе никад неће нестати» (IV, 360.), а Даничић — мање умесно — све примере генетивне уз овај глагол ставља у ред партитивних генетива (Синт., 92.).

које ћемо навести, бирани су такви, да је у њиховим генетивима врло мало или нимало партитивног значења (¹). А сви су двојаки по томе, што:

α.) *Генетив долази непосредно уз негативан прелазни глагол:* „Да не даете ничесаре“, „чега богъ не дай“, „нит' је итко Златке сагледао“, „нигде тога виђели нијесмо“, „не уснуо сна на очи“ (Mikl., IV, 498.), „Ви Грујице ни видели несте“, „коње дајте, оружја не дајте“, „и ја длаку промијених, а ти ћуди никада“, „не зна језика“ (Бошк. 25.), — „море, Марко, не ори друмова, море, Турци, не газ'те орања“, „ал' нијесмо, брате, дријемали, ни из руку чашâ испуштали“, „бећар спава, очију не склапа“ (Данич., 119.—120.) итд.;

β.) *Генетив долази посредно уз негативан прелазни глагол:* на оно, што значи реч у генетиву, прелази радња глагола позитивнога, али је он везан с глаголом негативним; треба казати да је позитивни глагол увек или у инфинитиву или у сад. времену са свезом *да,* те да он тако везан за други глагол, негативни, чини с њиме једну целину, једну представу. Тако имамо: „Немој данас крви учинити“, „син човјечји нема гдје заклонити главе“, „даљега спомињања чинити није потребно“, „неће другоме воље да квари“ (Mikl., IV, 499.) „не могу својих послова да раде“; — па тако и онда, кад је од две реченице, тесно скопчане међу собом, само прва по облику одречна, а друга се ћутке таквом признаје: „нећеш изић' ни изнијет' главе. — а камо ли извести ђевојке“ (Бошковић., 26.) (²).

(¹) Тако се може рећи да је радио Даничић (стр. 119.—122.) с врло мало одступања.

(²) Не долази генетив него акузатив, — ако је од две реченице, чврсто међу собом везане, друга позитивна, по значењу противна првој: «Никаква јој дара не носимо — него једну киту боснока.»

Напомена. Одступање од правила, да предмет негативних реченица стоји у генетиву — бива особито онда, кад је он од заменицâ средњега рода: *што, то, ово, оно.* Тако поред примерâ, мало час наведених (којима се могу додати и: „али она тога и не слуша“, „Лазо неће тога ниједнога“, Данич., 123. и 124.), имамо и друге, у којима ове заменице остају у акузативу, и ако је глагол негативан: „Кад се ко зариче, да што не чини“, „не знаш ни то“, „што искаше Израиљ, оно не доби“, „испрва вам не казах ово“ (¹) (Бошк., 26.). Па тако долази акузатив место генетива уз одрицање и од других речи: „Ја не стекох паре ни динара, ни заслужих на ноге опанке“, „немој, Мирко, друго учинити“, „не води ми лијепу дјевојку“, „не продаји мајку“ (Mikl., IV, 500.), „не удри јелу по грани, нег' младу Јану по глави“, „не зови зло, јер само може доћи“ (Новак., 39.). Разлог овој употреби акузатива, баш објекта, у оваким реченицама може се, мислимо, видети у том, што се овде већа пажња обраћа на саму радњу, глаголом исказану, — те се пре може мислити и да се она врши („не зови зло“ значи: „престани звати зло“), него ли да се пориче.

12. Генетив за одвајање (сепаративни).

„Поређењем индојевропских језика несумњиво се дозвиа да је аблатив у заједничком језику бележио оно, од чега се нешто кретањем одваја, или одакле се полази, раздвојну тачку или бакву“ (²): конкретно дакле или прво значење старога аблатива било је оно, које сад има наш генетив, кад се удружи с предлогом *с* или *са* уз глаголе за кретање. И по томе глаголи што значе одвајање, растављање, удаљавање добивају уза се овај прави аблативни генетив. А распоред наших примера најбоље

¹) Тако је и без подмета: „нема ништа ново.“ И овако с акузатином рекли бисмо да је правилније.

²) Delbrück, „Synt. Forsch.“, IV, 46.

може бити удешен по самим глаголима, уз које долази овај аблатив-генетив, јер тих глагола има различних и по значењу и по саставу. Тако дакле:

а.) *Генетив показује оно од чега се одваја или раставља подмет* оних глагола, чија основа није сложена ни с каквим предлогом сепаративног значења; од глагола повратних, који овамо долазе, поуздано се могу узети, вели Миклошић (IV, 451.), само они, који могу ићи с генетивом и кад нису повратни (кад су без заменице *се*), јер глаголи који су само повратни обично имају уза се генетив или датив „неправог објекта.“ Овамо долазе ови глаголи: клонити се: „За то се таковијех мјеста клоне сви“, махнути се: „махни се тога посла“, проћи се, проходити се: „иди, господару, а проћи се млађијех“, „још се Нико не проходи врага“, крстити се: „крсти се ти њега“, аратосиљати се: „аратосиљали се беглука“, бранити се: „да се браниш змаја огњенога“, варовати се, пазити се, чувати се: „тога да се варујемо“, „и враг се пази куге“, „чувај се пушке чађавице“; — чувати, сачувати, сахранити: „Да нас чува куге и морије“, „сачувај ме боже, биједе невидовне“, „сахрани ме сеј несреће“, курталисати (кога чега), литросити: „те га једва гвожђа литросише“, лишити (кога чега), слободити: „слободи га злијех засједа“; — и придеви истог или сличног значења: слободан и чист: „слободни сваке сујевјерице“, „и чис гријеха превелика“ (Mikl., IV, 452. и 453., Данич., 105. и 106.);

б.) Генетив сепаративни долази уз глаголе (прелазне и повратне), сложене с предлозима: *из, од, о, с, у;* и модификација глаголског значења, и слагање с овим генетивом — долази највише због ових

предлога. Глаголи су ови: избавити: „Избави ме муке несијанске“, извући се: „**изврьжеть се сана**“, изићи: „док изиђе ручка господскога“ (Mikl., IV, 456.), — отрести се: „а да вољу тим навршим вашу, које но се отрести не могу“ (Данич., 105.), отети се, ослободити се, остајати се, одужити се: „ко ће отет' се распа тога“, „да се ропства ослободи“, „како би се грија остајао“, „ко се дуга не одужи, тај се туге не отужи“ (Mikl., и Дан. ibid); — остати се, оканити се, оставити се, одрећи се, одметнути се, оглушити се: „остани се, синко, четовања“, „да се умирите и зулума оканите“, „ко се не покаја и зла се не остави“, „ја се твога брата не одричем“, „који се биху бога одметнули“, „Милована нек се не оглуше“ (Mikl., 105., Данич., 107. и 108.), — снебити се (чега), уклонити се: „да се уклони зла“ (ibid); — ослободити, опростити (као и горње избавити кога чега): „да га смрт муках ослободи“, „јер је чету опростио гријеха“ (Veber, „Slovn. hrvat.“, 116.), „е да би нас опростио те напасти“ (Данич., 105.). — И ако не баш у свем овако, као у ова два случаја, сепаративни генетив долази и:

в.) Уз глаголе (повратне), који значе *страх* и *стид:* генетив и овде значи оно, од чега се одваја — у мислима — подмет; глаголи су: бојати се, плашити се, препанути се, — срамити се, стидети се: „Ко се бога не боји и људи не стиди, бјежи од њега“, „не плаши се краља Шишманина“, „те си *га* се, сине, препануо“, „ако се и не бојим бога и људи не срамим“; тако је и уз именицу страх, те поред примера: „зло се трпи *од* страха горега“ имамо и: „све у страху бога великога“ (Mikl., 158.), пример сличан онима, које наведосмо на стр. 17. за случај посесивних генетива, постали од објективних.

13. Генетив за поређење

(genetivus comparationis).

И компаративни је генетив порекла аблативног[1], те долази — слично сепаративном уз глаголе — уз поређене придеве, да покаже предмет, који по својој каквоћи (својству) иза неког другог заостаје[2]. Али је овај генетив у нашем језику врло редак, те су нам примери поглавито у старим књижевним споменицима српско-словенским и у списима старих дубровачких песника; тако имамо: „**Хотеи старѣи быти, да боудеть вьсѣхь м(ь)нїи**“, „**видѣхь єдниоу краснѣишоу вьсѣхь лицемь**“, — „јашу коње вјетра брже“, „Сунчанице, сунца дража“, „оштрији мача“ итд. (Mikl., 460., Данич., 130.); — у наше доба само у песмама П. П. Његоша II: „развеза је боља слабе свезе“, „ах слободу главе дражу“, „лице љепше сунца, зоре и мјесеца“ (Дан. 131.). — Адвербијални компаратив долази и као прост предлог: „прво зоре и бијела данка“ (Mikl., 461.).

14. Генетив за узрок (каузални).

Каузални генетив (стари аблатив) лако се тумачи и „изводи“ из првог значења аблативног, из „одвајања“: оно, што се одваја, може бити врло често последица онога, од чега се одваја, те ће ово оној последици, радњи глаголској, бити „узрок.“ Али као год што видесмо да се аблативни генетиви за порекло и за градиво додирују с правим генетивима, тако би се и за овај, каузални, могло имати разлога, да се придружи генетиву „неправога објекта“ — слично ономе, што видесмо кад самосталног акузатива за узрок, — те по некима чак и генетиву партитивном, па дакле и најстаријем, посесивном. Колико има

(1) Delbrück, op. cit., 48.
(2) Mikl., IV, 459.

смисла и потребе овако надовезивање и генерализовање, остављамо другима да кажу, па се задовољавамо само оним, што у опште рекосмо још у почетку о приближавању и једначењу старога аблатива с правим генетивом. Овде ћемо само навести разне случаје каузалне употребе нашега генетива. Казујући узрок или повод некој радњи или стању, исказаном било глаголом било именом, овај генетив долази како у реченицама с подметом, тако и у онима без подмета, и то:

а.) *За узрок жалости* или оној душевној афекцији, која се казује глаголом *жалити* и прилогом *жао;* глагол је у реченицама с подметом, а прилог у онима без подмета: „Или жалиш миле мајке своје?“, „жалећи својих воденицâ“, „жали боже толике муке“; — „није ми жао ни блага, већ ми је жао срамоте“, „тада ми је жао брата било“, „жалије му војводе Уроша, но обадва да изгуби сина“; — па тако и уз именицу у номинативу *штета:* „штета тога човека!“ (Дан., 109., 110., Mikl., IV, 463.);

б.) *За узрок чуђењу или дивљењу,* када може долазити двојако: без усклика и с усклицима: *о, да, ах, нуто, гле* (скраћен запов. начин од гледати); тако имамо:

α.) без усклика, како у подметним, тако и у бесподметним реченицама (које су понекад од самих генетива): „Мили боже, чуда великога!“, „драги боже, жалосна ли дана!“, „један вели: „лијепе ђевојке!““, „види књигу, нечувених јада!“ (Бошк., 24., Mikl., 465.), „зла колача!“, „бабине среће!“, „тешке муке а рђаве плаће!“, (Нар. посл.); — „ал' да видиш и друге невоље!“, „гледај памети!“, „слушај чуда!“, „ал' да видиш чуда великога!“, „ја да видиш гиздаве ђевојке!“, „виђи кучке Кујадиновице!“, „па ће виђет' крваве кошуље!“ (Mikl., 465.);

β.) после ускликâ: „Ох бојева донде невиђених!“, „нуто момка!“, „гле ти њега!“ (Бошк., 24.), „о лијепе љепотице!“, „боже мили, да чудна јунака!“, „јао моје штете и срамоте!“, „нух Стојана, добра биљецује!“, „нуто Ибре, добре ти је среће!“, „нуто цару велике невоље!“, „гле страшивца Бошка Југовића!“ (Mikl., 465.); — као што показује честица нуто, у ред ових примера могу доћи и они, којима се не казује право чуђење, него неко упућивање, живље показивање: то је случај, кад генетив долази после „показних“ прилога: *ево, ето, ено;* тако је: „Ево човека“, „ево ти оца“, „ево нас“, „ето ти матере“ (Бошк., 25.), „кад ево ти ђевојчице голе, босе, без папуча“, „ето царе, лијепе ђевојке“, „ено теби моје ћери Фате“, „оно ти је стојна манастира“ (Mikl., IV, 465.), „ето на те босанског везира“ (Mikl., S. S., 37.), „ево моје главе“, „ето поља а ето коња“ (Нар. посл.). — Овамо, најпосле, иде и прилог, по постању глаголски, *нека:* „Ето ти брата, иди ш њим; нека ми брата, нећу ш њим“ (Mikl., IV, 465.). — Можда би ови примери од генетивâ уз показне прилоге могли образовати засебан ред егзистенцијалних генетива, сличних таквим номинативима и акузативима такође у реченицама без подмета;

в.) *За клетву и заклетву:* у генетиву стоји оно, чиме се ко заклиње; он долази обично уз додатак: *тако ми, тако ти:* „А тако ми срећна пута мога!“, „ма тако ми јада свакојијех“, „тако ми вида очињега!“, „тако ти те младости твоје!“, „а тако ти бора зеленога!“, „тако ми овога причешћа!“; — или и без додатка: „Јесте, царе, данашњег нам дана!“, „не Стојане, твога ти јунаштва!“, „кажи, кћери, мајчине ти хране!“, „није, побро, живота ми мога!“ (Mikl., IV,

466.): — тако је и оно из обичног свакидашњег разговора: „бога ми!“, „бога ти!“, „среће ми“, „славе ми!“, „закона ми!“, „очију ми!“, „душе ми!“ итд.; — у овај ред клетвених генетива иде и оно проклињање: „анатема те ђавола и његова имена!“, „аратос ти кирије!“ (Нар. посл.) итд.

15. Генетив за каквоћу.

genetivus qualitatis

У ред аблативних генетива долази и овај особити изданак, сличан генетиву-аблативу за материју: да означи каквоћу (својство) или „неко пролазно стање“ (¹) онога што значи име, коме се овај генетив додаје као „главној речи.“ Супротно, дакле, правом, посесивном генетиву, који бележи носиоца каквоће, овај аблативни генетив казује баш ту каквоћу или особину, а њен се носилац казује оном главном речју. — И овај квалитативни, као год и посесивни, генетив не може бити од саме именице, него уз њу долази увек и какав придев (квалитативни) или и заменица као атрибут у генетиву. Тако имамо: „Ал' је Раде срца јуначкога“, „гдјекоје иду и гола врата“, „красна ти си стаса и узраста!“, „ал' да видиш Петра Вукотића, црна брка, ока крвавога“, „твоја Мара црна ока, дуге косе, танка бока“, „блажене душе човек“, „добар јунак сâм и добре воље“, „цвијет лијепога мириса“ (²), „делија сједе браде до појаса“, „зле је клетве а добре молитве“; — „какве си вјере?“,

---

(¹) Mikl., IV, 468.

(²) Овим примером можемо показати паралелност међу квалитативним и посесивним генетивом: ако је у говору главна реч цвијет, ако се говор почиње носиоцем каквоће, онда се вели тако: „цвијет лијепога мириса“; ако ли је — томе противно — главно сама каквоћа, ако се њоме почиње говор, онда се вели: „лијепи мирис (тога) цвијета“.

„док сам и ја био твога доба“, „он бијаше мојих година“ (Mikl., IV, 468., Данич., 56.).

Напомена. Уз овај квалитативни треба поменути и онај, у нашем језику врло ретки, прави *предикативни генетив*, чију службу, као што ћемо видети, врши инструментал; тако је оно: „сив је коњиц, сив је јунак браде“ (Mikl., IV, 467.). И овај и многи примери квалитативног генетива („старога је кова“, „уде ти сам среће“ итд.) очито показују процес, којим се у језику, противно логици, од атрибутивног слагања може доћи до предикативног (¹), процес, о коме говоримо још код номинатива једночланих (бесподметних) реченица.

16. Генетив за начин.

(genetivus modi)

Аблативног је порекла и последњи на реду, адвербијални генетив, за *начин* којим нешто бива. Суистанцијалност је његова толико ослабила, да се и не осећа као облик каквога имена, него само као *прилог* (адвераб), сличан оним прилозима који су изведени особитим наставцима од заменичких основа. Он је у главном двојак према основи, од које је; тако имамо:

а.) *Од именицâ* (по значењу апстрактних), које су постале наставком *ица* или *ьца*, и које се данас нигде не употребљавају као именице; као обични прилози долазе ове речи: „бодим*ице*, ђипим*ице*, зларад*ице*, малч*ице*, мрв*ице*, мрв*ице*, нехот*ице*, прав*ице*, стрмоглав*ице*, хотим*ице* (и: хотим*ице*), поимен*ице*“ (Mikl., IV, 163.), „крадим*ице*, — кридим*ице* (м. крим*ице*), наком*ице*, оком*ице*, насат*ице*, наусн*ице*, (науст*ице*), нафал*ице*, немил*ице*, ничи*ице*, опет*ице*, гљоштим*ице*, плоним*ице*, поно*рице*, потрбуш*ице*, пјеш*ице*, скозим*ице*, стопрв*ице*, страм-

(¹) Mikl., IV, 450.

пут*ище*, сум*ище*, насум*ще*, сумит*ище*, сустоп*ище*, устоп*ище*, устоп*ще*, укоп*ще* (од „кобь"), наочигледи*ще*, заман*ище*, једва једв*ище*" (Mikl., IV, 467.); — овамо долазе и ретки генетиви од правих именица: *ијене* (јевтино), *шале:* „Ако си се ти шале женио", *збиље:* „ја сам се (од) збиље удавала", па тако је и: „ђе се муче мука пакленијех" (Mikl., ibid.) и „није ствари" (Данич., 59.);

б.) *Од придева,* изведених наставком **ьскъ** и овде узетих такође у апстрактном смислу (дакле не за својину, неко за каквоћу); тако имамо: вуч*ке* (старо **влъуьскы** од **влъуьскъ**), лежећ*ке*, нагус*ке*, мучк*е*, ничк*е*, пузећ*ке* (инструментал је пузећк*и*), пој*аске*, попој*аске*, потрбушк*е*, стој*ке*, стојећ*ке*, стрелимк*е*, тојашк*е*, изручк*е*, наопачк*е*, жмурећ*ке*, лежећ*ке* (Mikl., IV, 467. и 163.).

Д. Датив.

(„Дателни" = трећи падеж = „управни").

И ако датив у реду секундарних падежа (друге, млађе формације) стоји тек на другом месту ([1]), по функцијама својим он је опет најближи од свих осталих старом, негда једином, „косом" падежу — акузативу. „И у старијим и у народним споменицима долази датив уз глаголе, који се иначе везује с акузативом: **хотѣти ѵємоу** и **хотѣти ѵьто** и **ѵєсо**" ([2]). Али док се у тумачењу конструкције и првобитног значења првог падежа млађе формације, генетива — лингвисти, као што видесмо, готово са свим слажу, дотле се овде, о дативу, њихова мишљења разилазе и колебају. Тако једни, већином лока-

[1] „Засебну групу чине падежи, у којима се употребљава слог — bhi". G. Curtius „Zur Chronol. etc.", стр. 78.

[2]) Mikl., IV, 578. — Упор. и А. Будиловића „Начерт. н. слав. грамм.", стр. 264.

листи, па међу њима и Миклошић и Даничић ([1]), мисле да је првобитно значење дативу — локално, да он, т. ј., бележи предмет, „коме је управљено кретање“ ([2]), па отуда и циљ, место итд. ([3]); — други опет одлични и признати научници и овај падеж сматрају чистим граматичким падежем, онаким дакле, као што су и падежи, довде прегледани. По њима је датив и у најраније доба означавао „лице или ствар, која стоји према радњи у неком даљем односу — — лице, које суделује у радњи, т. зв., индиректни објекат“ ([4]), или краће: датив означава „лице удаљеније, нечим достигнуто или задешено“ ([5]); још друкчије: „датив је падеж удаљенијег објекта“ ([6]) или само: „падеж кога се тиче (за кога вреди) оно што је исказано“ ([7]). Не треба много доказивати да је ово

([1]) Можда би се његове широка значења речи «да нешто ступа у свезу с оним што она (реч у дативу) собом значи» (Данич. «Синт.» 321.) — могле разумети и у смислу противном тумачењу локалном? Али нам сумња одмах отпада, кад погледамо примере, које наводи: «па одоше сваки своме двору» (ibid.) итд.

([2]) Mikl., ibid.

([3]) «Die Neigung auf etwas hin», Misteli у Лацар. «Zeitschr. f. Völkerps. u. Sprachwiss.», B. X, стр. 168. и 171. — Упор. и K. Heyse, op. cit., II, стр. 35.

([4]) A. Schleicher, Litauische Gramm.», Prag, 1856., I, 265.

([5]) G. Curtius, «Erläuternngen z. mein. griech. Schulgramm.», Prag, 1870., стр. 174.

([6]) Whitney, «Ind. Gramm.«, 91.

([7]) «welchem die Aussage gilt», Delbrück, «Synt. Forch.», IV. 53. И он се, вели, сâм, као и Hübschmann, «Zur Casuslehre». .231., колебао: да ли да призна дативу то значење или оно раније изнето, «die Neigung auf etwas hin»; сад пак мисли да је и датив чист граматички падеж, јер се он (у грчком језику), кад је прави, не везује ни с којим предлогом. — Слично свима довде наведеним писцима, и Vogrinz у «Jahresb. d. Obergymn. zu Leitmer. 1882.», стр. 22., хотећи трогуби датив грчкога језика да сведе на једну првобитну идеју, овако умује: «Датив не износи лице (или ствар) као захваћено и принуђено глаголском радњом, што ради акузатив, него само бележи, како лице у радњи учествује, т. ј., означава да је лице ту (d. h. die Person

„граматично“ тумачење шире од „локалног“ ([1]): *тицање* може обухватити готово све случаје дативне употребе. Кад се каже да „у дативу стоји име, које бележи лице или предмет, кога се тиче глаголска радња или прирокова садржина“, онда се тиме у неколико могу разумети или отуда „извести“ и случаји, кад датив бележи: и лице, које у радњи суделује, и лице или предмет, коме се управља оно што значи прирок, и предмет, који је циљ и који је узрок радњи, и најпосле оно, што допуњује ту радњу или, боље, што замењује глагол.

Али, и ако су све дативне функције међу собом блиске, и сви дативи имају, тако рећи, једно значење заједничко, — опет је положај овога падежа у реченици у главном двојак: или је слабије (слободније) или је јаче (тешње) везан с глаголом (прироком), уз који долази ([2]). Први ближе одређује, други допуњује значење прироково: први је сличан „самосталном“, други опет „зависном“ акузативу, те и сам долази у ред, ако не баш „правих“, оно бар оних најпотребнијих, „неправих“ или посредних објеката. Тако дакле и овде, као и код акузатива, долази:

I. Датив слободнијега положаја.

Рекосмо да је значење свих датива заједничко, готово једноставно — тицање: разлика дакле међу њима не долази од значења него од употребе или, као што рекосмо, од положаја, у коме они стоје према прироку.

---

wird als mitanwesend bezeichnet) . . .» По томе датив није casus objecti («Object-Casus»), него он исказује шта још долази — у прироку потпуном, готовом — поред радње, учествујући, интересујући се, пратећи оно што прирок значи и казује (ibid.).

[1]) Врло добру критику локалског тумачења овога падежа види у G. H. Müller-a, op. cit., стр. 37. — 39.

[2]) Curtius, «Erläuterungen etc.«, 147., — Hübschmann, «Zur Casusl.», 214., — Delbrück, «Synt. Forsch.», 53. и 54.

И тако, први случај, слободније употребљен датив имамо онда, кад је свеза између датива и прирока врло слаба, кад дакле оно, што значи реч у дативу, никако не зависи од прирока, или, друкчије, кад је „оно што значи прирок готово без икакве вредности за датив.“ (1) Ова тако рећи „факултативна“ употреба нашега датива обухвата различне одблеске онога широког, заједничког значења, које рекосмо да се зове тицање. Тако имамо:

1. Датив ближега интереса.

Прва функција слободнога датива само је даље диференцовање онога што у малом видесмо код самосталног акузатива „ближега односа“: у дативу стоји лице, које се интересује оним што значи прирок, стоји предмет, кога се нешто тиче или кога ради се нешто догађа или бива. Пошто је ово интересовање широког обима, то се могу разликовати ови случаји:

а.) У дативу стоји лице или предмет, коме иде у *корист* (dativus commodi) или на *штету* (dativus incommodi) оно, што се казује прироком; тако имамо: „Чињаху велику радост свој браћи“, „сваки себи задужбину гради“, „нико себи злотвор није“, „кажи право, не бој се глави“, „око му оку добра не мисли“, „ко је себе зао, како ће другом бити добар?“, „добро ми је, и бољем се надам“ (Mikl., IV, 601.), „ни злу теци, ни добру остави“, „себи ореш, себи сијеш, себи влачиш, себи ћеш и жњети“, „погача се пријатељу штеди“ (Divkov., 40.);

б.) У дативу стоји име онога коме је или чему је што *мило, пријатно:* „Људима омиље већма

(1) «und die Bedeutung des Prädicat ist für ihn (Dativ) zunächst ohne jeden Belang», H. Hübschmann, op. cit., 214.

тама него видјело“ (Mikl.. IV, 599.), „лепо је свакоме мило“, „што је право и богу је драго“, „истражујте што је богу угодно“, или томе противно: „мрско му беше то“ (Бошк., 90.); слично је томе и: „моме сам коњу лагахан“ (ibid.); — тако и уз глагол личити (доликовати) и придеве: сличан, једнак, раван: „старој (хаљини) не личи што је од нова“ (Mikl., IV, 598.), „није прилично нама“, „оцу је сличан (приличан) главом“ „да буде једнако телу славе његове“, „прикладан чему“ (Бошк. 90.), „човјек лаком приличан је нашему курјаку“, „дјела ваша сунцу равна“ (Divk., 40.) итд.

в.) У дативу стоји *лична заменица* онога лица, које осећа радост или досаду због онога, што се казује прироком: лице се интересује, тако рећи, *срцем* својим (dativus ethicus); тако имамо: „Благо *ми* се прошетује“, „јеси ли *ми* здраво путовао?“, „спњу *ми* мору магла западе!“, „јеси л' *ми* данас у животу?“, „лијепа *ти* је!“, „чудно *ти* га превари!“ (Mikl., IV, 602.), „њу *ми* пита громовник Илија“, „смјерно *ми* се цару поклонише“, „лијеп *ти* вас дар допаде!“, „чудна ти *ми* годиница дође!“ (Divkov., 41.) (¹); — и најпосле:

г.) У дативу стоји *лице, ради кога је* или *коме долази* оно, што значи прирок; другим речима: заменички датив бележи лице, коме се приписује глаголска радња или које нешто има. Тако дакле овде имамо два случаја:

а.) Реченица мора бити без подмета, а прирок је састављен од глагола *јесам* (као споне) и *од инфинитива* главног глагола: овде дакле заме-

¹) С стичним је сродан и датив: себѣ, си, чије је значење са свим избледело, па се данас и не употребљава; само у старим књигама: «да си пог(ь)спи», «да си ходе» (Mikl., IV, 602.), па тако и оно хрватско: «благо си теби, благо си га!» (ib. 604.).

нички датив врши службу логичког подмета ([1]); тако имамо: „Да је мени лећи на умрети, ал' да *ми* је смрти не видети“, „да *ми* ј' знати, капетан Иване“, „коме је путовати, није му коље дријемати“, „је ли како вечерати саму“ (Mikl., IV, 599. и 600.), „да је теби стати погледати“ (Mikl., „Sub. Sät.“, 42.), „да ли *ми* се мухом претворити“, „да *ми* није умријети с миром“, „да ли *ти* је, пашо, погледати“, „да је коме погледати било“, „живјет' *му* је, док је мене драго“, „ако га љуби, дат' *нам* је ово обиљежје“; — спона може бити и изостављена: „мрет' *ми* данас или сјутра, волим прије, о мање гријоте“ (све у Данич., стр. 359.); — место глагола јесам долази и глагол бити, и то или у неком времену или у инфинитиву: „Но *ми* не би умријети с миром“, „бит' *ми* брата и жељети, на гламње му не сједјети“, па тако и: „бит' *ми* знати изгубити главу“, „знати *ми* и кокотом орати“ (Mikl., IV, 600., Дан., 360.);

β.) У другом случају, т. ј., кад лице у дативу значи *имаоца,* реченица може бити и с подметом и без подмета; тако је: „Нокти су *му,* орати би мог'о“, „њојзи је име Јелена“, „грозница *му* је“, „грива *му* је ка' јелену брада“, „сад да су *ми* два сестрића моја“ (можда овамо иде и: „ал' је Турком голема невоља“?); — „коме није вијека, није *му* ни лијека“, „нема њима од Сења Тадије“, „нејма теби на рамену главе“ (све у Mikl., IV, 599. и Divkov., 40.).

2. Датив за својину.

(dativus possessivus)

Слично последњем одблеску датива у ширем смислу „комодалног“, присвојни датив бележи лице, чије је што или коме припада оно што значи реч, којој се он

([1]) Ова дакле конструкција одговара латинском «accus. cum infinitivo.»

додаје. Разлика је између њега и поменутог комодалног у томе, што је и он, као и посесивни генетив, адноминални, те заступа присвојни придев или присвојну заменицу. У осталом, употреба је овога датива доста ограничена: чешћа је била у старом језику, а данас је обична у народним песмама. Тако имамо:

а.) Датив од *личних заменица* уз име, које *припада лицу*, њиме казаном: **„По прѣставлѥнїю брата ми“**, **„оть юностьнаго *ми* вьзраста“**, **„многихь ни** (нам) **сьгрѣшенїи“**, **„родитель *ни*“**, **„сподоби нась деснаго *ти* прѣдстоѧщїи“**, **„изь отьчїна *ми* хрисовула“** итд., — „свему *ми* је роду омиљела“, „онај *ми* је брат, који ми је добру рад“, „пауна *нам* ноге боле“, „удри, Грујо, усахла *ти* рука!“, „умре Јово, жалосна *му* мајка!“, „сјеме *му* се затрло“, „кад *му* сестри књига дође“, „Љутица Богдан и сестра *му*“, „дао сам *ти* сину“, „кад ти станеш гледат' ђевојака, не гледај *им* скута ни рукава, већ *им* гледај хода и погледа“, „златна су *јој* крила“ (Mikl., IV, 609., Новак., 43.).

б.) Датив од *именицâ, којима припада* оно, што значи име, уз које оне долазе: „То зачуле бегу (м. бегове) слуге“, „наш'о сам те мору под обалом“, „свеза Вучи руке наопаако“, „но да видиш јаду започетка“, „пред бијелу врачевима цркву“, — „да м' он буде војсци предводитељ, а Турцима скори побједитељ“, „кад је било пољу у ширини“, „ђевојке су ископ, али и част кући“, „свакоме злу смрт је лијек“, „који улази на врата, јест пастир овцама“ (Mikl., IV, 606.), „Бачевци су Дрини на обали према Осату“, „овај је старатељ детету меште оца и мајке“ (Новак., 43.).

Напомена. Као што се види из ових примера, најпосле наведених, датив може заступати генетив и у значењу друкчијем, него што је посесивно; тако га имамо и

уз придев крив: „овој је буни највише крив Марашли-Али-паша“, „ја сам криван богу и народу“ (Mikl., 610. и 611.).

Још је већа паралелност нашега датива с генетивом, кад је он:

3. Датив за циљ (финални).

Тицање је и онда, кад име у дативу бележи *мету* или тачку, до које траје кретање. Разлика је између финалног датива („приђе му руци“) и финалног генетива („ако му дође шакâ“) — у томе, што генетив показује „постигнути“ циљ, слично акузативу „достигнутог објекта“, а датив значи баш прави циљ, т. ј., оно чему се тежи, оно, што тек има да се постигне. — Међу тим, значећи циљ, финални датив може казивати и место, на које се дошло кретањем, па чак и место мировања. Ово ће последње у нашем језику бити остатак локативне функције, која се, како знамо, данас казује локативом с предлозима, и поименце локативом, који се данас по облику једва разликује од датива. Тако дакле имамо:

а.) Датив за *мету* или *циљ*, коме се тежи: „Опрема се двору бијеломе“, „својој кући не доходе“, „огњишту га домамила“, „не могли их богу обрнути“, „она пође с преко мора бану“, „гони Марка бијелу Звечану“, „те је шаље бијелу Будиму“, „окрену га (дурбин) крвавој Удбини“, „свака тица своме јату иде“, „приступише *му* ученици његови“, „док допаде колу и ђевојкам“, „и купе се Смиљанића двору“, „све ђевојке земљи погледаше“, „кад ми Ана сретно дому дође“, „брже да си граду Вучитрну“ (Mikl., IV, 580.), „иде Усуду, да га пита“, „жена пође својој удатој кћери у походе“, „Дубровнику путоваше мирно“, „уранила стара мајка светој цркви на јутрењу“ (Divk., 41.); — овај датив долази уз глаголе

овога значења (непрелазне, за кретање) и кад су сложени с предлогом *при:* „Приступи и прилијепи се тијем колима“, „дај ми дио од имања, што *ми* припада“, „сам краљ хода и свачем пригледа“ (Mikl., IV, 582.), па тако је и уз глагол повратни хитити се: „он се хити парам у ћемере“ (Mikl. 583.);

б.) Датив за *место* уз глаголе, који значе бивање, али врло ретко: „Кад је био побратиму своме“, „кад су били белом манастиру“, — „што се случи ломној Гори Црној“, „они сједе данас Гори Црној“, „срцу ти се љуте гује виле“ (Mikl., IV, 580.).

4. Датив за намеру и узрок.

Тиче се радње глаголске или прирока и оно, што значи намеру (или последак) и узрок, са кога се нешто догађа и бива. Ова је функција нашега датива у главном двојака:

а.) *Намеру* или оно, ради чега се нешто догађа казује *датив личне заменице трећега непознатог лица (што):* тако имамо: „Чему си се млада удавала?“, „чему брата остави својега?“, „чему би хрпа жита, кад се не би јела?“, „чему је свијећа кад није очи?“ (Mikl., IV, 613., Divkov. 41.), „чему је баби зрцало?“, „шта т' се види: је л' чему ракија?“, па тако и оно: „метати купуса ручку или вечери“ (све у Бошк., 94.);

б.) *Узрок* или разлог, зашто се нешто догађа, казује *датив кога било имена* (особито *именице),* кад је то, што се догађа — *радост, чуђење* или *дивљење* и *подсмех;* тако имамо: „Радује се као озебао сунцу“, „ради вашему добру“, „луд се дару весели“, „тому Раде врло канл био“, — „когоћ прође, свак се чуду чуди“, „заисто се Роси зачудише“, „ма се таквом послу пуно

дивим“, — „ал' се шуре тебе насмијаше“, „ругала се сова сјеници!“, „мучи, да ти се људи не брукају“ (Mikl., IV, 613. и 614.).

II. Датив зависнога положаја.

Тйцање може прећи у сурадњу: онај, кога се тиче нека радња, и сам улази у њу. Другим речима, прирок, уз који долази неко име у дативу, казује радњу, у којој (и кад је реченица с подметом, а још више кад је без подмета) донекле ради („суделује“) и лице овим именом казано. Али је ова сурадња у главном двојака — према томе, да ли је лице, дативом исказано, подобно за већу или за мању реакцију. С тога, и ако се готово сваки зависни датив може сматрати и као падеж онога лица, које „суделује“ или за које се прироком нешто казује, и као падеж „удаљенијег“, неправог објекта: опет можемо дативе с глаголом јаче везане распоредити на двоје. Једни би били удеонички или лични, а други дативи неправога објекта. Удеонички се разликују од објективних датива тиме, што они, прво, кад су у реченицама двочланим, иду уз такве глаголе, који могу добити за собом — сем датива — и акузатив правога објекта, и друго, кад су у реченицама једночланим, заступају подмет, т. ј. врше ону службу, коју би имао, да су реченице двочлане, номинатив; објективни пак дативи у неку руку замењују акузативе правога објекта, те глаголи, уз које они долазе, не добивају никакве друге објективне допуне. Тако дакле имамо (по реду из прве групе):

1. Датив удеонички или лични.

Први „зависни“ датив назвасмо удеоничким или личним зато, што име у дативу бележи лице, које има удела у радњи, или коме долази део онога, што значи

прирок. Глаголи или прирокови састојци могу бити врло различни, а тако и реченица може бити с подметом или без подмета. И тако:

а.) Датив за лице, које учествује у радњи, долази уз глаголе који значе: *давање, говорење, претњу, одолевање:* датив је овде сличан генетиву неправога објекта, јер уз ове глаголе поред овога личног датива може стајати и акузатив правога објекта; тако имамо:

α.) у реченицама двочланим: „Он пашама даде спахилуке“, „издај нама Новаковић Грују“, „поклони *ми* живот на међану“, „кад се врати да *ти* потков плати“, „оне двије рибе раздијели свима“ (Mikl., IV, 583.), „болан се пита, а здравому се даје“, „а мени, јунаку три туге задала“, „ону длаку продај какву богату човјеку“, „дарова ми киту цвијећа“ (Divkov., 39.); — „иди кажи мојој поматери“, „као да камену бесједиш“, „њима Тодор вишња бога назва“ (Mikl., IV, 584.), „јуриш силној војсци викну“, „немој мене војсци проказати“, „боље је доброга служити, него рђаву заповиједати“, „те заови ситну књигу пише“ (Divkov., ib.); — „но је мени запр'јетила вила“, „ако *ми* бране певати, не бране *ми* плакати“, — „ја не могох срцу одољети“, „не могоше сили одољети“ (Mikl., IV, 596.);

β.) у реченицама једночланим, без глагола, уз прилоге: *нај, ево, ето, нуто:* „Нај теби, царе, срдачку“, „нај *ти* прстен, момче“, „ево теби везена кошуља“, „ево вам страже“, „ево мене, а ето вам рата с Турцима“, „нуто цару велика невоља!“ (Даничић, 359.).

б.) Датив за лице, које се прироком увлачи у радњу, стоји уз глаголе што значе *одузимање* (1);

(1) Овде вели Миклошић: „das nehmen an einem wird ein nehmen von ihm; vrgl. serb.: **да не узимаю на своихъ людехъ данка**, duš.“, IV, 586

тако имамо: „Нећу блага, узећу *му* главу“, „отпаса *му* свијетло оружје“, „да *му* отме утву златокрилу“ (Divkov., 39.), „измаче *му* свијетло оружје“, „уклони се пијану као и луду“, „Гора Црна скоро *ми* се одметнула“, „гледај коњу, је л' дебела врата, а девојци, каква јој је мајка“, „скри се *му* дивски старјешина“; — овамо иде и „осветити се коме“ поред „осветити кога“, што има са свим друго значење; тако је: „да се њему душмани не свете“ (све у Mikl. IV, 586.);

в.) Датив прве и друге личне заменице бележи лице које се *заклиње* или које *заклињемо:* „Ој бога нам царице Милице!“, „тако мени бога великога!“, „бога теби, ђаконова љубо!“, „ој бога *ти,* Атлагића злато!“, „богом теби, мила снао моја!“, и т. д. (Даничић, 359.);

г.) Датив кога било имена бележи лице, чије се *стање* или *расположење* казује реченицом без подмета([1]). Ово лице, коме се нешто догађа, стоји у дативу, и у опште ова се бесподметна конструкција најчешће употребљава онда, кад прирок значи такво стање нашег тела или душе, које настаје без наше воље, „без наше хотимичне одредбе“ ([2]). Лични датив оваких реченица одговара дакле номинативу-подмету двочланих реченица, али никако није с њим једно исто. А то, што значи прирок, може бити исказано:

α.) глаголима *повратним* (и трпним) разнога значења: „Једнако јој се хоће сватова“, „ко више има,

---

([1]) Разлику између конструкције без подмета: **„мънѣ поѥтъ са“** и с подметом: **„поѭ“** (или пасивно: **„мъноѭ поѥтъ са“**) Миклошић види у том, што прва казује радњу само као израз мога душевног стања, а друга радњу као израз моје воље; прва значи: «певам, јер то одговара моме расположењу (тако сам подешен)», — друга: «певам, јер хоћу», Mikl., IV, 589.

([2]) «.... bei den von unserer selbstbestimmung unabhängingen Vorgängen der seele und des leibes» Mikl., IV, 590.

више *му* се хоће“ (Нар. посл.), „хоће *ми* се“, „спава *ми* се“, „не седи *ми* се“, „гади *му* се“ итд.; — „Љутици се на ино не може“, „ма се мајци ино не могаше“, „краљу се о мање не море“, „ал' се њему мало задријема“, „не казује баба како *јој* се снило“, „не мисли се о томе Турцима“, „што *вам* се мни?“, „приказало *ми* се“, „свакоме се своје чини најљепше“, „али не знаш, ал' *ти* се не хаје?“, „нешто *ми* се дише и уздише“, „Вујици се врло ражалило“ (Mikl., IV, 588.), „ражали се слугама“, „за цара мало *му* се мари“ (Mikl., S. S., 54.); тако је чак и оно: „ко хоће да *му* се види, нека носи свијећу наприједа“ (Mikl., IV, 590.);

β.) глаголима *непрелазним,* који значе *афекцију:* „Већ *ми* је дотужало“, „већ *му* догрђело“, „кад човјеку догусти“, „кад човјеку дође до густа“ (Mikl., IV, 596.), „одмах би *му* одлахнуло“ (Mikl., S. S., 46.), „кад чоеку пукне међу очима“ (Нар. посл.);

γ.) *афекција* се казује *прилогом* и глаголом *esse:* „Мени га је мило“, „жалије га нама него њима“ (Mikl., S. S., 67.), „девојци је врло жао дара“ (Mikl., IV, 587.), „тада *му* је жао брата било“, „равно поље, жао *ми* је на те“ (Divk., 40.); тако је јамачно и оно: „криво *му* је“, „мука *му* је“ итд.;

δ.) *афекција* се казује *усклицима*: „Јао ономе, кога жале“, „авај мени!“ „куку мени кукавици!“, „тешко брату једном без другога!“ (Mikl., IV, 587), „благо мајци која те родила!“ (Нар. песме), „тешко њему!“, „ками мајци!“ (Нар. посл.).

2. Датив неправога објекта.

Док је удеонички или лични датив такав прироков додатак, да глагол, уз који он долази (у реченицама двочланим) може добивати уза се и акузатив правога објекта,

— дотле овај други „зависни“ датив може бити сам собом, тако рећи, прави објекат, заступајући на тај начин објективни акузатив, од прилике онако, као што то видесмо у особитом случају код генетива „неправог објекта.“ С тога дакле поред овога датива неправог објекта не може ни долазити прави акузативни објекат. Према глаголима у реченици, који могу бити повратни, прелазни и непрелазни, имамо ове случаје:

а.) Датив бележи оно, што *разумемо,* што *дознајемо,* чему се *надамо,* што *желимо,* у што *верујемо;* место глагола могу стајати придеви истога им значења; тако имамо: „Здрав болесну не разумије“, „сит гладну не разбира“, „одма се је јаду досјетила“, — „вешт је дора боју и мејдану“, „момче лудо, невјешто шишани“ (Mikl., IV, 591.) — „досјетити се јаду“, „злоткаља се јаду домишљаше“, „како би се санку домислио“, „том се свати ништа не сјећаху“ — „неће цура просцу ни једному“, „или волиш царству небескоме, или волиш царству земаљскоме?“, „волим вили него својој мајци“, — „Ненаду се мајка не надаше“, „надају се рату на крајини“, „није се том колачу надао“ (Mikl., IV, 592. и 593.), „вјероваше писму и ријечи, коју рече“ (Divk. 40.);

б.) Датив бележи лице, коме *судимо,* коме *помажемо* и *користимо,* или *судимо* и *шкодимо,* коме смо *наклоњени,* коме се *покоравамо* и *служимо;* тако имамо: „Суди нама, честити судија“, „не судите, да вам се не суди“ (Mikl., IV, 592.) „рука руци суди“ (Нар. посл.); помоћи коме (исто што и помоћи кога): „мили боже, помози свакоме, сваком брату и добру јунаку“ (Нар. песме), „помози сам себи“, — „не прија ми здравље“ (Divk., 40.) „толико ми злотвор пакостио“, „но Турчину ништа не науди“, „а кад бану мука до-

садила", „којој овци своје руно смета", „кидише јој", „онда *му* браћа почну злобити", „ко злим опрашта, добрим шкоди", „волим да *ми* завиде, него да ме жале", „она *му* се стане умиљавати", „који се коме улагује", „како ћу ти мајци уговети", „покори се махниту као и свету", „служити кому", „служи њима дијете Грујица" итд. (Mikl., 594. и 595., Данич., 336—341.) (¹);

в.) Датив бележи лице, које *молимо* или коме се *кунемо:* „Моли вам се женикова мајка", „док с' игуман богу домолио" (може доћи и акузатив место датива: „и хоћу се бана замолити"), — „испуни, што си се богу заклео", — па тако је и: „поздрави се црногорском кнезу" (Mikl., IV, 597.);

г.) Датив бележи ствар, као предмет глаголима: *учити се* и *навикти се:* „Невоља свачему(²) човека научи", „од смокве научите се причи", „он ће вас научити свему", „јер су својим привикли горама", „није он вичан тому" (Mikl., IV, 604.).

Не по значењу, које је у свакога датива готово једно исто (тицање или сурадња), него по положају у особитој реченичној конструкцији — различан је и друкчији од свих до сада:

III. Други, предикативни датив.

Слично другом (подударном) акузативу, предикативном, и овај други датив стоји у реченици као други прирок, те је различан од оних датива, које видесмо у ре-

(¹) Према своме значењу, овамо иду, рекли бисмо — ако овде није случај «ближег интереса» — и дативи уз придеве: милостив, покоран, дужан: «Милостив буди мени грешноме», «на ћемо *ти* бити покорни, послушни», «дужан, крив бити коме или чему» итд. (Бошк., 90.).

(²) Овај датив врши службу другог објективног акузатива.

ченицама без подмета, где врше службу, дативу властиту, бележећи лице, које се интересује, или које има дела у оном, што значи прирок; и овај се датив може назвати предикативним, зато, што је неизоставан састојак прироку једночланих реченица. А предикативни је датив сличан таквом акузативу по томе, што и он, као и други, тако звани „подударни“, акузатив стоји према првом или „неподударном“ дативу као прирок према подмету: кад би се реченица једночлана окренула у двочлану, први би се датив заменио номинативом-подметом, а други — номинативом другим, предикативним. У осталом, предикативни је датив у нашем језику врло редак, и може бити:

1. Остатак старог партиципног *самосталног датива,* врло честог у старом слов. језику (¹) и у споменицима срп.-словенске књижевности; данас он није више падеж, него прилог (глаголски): „Тешко вуку не једући меса, и јунаку не пијући вина!“ (Нар. посл.), „тешко Турком тргујући с Марком!“ (ibid.); „и тако она (пенеђуга) између народа провлачећи се и бјежећи, некако јој спадне напуча“ (Нар. прип., 162.), „крваве им сабље полијећу, сијекући цареве солдате“ (Mikl., IV, 829);

2. Именски датив с инфинитивом глагола *бити* стоји као *други, додани прирок:* „Боље је и ра-

(¹) Миклошић (op. cit., IV, 61.) побија мишљење, по коме би словенски «dativus absolutus» потекао из грчког језика, па се за доказ оригиналности тога падежа позива поред осталих и на друге словенскима сродне језике, код којих се не може ни мислити на грчки утицај. Ево примерâ, какав је био прави самосталн датив у нашем старом књиж. језику: «**сьбороу быти повелѣ**», «**егоже благословисмо быти емоу краљю вьсе сиѥ дрьжаѥ**», «**бысть шоумь, яко подвижати се мѣстоу**» (Дан., 360.); — «**бысть не домысльштамъ са нимъ**», «**симъ сиѥ творимомъ градъ траскаше са**», «**поѯдѣ бъкъшю**», «**пристрашьнимъ же бъкъшимъ нимъ и поклоньшамъ лиѥ рѣсте**» (Mikl., IV, 615.).

њену. него по све убијену (бити)“, „у оно време ласно је бити чудотворцу“, „шта га смета бити благополучну?“. „али му најприје треба пострадати и окривљену бити од рода својега“ (Данич. 361.).

Ѣ., Локатив.

(«Сказатељни» = 7. падеж = «предложни» или «месни»)

Овај прави „локални“ падеж готово је са свим ишчезао у нашем језику као засебан именски облик (без предлога), и што га је заостало, не сматра се као падеж, а с предлогом кад је, оно што зовемо локатив, данас је управо датив у превелике већине наших имена. Ишчезавању томе узрок је и неодољива сила формалног једначења локатива с дативом (¹), и функционална блискост локалнога падежа како с дативом (за циљ и место), тако и с генетивом (за циљ и време) и инструменталом (за време и начин). Поименице видесмо код финалног датива како се са значења за циљ или место, које треба да се достигне, лако може прећи

(¹) У самом ст. слов. локатив једнине именске деклинације првобитно је различан од датива само у основâ на *у;* различне облике: **рабѣ** (лок.) и **рабоу** (датив) од основâ на кратко *а* своди Лескин («Die Declinat.» etc. 58.) на *један* старији: **рабѣ,** rsp. **кльцѣ** = varkaĭ и varkāĭ), као што су та два падежа једнака и у осталих основа: на дуго *а*, на *и* и на *сугласник*. У нашем језику не само што је локатив једнине са свим изједначен (по наставку) с дативом једнине именске деклинације, него се он и у множини именске, и у једнини и у множини заменичке и сложене сконидбе још одавно Данич., «Ист. облика», 49., 137. итд.) почео једначити с дативом (rsp. инструменталом) множине и једнине, и доспео дотле, да се данас у множини ниједне деклинације ничим од њега не разликује; у једнини замен. и сложене деклинације разлика је између ова два падежа тако незнатна и толико изгубљена, да се о њој не води рачун ни у најчистијим крајевима нашега народа. Разлика пак међу дативом и локативом једнине именске деклинације по акценту (гра̏ду и гра́ду, во̏ди и во̀ди итд.) — није првобитна, него долази због предлога, и у руском нпр. језику нема је никако (Lesk., ib., 50.).

на значење самога места или простора, на коме се нешто бави, а у ст. слов. језику најчешћи је баш локатив за место, кога се дотиче глаголска радња ([1]). Додајмо још познати факат, да се сви нови језици (а то је било и у старих) све чешће служе и помажу предлозима, особито кад се хоће што прецизније да означи место или тачка у простору ([2]), па ћемо и у том видети један од оних унутарњих разлога, који учинише да се употреба локалног падежа све више сужава и поступно ишчезава. Предајући своје функције поменутим падежима (дативу, генетиву и инструменталу), наш је некадањи локатив без предлога најпосле постао језику сувишан ([3]), и само нам оставио неке своје трагове, — тако да кажемо: локативне петре-

---

([1]) Mikl., IV. 639.—648.

([2]) Упор. оно, што ће бити казано код просекутивног инструментала.

([3]) Овим се никако не тврди да је данашњи нам језик у овом случају (као ни у другом), изгубивши један засебан облик именски, постао спромашнији за исказивање разноврсних односа оних представа, што долазе у област говорног представљања. Напротив, у историји људскога језика, као што вели Потебња («Изъ запис. по р. грамм.», I стр. 70.; упор. и Curt., «Zur Ghronol.» etc. стр. 13.), — «нема изгубљеног раја», нема опадања, него баш настаје непрестано растење и развијање нових облика (и ако не гласовних), да се што тачније забележе опажене разлике у значењу старијих им преходника, да се што прецизније обележе границе њиховој употреби. Отирање и губљење појединих облика старијега језиковног стања не значи да је смањен и број облика или, боље, број функција некадањих облика: значења или функције живе и даље и без нарочите им гласовне љуске. Што је већи развитак човековог ума, то ће му све мање бити потребни гласовни елементи или материјална средства, да своје мисли отелешава, да их објективује, и обрнуто, «што је слабија енергија човековог мишљења, то јој је све више потребан глас, као спољни ослонац.» Међу тим, као год што образован човек са све већим напретком у читању све мање пази на поједина слова у књизи, а још мање и никако их не изговара гласно, него чита речима, па чак и редовима, — тако се исто и енергија човековог мишљења све више «у језику увећава, и тако нам објашњава ову немарност у чувању пређашњег гласовног састава ре́чи», А. Потебня, op. cit., 76.

факте. Значење ових локатива-речцâ у главном је двојако: за место и за време; у првом случају долазе и као прилози и као предлози, — у другом само као прилози. То су поименце ове речи:

а.) За место: данашњи *прилози:* горе (ст. слов. **горѣ**) и доле (**долѣ**), — и *предлози:* врху, међу, меште (данас обичније место), среди и сред (ст. слов. **срѣдѣ** и **срѣдь**); такви су и сложени *предлози:* посред, усред, насред, — озади, озад (ст. сл. просто **ꙁадн**); место старог локативног **нижоу** имамо компаративно ниже, а место старога **кромѣ** имамо и кром — старије кроме („**кроме колѥ царевѣ**“, „кроме науке“, Данич., 207.) — и новије окром; упор. и Mikl., IV, 162. и 636.

б.) За време: данашњи *прилози:* зими, лети, оновечери (**ономь вечерѣ**), ономадне (**ономь дьнє**) и скраћено ономад, нетом, дневи и ноћи („трудио се и дневи и ноћи“, „ма бој бију и дневи и ноћи“, „без престанка и ноћу и дневи“, и „без престанка и дању и ноћи“), зими („бјежати зими“), лети („ко љети гори, зими годи“; тако и у примеру: „Јагода је седмом љети била“), јесени („да дају јесени покрове“), — **єдномь дьнє**, лане и лани, оном лане и оном лани; — овде стављамо и прилоге за начин: јави (ст. сл. **явѣ** = отворено, јавно, као) и годер (годијер) или год (ст. слов. **годѣ**), које не долази само, него уз друге прилоге (за време и место) и заменице: где год, кад год, куд код, како год, ко год, што год, који год и т. д. (Примери су из Mikl., IV, 650.).

Е., Инструментал.

(„Творитељни" = 6. падеж = „орудни")(1)

Оно што видесмо код генетива вреди још више за инструментал, јер је и овде један историйски облик примио на се и функције других, из језика ишчезлих облика; инструментал је управо трострук падеж: он је социјатив (зову га и „комитатив"), инструментал и просекутив. Из науке о облицима дознајемо два наставка *(a* и *bhi)* и по томе две прве стране овога падежа, а по „просекутиву" неких других неариојевропских језика нагађамо и егзистенцију треће, просекутивне, стране ариојевропског инструментала(2). Све три ове стране (некада јамачно три засебна облика) видимо и у нашем језику који се у овом погледу најбоље може поредити с арийским језицима, а посебице одговара инструменталу старог индийског језика(3). Не треба много умовања, да се пронађе спона, која је сва три ова падежа могла скончавати у једно, те изазивати претапање и преношење свих функција на један само облик: то је „појам пратње, који као да је био основи свој тројици" (4). Али се не слажу сви за то позвани лингвисти у питању о бакви или „првобитном" значењу овога трогубог падежа. Докле се једнима — и ником лошијем него Даничићу и Миклошићу — најзгодније чини полазити од „просекутива" или узети „просторно" значење

(1) По савету г. J. Бошковића, који је овај састав прегледао и оцењивао, предлажемо реч „орудни" као термин за инструментал уместо прво предложеног „друштвени." Њеној се етимологији нема шта замерити, јер „орудни" стоји према речи „оруђе" (инструменат) као „усрдни" према речима „усрђе" и „милосрђе." С тога и ако нова и необична, она је боља од речи „друштвени", која би недовољно и нетачно бележила инструменталне функције.

(2) Hübschmann, „Zur Casuslehre", 254.

(3) А од јевропских литавском и летском инстр., Mikl., IV, 683.

(4) Hübschmann, ibid., и Delbrück, „Ablat. loc. instr.", стр. 53.

као инструменталу првобитно и „основно“, — дотле други, као Делбрик ([1]), томе противно, од падежа „социјативног“ или за „заједницу“ изводе и прави „инструментал“ или падеж за „оруђе“, или бар, као Потебња, мисле да се разнолике функције нашега инструментала морају изводити „из два првобитна падежа: и месног и социјативног“ ([2]). С тога, остављајући нерасправљено питање: који је од ова два первобитна падежа „првобитнији“, и знајући да нема велике користи никакав говор о „основним“ значењима кога било падежа, — прелазимо на распоред разноликих функција нашега инструментала према фактичном стању данашњег нам језика.

Зато, што је значење „заједница“ или „друштво“ шире од значења „место“ или „део простора“, на коме се врши нека радња, најпре стављамо социјативну, па за њом тек просекутивну функцију нашега инструментала ([3]). Одмах за другим треба да дође треће значење: за време, као његов најближи аналогон ([4]). Четврто место припада правом „инструменталу“ или падежу за оруђе, који се може изводити и из првог за „друштво“ (оно „с чиме се нешто ради“ врло је блиско ономе „чиме се нешто ради“)

([1]) Delbrück, op. cit., стр. 50., на који се спис он позива у својим «Syntact. Forschung.», IV, стр. 57. «Од социјативног се, каже, лако прелази на падеж инструменталии (за оруђе), јер је средство оно, с чиме у свези вршимо неку радњу.»

([2]) Потебња, «Изъ запис. по р. грамм.», II, стр. 413.

([3]) Незгодно је почети с просторним значењем и зато, што би недоследно било кварити ред осталих функција, које за њим долазе, јер би, нпр., да социјатив дође после просекутива, временско значење било растављено од просторног, за које нам је врло јасно да му служи као прототип; исто тако и још горе би било: социјативно или значење за друштво и пратњу стављати после значења за оруђе или кога другог, још даљег.

([4]) Једно се другим замењује: време се бележи просторним, а место и простор временским јединицама; конкретни, просторни знаци на часовничком квадранту бележе време, а «сат хода» казује просторну даљину.

и из другог за место (¹). Пето је значење само даље диференцовање четвртога: енергични или „инструментал уз пасивне глаголе“ излази непосредно из правога инструментала, а никако из просекутивног, као што мисли Даничић (Синтакса, 571.). На шесто место долази „инструментал уз имена“, који значу меру, доликовање и однос, те му, као што се види, не можемо дати једно згодно име. Од правих је инструментала мали прелаз до седмог значења: за узрок и намеру, и осмог: за начин и појачање. На послетку, свима досадањим треба додати девети на реду, инструментал секундарне формације: други или предикативни, падеж по значењу и употреби сродан с познатим нам предикативним номинативом и акузативом (²). Тако нам, дакле, долази:

1. Инструментал за заједницу.

(социјатив и комитатив)

На прво, а не на претпоследње место, треба ставити социјативни и комитативни инструментал — не само зато, што је од њега тешко прећи на последњи, предикативни инструментал (³), него и зато, што је овај „заједнички“ падеж (т. ј. ово, прво његово значење) по положају свом у реченици најсамосталнији, најслободнији. А и до сад смо почи-

---

(¹) У две паралелне линије креће се и радња и оно што је оруђе или «средство» за вршење те радње. И сама ова реч «средство» и оно руско «посредством» начињене су од речи за просторни појам: «сред» (средина), А. Потебня, op. cit. II, 424.

(²) Ред је овај Потебњин, изведен у поменутом спису, и нама се чини да је много бољи од Миклошићева, јер је Потебња неке у Миклошића раздружене примере удружио, и неке у Миклошића различне функције подвео под једну рубрику. О вредности пак Потебњиног рада казао је своју В. Јагић у «Arch. f. slav. Philol.», II, 164.—168.

(³) Потебња, op. cit., II, 413., вели да предикативни инструментал најближе стоји правом инструменталу.

њали ређање са значењима самосталним, па, поступно прелазећи на мање самостална, долазили до разноликих правих и неправих објеката или најзависнијих реченичних састојака, и на послетку свршивали ред с падежима „другим“ или подударним, предикативним. Старину пак и самосталност нашега инструментала за заједницу доказује можда и факат, што се он врло рано почео везивати с предлогом *с*, да боље и тачније искаже заједницу: друштво или пратњу. Али док нам ст. слов. примери: **„Двѣма братома на бракъ съѹетаѥтъ са“**, **„солню и квасомь и водою моукоу мѣснмь“** итд. јасно сведоче употребу и живот овога падежа (¹) у старо доба, — дотле је инструментал без предлога *с*, а да значи друштво, у данашњем нам језику тако редак, да га сем песама готово нигде више и нема, па се и овде често можемо питати: да није случајно изостављен предлог *с*? Инак се могу наћи примери овог инструментала у оба ова случаја:

а.) Инструментал за *друштво:* у овом падежу стоји предмет, који иде заједно с предметом главнога имена, али је према њему самосталан — од прилике онако, као што стоји „самостални“ номинатив према номинативу-подмету. Тако имамо: „А на постељи млада спи малахним чедом на руци“, „јер се, попе, царом завадисмо“, „није лако богом ратовати“, „па отален војском окрените“, „сестрице браћом раставио“, „да је хоће раставити главом“, „не зна шта је добро, тко злијем није боравио“, „он краљевом окренуо војском“ (Mikl., IV, 724.). Као што се може сумњати о речима царом и

(¹) Не треба мислити да је овај «беспредложни» социјатив истога значења, кога и наш инструментал с предлогом *с*: разлике, и ако мале, морало је бити какве год, као год што се и генетив-аблатив једнога значења без предлога ипак разликује од генетива-аблатива истога значења с предлогом.

злијем због *ц* и *з*, тако се и у примерима: „ђевер снахом под жуту наранџу“, „дођ' ћу свађом по тебе, ђевојко“, „војска станом бјеше пала близу града“, „и овако собом говорио“, „сам собом мислећи“ (ibid.) може мислити да је уз инструментале био предлог *с*, па испао због гласа *с*, којим се почињу речи у питању.

Напомена. И уз предлог поред, според, употребљен не као предлог, већ као прилог за свезу, може доћи инструментал без предлога *с*: „Поведе је у поље широко, поред њоме ћерку Анђелију“, „според њима коње витезове“, „според њиме Југ Богдане стари“; али има и с предлогом *с*: „според *с* њиме Бранковићу Вуче“ (Mikl., IV, 725.);

б.) Инструментал за *пратњу*: у овом падежу стоји предмет, који, као и онај за друштво, иде *уз* главни, али мање самостално према њему, него више као *део* или као *погодба* главноме (¹). Такви су примери: „Заспа Марко главом без узглавја“, „падни раја плачем око мене“, „она му је росом пала“, „буздован несрећом ковачевом прсне“, „срећом његовом онај га дан затворе“ (Mikl., IV, 725.); последња два примера тешко је разликовати од оних за узрок.

2. Инструментал за простор и место.

(просекутив)

И ако је по некима просекутивно значење нашега инструментала првобитно или бар онако исто старо, као и социјативно, опет се оно, рекли бисмо, може изводити, као млађе или друго, из првог, социјативног и комитативног значења. Кад знамо да у инструменталу стоји оно, што иде уз нешто друго, предмет споредан који прати главни, а знамо и да је сваком конкретном предмету пра-

(¹) А. Потебња, op. cit., II. 415.

тилац место, на коме се, или простор, у коме се тај предмет уз глаголску радњу креће, — онда излази природно, што се и то место или простор бележи инструменталом социјативним. Овим се падежем, велимо, бележи простор или место, на коме се врши кретање, или боље, бележи се: „пут кретању, који се у неодређеном размаку подудара са самим кретањем“ (¹); овде дакле пут или простор иде заједно с оним што се креће. И по томе просекутивни инструментал иде поглавито уз глаголе, који значе кретање, а тих глагола може бити различних, па је и гледање неко кретање. Али се од ових глагола може прећи и на друге кога било друкчијег значења, па инструментал може и уз њих казивати да уз радњу иде и кретање, и ако се оно изреком не казује; и најпосле, више адвербијално долази просекутивни инструментал и уз глаголе за мировање (²). Што се пак тиче разлике између овог просекутивног значења инструменталовог и познатог нам месног значења, које бележи локатив с предлозима, — она је у томе, што се овим другим казује и прецизује само једна тачка у простору, а просекутивом се бележи неколико (неодређено) тачака онога круга од простора, у коме се креће или врши глаголска радња (³): „брдом (дакле на више мест̂а на брду) смиље, а долом босиље“, „кад су били пољем широкијем“ (а не на једном месту у пољу). И баш то, што се инструменталом бележи више тачака некога простора, — и јест узрок, који и глаголе за мировање приближује глаголима за кретање. Примери просекутивног инструментала долазе:

а.) Уз глаголе за *кретање:* „Момчић иде странчицом“, „он отиде земљом и свијетом“, „да идем

¹) Ibid., стр. 417.
²) Mikl., «Vergl. Gramm.», V, 684.
³) А. Потебња, op. cit., II, 418.

његовијем трагом“, „тере ходи брдом и долином“, „Перо бјежи равном Рудиницом“, „лугом летјети“, „Дунавом плови лађа лагана“, „и пасаше Ловћенском планином“, „не смијаху Блатом пролазити“, „да је Црном Гором ударио“, „креће војска равном Руменлијом“, „турише га морем дебелијем“, „вијор долом дује“, „ал' је тешко морем путовати“; — тако је и: „и погледа пољем Косовијем“ (све у Mikl., IV, 685.); — тако и оно: „учини границу Јастрепцем“, „пак отиде морем путовати“ (Данич., 554.);

б.) Уз глаголе за *мировање* (¹): „Кад су били пољем широкијем“, „није, побро, даждиц Косовијем“, „бој бијући Скендеријом равном“, „три девојке цвеће посејале, брдом смиље, а долом босиље“ (Mikl., IV, 685.), „кад бјеше гором зеленом“ (Даничић, ibid.). — На послетку:

в.) Адвербијално стоје речи у инструменталу: као *прилог*: „Турци бјеже по горици широм“, — и као *предлог*: „Брда јече крајем мора слана“, „иде војска крајем Таре ладне“ (Mikl., IV, 685.).

3. **Инструментал за време.**

(темпорални)

Реч и облик, којима се бележи место, могу се употребити и да означе време, или: рêчи, која именује време, може се дати облик који добивају имена, којима се именује простор глаголском кретању; и време је или више тачака или једна тачка у простору, те се и радња, вршена у времену, представља као рађена у простору. — И овде би се, као и код просекутивног инструментала, могло

(¹) Mikl., op. cit., IV, 685., вели: «Инструментал означава место мировања, али се уз то мисли и ширење по њему.»

говорити о разлици између темпоралног инструментала без предлога и темпоралног локатива с предлогом, али је та разлика врло фина, и више долази од значења, које има предлог, локативу додани (упор. ноћу и под ноћ). Друго је, што има да се напомене како о темпоралном, тако и о просекутивном инструменталу нашега језика, ово: оба су много изгубила од своје супстанцијалности, те се данас употребљавају више као адвербијални додаци, положајем својим у реченици или према прироку различни од осталих именских облика за „допуну“ или предмет у ширем смислу, у опште, и од осталих — осем онога за „начин“ — инструментала, посебице. Према речима, од којих је темпорални инструментал, имамо ове случаје:

а.) У инструменталу стоје имена, која значе неки *простор од времена* (трајање или више тачака у времену), те би значило да се радња врши за све то време, њима исказано. Такав би, нпр., био онај ст. слов. пример: **„Четырьми десѧтъ и шестиѭ лѣтъ съзъдана бысть цръкы си“** (¹) (за четрдесет и шест година би сазидана ова црква); у нашем се језику ово, тако да кажемо, старије или „основно“ значење померило, те данас име у инструменталу значи време, за које се или у ком се нека радња врши без обзира на то, да ли ће она трајати баш за све именом означено време или и само за неки део тога времена. С тога овамо долазе сви ови примери: „Дневи леже, а ноћу путују“, „и дању и ноћу“, „њу ослушкуј и ноћу и дневи“, „недељом и свецем излазио би с њима у шетњу“ (Дан., 555.), „све ме кори јутром и вечером“, „често јој се јутром јављам“, „она ће је зором окупати“, „зором оне ноћи“ (Mikl., IV, 687.);

¹) Потебња, op. cit., стр. 423.

б.) У инструменталу стоје имена, која собом значе само један *тренутак,* те не може ни бити говора о трајању или каквом простору од времена; имена су ова поред свега јасног им облика инструменталног данас прави *прилози:* часом, махом, истом, чим; тако имамо: „Часом ведро, а часом облачно“, „на Цетиње часком допануше“, „вранац му се махом помамио“ (Mikl., IV, 68.), „истом они у бесједи бјеху“, „чим га и познаде“ (Даничић, 555.);

в.) У инструменталу стоје *бројеви:* једном, другом, трећом (и првом?), који не значе кад нешто бива, него: колико пута; тако имамо: „Као што је људима одређено једном умријети“ (Дан. 556.), „и другом ти турску вјеру дајем“, „двапут мјери, трећом крој“ (Mikl., IV, 689.).

4. Прави инструментал.

(за оруђе и «средство»)

Врло су разнолике нијансе правога инструментала: разлике међу њима могу се тумачити како значењем оних глагола, уз које долазе, тако и значењем самих имена, која стоје у инструменталу; многи су опет првобитно били инструментали кога другог значења, па тек аналогијом уз неке, по значењу самих речи њима сличне, праве инструментале и сами постали падежи за оруђе (1). Бележећи, прво, справу или оруђе којим се нека радња врши, овај инструментал и значењем и положајем стоји доста близу социјативу, из кога се, као што рекосмо, и може извести; али, друго, значење „оруђе“ може бити слично познатим нам допунама акузативним и генетивним, те се инструменталом може, даље, бележити оруђе

(1) Упор. А. Потебња, op. cit., II, 424.

као објекат прелазних и повратних глагола; или, противно томе, лице које врши неку радњу, или које у њој има дела, може се сматрати као оруђе, којим се у опште нешто ради, па тако и градиво, које се употребљава за вршење некога посла, може се по некад сматрати као оруђе, којим се нешто ради: све су ово разнолики одблесци једнога правог инструменталног значења, које се на послетку може једначити чак и са „зависним“ акузативом сложеног објекта, том правом или неизоставном допуном глаголском. Обазирући се у главном на глаголе, уз које долази прави инструментал, имамо ових десет случајева:

а.) У инструменталу стоји реч уз глаголе закретање (разнога значења), кад хоће да означи *оно, чиме* се врши радња, а има ко је врши; њиме се дакле означава: *справа, оруђе, помоћна ствар* (незгодном речју „средство“) за вршење неке радње. Овај се случај разликује од другога, који ће одмах за њим доћи и који такође иде уз глаголе за кретање, — тиме, што је он самосталнији, те се више приближује социјативу или инструменталу с предлогом *с*, док је други, као што ће се видети, више зависан и много ближи правоме објекту. Тако имамо: „Рогом воду мућаше, а очима бистраше“, „курјак кожом плаћа“, „служи вино златном чашом и бијелом руком“, „другу војску бритком сабљом сече“, „кад кога нуде ручком“, „не броје га кесом ни стотином, већ га мјере капом Мијатовом“, „коњи се мере пећу, а људи памећу“, „знати ми и кокотом орати“, „соко перјем лети, а не месом“ (Mikl., IV, 691.);

б.) У инструменталу, опет уз глаголе за кретање, али и уз друге активне глаголе, стоји реч, која бележи оруђе којим се врши

радња, не само као помоћну ствар, него баш као *предмет,* којим овлађује глаголска енергија. Према томе овај се инструментал може сматрати насупрот првоме као зависан, те доста личи на акузатив спољнога објекта; али се опет од „непосреднога“ објекта разликује тиме, што је овде (у реченици с инструменталом) наша пажња поглавито обраћена „на саму радњу, која може бити и без циља“, а тамо (у реченици с акузативом) више „на допуну или предмет, којим је исказан ближи са свим одређени циљ кретању“ ([1]). И док уз први, напред поменути, инструментал само за оруђе може стајати (а по некад и мора) и акузатив правога објекта, дотле уз овај, инструментал за оруђе-предмет никада не долази објективни акузатив. Тако имамо довољно примерâ: „Наком боја копљем у трње“, „нагиње чутуром“, „собом мађи“ (исто што и: мађи се), „ногом миче, макнут' не могаше“, „ману крстом на четири стране“, „размахне гудалом, и запјева“, „вијор долом дује, градом пољуљује“, „љуљну Марко тешком топузином“, „витла очима“, „вјетар пуше, пак барјаком њише“, „крвљу точио“, „креће војском Руменлијом“, „кренути главом“, „удри лицем о земљицу чарну“, „о земљу њиме ударише“, „вијати главом“ „трс, којом вјетар вије“, „вртјети главом“, „а ја вјером превртути нећу“, „пак потеже перним буздованом“, „док је душом издануо“, сјевер који морем мути“, „говориће повијем језицима“, „он се меће глогињом, а ђевојка трњином“, „оком трени, колом крени“, „бацићу се зеленом јабуком“, „потеже се буздованом Марко“ (Mikl., IV, 697. и 698.) итд.;

([1]) А. Потебња, op. cit., II, 426, — Друго је нпр. «кренути ногом» (у сну), а друго: «кренути ногу» (да би човек пошао)

в.) С глаголима за кретање сродни су по значењу (у неколико) и глаголи: владати, господовати, управљати, заповедати, командовати, судити: и уз ове глаголе у инструменталу стоји реч, која именује *предмет као оруђе:* „ствар, којом се влада, помишља се као „средство“, којим се владање изводи или на чем се оно показује“ ([1]), те је овај инструментал за оруђе-објекат (неправи) исто онако тесно скопчан с глаголом, као и други на реду, сад прегледани. Тако имамо: „Влада малом Црном Гором“, „за владања Киринова Сиријом“, „кад је Ђорђе Србијом завлад'о“, „**тѣмь да не облада**“, „**обладати градомь**“, „господујте рибама морскијем“, „управио као хајдук кућом“, „кад Будимом царе заповида“, „он цијелом војском командира“, „те судите једном земљом равном“ (Mikl., IV, 700.); погрешно је оно с предлогом *с*: „да управљаш *с* малом Гором Црном“ (ibid.). — Владању је блиско трговање, те се и предмет трговине сматра као „средство“, којим се тргује: „стане трговати свињама“, „трговање златом и сребром прекинуто је“ (Mikl., IV, 695.);

г.) У инструменталу стоји предмет, који значи материју или *грађу,* од које је нешто начињено, те се и он сматра као оруђе, којим се врши сама радња([2]): „ствар преко које радња, вршећи се, прелази, може остати у оном, што се уради“ (Бошк., 175.). Тако имамо: „Чистим ћу те сребром потковати“, „покријте се горе листопадом“ „лепшим ћу те даривати даром“, „него се напуњавајте духом“,

---

[1]) Mikl., IV; 700.

[2]) Овај је варијетет налик на први случај инструменталне употребе за оруђе.

„ранила их тугом и невољом“ (Mikl., IV, 691.), „попови су двори борјем ограђени“, „огрну га коластом аздијом“, „планине се снијегом завише“, „заузда га уздом позлаћеном“, „накити ме цвећем свакојаким“, „чим ћемо се оденути?“, „насејао сам њиву шеницом“, „златом везе све по чистој свили“, „боје чивитом, броћем“, „штап, на којем пише крвавим словима: не тичи ме“, „млеком вас напојих“, „жељаше да ме насити мрвама“ (Бошк., 176. и 177.);

д.) У инструменталу стоји реч, која бележи *лице,* које врши радњу, не као подмет, него као оруђе, којим се врши радња: у овом, тако да га назовемо, инструменталу за оруђе-подмет обично стоји (ређе и именица, која именује лице, него обично само) заменица себе и реч глава; тако имамо: „**Да за нась стое собомь и своими поклисари**“, „**ни самь собомь ни синомь**“, „био собом јунак добар, биће стиман у дружини“, „ђе је она сама собом пала“, — „ја сам главом Краљевићу Марко“, „па бих радиј' главом погинути“ (Mikl., 693. и 694.). Треба поменути да се овај варијетет правога инструментала много примиче ономе за начин, те би га можда требало тамо и уврстити;

ђ.) У инструменталу стоји реч, која именује *лице,* помоћу кога може бити извршена радња глагола *женити* и *оженити* (и повратно): право је значење овога глагола, као што вели Миклошић ([1]), „beweiben“ или „набавити коме жену“ ([2]), те се по томе инструментал уза ње највише примиче прегледаним већ инструменталима за оруђе-предмет и оруђе-материју уз глаголе, који значе владање или неко постајање; тако

([1]) „Vergl. Gramm.“, IV, 794.

([2]) «Снабдить женою», А. Пот., II, 431.

имамо: „Да га ми женимо танком Подунавком“ (¹), „није ми се господар женио, него мисли тобом о јесени“, „другом се ожени“ (Mikl., IV, 694.), „хоћаху ме оженит' Латинком“, „ожени се Маријом“ (Данич., 563.). Према томе је погрешно, кад уз овај инструментал стоји предлог *с*, јер он није социјатив: „Ал' да си се *с* другом оженио“ (Mikl. ibid.);

е.) У инструменталу уз глагол *клети се* стоји реч, која именује, чиме се врши радња тога глагола, дакле *предмет заклетве*, оно, у што се човек заклиње; такви су примери: „**Заклехъ се богомъ живимъ**“, „клех се ротом и душом мојом“, „Јован му се богом кунијаше“, „кунем ви се свецем Мухамедом“, „заклињем те богом великијем“, „Ђевојка се криво братом клела“, „кад се они душом куну“ (Mikl., IV, 695.), „закле је три пут именом божијим“ (Divk., 53.). — Сличан је овом (а не оном под *б*. уз глагол женити) и инструментал уз глаголе: кумити, братимити, сестрити, посинити — не само по значењу глаголском, него и по томе, што најчешће и тамо и тамо долази као инструментал реч бог; тако имамо: „Па их куми богом великијем“, „но те кумим хљебом царевијем, твојом сабљом и твојијем хатом“, „братимим те богом истинијем, и кумим те богом истинијем“, „богом брати тамничаре младе“, „богом сестри млад момак“, „њу ми сестри богом великијем“, „посини га богом истинијем“ (Дан., 563.). Као што се види: и тамо уз глагол клети се, и овде уз ове глаголе инструменталом речи бог казује се помоћник или „посредник“, који чини да

---

¹) Однос овога имена према глаголу женити сличан је односу инструмента за оруђе-материју у примеру: «дарива га златеном кошуљом» према глаголу даривати.

се може извршити радња: заклетва, братимљење, кумљење и т. д.;

ж.) У инструменталу стоји реч која именује лице (ретко ствар), које је *и оруђе и предмет* глаголима: *ругати се, подсмевати се, шалити се*; реч у инструменталу пре се може сматрати као предмет, на коме се, него као оруђе, којим се врши радња, те би, да се пажња обраћа више ономе што она значи, стајала у акузативу или у дативу. Тако имамо: „Што се старцем јаднијем брукате?“, „да се мноме ругају“, „сватови се подругују Мирком“, „па се исто тобом поругују“, „маскарим се влахом у каурим“, „подсмехивајући се њиме“, „пак би се њиме посли смијали“, „спрдат' си мном дошла“, „не шали се главом“ (Mikl., IV, 702.); погрешно је, што у неким примерима долази и предлог *с*: „а сада се *са* мном пошаљују“ (ibid.); — на ове је глаголе сличан глагол корити, те би можда и његов инструментал (само за оруђе) овамо требало подвести (ако не под онај за узрок?): „да га кори беговицом младом“ (Данич., 565.);

з.) У инструменталу за оруђе стоји реч, која именује предмет, „којим излази на видик физиолошка функција“ (¹) глагола: *мирисати, вањати, задавати, смрдети, ударати, баздети*, оних дакле, који значе радњу нашега чула за обоњање; овамо долази и глагол *дисати*, кад је сличнога значења: инструм. је уз ове глаголе могао доћи аналогијом онога за оруђе-предмет уз глаголе за кретање („кренути ногом“, „тренути оком“, „точити крвљу“, „изданути душом“ и т. д.). Тако имамо: „Ни лук јео, ни луком вањао“, „мирисом задава“, „задаје месо дивином“, „моја недра не миришу нити дуњом ни неранчом“, „тако губом не смрдио!“,

(¹) А. Потеб., op. cit., II, 133.

„смрди госпоством“, „заударах свецем Мухамедом“, „да ти псином не забазде руке“ (Mikl., IV, 718., Данич., 567), — „нека Осман злобом дише“, „дишући пријетњом и смрћу“ (Mikl., IV, 703.). — Слично је овом и оно „даље оруђе психолошких појава“ (¹) у примерима: „Ти не мисли храном ни госпоством“, „изгуби га, па не мисли храном“ (Пјев. Црногор., 6.);

и.) У инструменталу стоји реч, којаименује последицу радње глагола *родити,* као њено оруђе, примичући се и тиме инструменталу за оруђе-материју, који такође именује оно, што остаје и после свршене глаголске радње; тако имамо: „Црна Гора листом уродила, ситним листом и зеленом травом“, „кад врба грожђем роди, суви јавор јабукама“ (Mikl., 703.).

5. Инструментал уз пасивне глаголе.

(енергични)

Далеко и од социјатива и од просекутива, а врло близу правом инструменталу стоји „енергични“ или, по некима, инструментал „раднога предмета“: уз глаголе пасивне логички подмет, исказан инструменталом, стоји не као прави подмет, него као прироков додатак, дакле као оруђе, којим се врши глаголска радња. Инак се разликује од правог инструментала — тиме, што тамо, поред оруђа, којим се врши радња, имамо и лице (подмет), које врши радњу, а овде је име у инструменталу и оруђе и вршилац радње. Из овога опет не треба извести да је енергични инструментал исто што и номинатив-подмет, јер се у језицима арпојевропским граматички подмет исказује само номинативом, те и ако је „пасивност трпних прирока такође непосредно исказивање радње подметове, енергија подметова, — опет је она

¹ А. Потеб., op. cit., II, 436.

више него икоја друга ограничена објектом" (¹). С тога се и може казати да је инструментал „за енергију" само даље диференцовање инструментала „за оруђе", изазвано пасивношћу прироковом, која је за њ неизоставна погодба. А према разлици међу глаголима, који се у пасивном смислу употребљавају, разликоваће се и варијетети „енергичног" инструментала. Тако дакле:

а.) Да покаже оно, од чега у главном излази радња, инструментал стоји уз пасивне облике *прелазних* глагола и уз глаголе *повратне,* узете у смислу пасивном; тако имамо (али доста ретко, зато, што је у нашем језику редак начин пасивне конструкције): „Стијешњени врагом и ђаволом", „по узећу Хераче Турцима" (Mikl., IV, 705. и 706.), **„да ѥ клєть богомь оцємь"**, „који су освећени богом оцем и одржани Исусом Христом", „да им покор Турци плате — Ћупрелићем учињени", **„написаше се словєса свєтымь Ћирилломь"**, „али се незгоднијем временом задржасте" (Данич., 571.), „благословима праведнијех људи подиже се град" (Новак., 77.);

б.) Да покаже „радни предмет", инструментал стоји уз неке глаголе *непрелазне,* који се узимају као пасивни; овамо долазе примери: „Двори моји, огњем сагорели", „док планине сн'јегом западоше", „који се камен често премеће, неће маховином обрасти", „сва тамница обасјала сунцем" (Mikl., IV, 705.); уз ове глаголе иде можда (ако не уз оне за обојање) и глагол тећи и други сроднога му значења: „Отиде к ономе, што му поток вином тече", „народ ускипи осветом", „врела крвљу потекоше", „покапала хаљина крви" (Mikl., IV, 707.), „рђом кап'о, док му је коњена" (Divk., 54.).

(¹) А. Потебня, op. cit., II, 439.

6. Инструментал уз имена.

за меру, доликовање и однос)

Инструменталу, кад стоји уза само име (поглавито уз придев), значење не остаје онако исто, какво има кад стоји уз глагол. Али се ови, да их назовемо, „именски“ инструментали не могу свести сви у једну групу по функцији коју врше: заједнички је свима само положај, у ком стоје према имену и који је различан од положаја, у ком стоји прави инструментал према глаголу (¹). Тако може бити:

а.) Инструментал за *меру* уз придеве (и прилоге) поређене: на прво место стављамо инструментал, који значи меру или оно, чиме једна ствар превазилази другу — зато, што су поређени придеви, уз које он долази, најближи значењу активних глагола. Тако имамо: „Виши пасом од свих људи“, „главом виши“, „све је коло главом надвисила“, „све је јеле висом надхитила“ (Mikl., IV, 703., Данич., 574.). У примеру: „главом виши“ глава је оно, што чини да је човек виши, као год што у пасивном примеру: „сва тамница сунцем обасјала“ сунце чини да тамница обасја.

б.) Инструментал за *доликовање* уз придеве: *задовољан, довољан, вољан* и (њима противан) *дужан;* реч у инстр. именује предмет, коме наведени придеви казују стање, које њему доликује (²). Овај се инструментал разликује и од првога за „меру“ и од трећега за „однос“ — тиме, што се у њему највише осећа право инструментално значење (за „оруђе“): тако имамо: „Дужан

¹ А. Потебња, op. cit., II, 446.

²) У примерима, који се наводе, „стање прелази преко нечега, и дознаје се да нечему прилично, гледајући преко чега прелази“ (Бошк., 180.).

је и косом на глави", „дужан главом" (Mikl., IV, 708.), — „будите задовољни својом платом", „јер се навикох бити довољан онијем, у чему сам" (ibid., 718.). „и божијом довољан сам судбом", „не бит' вољан душом својом" (Данич., 673.): — као што према дативу „неправога објекта" уз глаголе може доћи такав исти датив и уз неке придеве, тако исто и обрнуто: према инструменталу уз придеве, горе казане, може доћи и инструментал „неправога објекта" уз глаголе: бринути се и старати се; тако имамо: „Не брини се мојом кабаницом", „бог се брине сиротама", „не брините се душом својом", „сад се више ничим не старајте" (Mikl., IV, 718.); овака је, у осталом, употреба врло ретка, те се инструментал радије замењује локативом с предлогом *о*.

в.) Инструментал за *однос* или *ограничење* (limitationis) (¹) уз придеве, именице, па и уз неке глаголе: изближе одређује на што се односи реченични прирок; инструментал овде значи, да се прирок (или други делови реченице, који с инстр. чине целину) ограничава или стеже само на оно, што се њиме именује: по енергичности својој долази одмах за инструменталом уз пасивне глаголе, а по значењу других неких примера као да се највише примиче инструменталу, који ће доћи за њим — каузалном. Придеви — за каквоћу — могу бити разнога значења, а највише их је за обиље и оскудицу; именице су различне, а глаголи малобројни, непрелазни. Тако дакле имамо:

α.) уз *придеве:* „И бијелим рувом богатија", „те је Фрушка вином изобилна", „велики тијелом, а

(¹) О самом називу и значењу овог инстр. упор. оно у Потебње, op. cit, II, стр. 455. — Вебер («Slovnica hrvatska», 1876., 119.) ставља под свој „инструм. стеге" и пример: «велики тијелом» и пример за оруђе: «соко перјем лети.»

мален дјелом", „годинама најстарији", „сиромашни духом", „нездрави и тијелом и душом" (Mikl., IV, 721.), „тамо су људи ниски растом", „прави духом, срцем вјерни", „како ћу весела лицем бити?", „многи човек није назадан богом, него собом", „руком кљакав остао", „ево — главом голи — њега у гроб прате" (Дан., 573. и 574.) (1);

β.) уз *именице:* „**Вь петькь дьнємь**", „за мога дућаном комшију", „који је био родом Бугарин", „не будите дјеца умом, него пакошћу дјетињите, а умом будите савршени", „сви су старином Бошњаци", „доиста сам местом из Будима" (Mikl., l. c.), „они су сви занатом витезови", „будући да су Турци и самим именом били господари", „ако и тијелом нијесам с вама, али сам духом с вама" (Данич., 574.);

γ.) уз *глаголе:* „Кад се она два дрвета врхом састала", „да ти легнем главом на крило", „јачаше духом", „пошенути, штукнути намећу"; тако је и: „окренуше се срцем својим у Мисир" (Mikl., l. c.); овамо, а не уз примере за енергични инструм., долазе и примери: „она затрудне сином", „Марија Језусом теготна" (Mikl., IV, 705.).

7. Инструментал за узрок и намеру.

(каузални)

Оба ова значења инструменталова у нашем су језику ретка, а могу ићи заједно, прво, зато, што је „намера" аналогон „узроку", и друго зато, што оба подједнако близу стоје и значењу предњем — за „однос" — и значењу потњем — за „начин." — Најпре долази инструментал:

---

(1) Миклошић (ibid.) ставља овамо и: „буди собом добра."

а.) За узрок или разлог: име у инструменталу казује *зашто* се врши глаголска радња; тако имамо: „Оно (Смедерево) се особито слави белим грожђем“ (Divk., 55.), „токе носи, мноме се поносн“, „то се начинило нагоном“ (¹) (Mikl., IV, 717.), „чим се коза дичила, тим се овца срамила“, „чим си ми се тако понесао: или снахом или сватовима ил' господским даром пријатељским?“ (Divk., ib.); овде је, мислимо, место и примеру: „тако ми све пасјом глађу не помрло!“ (а не у реду „енергичних“ инстр., као у Mikl., IV, 705.), па овамо ће јамачно (?) доћи и: „свему ми је роду омиљела — моме брату дворбом и угодбом“ (Бошк., 176.);

б.) За намеру: име у инстр. казује *ради чега* се нешто догађа; тако имамо: „Који народним послом иду“, „посаобином ходио“ „трговањем ако дођу“, **„помаѕавь краљеством“** (Mikl., IV, 722.), „који се онђе десио народним послом“ (Divk., 55.).

8. Инструментал за начин.

(модални)

Како од правог или инструментала за оруђе, тако и од оног најстаријег, за заједницу, па готово и од сваког досадашњег — може се у језику доћи до инструментала за начин глаголске радње. Пут, којим се долази до овога последњега колута у ланцу инструменталних значења, већ нам је познат: исти је онај, којим и акузатив и генетив могоше постати падежи за начин, али добивши то значење да не остану и даље падежи — именски облици, него да

(¹) И овај, а особито пример: «то је он начинио припадом», који такође Миклошић наводи за узрок, лако могу бити — за «начин».

постану формалне речи — прилози. Опадање правог именског значења или, боље, губитак суспстанцијалности инструменталног значења, те и остављање положаја, који заузима у реченици (према глаголу) сваки „коси“ падеж, као „граматички предмет“ у широком смислу ове речи, — на послетку доводи за собом и овде, као и код инструментала за место и време, формални значај, адвербијални положај сваког правог инструментала (¹). Али су многе речи, тако да кажемо, застале на овоме путу, те се правим адвербијалним додацима (и од осталих падежа и од инструментала) могу сматрати само оне, које се данас или ни у ком другом облику не говоре, или им је падежни облик остатак неког старог, давно изгубљеног, те се будући у њему, и не сматрају као имена, већ као прави прилози.

Модалнога инструментала имамо у главном три случаја: први се и трећи разликују од другога својим правим (и данас признатим) инструменталним обликом, а први и други од трећега правим модалним значењем (на супрот трећему: „за појачање“). Тако дакле имамо:

а Модални инструментал данашњега облика.

Облик се речи још држи као име, те је и данас прави инструментал, а значење „за начин“ добива лаком променом значења неких досадањих инструментала. Могли бисмо

(¹) Упор. А. Потебня, op. cit., II, 463 Мало час под линијом наведена напомена о примеру «то се учинило нагоном» лепо нас може поучити. Инстр. за узрок «нагоном» остаће падеж и значиће узрок, док се ова реч буде сматрала као самостална: чим то не буде, чим она, слично речи припадом у другом тамо наведеном примеру («то је он начинио припадом»), изгуби своју самосталност и суспстанцијалност, те, рецимо, остане само у том облику (нагоном), она постаје прилог, и значење каузално прелази у модално.

међу правим модалним инструменталима разликовати оне, који су од ре́чӣ и у осталим облицима употребљаваних, од оних, који су од ре́чӣ без друге, сем инструменталне, употребе. Тако имамо:

α.) Поред примера „то је он начинио припадом“, где је инстр. за узрок изједначен с овим за начин, — још и ове примере само за начин: „Тако ми све црном штетом не пошло!“, „сејо моја, добром срећом било!“ (Mikl., IV, 723. и 724.), где се социјативно значење окреће у модално, — за тим: „љуби господа бога својега свијем срцем својим“, где од инстр. за „однос“ и „киша пада капљицама, пак напада локвицама“ од инстр. за „оруђе“ постаје овај за „начин“; — тако у примеру „те одзивом брдо узјечало“ од инстр. „енергичног“ (Mikl., IV, 705.) такође постаје „модални“: — тако имамо још и примере: „сусједе се скупе гомилама пред моју кућу“, „грнуше свиње чопором“, „скакавци јатима долијећу“ итд., које — због значења самих речи: гомила, јато, чопор, стадо итд. — Миклошић ставља у особити разред модалног инструментала: II **тьмами** („инструментал од бројева: **тьма, тысѫща** и других имена за количину“, Mikl., IV, 711.)(¹); — тако је даље: „а ти сједи турским обичајем“, „силом мене бабо даде“, „рече великијем гласом“, „гдјено вода буком тече“, „ал' му коњиц њиском одговара“, „Новица се грохотом смијаше“, „а шапатом збори спротиња“, „одскоком скочи јабука“ (речи грохот, шапат и одскок најчешће се говоре у инструменталу, ређе у номинативу и акузативу, а никако или бар врло ретко и у ком другом падежу), „каквом ће смрти умријети?“, „реком крвца пољем тече“ итд.;

(¹) Упор. А. Потеб., op. cit., II, 469.

β.) Најбоље се инструменталом казује начин, кад се његова именица ни у ком више другом облику не говори: „Крадом до ње дође“, „оде кришом“, „тајом иду кроз Корита равна“, „отворена врата широм“, „пуно дупком“, „стаде ципом“, „и дигнуће гредом Подгорицу“, „каже изреком“, „ако озбиљом говорите“, „муком иду кићени сватови“, „замукнуше мраморкоме“ (све у Mikl., IV, 709. и Данич., 576. и 577.); тако се говори и редом као прилог, а не као инструментал, и ако има и све остале облике: „пак заплака редом и Бошњаке“ (Mikl., ibid.).

б.) Модални инструментал старога облика.

(сада само прилог)

Неки се стари инструментали заборавише као именски облици, јер им је прекинута свеза с осталим правим инструменталима, у језику сачуваним, те их данас граматика и не бележи као именске облике, него као праве прилоге: то су остаци некадањег инстр. множине средњег рода (ном. деклинације) од придевâ, постали наставком **ьскъ**; данашњи им завршетак *ски* и *ки* стоји место некадањег (ст. слов.) **ьскы**. Тако имамо: „братински живети“, „вучки скаче, зечки поскакује“, „боље нам је мушки погинути, него женски натраг избјегнути“ (Mikl., IV, 723.), тако долази и: мојски, нашки, таки (Mikl., IV, 157.) итд.

в.) Модални инструментал за појачање.

У инструменталу стоје именице, по основи и по значењу сродне с глаголима, уз које долазе, да покажу *како* се врши радња. Уз именицу може бити у инструменталу и који придев за каквоћу, а може придева и не

бити: и у једном и у другом случају „именица служи само за живље и јаче исказивање“ ([1]). По значењу је овај инструментал сличан с акузативом „унутарњег објекта“, јер је на оба места основа именичка једнака с глаголском, и на оба места таутологију захтева особита потреба народног нам поетског стила. Тако имамо: „Вас крвавом пјеном запјенио“ (Mikl., IV, 714.), „живом ли се жељом пожељесмо“, — „болом боловаше“, „разболи се болом без болести“, „они бјеже бјегом без обзира“, „вриском вриштећи“, „виком виче“, „газом прегазити“, „голуби гуком гукаху“, „ни душом не дише“, „мрамором се мраморила, а каменом каменила!“, „горица листом листала“, „све бијаше мамом помамила“, „сви сердари муком замукоше“, „сви јунаци ником поникоше“, „мишљу се је Мујо замислио“, „нијесам га срцем срдисала“ (Mikl., IV, 716.), „тоном тоне, тонући бесједи“, „за њим мајка теком тече“, „трком трчи низ бијелу кулу“ (Данич., 576.); друкчијег је значења (само за начин): „скоком скачу“ (Mikl., ibid.).

9. **Секундарни или предикативни инструментал.**

Према свима досадашњим стоји засебно као падеж са свим друкчије употребе — „секундарни“ или „предикативни“ инструментал. Не баш тачно име ово носи овај инструментал — не зато, што би, рецимо, у реченици била два инстр., па да је од њих он други, нити опет зато, што он, баш као инстр., може бити предикативни падеж: само номинатив у нашем језику може бити прави предикативни падеж, јер видесмо да у прироку („сложеном“) именски део мора бити номинатив, као прави екви-

---

([1]) Mikl, IV, 713.

валенат номинативу-подмету. Инстр. се овај зове „други“ (секундарни) и „предикативни“ — зато, што он или врши службу или долази на место „других, подударних падежа предикативних“ нашега језика, а тиме одговара тако званом предикативном номинативу и акузативу грчког и лат. језика([1]). Има дакле случајева, у којима инстр. сам собом, по природи свога значења, као допуна глаголска (прирокова) одговара нашим другим, подударним падежима, те се по њима и сам назива и предикативним; има опет, и још више, примерâ, где инструменталу управо и није било место, него је лаком променом глаголског значења дошао, да замени([2]) познате нам предикативне падеже: други номинатив и други акузатив. (Други датив је врло редак, и долази само нешто мало у реченицама без подмета). Прве случаје могли бисмо назвати: „предикативни инструментал као допуна“ — зато, што он, потичући из модалног инстр., стоји уз глагол ради самога глагола, слично свима правим инструменталима, те готово у правом смислу допуњује недовољну прирокову садржину. Други случај може се назвати „предикативни инструментал као одредба“ — зато, што у смислу „граматичке одредбе“ долазе и поменути „други, подударни“ предикативни падежи, па зато, што је „одредба“ двојака, он може бити овде: прво, „предикативни инструментал — атрибут“ и друго, „предикативни инструментал — апозиција“, а и први пут и други пут, и место предикативног номинатива и место предик. акузатива, још треба поменути да,

---

[1]) Mikl., IV, 727. — Упор. и А. Потебња, op. cit., II, 486.

([2]) Зато, што овај, последњи на реду, инструментал долази у реченицама или као даље диференцована функција обичнога инструментала или само као заступник других предикативних падежа, — он и није могао добити онако засебно место у реду инструменталних значења, какво дадосмо „другом, подударном“ номинативу, акузативу и дативу.

из разлога̂, које ћемо одмах даље навести, може настати и процес, казаном противан: као што инстр. долази место предик. номинатива, тако и, обрнуто, место инструментала може доћи предик. номинатив.

а.) Предикативни инструментал као допуна.

Прави предик. инструментал може бити назван и „падеж за претварање“, јер он, долазећи уз глаголе, који значе неко „идеално кретање“, и првобитно значећи начин тога кретања и глаголске радње у опште, — сада означава оно, у што се нека ствар претвара, оно, што тек постаје, чиме се нешто именује (¹) и т. д. Једном речју, њиме се казује оно, што се глаголском подмету приписује као нека нова му особина: од значења „како?“ иде се ка значењу „шта?“, „додатак“ се приближава „прироку.“ Али ће овај инстр. остати прирокова допуна („предмет“ у широком смислу) у правом свом положају — само донде, докле глагол буде држао своје право материјално значење: чим глагол спадне на то, да буде у реченици само спона, да се може изједначити с апстрактним глаголом esse, — одмах инстр. престаје бити самосталан коси падеж, „допуна“ у правом смислу, те се једначи с осталим одредбама. Што је слабија енергија, што је већа фиктивност глаголске радње; то ће све слабија бивати и свеза међу инструменталном допуном — сада већ предик. атрибутом — и подметом (или предметом) (²), а већа наклоност овога додатка једначењу и слагању (особито у падежу) с подметом. Отуда: место предик. инструментала може доћи „други“, предик. номинатив. Тако:

(¹) Mikl., op. cit., IV, 727.
(²) А. Потебня, op. cit., II, 493.

α.) Инструментал још није са свим изједначен с подметом, те се не може ни заменити предикативним номинативом; глаголи, уз које он долази, обично су: претворити се, прометнути се, проврћи се, протурити се; тако имамо: „Да ли ми се мухом претворити“, „да бисмо се сољу прометнули“, „проврћ' ћу се пренелицом“, „коса се је рђом протурила“; тако је можда и: „живо срце бјеше каменом окаменило“ (Mikl., IV, 728.); — тако је овај инструментал долазио и уз глаголе: створити се, звати се, казати се: „створ' се, душо, у градини ружом“, „назове се царем српским“, „не хте се казати њиховим братом“, „указиваше се врло веселим и задовољним“ (Бошк., 183.), али:

β.) Уз поменуте глаголе може долазити и номинатив (овде је инструментал постао прави предик. атрибут — „други део сложеног прирока“); тако имамо: „Ја ћу се сад створити једна трговина“, „а вила се начини девојка“, „нити се зовите учитељи“, „да се ми ваљани покажемо“ (Mikl., IV, 728.).

б.) Предикативни инструментал као одредба

(место «других», предикативних падежа).

Уз глаголе, који значе бивање или свршено постајање (не дакле радњу као кретање, него као стање — резултат онога што је урађено), може долазити инстр. на место предик. номинатива и акузатива. Разлог овој замени и прекинутом слагању („подударању“) атрибута с подметом видимо у већој енергији глаголској: у колико се више глагол осећа самосталан, више сам довољан да буде прирок, — у толико се његов атрибут лакше облачи инструменталом, те као постаје прирокова допуна. Поред обичног предикативног инструментала за атрибут (у

ужем смислу) имамо и други, од њега у нечем различни, апозитивни инструментал. Природа овога инструментала тумачи се природом саме апозиције, која, како знамо, стоји на средини међу прироком и простим атрибутом. Овде се инстр. још ближе примиче атрибуту, те долази уз подмет, рекло би се, не као предикативни, него готово као прави атрибут, јер „глаголске енергије код апозиције никако нема“ (Потебња, II, 494.). С тога ће бити:

α.) Предикативни инструментал — атрибут.

Према падежу, коме се инстр. може сматрати као атрибут, имамо:

а.) Предик. инструментал место предик. *номинатива;* долази уз глаголе: јесам, бити, постати, настати, остати; тако имамо: „Да сам тобом, ја бих то друкчије радио“, „**бывь краљемь**“, „како ли ћеш, да ти кумом будем“, „цар ти бијах, док ђевојком бијах“, „ласно је покрај чаша јунаком бити“ (Mikl., IV, 730. и 731.), „Вукашин постане краљем“, „од како сам кнезом постануо“, „може ли и како Црногорац другојачији бити и остати правим Црногорцем?“ (Даничић, 578. и 579.);

б.) Предик. инструментал место предик. *акузатива;* уместо да уз акузатив правога објекта дође још и други акузатив (неподударни) — као његов предик. атрибут, долази инструментал: ради јаче самосталности овога додатка, уз глаголе већ поменуте; блискост овога предик. инструментала ономе за „начин“ — врло је јасна и велика. Тако имамо: „Створише те прахом и пепелом“, „учини га дружба старешином“, „градимо га лажом“, „а туђина ставит' господаром“, „ко је мене поставио судијом или кметом над вама?“, „кога ћемо врћи серашћером?“, „метнућу те до себе вези-

ром“, „тућу мајку мајком звати“, „ми ћемо га узет' господаром“ (Mikl., IV, 728.), „што ме зовеш благим?“, „онде ће га прогласити краљем“ (Дан., 581.);

β.) Предикативни инструментал — апозиција.

И овде се, као и напред, разликују два случаја: апозитивни инстр. уз подмет и апозитивни инстр. уз предмет. И у једном и у другом случају инстр. сам собом казује други прирок, слично оном, где номинативна апозиција, изједначена с подметом, казује други подмет. Свеза између овог инстр. и подмета толико је раскинута, да он ни мало не зависи од главног прирока, уз који долази; с тога прирок ових реченица може бити од кога му драго глагола. Тако имамо:

а.) Апозитивни инстр. уз *подмет*: у инстр. стоји оно, што се казује као други прирок, и долази уз подмет као скраћена додана реченица; тако је: „Ако гостом дођеш“, „поткуј и мене, нека бих коњем у гору текла“, „да т' поиграм, как' сам ђаком игр'о“, „свака је добра девом, но да је видимо невом“, „Скендер бег је срца Обилића, ал' умрије тужним изгнаником“, „жене, које су ђевојкама биле у краљицама“, „уђе кадетом у регементу“, „једна жишка, што је излетнула и звјездицом к небу прионула“, „ђе је зрно клицу заметнуло, онђе нека и плодом почине“; — али и овде може доћи номинатив: „да се ко вјеран нађе“ (све у Mikl., IV, 732. и 733.);

в.) Апозитивни инстр. уз *предмет*: у инструменталу стоји оно, што би се као додатак предмету казало целом реченицом, у којој би тај инстр. био главни део прирокоп; тако имамо; „Клети Турци витезови дјететом га запл'јеније“, „да те Турци чедом не заробе“ (Mikl., IV, 734.), „већ га робом доведите“, „коју данас снаом ми видите“ (Даничић, 563.).

7. Јула 1885.
Крагујевац.

ЕНГЛЕСКА, ФРАНЦУСКА И СРПСКА ПОРОТА

НАПИСАО

Ј. Ђ. Авакумовић

(НАСТАВАК) ([1]).

Д. Разлика у остварењу оптужне системе.

У овоме је опет основна разлика између енглеског и француског права.

У енглеском казненом поступку огледа се потпуно и врло доследно извођење оптужног принципа. А у Француској се очитује са свим противно начело. Ма да у Француској има нарочитог државног надлештва, које покреће истрагу о каквом казненом оптужењу; ма да је то надлештво дужно да доказује своју тужбу, па у то име да чини потребне предлоге казненом суду, — опет француски казнени поступак и сувише опомиње на немачки инквизициони поступак. Њиме се при свем том смера: да се од оптуженика, по што — по то добије признање кривице; или бар да се оптуженик нагна, да својим лагањем, противречицама и недавањем одговора ојача основе подозрења, којих би било против њега. И ово се код Француза јавља не само приликом претходне истраге, већ и у

([1]) Види Гласник 62

главном извиђању тако прикривено, да се с тога и у Француској врло често чују сличне жалбе, које су и у Немачкој биле са свим природне и путне против инквизиционог принципа у казненом поступку. Узрок оваквој мâни француског казненог поступка поглавито је у томе, што су Французи пороту сматрали више као установу политичку него као правну. За то су се они слабо и старали да поротним законом задовоље нарочито правне захтеве. На тај начин постало је, да се француски казнени поступак мора да сматра више као инквизициони, и ако и код Француза тек тужба покреће истрагу о каквом кажњивом делу.

Да бисмо доказали ту основну разлику између енглеске и француске предистраге, ми ћемо сада изложити њихове појединости.

I. У Енглеској.

У Енглеској предистраге (examination) врши примирни судија у своме кругу рада. Тај судија, као истражник, има власт и полициску и судску.

Ну у Лондону то исто врши нарочити чиновник, који се зове полициски судија.

А опет у случају убиства, истрагу врши коронер, као што смо напред показали.

Као што видимо, то су све судске личности, које врше предистрагу, а нису полициски чиновници.

Ударајући нарочито гласом на ту особину енглеског казненог поступка односно истражничке личности, — ми ћемо даље да покажемо, како се отпочиње, а како врши предистрага код Енглеза.

Повод каквој истрази даје обично каква достава примирном судији. Та достава може да буде или од по-

врђеног и оштећеног, или од каквог јавног достављача (полициског чиновника или констабла, то јест полициског служиоца).

Тај достављач доцније прима на себе улогу тужиоца. А за сигурност, да ће он ову улогу на себе доиста и примити, обично се, при достави, тражи да он положи кауцију.

Ну при свем том он се приликом претходне истраге још не сматра као прави тужилац, већ више као достављач. С тога примирни судија није везан за оно, што би он доставио. Тако он не мора да испита само оне сведоке, које би именовао достављач, већ он може, да би и боље сазнао ствар, да предузме и иначе све што би нашао за потребно и за што би био надлежан по своме службеном положају. Сем тога, он може сам, по своме нахођењу, да притвори оптуженика, и да предузме истрагу. Ну и ако то показује, да примирни судија као истражник има велику власт, опет се из тога не би смело извести, да се тиме руши оптужни принцип. На против, у гањању злочина свакако се од чести огледа и интерес грађанског друштва, што показује и сама форма, под којом се отпочиње и продужује казнена истрага, јер се у Енглеској свака тужба у казненим оптужењима покреће „у име краља.“ А поред тога, грађанин енглески има право рачунати, да ће га држава потпомоћи у испуњавању његове тешке грађанске дужности, у колико његова приватна средства не би била довољна за гањање злочина, или и у колико не би дотицала његова спрема и знање.

Међу тим опет смер енглеске предистраге не иде даље, већ да се само сазна то: да ли у принесеним и прибраним доказима има основа за тужбу, или би је на против требало напустити. С тога енглеска предистрага нема потребе, нити се упушта у каква дугачка испитивања. То

она ради у толико мање, што тек велика порота, пред којом се достављач јавља као тужилац, има да оцени: да ли је тужба основана или не. То је узрок, те енглеска предистрага има ту превагу над француском и немачком, да не траје онако дуго, као код ових. А и сама та краткоћа предистраге, на је већ средство, да се спречи инквизиторска тежња истраге у опште, која би ишла на то, да би се добило признање од оптуженика. Закон истина није у Енглеској одредио колико може трајати предистрага. Али у практици она ретко траје више од 8—10 дана; а некада су доста за то и само три дана. Ну поред тога, да не би чиновници ту предистрагу без потребе развлачили, одређене су у Енглеској тешке казне за оне, који би предистрагу одуговлачили преко потребе. У тој одредби строгих казна због одуговлачења предистраге налази се велика гарантија за личну безбедност грађана; а у исто време у том се огледа и практичан дух Енглеза. Јер без таквих казна, узаман би била свака одредба закона, која би наређивала и ма како кратак рок за ту предистрагу. Кад истражник зна, да неће одговарати за то одуговлачење истраге, — онда ће, разуме се, он лако наћи начина да истрагу развуче и преко одређеног рока. Док у противном случају, тешко да би ко био расположен да развлачењем истраге на себи опроба строгост закона у томе.

Међу тим ма колико да је кратка та предистрага, — опет се она одликује тиме, што опутженика ставља у повољан положај, јер се у њој не ради тајно, већ јавно. То бива овако: примирни судија саслушава, у присуству оптуженика, сведоке и заклиње их. Па по што би то свршио, онда испитује оптуженика, представља му, шта су сведоци казали и полаже му према томе потребна питања. Ну то испитивање оптуженика не врши се у на-

мери, да би се оптуженик нагнао на признање, већ на против само да би му се дала прилика за оправдање. За то је оптуженик слободан, да и не одговара на постављена питања и кад би се он послужио тим правом, тиме не ствара себи гори положај. Тада је за-њ зло само толико, у колико може да остане необјашњено нешто, што би га иначе можда одбранило. Али при свем том, кад би оптуженик једном казао да неће да одговара, онда га истражник не сме даље да пита о томе, а само неодговарање није никаква претпоставка против њега.

Сем тога, оптуженик има право оне сведоке, који би га теретили, и сам да пита о појединим околностима.

А као најглавнија врлина енглеске предистраге у томе је, што се оптуженик још и у њој може да послужи каквим правозналцем. Истина овај не сме бити адвокат, већ само аторнеј (слично француском avoué), то јест једна средња личност између адвоката и партаје. Ну сама та личност не мења ствар. Главно је, да је у начелу свакако оптуженику допуштено, да се за своју одбрану још и у предистрази користује правним знањем другога. При том, тај правнички помагач оптужеников има пространо право за одбрану. Он сме сваки дан и у свако доба да обиђе оптуженика и са њим да говори. Само што то мора да буде у присуству судског писара. А писмену преписку с оптужеником он сме да води без контроле апсанског чувара.

Овде је вредно нарочито споменути енглески закон од 24 септембра 1847 године, јер су у њему изближе одређена права оптуженикова у предистрази.

Тако по тексту тога закона, оптуженик има право сваки дан између 11—12 сахата да се састане са својим рођацима и пријатељима, и не тражећи нарочити допуштај за то. А само ако би хтео то да уради у какво друго

доба, онда би му требало нарочито писмено допуштење. На против његов правни помагач или овога писар смеју са оптужеником да се састају у свако доба. Преписка између ових и оптуженика допуштена је била истина и овим законом, само што би се писмена, која би оптуженик шиљао или примао, морала поднети на преглед притворском чувару. Ну при свем том контрола није се тицала баш свију писама, јер оно што би оптуженик као поверљиво писао лично своме правном помагачу или његовом писару, то није подлежало контроли тог чувара, ни по том закону. Такав поступак с оптужеником приликом претходне истраге разуме се да претпоставља, да казнени поступак нема инквизиторску основицу. То је даље узрок, те се оптуженици у Енглеској не стављају у притвор без јаких разлога за то. А у том је велика гарантија још и за то: да се истрага не сме произвољно развлачити.

А поврх свега тога, још једну моћну гарантију даје енглески поступак оптуженику и у томе, што овај има безусловно право да се на јемство ослободи притвора. То пуштање оптуженика у слободу на јемство извршује обично примирни судија. А само при оптужењима због великих злочина, решава о томе највиши суд.

На тај начин, енглески казнени поступак обезбедио је, с једне стране, државни интерес да се неће променити намера истраге, а опет, с друге стране, дао је доста јемства грађанској слободи све докле не би пресудом или решењем судским ствар била коначно регулисана.

Сем свију тих гарантија, долази још и та добра страна енглеског казненог поступка, што се у Енглеској предистрага редовно врши јавно као што поменусмо и напред. А само у неким ретким случајевима може да се та јавност ограничи само толико, да се не пусти публика да слуша.

На кратко да речемо, енглески казнени поступак о предистрази одређује у главном ово:

а., Саслушање оптуженика у претходној истрази служи само за то, да би оптуженик добио прилику да се правда, а не да би се од њега измамило признање. За то је оптуженик властан одговор да откаже са свим или од чести.

б., Сведоци се испитују у присуству оптуженика; шта више овај има право да им предлаже поједина питања.

в., Оптуженик има право још тада да узме у помоћ каквог правозналца. Овај има слободан састанак с оптуженником у његовом притвору; а тако исто слободна је и писмена коресподенција између њих.

г., Сваки дан могу се с оптуженником састајати његови рођаци и пријатељи.

д., Оптуженик је двојако осигуран против произвољних притвора. Прво, што су прописане јаке казне за чиновника, који би преко потребе развлачио притвор оптуженика за време предистраге. И друго, што оптуженик има право на основу датог јемства, да изиђе из притвора. И

е., Најпосле, предистрага мора да буде јавна, и што је могуће краћа.

То су све јаке гарантије да предистрага не може да се употреби на штету оптуженикову ([1]).

II. У француској.

Са свим противну слику даје нам Француска предистрага. Она траје много дуже. За то време, оптуженик је савршено одвојен. Сведоци се испитују без његовог присуства. Оптуженик за време предистраге нема никаквог правничког помагача. Није допуштено оставити оптуженика на јемство у слободи за време те истраге. Испити оптуже-

([1]) Biener Englisches Geschwornengericht, књ. II. стр. 20—29.

ника врше се у инквизиторском облику. Цела је истрага тајна. То је, у главном, слика предистраге у Француској. Она, као што се види, и сувише опомиње на немачки инквизиторски поступак.

Говорећи најпре о трајању француске предистраге ми ћемо одмах поменути, да је она различна код злочина (crimes), а различна код преступа (délits). А у исто време додаћемо, да се код ових последњих може да изрече одлука о стављању под суд и без претходне истраге само на основу непосредног тражења државне власти или приватног тужиоца.

По статистичним подацима претходне истраге у Француској могу да трају и по пет до шест месеци. Док на против у Енглеској та истрага није дуже трајала ни у огромном кривичном процесу О' Конела.

То дуже трајање француске претходне истраге има свог узрока. То је нешто у њеном инквизиторском смеру, а нешто опет у томе, што по француском казненом поступку на томе заједнички раде више власти, док на против у Енглеској то ради један чиновник (примирни или полицијски судија). А сем тога та претходна истрага мора да се у Француској развлачи и с тога, што две власти морају да решавају о резултату претходне истраге. А то су: саветно и оптужно одељење, као што смо то напред показали. Док те две власти реше о стављању под суд, разуме се, да мора да прође више времена. Па и то је узрок, те ствар у толико доцније мора доћи пред пороту; и што у толико доцније оптуженик може да буде слободан, ако би га порота ослободила.

Ми мало час напоменусмо како у Француској казненој предистрази раде више државних власти. Сад ћемо казати, које су то власти.

По француском казненом поступку у претходној истрази раде три власти. То су: државно тужилаштво, истражни судија (juge d'instruction) и окружни суд. Те разне власти стоје једна према другој у овом, прилично заплетеном односу.

Државно тужилаштво, пре свега, предлаже да би се отпочела истрага у свима делима кажњивим по званичној дужности. Сем тога без државног тужиоца не сме истражни судија ни да врши неке послове као: истраживање по кући и формално притварање оптуженика. Поврх тога државно тужилаштво извршује закључке истражног судије, а не овај сам. Најпосле државно тужилаштво има право, у току истраге, да чини нове предлоге, па ако би истражни судија добио те предлоге онда државни тужилац има право да изјави жалбу против тога окружном првостепеном суду.

Као што се види из овога, француски истражни судија у многоме стоји под утицајем државног тужиоца. Он је, сем тога, дужан и онде, где би сам радио по својој иницијативи (у случају délits flagrants, кад би кривац био на делу ухваћен), резултат свога званичног рада саопштити државном тужиоцу, те да би овај наредио, хоће ли се истрага отпочети или не.

А поврх свега тога, истражни судија дужан је сваке недеље да подноси извештај окружном суду о току свију отпочетих истрага. То је наређено с тога, да би суд, ако би нашао за путно, издао „ordonnance de non lieu“, то јест да нема места даљој истрази. Тај исти суд решава и о жалби, коју би поднео против рада истражног судије државни тужилац, или оптуженик. На тај начин, поред државног тужиоца, врши окружни суд контролу над радом истражног судије.

Да такав ток поступка мора да има утицаја на трајање претходне истраге, то је врло лако разумети. А у

исто време по таквом поступку оптуженик је у горем положају него по енглеском, па шта више чак него и по немачком инквизиторском поступку. Јер по таквом француском поступку и државни тужилац и истражни судија раде заједнички против оптуженика, те тако је њему теже да се одупре тим заједничким нападима двеју власти, које су тако моћне.

Ну да видимо и даљи положај истражног судије. Сем тога што поменусмо напред, истражни судија у осталом је самосталан у своме раду. Он је властан да употреби сва средства, која би нашао као потребна за објашњење ствари. Он је у томе толико неограничен, да то може да наређује, па ма да би он о томе сазнао из истраге или с какве друге стране.

Овде ће бити прилика да проговоримо неколико речи нарочито и о томе, како би ваљало саслушавати оптуженика, и како је то у Француза. Саслушавање оптуженика, у духу оптужног система, требало би да се врши на тај начин, што би му се у облику појединих питања изнели поједини основи подазрења, па према томе тражили његови одговори на то као његова одбрана. Ну у Француској је практика у томе ударила противним правцем. Јер француски казнени поступак има врло мало одредаба о начелу и намери, којом треба вршити саслушање оптуженика у претходној истрази. По њему се истина не тражи нарочито да би оптуженик признао своју кривицу. Али опет он и не крати истражном судији да тежи томе. А кад се при том помисли, да у Француској поротници обично полажу важност и на признање ван суда; као и да је признање једног оптуженика врло недесно средство за проналазак и осталих сакриваца, (па ма то било и варљиво) — онда је врло појмљиво, да француски истражни судија у томе може да нађе доста повода и дражи за инквизи-

торско поступање у претходној истрази, што је готово немогуће по енглеском казненом поступку. Истина да по француском казненом поступку истражни судија нема права да, у то име, оптуженике казни због непослушности или да употребљује принудне мере као што је то некада било допуштено у немачком казненом поступку. Али опет француском истражном судији у том принуђавању оптуженика на признање иде на руку нешто друго, а то је: дуже трајање истраге и у вези са тим, дужи притвор оптуженика. Док међу тим средства за одбрану оптуженику су врло ограничена. Он је одвојен од људи; сведоци се испитују без његовог присуства; истрага је тајна. Све су то услови, који иду само на терет оптуженику.

Истина да по француском поступку окружни суд, коме се, као што већ рекосмо, сваке недеље подноси извештај о несвршеним истрагама, — има права у интересу оптужениковом, по званичној дужности, гледати да се истрага што је могуће више скрати. Али шта оптуженик може да очекује од такве контроле само на хартији, — то се већ показало практички у Француској. Тамо истражни судија и државна власт имају при свем том могућности да истрагу толико развуку, колико само мисле да ће бити потребно за потпуно сазнање ствари у њиховом правцу. И кад би они то радили, немају се чега бојати, све и да би се приликом главног извиђања на претресу констатовало, да је у томе рађено неправилно и незаконо. Да би они за то искусили какве последице, требало би да су оне законом одређене за такве случајеве, и да су судије овлашћене да их примене. А то није одређено француским законом. Кад се при том помисли, да и сам председник поротног суда и главни државни тужилац на главном претресу са свим јавно могу да раде у правцу инквизиторском са својим питањима, као што ћемо то показати доцније, — онда се

не треба ни најмање чудити, што би и истражни судија то узео као углед у своме тајном раду. Он зна, да ће да учини државном тужиоцу услугу, ако би оптуженика склонио на признање, јер ово може да послужи за основу тужбе. Па по своме зависном положају према државном тужиоцу, наравно да ће се истражни судија редовно старати, да у томе тражи препоруке за себе. Још шта више не може се одрећи, да би то признање морало имати неког утицаја и на саму пороту. Па и то је једна снажна побуда за истражног судију, да својим радом добије оптуженикoво признање, не обзирући се много на захтеве правде и човечности, не гледећи, каквим би се начином прибавило то признање.

Ну нарочито је строг француски поступак, кад је реч о притвору оптуженика и пуштању у слободу на јемство.

Тако који би био оптужен због злочина, тај би морао бити за време истраге у притвору; он се не пушта у слободу, па ма какво јемство да би дао.

А и при оптужењима за преступе, може се оптуженик бранити из слободе само онда, ако најмања мера казне не би прелазила 500 динара.

Сем тога, о том тражењу оптужениковом да би се за време истраге бранио из слободе, по француском поступку, саслушава се не само државни тужилац, већ и приватан, што, наравно, отежава пуштање оптужениково у слободу.

А поврх свега, рђаво је у француском казненом поступку и то, што оптуженик губи положену кауцију већ и само због тога, ако не би на позив судски уредно дошао, дакле и због саме непослушности. То је, наравно, врло строго. Ну само је још то добро у таквом случају, што се та кауција употребљује на плаћање трошкова,

штете и казне, а ако би што претекло, то се враћа ослобођеном оптуженику, док осуђеном и то пропада у корист државне касе (¹).

А да све те одредбе иду у прилог инквизиторским тежњама, то није тешко појмити. Јер спрам оптуженика, који би се налазио у слободи, све те строгости биле би узалудне, шта више тешко да би се оне и покушати могле. Истражник мора оптуженика да има у својој власти, ако би хтео, да га с успехом употреби на своје инквизиторске смерове. Овде је прилика да напоменемо, како у Француској за оптуженике опстоји још једно опасно средство. На име француском практиком допуштено је још једно средство, којим се утиче на оптуженика, а то је тако названо „mettre en sécret“, за време претходне истраге (²). То значи двајање оптуженика од додира с људма. Ово опомиње на нови облик мучења, које је кадро да саломи и најјачу енергију, после дужег времена. То средство савршено је за покуду. Јер и кад не би било у практици много злоупотреба с таквим средством, свакако зло је за оптуженика кад истражник и само може да се против оптуженика послужи и таквим средством.

Ну не само то све као: тајност предходне истраге; саслушање сведока без присуства оптужениковог и тужиочевог; недопуштање да оптуженик још тада има браниоца: начин, како се оптуженик испитује; одвајање оптуженика од света, — већ и целокупно уређење државног тужиоштва више смера на инквизиторски принцип француске

(¹) Daniels, Grundsaetze des reinischen und franzoesischen Strafverfahrens, стр. 127—129.

(²) Berenger, De la justice criminnelle en France, стр. 389 и даље;

Mittermaier, Strafverfahren § 33, примедба 21—23 и § 100, примедба 28.

претходне истраге. У опште се мора признати, да је цела француска претходна истрага опасан остатак инквизиторског принципа, који се само у неколико заглађује јавним претресом пред поротним судом. Међу тим цео задатак претходне истраге требало би да буде само у томе: да права оптуженикова иду равно с правом државног тужиоца. А први услов за то лежи у томе, да истрага није тајна. Јер тајност истраге може да послужи само за то, да би се од оптуженика изнудило признање.

То је, до душе, тешко избећи, поред моћне установе државног тужилаштва, као што је у Француској. Тај инквизиторски принцип по самој природи толико је везан с великом влашћу, коју имају у претходној истрази државни тужилац и истражни судија, да Енглези имају потпуно право, што избегавају установу јавног, државног тужилаштва, ма да се не сме порицати да и енглеска система приватног тужилаштва у казненим предметима има и својих мâна.

Ну да продужимо о Француској.

Пре свега, по самој организацији државног тужилаштва у Француској, на основу које организације државни тужилац по званичној дужности гони све злочине, — јавља се инквизиторски елеменат у Француској далеко јаче, силније и систематичније, него и у самом бившем немачком инквизиторском поступку.

Државни тужилац је у Француску душа судске полиције. Он има под собом велики број помоћних чиновника. При том он у колико се тиче правца истраге, има иста права и дужности, која и истражни судија; он је дужан и властан да проналази трагове о каквом злочину или преступу, и да прикупља доказе против њиховог учиниоца. У то име он је властан свачије доставе да ставља на протокол. Шта више, у делима судске полиције или чисто полициским, он може и целу истрагу да узме пот-

пуно у своје руке. Ако би налазио да би била сувишна претходна истрага, он може ствар по прикупљеним доказима, одмах да изнесе пред суд на расправу.

Сем тога државни тужилац у случајима, кад би ко био ухваћен на делу (delits flagrants), има и сва остала права истражног судије, само под другим именом. Он може да оде на место учињеног дела, и ту да изврши потребан извиђај, може да предузме претрес по кући; хартије може да запечати; подазриво лице може да притвори и узме на испит; на кратко говорећи, он може да изведе потпуну истрагу за доказ о постојању злочина и констатовању кривца. А по што би све то урадио он је наравно дужан ствар да преда истражном судији, те да овај продужи даљу закону радњу.

Ну и обрнуто, тако исто право има и истражни судија у том случају. Ако би ко био ухваћен на делу може и он сам по званичној дужности без позива од стране државног тужиоца, да предузме потребну истрагу о делу, па државном тужиоцу само да јави за то, очекујући, за даљи рад, његове предлоге о томе.

Међу тим та околност, што и државни тужилац и истражни судија имају у томе једнака права, не мења ствар ни најмање. Јер радећи то, они и један и други, тиме само по изузећу прелазе ван свог правог круга рада. Али свакако, такво уравнање права тужиочевих с правима истражног судије не може се другачије разумети, већ да је француско законодавство више тежило томе, да у казненом поступку обезбеди инквизиторски принцип власти, него доследну примену оптужног начела. А та смеса тужиочеве и истражникове улоге не може се бранити ни тежњом за бржим вршењем послова. Они се оба-ница, и државни тужилац и истражни судија, обично на-

лазе у једном истом месту, па се може подела њихових улога остварити у сваком, па ма и најхитнијем случају.

Ну сем свега тога, повреда оптужног начела у казненом поступку огледа се код Француза и у томе, што државни тужилац, у место да стоји према истражном судији само као партаја, он стоји у исто време и као контрола судске власти. То је у томе, што истражне судије у својој дужности односно судске полиције (quant aux fonctios de police judiciaire) стоје под контролом главног државног тужиоца, у место што би требало да буду под контролом вишег суда. А та зависност истражног судије од државног тужиоца очитује се и у томе, што се тај истражни судија сматра и као помоћни чиновник судске полиције. Сем свега тога државни тужилац има превагу и у томе, што судија само решава, а нема власти да контролише и извршење судских одлука. То последње и у самом времену претходне истраге, а и по изреченој пресуди припада државном тужиоцу. А у том погледу државни тужилац има велику власт, која не само што прелази круг једне партаје (државног тужиоца), и тиме руши однос равноправности партаја, већ поврх тога њиме се у неколико вређају и ограничавају и права судова.

Колико је опасно, што су тако велика права дата државним тужиоцу лако је разумети, кад се само помисли да је то чиновник, који много зависи од политичне државне власти, која по томе преко њега може вазда да утиче на ток извиђаја и суђења о каквом кажњивом делу. С тога је са свим на своме месту тежити, да се од дужности државног тужиоца одвоји све што не носи на себи карактер или улогу парничне стране, и чиме би се реметила равноправност партаја (тужиоца и оптуженика). Нарочито је потребно, да се од државног тужиоца одузме извршење

судских одлука. А поред свега тога потребно би било, да влада нема права, по своме нахођењу, да уклања државног тужиоца, ако се хоће да установа државног тужилаштва није просто оруђе у рукама политичне власти.

Та велика власт државног тужиоца разуме се да и није још тако опасна онде, где у закону о избору поротника има превагу демократски правац. Ту наравно и француско уређење државног тужилаштва не би могло много да шкоди оптуженику. Али при свем том мора се признати, да и тада то не би могло да издржи упоредну критику с доследним извођењем системе о приватном оптужењу по енглеском казненом поступку, у коме је тужилац са оптуженником само равноправан. Енглески казнени поступак савршено је слободан од инквизиторских тежња; одржава једнакост партаја и у претходној истрази и брине се не само тиме, већ и иначе, о одбрани оптужениковој у толикој мери, да је савршено сувишно, кад би се још и примирни или полицијски судија о томе бринуо, по својој званичној дужности. Док међу тим по немачком инквизиторском поступку да би се то постигло, морало се све ставити у нарочиту дужност истражног судије. Ту је оптуженик у претходној истрази остављен сам себи и без икакве одбране, ако се за њега не би заузео бар истражник. То исто важи и за француски казнени поступак у времену претходне истраге. Ту се државни тужилац и истражни судија, поред своје обичне дужности у исто време сматрају и као браниоци оптуженикови по својој званичној дужности. Привидно наравно да то изгледа врло човечно. Али строго говорећи, не може се порећи, да је човечније енглеско начело, које тужиоцу не даје веће право него оптуженику, а у исто време допушта оптуженику да још од почетка истраге може добити помоћи за своју одбрану код онога, кога он сам изабрао буде за свога помагача у одбрани.

Ну да се вратимо на даљи говор о току француске истраге.

По што се сврши претходна истрага, — онда, по француском казненом поступку, настају још два главна узрока за поново одуговлачење ствари. Први је узрок у томе, што тада не решава о стављању у оптужно стање оптужна порота, као у Енглеској, већ то решавају две власти, саветна и оптужна комора, ако би се ствар имала изнети пред судну пороту на решавање. А други је узрок развлачењу у томе, што оптужна комора у место да реши о питању стављања или нестављања под суд, има право сама, по званичној дужности, да нареди допуну претходне истраге, и то да стави у дужност једном свом члану. На тај начин јавља се, поред једног истражног судије, још један, па шта више чак и трећи. Истрага, која се допуњује по наређењу оптужне коморе зове се: „instruction intermediaire“ (међувремена).

Све то наравно да врло мало одговара чисто оптужном прицину, и само је на штету брзе расправе.

Овде је место да кажемо шта се у Француској, поред могуће допуне истраге, још ради у течају оне „instruction intermediaire.“ То је трећи степен казненог процеса, у који долазе оне радње, које би се предузимале између решења о стављању у оптужно стање и претреса пред поротом. То немачки поротни закони зову „приуготова за јаван претрес.“

Ту спадају ове радње:

1., Достава решења о стављању у оптужно стање, као и тужбе оптуженику.

2., Одводење оптуженика у затвор оног места, где ће се држати седнице поротног суда.

3., Шиљање писмене истраге и доказа судској канцеларији поротног суда.

Све то бива по захтеву главног државног тужиоца.

А на против ове радње, које се врше такође у том међувремену, сматрају се као чисто судске и спадају у круг рада председника поротног суда:

4., Саслушање оптуженика у течају 24 сахата по његовом доласку у судски притвор и поука да има право жалбе против решења о стављању у оптужно стање;

5., Председниково позивање оптуженика да избере себи браниоца, па ако га оптуженик не би изабрао, постављање таквог по званичној дужности. Овде је прилика да напоменемо, да се тада први пут, по француском поступку, бранилац може да састане с оптуженником; сме да расматра акта и да узме преписе истраге;

6., Допуне претходне истраге, у колико би председник поротног суда налазио као потребно за објашњење ствари; и

7., Саопштење службеног поротничког списка оптуженику. Ну ово бива само један дан пре него што ће се отпочети поротне седнице.

Све то ми напоменусмо само рад потпуности у обради.

А држећи се засебног предмета ове наше расправе за нас је у овом одсеку казнене истраге важно нарочито ово: саслушање оптуженика и допуна претходне истраге од стране председника поротног суда или каквог члана суда, кога би он на то одредио; најпосле саслушање сведока ван седнице поротног суда и то или од стране помесног истражног судије или из каквог другог места, у коме би боравили сведоци; за то ћемо о томе нарочито овде проговорити неколико речи.

Оно саслушање оптуженика од стране председника поротног суда у француској практици постало је само једна гола форма, јер бива врло површно и кратко. То се на-

равно не може да одобри. Али опет, као у накнаду за то, француска практика ударила је бар у осталом, другим за оптуженика често корисним путем. Ма да поступак (чл. 403) изреком вели, да би председник поротног суда требао да саслуша само нове сведоке — опет је практиком утврђено да је председник властан да претходну истрагу допуни у свему, што би нашао за потребно и важно. Он то може да уради било поновичним саслушањем сведока или вештака, било предузимањем новог увиђаја и тако даље.

Ну при свем том и само то председниково саслушање оптуженика, ма колико да је површно и кратко опет ни оно није савршено за покуду. Баш и кад би се председник поротног суда у том свом испитивању ограничио просто на питање: да ли оптужених остаје при својим исказима, — опет се не би могло одрећи, да и сам тај састанак председников са оптуженником нема своју добру страну. Ово је бар у томе, што ће председник да позна оптуженика, и што ће то саслушање оптуженику дати прилику да боље припреми своју одбрану.

Ну сем тога, добра страна француског поступка очигледно је и у томе, што председник поротног суда ону допуну претходне истраге не мора да ограничи само на испитивање нових доказа, које би међу тим поднео државни тужилац, или на извиђање нових оптуженикових средстава за одбрану, већ што он то може да уради и више по самом свом нахођењу. Он ако хоће да на јавном претресу ствар руководи као што треба, мора имати јасну слику о целом стању ствари, те с тога има и право, а и дужност, да предузме допуну истраге у чему год би сам нашао за потребно. А отуда је корист једно и у томе, што све то председник мора сам да врши, а не преко каквог одређеног заступника, јер иначе тешко

би могао имати јасну представку о целом стању ствари, без чега би му радња била непоуздана.

Ну ма колико да све то има своје добре стране, опет није то и без својих мâна. Пре свега то право председниково да допуњује истрагу са свим стоји на земљишту инквизиторског начина извиђања. А сем тога, што год се више понавља и допуњује претходна истрага пре претреса, у толико више овај постаје само проста свечана формалност тако, да се на њему само понавља оно, што већ има у писменој истрази. А претрес не сме то да буде. На против он треба да буде жива представа целокупног стања ствари. Нарочито кад се помисли, колико разних истражних судија, под разним именима, могу да раде на једној истој ствари пре него што би она дошла на јаван претрес пред пороту, — онда је са свим природно запитати, да ли се то све може да сложи са чисто оптужном системом?! За цело не. А то је најочитије у случајима тако названих flagrants délits, то јест кад би ко био ухваћен на самом кажњивом делу. У таквим случајима може да буде, као што већ рекосмо, први истражник сам државни тужилац, ако би ствар сазнао пре истражног судије. А опет као други истражник у тим случајима, а и иначе, ради онај судија, који после државног тужиоца истрагу узима у своје руке. Даље као трећи истражник појављује се сама оптужна комора, ако би наредила допуну истраге, и ако би у то име одредила једног од својих чланова. И најпосле као четврти истражник ради председник поротног суда, ако би он после решења о стављању у оптужно стање предузео поновичну допуну претходне истраге, било с прибављањем нових доказа, или и без тога. А у таквом случају могло би се врло лако и то десити, да поднесена тужба не би одговарала пређашњој истрази, па опет за

то она се не би могла тргнути већ би и порота о њој морала донети своју одлуку.

Овај први облик истраге могао би се назвати приуготовним; други претходним; трећи накнадним; и најпосле четврти међувременом истрагом, у колико би долазио у време од стављања у оптужно стање, па до главног претреса пред поротним судом.

У сваком од тих разних облика истраге раде све само друге личности, час судско-полициске (као у првим двама облицима), а час судске, (као у двама последњим облицима).

Формално узимајући, то по француском казненом поступку наравно да и не може друкчије да буде, јер с предајом какве ствари саветној комори (одељењу) престаје круг рада судске полиције, а настаје надлежност судска. С тога и пише у члану 236 француског казненог поступка изрично, да би дослеђење, које би наредила оптужна комора, морао да изврши један члан суда, који би тада радио као истражни судија и имао сва његова права и дужности, по закону.

А међу тим она радња, коју би председник поротног суда нашао за потребно да ради после решења о стављању под суд, мора да буде чисто председникова. Јер у том времену казненог процеса други није властан то да предузима. Истражни судија није властан то да ради због већ донесеног решења о стављању у оптужно стање. А опет државном тужиоцу то право не може да припадне с тога, што он и за време претходне истраге код истражног судије редовно може само да чини предлоге за истрагу, а не да га и сам врши. Он нема права то радити шта више ни онда, кад би међу тим сазнао за какве нове доказе, јер он доказе у опште може само да износи пред примирног или истражног судију.

А код таквог стања ствари тада не би остао нико други да предузме допуну истрагу, већ сам председник поротног суда. Док међу тим та његова истражничка улога врло се мало слаже с дужношћу и положајем председника. Он истина по некад може да нареди и каквог члана суда да, у место њега, ту допуну истраге уради. Али то ретко бива, јер онда он не би ствар добро знао, а притом он би и тада свакако остао истражник, па било да ту допуну истраге врши какав члан поротног суда по његовој наредби, било какав истражни судија другог места, ако би се сведоци налазили ван места поротног суда. Јер сваки истражник, који своју дужност врши преко каквог другог лица, то ради само по сили своје истражничке улоге.

Држећи се тога у Француској важи даље као правило, да ако би после стављања у оптужно стање државни тужилац сазнао за какве нове доказе, он би се за извиђај, према њима, морао обратити председнику поротног суда. И председник би тада наредио дослеђење, па по што би се оно свршило, онда би председник акта о томе слао под печатом деловођи поротног суда (greffier). А овај кад отвори акта, она онда постају део истраге, и за то се морају саопштити и државном тужиоцу и браниоцу оптуженога. Ови онда имају право да се користују резултатом и те нове истраге. Државни тужилац може нове сведоке да уврсти у списак сведока, који се имају звати на претрес. А тако исто и оптуженик има право да предложи и своје сведоке и њих да уврсти у списак сведока за одбрану, ако у њиховим исказима налази што за се. Ну тим се у једно закључује писмена истрага; за то после тога оптуженик нема права захтевати, да се још какви његови сведоци претходно протоколарно саслушају, већ ако би их после

сазнао, онда се њихово саслушање има да изврши тек на јавном претресу.

Ми држимо, да је ово последње са свим путно. Кад би се противно радило, онда би писмено извиђање, које је и иначе развучено, било готово без краја. Али управо због тога и морамо замерити француском поступку, што се с решењем о стављању у оптужно стање савршено не прекида свака даља писмена истрага, и што се све друго не оставља за јавни претрес. То би се правдало нарочито с тога, што резултати допуне истраге (instruction intermediaire) немају, као што смо већ показали, никаква утицаја нити на решење о стављању под суд, нити на тужбу, јер сами ниједно од тога двога не може да измени према накнадној истрази. Кад би већ једном и саветна и оптужна комора (одељење) нашли, да дотични случај спада у надлежност пороте и да има доста основа против личности оптуженикове, онда би одмах требало да престане свака даља претходна писмена истрага. Што се није могло доста расветлити у дотадањој претходној истрази, то би се надокнадило на јавном и усменом претресу. А поврх тога, партајама је и иначе слободно на претрес да изнесу нове доказе и да се њима користују, све да би и било доцкан да се и према њима уради претходна писмена истрага са узрока, што би партаја за те доказе сазнала тек после саопштене јој тужбе. Можда би се могло говорити, да би лакше било за председника поротног суда, кад би се и то претходно извидило. Али при том се не сме заборавити, да би онда председник морао примити на се улогу истражника, кад би и то пре претреса писмено извиђао. Међу тим такво враћање да се и о тим новим доказима изврши писмена истрага пре претреса обично се брани, поред осталог, и тиме, што се на тај начин председник поротног суда боље може да спреми за руковођење претреса проучавањем акта.

Али и тај разлог не стоји, јер ма колико да је опширна претходна истрага; и ма колико да би је председник допуњавао, опет се не би могло спречити то, да ствар на претресу не добије нов обрт, за који председник није спреман, па ма колико да је проучио акта претходне истраге.

Из свега тога, што смо до сад говорили види се, да код Француза инквизиторски карактер има не само претходна истрага, већ да се то исто огледа и у другој периоди процеса, то јест у раду саветне и оптужне коморе; па шта више чак и у трећој периоди, у случају допуне истраге после стављања у оптужно стање.

На кратко да речемо, цела истрага у Француза има своју инквизиторску боју све до почетка усменог извођења, до самог претреса пред поротом. Шта више то се на известан начин продужује и на самом претресу, као што ћемо показати мало ниже.

До сад смо говорили о разлици у извођењу оптужног система у претходној истрази како по енглеском, тако и по француском казненом поступку. А сад да видимо како је то код Француза и на самом претресу.

Разлика, које има у претходној истрази, показује се тако исто и на главном претресу. Какав је почетак, онакав је и свршетак.

Енглески казнени поступак, као што смо видели, још у претходној истрази савршено је слободан од сваке инквизиторске тежње. Он никако не смера, да оптуженика нарочито пригна да би признао кривицу. А у томе и јест узрок, да енглеска претходна истрага носи на себи знамење: јавности, искрености, краткоће и човечности у толикој мери, да она у томе има велику предност над казненим поступцима осталих образованих народа. А поред таквог правца у енглеском казненом поступку још и у самом почетку истраге, разуме се да се све то мора

да огледа и на самом претресу. Шта више у Енглеској се у томе иде тако далеко, да се тамо врло мало полаже вредност на признање оптужениково, које је у инквизиторском поступку код Немаца и Француза на против најважнија чињеница, те с тога је у овом последњем поступку признање и названо: „краљица доказа“ (regina probationum). На против многи енглески научници и сувише мало цене признање оптужениково као доказно средство. Тако неки од њих веле, да је признање „најгоре и најнепузданије доказно средство.“

Можда је и претерана таква чудновата оцена о признању оптуженниковом, кад се зна, да се у покајничком и добровољном признању увек мора да огледа моћ и навала гриже савести. За то су Римљани и рекли: (confessio conscientiae vox est“ („признање је глас савести“). То нарочито чудно изгледа код Енглеза, за које се зна, да су народ побожан и карактеран. Али при свем том са гледишта строге правде у казненим предметима, не може се замерати онаквој енглеској оцени и мишљењу о оптуженниковом признању. Јер кад се зна да признање тако мало вреди, онда ће се и истражник увек трудити, да прибави ствар не доказе о каквом оптужењу, а неће се задовољити само с формалним доказом, као што је признање. На против кад закон полаже вредност на признање, онда отуда може да настане:

1., Основана зебња, да се у претходну истрагу морају увући некакве инквизиторске вештине. А у таквом случају било би врло тешко разликовати чисто и искрено признање од признања измајсторисаног и измишљеног, на можда и изнуђеног. Недогледно је шта се тада не би могло да протури под обликом „драговољног“ признања!! Ако се дакле искрено хоће, да казнени поступак буде слободан од сваке инквизиторске тежње (као што је у Ен-

глеској), — онда судија не сме никад полагати велику важност на то, да би се од оптуженика добило признање. Свако противно судијско убеђење било би опасно, јер би се тада оптужна система у казненом поступку најпосле морала претворити у систему инквизиторску. Сем тога

2., Са гледишта чисто оптужне системе мора се сматрати као одступање од правила, као нешто необично, кад оптуженик, у место да очекује да тужилац доказује његову кривицу и да порота суди о њеном опстојању или не само по изнесеним доказима, — а оно да сам оптуженик својим признањем управ уштеђује труд и тужиоцу да тужбу доказује, и пороти да суди. Јер ко својим признањем сам себи изрече суд, томе није потребно да још и порота изриче: да ли је крив или није, већ би онда било доста, да га државне судије само осуде на казну. Међу тим у колико је јаче везано признање с инквизиторском системом у казненом поступку, у толико је мање оно потребно правој оптужној системи. С тога се, с гледишта те последње системе ствар узимајући, мора мање тежити, да се добије признање оптуженико во;

3., Поврх тога, како се енглеска претходна истрага одликује својом краткоћом, то би било врло тешко контролисати, да ли је признање вероватно, то јест да ли се слаже с доказаним околностима дела. Зна се, да се и по инквизиторској системи признање узима за пуноважно само онда, кад би се подударало са доказаним околностима дела. То је. наравно са свим путно. А у таквом случају истражник би разуме се, морао да утроши много времена и труда, док би извидио све главне и споредне околности дела. А на против енглески судија, који, без дугачких претходних истрага, своју пресуду изриче на основу признања или других доказа пред њега изнесених, не може

и не мора на признање у претходном процесу полагати онолику важност, колико би се то морало радити по инквизиторској системи; најпосле

4., По што закон не спречава оптуженика, да своје признање искаже било у претходној истрази, било доцније; шта више по што је председник, при отпочетку јавног претреса, дужан изреком унитати оптуженика да ли признаје или не своју кривицу, — онда је тиме урађено све што се разумно у томе може тражити, и по томе је сувишно то признање тражити још и у претходној истрази.

Све што би се преко тога тражило од оптуженика, показивало би само инквизиторски смер. Отуда, кад год би оптуженик још у претходној истрази казао, да неће да одговара, то значи, да он тражи да му се докаже његова кривица, и с тога се даље не би смело ни наваљивати на њега да призна. Исто тако кад би оптуженик и на претресу казао, да не признаје кривицу, не би се смео он даље о томе ни питати. Оваким поступањем према оптуженику, њему се не украђује прилика за његову одбрану. На против често је у ћутању његова највећа одбрана, јер на тај начин он може, без икакве опасности за себе, најпре да сазна све шта има против њега, па тек онда да се брани с потпуном поузданошћу. Он би се, до душе, неки пут, могао у томе и да превари, јер би могао због ћутања да остави нешто необјашњено. Али при свем том природније је оставити самом оптуженику да бира, шта је најбоље за његову одбрану; него под обликом „да би му се дала прилика за одбрану“, стављати га под формалну инквизицију.

Тиме долази да опширније говоримо о енглеском и француском главном претресу; ну наравно овде само с гледишта о извођењу оптужне системе, и то:

1., По енглеском казненом поступку.

Код Енглеза се оптужна система доследно остварује и на самом главном претресу, и то у два правца: у поступању спрам оптуженика, који би признавао своју кривицу, као и у томе, што се доказивање кривице и одбране оставља партајама.

Истина да се у претходној истрази не сме наваљивати на оптуженика да би признао кривицу. Ну оптужеиик може, од своје драге воље, још и тада или иначе ван суда, признати своју кривицу. А био ово случај или не, свакако се мора оптуженик и на главном претресу, по прочитању тужбе, упитати, да ли признаје кривицу или не, као и да ли у том последњем случају тражи да му се докаже кривица.

Према томе ваља разликовати ова два случаја:

а., Кад би се оптуженик на претресу изјаснио да није крив.

У таквом случају тужилац наравно да је дужан обратити пажњу поротника на оно његово прваштье признање, ако га је било. И онда може да буде ово двоје. Или би оптуженик могао доказати, да је противзаконим средствима као: претњом, обећањима и томе слично нагнан на признање. Па ако би он у томе успео, онда би његово признање изгубило сваку доказну моћ. Или оптуженик то не би могао доказати, већ би се на против признање поткрепљавало званичним актима из претходне истраге или исправама и сведоцима; а тада би зависило од поротника у колико ће вере да поклони прваштьем признању. А по што у Енглеској у опште није повољно уверење о радовима претходне истраге, — то су поротници увек наклоњенији, да већу важност дају свакој околности, којом би се слабило то признање, него што би то радили француски или немачки поротници. У Француској и Немачкој порота једнако ради с оптуже-

ником и који би пред њом признао кривицу. као и с оним који то не би признао, то јест свакако по свршеном претресу поротници изричу своју пресуду. Док на против у Енглеској у случају признања на самом претресу, бива противно, као што ћемо показати сад мало ниже.

б., Кад би се оптуженик изјаснио, да је крив, или гре или тек на самом претресу. Он би то могао да уради или што се каје или што би се на тај начин надао мањој осуди. Није ретко да утицајем бранноца, оптуженик пред поротом призна кривицу, ако му тужилац обећа да ће га тужити за мању кривицу, на прилику у место опасне краће за просту крађу. Такви случајеви бивају нарочито онда, кад се полаже нарочити интерес на то, да оптуженик не буде са свим ослобођен; а међу тим му се обећа да ствар за њега не само неће имати теже последице, већ да ће он бити још и препоручен за милост. Такве погодбе, ма колико да тешко одговарају системи јавног оптужилаштва, опет нису тако необичне, с гледишта приватног оптужилаштва. Ну опет се и тада признање не би смело примити тако олако, јер оно искључује и само суђење од стране поротника, као и доказивање од стране тужиоца. Пре свега оно вреди тек кад се упише у протокол. А све дотле оптуженику мора бити допуштено да тргне своје признање, и то не дајући разлога за то. Тада би ствар ишла својим обичним током тако, да би порота оптуженика могла још и да ослободи, ако би налазила да његова кривица није доказана. Отуда је у Енглеској и постала практика, да председавалац судија у поротном суду претходно испитује да ли је признање потпуно слободно и из убеђења, па га тек онда ставља на протокол. У то име председник се нарочито труди да сазна узрок и побуду тог признања; а у исто време чини оптуженика пажљивим на тешке последице признања. Шта више председвик може

оптуженика, који би дело урадио под олакшавним околностима, (а казна би при све том била врло строга), још и опоменути, да би за њега могло боље бити, да тргне своје признање, па да остави, да се ствар доказује без тога. И тек ако би оптуженик, и преко тих представака и опомена, опет остао при своме признању, — онда га председник не би даље о томе питао, већ би одмах наредио, да га одведу, даљу истрагу прекидао би о том оптужењу, па би при крају поротских седница о свима осталим оптужењима председник тада само изрекао казну том оптуженику за његову признату кривицу. У таквом случају порота дакле не би доносила никакву одлуку о ономе, који би своју кривицу признао на претресу.

Многи сматрају те судијске представке и напомене за претеране, а у једно и недостојне за судију. Али при свем том не може се порећи, да тек кад је јасна побуда признана; и тек по што би оптуженику била обраћена пажња на последице његовог признања, — тек тада дакле не би могло бити никакве сумње о чистости признања (animus confitenti). Иначе зар је тешко пронаћи узрок, због кога оптуженици врло често одричу признање, које би урадили под утицајем инквизиторског процеса?! Зар би томе могао бити какав други узрок, већ или што не би било прâвих побуда за то признање; или што би оптуженик врло доцкан сазнво последице свога признања; или најпосле што би било и то обоје.

На кратко да кажемо, признање, по енглеском казненом поступку, није такко велико доказно средство, да би уштеђивало тужиоцу труда да доказује тужбу.

Неће бити сувишно да овде напоменемо Митермајерово мишљење о томе. Он држи, да се престанак даљег поротничког рада, у случају оптужениковог признања на самом претресу пред поротом, не оснива толико на ка-

квим унутрашњим узроцима, колико на историјском развићу пороте у Енглеској. Митермајер вели да је то постало отуда, што су поротнике најпре сматрали као неке сведоке, па постепено што су постали као изабране судије. Он даље држи да противна радња не би одговарала духу поротног суда, правом значају признања и највишем основу казнених процеса.

Ну било како му драго с постанком тог начела у енглеском поротном суђењу, — свакако се не може порећи човечност таквом начелу у енглеском казненом поступку.

Па и ако се не би могло рећи, да би се то начело енглеског казненог поступка могло корисно да примени и на противну француску систему у казненим делима, — опет се не би могло одрећи, да у тој карактеристици енглеског поступка нема доста унутрашње доследности и правде.

Међу тим још и у старо-германском казненом праву, под Карлом великим, било је начело: да онај оптуженик, који би признао кривицу, „сам себи суди“, па по томе и да би било сувишно, да још и порота о томе суди. Суд је, писало се још тада, само за то, да решава о спорним збиљама; и да примени правне последице ако би та збиља узео за истинита на штету оптуженикову. А кад не би било никаква спора међу партајама о фактичном питању, то јест кад би оптуженик признавао своју кривицу, онда поротници не би имали шта ни да раде, не би имали потребе ни да решавају: да ли је оптуженик крив или није, а опет расправа правног питања и не долази у њихов поротнички круг рада. У случају признања, тада би се морало самим државним судијама оставити, да примене законску казну према оптуженику, који своју кривицу признаје.

Ну да се вратимо на енглеско право.

У оваком начелу енглеског поступка нема никакве опасности за оптуженике, јер у Енглеској, ни у претходној истрази, ни на главном претресу, нема ни најмањег трага о каквим инквизиторским тежњама. На против судија, пре него што би примио као доказ оптуженикове признање, даје му доста прилике да га тргне натраг. Па ако би оптуженик и преко свега тога остао при своме признању, — онда не би било никаквих разлога да се посумња у истинитост тога признања. А исто тако тада би било са свим сувишно давати још и поротницима, да решавају, да ли је оптуженик, по својој савести и слободној вољи, путно сам себе огласио за крива. У таквом случају само кад би се радило по основи инквизиторске системе могла би и морала би да се извиђа ствар и даље, јер би се тад само тим путем могло прибавити уверење о законитости средстава, којима се дошло до оптуженикoвог признања. И то би се по тој системи, још и морало радити, јер се зна, да она допушта употребу разних средстава само да би се оптуженик навео, да призна своју кривицу.

Тако је на прилику у француском казненом поступку. У њему преовлађује инквизиторски елеменат испитивања толико, да се с тога поротницима не одузима право, да решавају и о важности или неважности признања исказаног не само у претходној истрази, већ и на самом главном претресу. А тиме се у осталом не доводи ни у какву опасност положај оптужеников, јер одлука поротска не може за њега да буде гора него што може да буде оно његово признање.

Међу тим се баш с тога она установа енглеског казненог поступка, по којој оптуженик може сам себе да огласи за крива на претресу, па онда поротници да не решавају о томе, — не подудара са системом инквизиторског процеса; док на против она потпуно хармонише с целим енглеским чисто оптужним казненим поступком.

Ну поред тога, о чему до сада говорисмо, огледа се код Енглеза доследна примена оптужне системе на главном претресу још и у томе, што се по енглеском казненом поступку доказивање поверава партајама, као што смо већ напоменули. Партаје примају на себе опасности процеса; за то се оне и труде боље него ико, да изберу средства за напад или одбрану. А то поверавање доказивања самим партајама у једно чува положај председника, јер се он на тај начин може потпуно да одржи на висини своје непристрасности.

Говорећи о тој примени оптужне системе у претходној истрази, на реду је да сада проговоримо о томе истом и на претресу. То ћемо најбоље урадити, ако покажемо ток радње на главноме претресу у главним потезима.

То бива овако:

Најпре се прочита тужба, па ако би оптуженик казао, да не признаје кривицу, а то значи да тражи доказе о томе, — онда одмах узима реч адвокат тужиочев, и тада у кратко исказује главне основе тужбе, као и начин, како мисли своју тужбу да докаже. За тим исти износи своје доказе, а нарочито позива своје сведоке, сваког појединце, и испитује их посебице. Међу сведоцима на првом месту саслушава се приватни тужилац, јер по енглеском казненом праву овај не губи карактер сведока, као што смо и напред споменули. По саслушању приватног тужиоца, његов адвокат приступа испиту осталих сведока оним редом, како он налази да му је најбоље. Кад и то сврши, онда тај адвокат испитује вештаке, ако би и њих било; подноси писмене исправе и све остале доказе, којима мисли да убеди поротнике о истинитости своје тужбе. То је, у главном, рад тужиочев на претресу.

Међу тим по саслушању сваког појединог сведока слободно је браниоцу оптужениковом да испитаном сведоку

постави питања, која би налазио за потребно. А то исто право имају и поротници и судија председавалац, у колико би налазили да им је потребно неко објашњење за њихово уверење. Та питања, која бранилац оптуженикова полаже сведоцима тужиочевим, зову се „унакрсна.“

По свршетку тих обичних и унакрсних саслушања, долази ред на оптуженикових бранноца да приступи развоју одбране. Он позива сведоке, који служе за одбрану; испитује их посебице и то оним редом, који он налази као најподеснији за одбрану. А по што би он то свршио, онда и адвокат тужиочев има право, да сведоке оптуженикове подвргне такођер унакрсним питањима, као што то исто могу радити и поротници и судија председавалац.

Као што се види из овога, по енглеском казненом поступку, доказивање и одбрана савршено су у рукама заступника једне и друге стране, и само ако једна или друга страна (тужилац или оптуженик) не би имала заступника, узимао би председавалац судија ту дужност испитивања на себе.

После целог тог доказивања од стране тужиочеве и оптуженикове (преко њихових заступника), бранилац оптуженикова има право да говори одбрану свога клијента, ограничавајући се у њој на разлагање: да изнесени докази нису довољни, те да би се оптуженик могао огласити за крива. А заступник тужиочев врло ретко говори какву беседу. Ну ако би он то и радио, свакако браниоцу опужениковом припада последња реч тако да после његовог говора тужилац више нема реч.

Па кад се све то сврши, онда председник поротног суда оглашује, да је извиђање свршено; даје поротницима поуку о појављеним правним питањима; понавља им у кратко исказе сведока и остале доказе, о чему је ради

бољег памћења водио кратку белешку, и онда позива поротнике да приступе изрицању своје одлуке.

Ми смо овде у кратко само напоменули ту закључну радњу председника поротног суда тек колико је то захтевала потпуност предмета, о коме овде говоримо. Међу тим доцније ћемо, у засебном одељку, говорити опширније о том председниковом раду на претресу.

А за сада да се још мало зауставимо на оном праву адвоката, да сами испитују сведоке и износе остале доказе.

Та установа испитивања сведока као и предлагања унакрсних питања од стране адвоката, садржи у себи врло велику гарантију, да ће извођење на претресу бити потпуно. Природно је да ни један адвокат неће пропустити, да испита оно, што иде у прилог његовом клијенту. Ну разуме се, да се за вршење те испитничке дужности мора претпоставити вештина и знање адвоката. Међу тим и ако је то неопходно потребна претпоставка, без које би било готово сувишно оно право, које имају адвокати по енглеском казненом поступку, — ми тиме опет нећемо да речемо, да не би требало ту врло практичну, корисну и праведну особину енглеског поступка да усвоје и друга законодавства све да у дотичној држави и не би било доста спремних адвоката за то. И енглески адвокати нису се, тако да се изразимо, родили с том вештином и спремом о испитивању и унакрсном саслушању сведока, већ и они до тога долазе само практиком; на разуме се, да би и у другим државама адвокати практиком себи прибавили ту исту подобност. Ну опет говорећи о том унакрсном саслушању (cross-examinations), не смемо затајити, да адвокати у Енглеској по некад свој начин одбране и доказивања и у томе показују, што се труде да противничке сведоке индискретним, двосмисленим и хваталичким питањима забуне или да доведу у сумњу њихову доставерност. Али при свем

том енглески сведоци не дају се ни тиме збунити. Они знају, докле партаја или њен адвокат има право испитивања, па чим би видели, да би се прешла та граница, одмах неће да одговарају на таква непутна питања. А сем тога у случају потребе, за сведока се тада заузима адвокат његове странке; па често то ради и сам судија, по званичној дужности, забрањујући таква питања. Ми се потпуно слажемо с тим последњим правцем. Дужност сведочења, то је врло важна чињеница у грађанском животу; за то судија и не сме допустити, да се њој праве неприличне тегобе неоснованим запиткивањима, а још мање да се то злоупотребљује у интересу партаја. За то и нису допуштена сугестивна (хваталичка) питања при таквом саслушању сведока. Ну опет је то допуштено у неколико, у колико ће то послужити за поузданије сазнање о истинитости сведоџаба. Међу тим ако би нека страна и ту хтела да прекорачи допуштене границе, судија је и ту, по званичној дужности, дужан да стане на пут таквом раду. На тај начин енглеско право побринуло се доста и да се ствар тачно извиди, али у исто време и да се стане на пут злоупотребама, које би могле да настану отуда, што партаје саме испитују сведоке. Па ма да би се и узело, да те гарантије енглеског казненог поступка не би биле доста, — опет је врло појмљиво да по француском закону, који цело испитивање на претресу предаје у руке председнику поротног суда и у неколико и главном државном тужиоцу, — мора бити више злоупотребе како у том правцу, тако и у другим правцима, а нарочито односно испитивања самог оптуженика.

Коме је познато, какав утицај имају она извиђања и унакрсна испитивања код енглеских судова, томе неће бити тешко да оцени: колико је погрешна француска законска одредба, која је и у томе супротна енглеској.

Она промена испитних особа; она контрола, коју даје начин унакрсног испитивања сведока; оно испитивање сведока од стране адвоката оне партаје, која се позвала на тог сведока; најпосле испитивање које и сам оптуженик има право да врши, — све су јасни, живи и очигледни знаци, да је код Енглеза претрес у кривичним оптужењима права усмена драма, која се природно почиње, развија и свршује на очима судије, партаје и публике. Па с таквим особинама енглеског казненог поступка природно је и да се рађају оне практичне вештине енглеских заступника и бранилаца, које су у другим државама ретке. Тако на прилику, у Француској тешко је да постану те врлине код бранилаца и државних тужилаца, јер они на претресу имају споредну улогу, а нарочито бранилац у том самом испитивању сведока. То је узрок, те у Француској браниоци прибегавају другом средству доказивања, а то су дуге беседе, које се често изопачавају у сувишно понављање и празно афектисање. Међу тим ово само по себи отпада, кад се самим партајама повери руковођење у испитивању доказа. Оне онда знају да најбоље и најпоузданије могу своју ствар заступити самом својом вештином испитивања; за то на то полажу главну пажњу, а избегавају дугачке беседе и одговоре као сувишне и непрактичне. Ну баш ако би се они у то и упустили, свакако председник обично све то сузбија у границе својом кратком представком стања ствари (resumé) при крају самог претреса.

Резултат свега досадањег говора о овоме, може се у кратко свести на ово: и енглеска претходна истрага, а исто тако и главни претрес у Енглеској имају за своју основицу потпуно, чисто и доследно извођење оптужног принципа([1]). А на противу у Француској, у

[1]) За све види: Biener, књ. II. стр. 114—146. Mühry књ. II. стр. 594—600.

колико више и сама претходна истрага почива на инквизиторском принципу, у толико се јаче то опажа и на самом главном претресу. То ћемо лако доказати, ако дамо слику и француског главног претреса у кажњивим оптужењима. То ћемо сада урадити,

У Француској.

Поступак на поротним претресима у Француској је у главном овакав:

Чим се отпочне јавни претрес о оптужењу каквом, одмах председник пита оптуженика о његовој личности, то јест о његовом имену и презимену; његовим годинама; занимању; његовом месту борављења и месту рођења.

По што то сврши, председник опомиње оптужениковог браниоца, да у одбрану не износи ништа што би било противно његовој савести или законима, и да се изражава пристојно и умерено. Овде ћемо напоменути, да то са свим одговара опоменама, које су се практиковале и у старим немачким казненим процесима. То је, у осталом, врло појмљиво са гледишта инквизиторске системе о испитивању оптуженика, јер би иначе, без те претходне напомене, могло бити зебње, да ће бранилац покушати да изиђе из скученог права одбране за његовог клијента, противно тежњи инквизиторског принципа у казненом поступку.

Ну да продужимо говор о даљем току рада на претресу, у колико има везе с питањем, о коме овде говоримо.

После оне председникове напомене поротници полажу заклетву. А по свршетку и тога, председник саветује оптуженика да добро пази на све, што ће се за тим вршити на јавном претресу. То је, у осталом, сувишно. Јер кад оптуженик зна решење, којим је стављен у оптужно стање, а тако исто и тужбу, — онда му не може бити непозната ни озбиљност положаја, у који је дошао, те

с тога, разуме се, да ће и сам бити пажљив, како би му одбрана могла бити поузданија.

Кад се и то сврши онда деловођа судски чита гласно (à haute voix) тужбу. То читање тужбе има своја два смера: општи и засебни. Први је у томе: да би се поротници судије и слушаоци познали са стањем ствари. А други је опет у овоме: што се тиме државном тужиоцу даје прилика да предметом усменог извињења на претресу учини све у писменој претходној истрази прибављене доказе, који се не износе пред поротнике нарочито. Он то ради на тај начин, што и то уврштује у тужбу; што и то употребљује у својим предлозима; и што оптуженика и према свему томе испитује. То ради нарочито на прилику ако би овај на претресу одрицао, а међу тим би у претходној истрази признавао своју кривицу. Све то врло је важно нарочито с тога што је поротницима допуштено да своје уверење о кривици оптужениковој изреку и на основу признања, ван суда.

У тужби се излаже, шта су сведоци говорили у претходној истрази; за то читање тужбе служи у исто време и као напомена сведоцима, да не одступају од својих исказа, да их не мењају или не допуњују.

Ну та опширна тужба колико с једне стране приноси потпуности извиђаја, толико је, с друге стране, и штетна за ствари. Имајући оне засебне смерове, тужбе су у Француској често опширне у толикој мери, да поротници, судије, сведоци и слушаоци често једва чекају, кад ће се једном свршити та пространа тужба, а отпочети усмено и јавно извиђање.

Таква судба с тужбама при француским претресима треба да је моћна поука онима законодавствима, која би се могла навести да у томе потпуно подражавају француском поступку при поротним суђењима.

Ми то само узгред напомињемо; а сад да пођемо даље за током претреса пред француским поротама, у колико се тиче примењавања оптужне системе.

По прочитању тужбе, председник се по нова обраћа оптуженику, напомиње му, шта против њега садржи тужба; и говори му ове речи: „То је, за шта се ви оптужујете, а сад ћете чути доказе и основе, који су против вас изнесени, па одговорите шта имате на све то.“

Те напомене више изгледају као да би се њима хтела да обрати већа пажња поротницима, јер за самог оптуженика сувишне су те двогубе напомене о ономе, што он, и без тога, већ одавно зна из претходне истраге као и из решења о стављању под суд и тужбе.

Ну још очитију напомену управљењу на саме поротнике врши, одмах за овим, сам државни тужилац. Овај се обраћа поротницима; разлаже предмет тужбе; и чини их пажљивим шта је главно кад се узима ствар с гледишта суђења, и према томе им исказује, на шта морају нарочито да пазе. А да би му успех код поротника био што поузданији, то државни тужилац у исто време препоручује њиховој заштити интерес друштва и закона, описујући при том оптуженика често најцрњом бојом.

Под таквим утицајем почиње се пред поротницима развијати доказивање тужбе.

За тим државни тужилац предаје председнику поротног суда списак сведока, који се имају саслушати по захтеву или његовом, или приватног тужиоца или оптужениковом. Имена тих сведока гласно чита опет деловођа судски.

Па кад се и то сврши, онда председник поротног суда узима у своје руке испитивање целе ствари и доказа. Пре свега он наређује, да сведоци изиђу из седнице, па онда их једног по једног пушта у седницу унутра и са-

слушава их. Држећи се оптужне системе најпре се саслушавају они сведоци, који терете оптуженика, па онда они, који га бране. Бар тако пише у француском казненом поступку. Ну у ствари често бива противно; јер се извиђање обично отпочиње опширним саслушањем оптуженика спрам тужбе или иначе прибављених основа подазрења. На тај начин одмах се предузима формално засебно саслушање оптуженика. И ако би било више њих, онда би се сваки појединце тако испитивао, па ако се они не би слагали у својим одговорима, онда би се шта више одмах приступало и суочењу између њих. Поврх тога, француски казнени поступак, није хтео да ограничи председника да се мора држати баш назначеног реда у испитивању, већ је прописао, да председник „од оптуженика може тражити у свако доба“ објашњења, која сматра као потребна за проналазак истине, а то значи, да он извиђање на претресу може и да отпочне испитивањем оптуженика.

Неће бати сувишно да овде, ма и узгред напоменемо, како има законодавстава, која баш изреком одређују, да се на претресу најпре испитује оптуженик, па онда сведоци. Тако је виртембершки поротни закон о томе одређивао: „Председник ће с оптужеником пећи главну садржину прочитане тужбе, а чинити га нарочито пажљивим на разлике, ако би било, између оптужениковог исказа на претресу и у претходној истрази.“

Ну таква одредба закона не може да се брани са стране правде. Ма колико да изгледа невин овај израз „пећи“ ствар с оптужеником, опет се мора признати да у томе лежи велика клица инквизиторском начину испитивања. Кад председник оптуженика убеђује како се његови искази на претресу не слажу с његовим ранијим исказима, природно је, да се онда труди да га својом ве-

штином доведе до признања кривице или да иначе створи код судије уверење о његовој кривици; а то је, као што се зна, крајњи смер инквизиторског испитивања.

Такав правац француског казненог поступка још више се огледа у томе, што председник поротног суда после сваког сведока, који би теретио оптуженика, одмах према томе испитује оптуженика. Највише пак то се очитује у оном председниковом праву да то може да ради за време целог извођења на претресу, кад год би то нашао за потребно.

Да, према томе, француски председник поротног суда може да буде прави негдашњи немачки инквизитор — то је врло лако појмити. Разлика је између њих само у томе, што онај ради јавно, док овај други на против то ради тајно,

Ну да се вратимо опет на даљи ток извођења на француском претресу.

Кад председник већ пређе на саслушање оних сведока који терете оптуженика, — онда он сведока, после сваког исказа (après chaque déposition) пита, да ли при својим исказима подразумева баш присутног оптуженика, а опет оптуженика позива да каже: да ли он хоће да одговори на оно, што сведок о њему износи. На тај начин оптуженик истина не мора да одговара, већ му се, веле, само даје прилика, да се одмах правда и брани према појединим основима подазрења. Ну у самој ствари то није ништа друго већ инквизиторско испитивање о појединостима, слично немачком инквизиторском испитивању, које је сматрало као испитачку вештину, да се оптуженик постепеним изношењем основа подазрења убеђује у кривици, те тим путем или доведе дотле да призна своју кривицу, или да му се из упорног одрицања створе нови основи против њега. Ћутање оптуженико во; његова забуна; ње-

гова бледоћа или црвенило; његово оклевање и затезање у одговорима; на кратко све његово понашање; лажи и противречности, које га доводе у забуну, — све то често може у очима поротника да буде најважније средство уверења, премда је све то по кад — кад и досадно слушаоцима, а у исто време и на поротнике може да произведе и противан утицај. Јер често председник поротног суда и државни тужилац, толико претерују у том испитивању да се оно измеће у тако названу „tortura spiritualis (духовна тортура); за то су често тиме незадовољни и сами поротници. То може да постане у толико пре, што код Француза оптуженик коме председник или државни тужилац предлажу таква питања, одмах и по исказу сваког сведока, -- нема права зарад своје одбране да сведоцима предлаже непосреда питања, већ мора да моли председника да му то допусти, и тек од овога зависи, хоће ли да допусти такво питање. А то је узрок, те се оптуженици ретко служе тим својим правом. Јер служити се каквим посредником за споразум с каквим присутним лицем, које говори истим језиком или за контролу над њим, — то је, само нов начин сузбијања оптуженикoвог права, које он тада нерадо и употребљује. Ово бива нарочито с тога, што закон одређује, да оптуженик председнику мора претходно казати шта хоће да пита, те да би овај могао оценити, да ли може допустити или не такво питање. То је у толико већа неправда према оптуженику, што француски казнени поступак на против државном тужиоцу, судијама и поротницима даје право да сведока или оптуженика непосредно питају о свему, што нађу као потребно. Шта више они председника само моле за реч, а не морају му казати; ни шта ће да питају.

Таква правна неједнакост партаја тешко да може за свој резултат имати: сазнање и проналазак истине, и ако

француски казнени поступак на претресу „утврђење истине“ (manifestation de la vérité), има као смер извијања на претресу. Та неједнакост на против само је очито потпомагање интереса једне партаје, на штету друге, тужиоца на штету оптуженикову.

А поврх свега тог долази још и то, да је и председнику допуштено од сведока и оптуженика тражити свако обавештење, које би он сматрао као потребно за откриће истине. Односно сведока, чије је испитивање и онако у његовим рукама, то се по себи разуме. Он може, по потреби, исте сведоке поново саслушавати; једне с другима суочавати и тако даље. Ну исто тако и оптуженик дужан је председнику давати свако обавештење, које би онај налазио као потребно. И та председничка питања другачија су од оних, што их оптуженику предлаже по саслушању сваког сведока, на име: хоће ли да одговори на исказ сведока. Јер на та друга питања оптуженик је дужан да одговори, ако не жели да себи шкоди неодговарањем, премда се он не може нагнати да на то одговори. Ну опет је у ствари грдна разлика између тих питања. Тамо председник оптуженику полаже питања због олакшања његове одбране. А овде се на против то ради због „сазнања истине“, чиме председник често и отпочиње саслушање оптуженика „прелазећи са њим садржину тужбе.“ Ну да се често под тим могу да провлаче и хватајна (каптивна) питања, о томе има врло много примера у француској практици. Међу тим у Француској се ни најмање не зазире од тога. Јер француски казнени поступак не само да то не забрањује, већ у томе оставља председнику поротног суда да ради како налази за најбоље.

Па и то још није све.

С том званичном инквизиторском радњом председниковом и његовог верног савезника државног тужиоца, стоји

у тесној вези и тако названа „произвољна власт“ (pouvoir discrétionaire) председникова, по којој он, и мимо партаја, на претресу може да предузме све што би служило за „проналазак истине“, па било у корист или на штету оптуженика. Француски казнени поступак о том председниковом праву говори овако: „Le président est investi d'un pouvoir discrétionaire, en vertu duquel il poura prendre sur lui tout ce qu'il croira utile pour découvrir la verité; et la loi charge son honneur et sa conscience d'employer tous ses efforts pour en favoriser la manifestation.“ (Председник је властан да предузме све, што би сматрао као корисно за проналак истине; и закон оставља његовој части и савести, да ће он све своје силе употребити на то, да би се то олакшало).

Као што се види дакле и у овоме је председнику дато неограничено право, остављајући његовој савести и части непристрасно извршење тога.

И ако то на хартији изгледа путно и човечно, опет је у самој ствари тиме француски председник поротног суда стављен потпуно у положај немачких истражних судија, којима закон даје власт да „истину, и само истину“, истражују свима подесним средствима. На основу те власти председник може на претрес да позове нове вештаке и саслушати их; може да тражи ново мишљење од стручњака; да одреди комисију за преглед места с налогом да о томе поднесе извештај; или најпосле да сам са судијама и поротницима отиде на лице места, да би они сами извршили преглед. А то последње бива у толико чешће, у колико би била површнија претходна истрага о самом фактичном утврђењу о опстојању кажњивог дела. Нарочито је председник властан нове сведоке на претрес позвати и саслушати их, то јест и такве, који не би били уписани у списак доказа. Шта више он је у томе толико моћан,

да сведоке може испитати не гледајући на то, да ли су они подобни или не, то јест да ли се могу заклети или не; да ли они могу послужити као доказ, или само као обавештење (renseigement). А да је то ограничење, што ти сведоци служе само као „објашњење“, врло слаба гарантија за оптуженика, то је лако појмити, кад се зна да се поротницима, који суде само по уверењу, не могу одредити никаква правила о томе: каквим сведоцима треба да верују, а каквима не. То председниково право свакако је опасно за оптуженика, ако би се председник њиме послужио против оптуженика, позивајући на претрес нове сведоке, који ће га теретити; оптуженик је тада у мучном положају да се брани против сведока, за које би тек на претресу сазнао.

Сем свега тога, председник има право наредити, да се прочитају сведоџбе сведока међу тим умрлих или оних, који на претрес нису могли доћи.

Све то ни најмање се не слаже с оптужном системом у казненом поступку, која је у Француској само по форми, а у ствари се противно практикује. А у једно све то врло јасно показује, како је тежак положај оптуженика поред такве моћи председника поротног суда; и како она велика председникова власт може да буде врло опасна и штетна за оптуженика.

Ну да пођемо даље с описом претреса пред француским поротним судом.

По саслушању сведока обеју страна; по испиту оптуженика и вештака; после изношења писмених доказа и исправа; по прочитању протокола о увиђају на лицу места: после изнесених ствари, које служе као предмети убеђивања, — на кратко по свршетку свега приказа свију доказа, — почиње тако названи поступак извођења или закључака, то јест онда се говоре беседе за напад и

одбрану. Прво почиње државни тужилац, који логично представља и упоређује све доказе, којима мисли да докаже своју тужбу, попуњујући је нарочито и увиђајем на претресу. У то име он, поред тога, сузбија и обара сву одбрану оптуженикову. Често француски државни тужиоци у томе свом говору и претерују, упуштајући се у ораторска цифрања и апелујући више на осећање поротника, што после изазива браниоца оптуженикова да и он пође тим правцем. У осталом такво апеловање на судијско осећање и не може се са свим избећи. Шта више оно се донекле појављује и као несумњива превага усменог и јавног поступка над пређашњим писменим и тајним истрагама. Јер при таквом јавном поступку не води се реч само о криминалној, већ у исто време и човечјој (моралној) страни дела. Судија тада у оптуженику мора да гледа не само злочинца, већ и човека, и ако то строго по закону не би требало да буде. Ну при свем том, кад ти ораторски изливи пређу своју меру, као што то често бива код француских државних тужилаца и бранилаца, — онда се то мора жигосати као злоупотреба јавног извиђања и поступка у казненим делима. Нарочито је мучан положај браниоцима по француском казненом поступку, јер они добијају реч, тек по што је оптуженик издржао разне нападе: прочитање тужбе; представку председника поротног суда о тој тужби; испитивање оптуженика и говор државног тужиоца. А после свега тога тешко је ствар бранити, јер поротници тешко да могу да се ослободе утицаја, који на њих природно морају имати сва она претходна средства о убеђењу поротника против оптуженика.

Међу тим такав тежак положај оптужеников у неколико се ублажује тиме што његов бранилац има последњу реч (ма да му је то у једно и прва). Ну и то не значи баш врло много за оптуженика. Јер и ако државни ту-

жилац нема права да говори после браниоца оптуженикового, — опет има неког који и то чини. То је сам председник поротног суда. Овај, но што огласи да је свршено извиђање на главном претресу (que les débats sont terminés), има право и дужност да изговори закључну беседу. То се зове „resumé“, то јест излагање стања ствари према целом резултату извиђења како пре претреса, тако и на овоме. О томе се француски казнени поступак изражава овако: „Le président résumera l'affaire. Il fera remarquer aux jurés les principales preuves pour ou contre l'accusé. Il leur rappellera les fonctions qu' ils auront a remplir.“ („Председник ће у кратко разложити стање ствари. Он ће обратити поротницима пажњу на главне доказе за или против оптуженика. И најпосле он ће им напоменути дужности, које треба да изврше.“)

Према таком законском тексту имала би та председникова беседа да буде само историјске природе и непартајна. Формално тако је; ну ако би у појединoм случају председник фактички извршио и противно, оптуженик нема начина да сузбије зле последице таквог председниковог говора. Ма колико да би председник у тој својој закључној беседи факта и доказе једнострано и партајно изложио на штету оптуженикову, — опет ни оптуженик, ни његов бранилац немају права да одговоре на то, јер председник има последњу реч. А да вешт председник, и без неверне представке стања ствари, може оптуженику да шкоди том својом закључном беседом, — то није тешко појмити.

Ну сем тога, француски казнени поступак поставља оптуженика у опасан положај и за то, што само председник има право, да одлучи, каква ће питања да положи поротницима. Оптуженик и његов бранилац немају права захтевати, да се та питања предложе по њиховој жељи.

Док међу тим несумњиво је, да често и од самог начина и реда положених питања зависи врло много.

Све те недоследности, неправде и неправичности одржале су се, на штету оптуженика, у француском казненом поступку, јер се оне не тичу политичне стране пороте, о којој су највише бригу водиле све измене у француском казненом поступку.

Мислимо, да неће бити сувишно да се овде у кратко дотакнемо немачких казнених поступака о том засебном предмету.

Немачка законодавства на против избегла су оне мане француског казненог поступка, које мало час поменусмо. Она допуштају браниоцу да говори одмах после првог предлога (изношења тужбе) од стране државног тужиоца. Сем тога дају браниоцу право да непосредно предлаже питања сведоцима. Ну најважније за право одбране, јесте, по немачким законима, ово двоје:

а., Што оптуженикoв бранилац има право да одговори на председникову закључну беседу (resumé), ако би она садржавала нова факта; и

б., Што бранилац може да примећује против питања, која би председник хтео да предложи поротницима, и да тражи да се питања друкчије поставе.

Али опет и поред свега тога не може се одрећи, да инквизиторски правац преовлађује у немачком казненом поступку исто онако, као и у француском; док на против енглески казнени поступак почива на правој оптужној системи, то јест не само по форми, већ и у ствари. У осталом та особина енглеског казненог поступка развила се тек постепено, јер и енглеска порота (парочито оптужна) у почетку свога постанка више је била правца инквизиторског. Само што је то у Енглеској брзо престало. Главни узрок таквоме правцу енглеског казненог поступка

јест у томе, што инквизиторски поступак канонског права, који је код других народа имао онако штетан утицај против оптуженика, у Енглеској није могао да ухвати корена. Истина да је и у Енглеској Хенрих VII (владао од 1509 до 1547 године) био покушао да у казненим оптужењима увуче инквизиторски поступак канонског права. Али тај се покушај брзо разбио о тврду стену противног правца у казненом поступку, који је правац у Енглеској већ био ухватио снажног корена.

То је у главном, ток рада на претресу пред француским поротним судом (1).

Сад да пређемо на српске законске одредбе о томе.

III. У Србији.

Каквог је правца и карактера била казнена истрага по нашем старом казненом праву, о томе немамо података.

Остаци из Душанова закона не говоре ништа о теме. У нашим старим споменицима (Monumenta Serbica, од Миклошића) такође нисмо могли наћи ништа, што би нам могло, ма и најмање, објаснити то важно питање. Исто тако и „споменици српски“ од Пуцића не могу да послуже као поука у том предмету, јер ни у њима нема о њему ништа. На кратко говорећи, наше старине у опште о томе питању са свим су без вредности, јер ћуте о томе.

А због те оскудице у историјском материјалу о том питању нашег казненог поступка из времена наше краљевине и царевине, као и доцнијих времена до пропасти старе српске државе, — ми морамо да се уздржимо од сваког даљег говора о том предмету, на основу нашег старог казненог права. Без историјских података наш би

(1) Види о свима одредбама француског поступка о овоме Hélie, књ. VIII, стр. 656—784.

говор могао да буде само нагађање; а ми нисмо ради у тако важном питању да се пуштамо у то.

С тога ћемо одмах да пређемо на наше садање казнено право о том предмету.

У нас претходну истрагу не само о преступима, већ и о злочинима у опште, па и о онима, који долазе у надлежност поротног суда, врши полициска власт, као што смо и раније напоменули (1). Код већине кажњивих дела, ова то отпочиње и врши сама по својој званичној дужности, и ако не би било тужбе од каквог приватног лица. Доста је, да је полициској власти достављено ма од кога, да је извршен какав злочин или преступ, па она је одмах дужна да предузме истрагу о томе. Само изузетно у неким кажњивим делима, полициска власт не сме предузимати истрагу, док не би било тужбе од стране надлежног интересованог лица, повређеног или оштећеног или његове фамилије. То је случај код неких, а не свију, преступа као: превара (али не свију), утаја, повреда туђих ствари, увреда, клевета и још неких преступа, код којих је закон изреком казао, да се извиђају и суде само по тужби интересованог лица. Ну да ли је намерно, или случајно, тек свакако у нас има и злочина, који се извиђају и суде само поводом тужбе интересованог приватног лица. Тако наш казнени закон сматра као злочин, ако би двојица или више њих по договору разграбили, опустошили или уништили туђе ствари (2). А овамо се опет тај злочин казни само на тужбу онога, чије би то ствари биле (3). Међу тим противно томе, у нашем казненом закону

---

1) По новом уставу од 1888 год. одузето је то од полиције и предаће се среском судији, који ће се завести у најкраћем року, а дотле ће вршити полиција.

2) Види § 293. у вези са § 1. нашег казненог закона.

3) Види § 294. нашег казненог закона.

има и преступа, који се казне врло благо, а опет по званичној дужности[1]. Откуда такве недоследности у нашем казненом закону, — ми нећемо овде да испитујемо, јер би нас то далеко одвело од засебног предмета ове расправе. Ну држећи се строго овог предмета, ми ћемо даље споменути као особину нашег казненог поступка да државни тужилац ништа не ради у претходној истрази. Он нити може да поднесе тужбу полициској власти; нити може овој чинити какве предлоге у интересу проналаска каквог кажњивог дела или кривца. Полициска власт сама, без државног тужиоца, отпочиње истрагу; сама је руководи; сама подноси суду тужбу, ако би нашла да томе има места; а сама и прекида истрагу, ако би нашла да опет томе има места. На кратко говорећи, државни тужилац, може тада да има само улогу достављача, и ништа више. Он дотле стоји горе и од приватног тужиоца, јер овај бар има право да изјави жалбу против решења полициске власти о прекидању истраге, док државни тужилац нема ни то право.

Истрага код полициске власти тајна је и писмена. За време те истраге полициска власт мора оптуженика да притвори свагда у случају оптужења за злочин; а и за све безчастне преступе, као и оне, за које би казна била одређена преко две године затвора. О притвору за време полициске истраге, истражник издаје решење, против кога се оптуженик може да жали окружном суду као последњем степену о том питању[2]. Ако би и окружни суд нашао, да оптуженик за време претходне истраге треба да буде у притвору, — онда он у томе и остаје све до спровода суду по свршеној истрази. А тада суд решава о

---

[1] Види § 195. казненог закона.

[2] По новом уставу та решења истражна власт шиље суду и без жалбе притвореникове, по званичној дужности.

томе: да ли има места стављању оптуженика у оптужно стање; као и хоће ли се бранити из притвора или слободе?

Ако би суд одобрио да оптуженик за време претходне истраге остане у притвору, — онда се оптуженик за време целе претходне истраге притвора тако, да нико и ни у које доба нема састанака с њим на само. Само по нарочитом истражниковом допуштењу може се такав притвореник да састане с каквим својим познаником, пријатељем или рођаком, и то само у присуству чувара или нарочито за то одређеног чиновника.

На јемство оптуженик се ни у ком случају не може да пусти у слободу за време те претходне истраге, ако би био оптужен за злочин. А само онога, који би био оптужен за преступ, истражник мора за време полицијске истраге на јемство да пусти у слободу.

Докле траје претходна истрага, оптуженик нема права да расматра акта о своме оптужењу. Није му допуштено да се за своју одбрану послужи каквим браниоцем ([1]). Сведоци се испитују без његовог присуства. Исто тако и све остало извиђање и истрага чине се без његовог присуства. Од целе истраге он зна само толико, колико му истражник саопштити у појединим питањима, која смерају на то, да га обрлате, не би ли признао своју кривицу.

Претходна истрага једнака је како у злочинима, тако и у преступима.

На кратко говорећи наша претходна истрага са свим је инквизиторског карактера као и у Француској. Само што је код Француза бар то боље, што се о преступима и не мора да врши претходна истрага, већ што се, и без тога, може тужба дати непосредно надлежном суду, па овај

[1] Новим уставом и ово је измењено у толико, што притвореник може узети браниоца да разгледа акта и изјави жалбу против притвора.

онда на претресу ствар извиђа и решава. А то много олакшава ствар, јер се брзо може да сврши; док на против у нас се обавезном претходном истрагом и о преступима често та оптужења код полиције толико одуговлаче да оптуженик притвором претрпи више, него што би му одредила и сама осудна пресуда.

О претходној истрази полициска власт не подноси никоме извешће ни недељно, ни месечно, као што смо видели, да је у Француској то дужност истражникова. С тога у нас нема ко да се за време полициског притвора заузима у корист оптуженикову, ако не у чему другом, а оно бар да се истрага без потребе не би одуговлачила.

Једине гарантије, које је наша претходна истрага, дала, бар на хартији, оптуженику у овоме су:

1., Што се оптуженик и сведоци испитују у присуству два грађанина, те се на тај начин сузбијају могућа самовољства истражникова на штету оптуженикову; и

2., Што претходна истрага не би смела да траје дуже од два месеца.

Ну и то двоје практиком је сведено готово на нулу.

Обичај је већ постао, да они грађани не присуствују испиту оптуженика или сведока од почетка до краја, већ да истражник испита све сам, без грађана, па њих само призове, те овере испите, као да су присуствовали при томе.

Да је таква практика само опасна и штетна за оптуженике, једва је потребно и напоменути.

А исто тако и она друга гарантија о трајању претходне истраге, у нас је само мртво писме на хартији. Из наше судске практике ми знамо случајева, где је оптуженик по пет месеца био у полициском притвору за време претходне истраге, па тек онда је спровођен суду [1].

---

[1] То је било у оптужењу Љубомира Јевремовића бившег среског начелника у 1883 години.

А било је и таквих случајева, да су оптуженици издржали по осам месеца у полициском притвору, па кад су послати суду да их је суд одмах отпустио слободне, налазећи да нису урадили никакво кажњиво дело([1]).

Што се полициске истраге у нас могу тако прекомерно да развлаче на штету оптуженика, томе је крив сам закон. Јер § 156. нашег казненог поступка, прописујући да полициска истрага не би смела да траје дуже од два месеца, није у једно одредио и казну за истражника, који би повредио тај пропис закона. За то наше полициске власти и смеју да раде противно. Ми истина држимо, да би се та празнина нашег казненог поступка могла попунити одредбом нашег казненог закона. Ми имамо једну одредбу у томе закону, који вели да би чиновника, који би некога држао незаконо у притвору, требало казнити новчано, затвором или лишењем звања([2]). Али до данас ни један полициски истражник није одговарао по том закону. А тако бива нарочито с тога, што њих нико и не контролише, да ли у томе врше закон, или не. Једини оптуженик могао би се против тога тужити; али опет он није у положају да то уради. Ако је још у притвору, њему није до тога да тим споредним жалбама још више дело развлачи на своју штету. А кад буде пуштен у слободу, он обично једва дочека да се опрости беде (притвора), па му и није до тога да се тужи против неправилности истражникове, баш и кад не би било по закону сумњиво, да ли ће истражник одговарати за оно одуговлачење притвора. А поврх свега тога долази још и то, што у нас нико не може да тужи чи-

---

[1]) То је било у оптужењу Гаје Милорадовића, Јована и Радисава Милосављевића тежака из округа ћуприског, опет 1883 године.

[2]) Види § 123 нашег казненог закона

новника, због његове какве неправичне или незаконе радње, непосредно суду, већ што увек мора за то да тражи допуштење од политичне власти — министра, — па онда овај о томе решава неограничено. На тај начин спречена је могућност, да чиновник одговара за своју незакону радњу([1]).

Кад би и у нас (као оно у Француза) о тој истрази, полициска власт дужна била да подноси суду редовно извешће у течају неког времена; и кад би наши судови били дужни да сами, по званичној дужности, покрећу питање о одговорности истражника, кад год би приметили да је истрага трајала преко законог рока, — онда, разуме се, да не би ни смео никакав полициски истражник истрагу преко рока да развлачи, ни намерно, ни због небрежења. А тиме би оптуженици били осигурани, да неће ништа незаконо претрпети одуговлачењем притвора.

Ми истина имамо у нашем казненом поступку нешто налик на оно француско уређење за контролисање трајања претходних истрага. Наш казнени поступак о томе овако вели: „Суд ће мотрити, да се испити не одуговлаче, и јављаће министру правде, ако не би која полициска власт одговарала својој дужности“ ([2]). Али то је са свим непотпуно. Пре свега, полициска власт не подноси извеће суду о оптуженицима, који су код ње под истрагом и у притвору; за то та судска радња по том §-у 27 казненог поступка, мора да дође увек доцкан, то јест по што би оптуженик већ био спроведен суду и издржао у полициском притвору и преко законог рока. При том свако оптужење и не дође до суда, те да би овај могао што предузимати у корист оптуженикову, који би код истражне власти прекомерно био у притвору. А сем тога, она од-

---

([1]) Садањим уставом дато је сваком право да чиновника тужи суду непосредно.

([2]) § 27. казненог поступка.

редба нашег казненог поступка толико је ван практике код наших судова, да ми позитивно смемо тврдити, да од како је тог поступка, па до данас: ни један суд није министру правде учинио представку на основу тог закона.

На тај начин оптуженици су код нас остављени тако рећи на милост или немилост истражникову, хоће ли да врши њихову ствар у законом року, или ће истрагу о њој, а по томе и оптужеников притвор, да развуче и преко тог рока.

У интересу човечности, у интересу правде, требало би у нас што пре дати живота оној законској одредби, по којој претходна (полициска) истрага не би смела да траје дуже од два месеца. А то би се радило само под овим условима:

а., Кад би полициски истражници били дужни сваког месеца да подносе суду окружном кратко извешће о свима притвореницима с назначењем од кад је сваки од њих у притвору;

б., Кад би се одредила строга казна за истражника, који би истрагу развуко преко оног рока, било намерно, било ненамерно.

в., Кад би се председнику суда ставило у засебну дужност, да при решавању о оптужењу нарочито пази на то, да није оптуженик био у притвору преко законог рока, па ако би то приметио, кад би дужан био званично то доставити Министру Правде с напоменом, да се истражник за то узме на одговор и казни; и најпосле

г., Кад би се и за председника одредила административна казна на случај, да би он, намерно или нехатно, пропустио спазити ту неправилност истражне власти, или јавити је Министру Правде.

Ми смо се тим мало удаљили од засебног предмета ове расправе; али то је захтевала потпуност рада.

А после тога да се опет вратимо на даљи ток рада у казненим оптужењима код нас.

Кад полициска власт доврши своју истрагу и нађе да би оптуженика требало послати суду, она то чини с подношајем тужбе, у којој излаже све доказе против оптуженика.

Ни тај моменат, по нашем казненом поступку још није онај, када би оптуженик могао имати браниоца или каквог саветодавца. Ну суд првостепени, не саслушавајући ни самог оптуженика, решава, по прочитању полициске истраге: да ли има места да се оптуженик стави под суд; као и хоће ли се за време извиђаја бранити из слободе или притвора. Оптуженик истина има право да се против тог судског решења жали касационом суду, као што смо већ и напред споменули; али тада већ има (по новом уставу) браниоца, који изјављује жалбу за њега.

Кад би решење о стављању под суд постало извршно, настаје прави моменат, од када оптуженици у нас имају браниоце. Ну опет њихова ј а в н а радња почиње тек на претресу и после тога, а п р е претреса они могу само да припремају одбрану. У оптужењима за злочине, суд је дужан и сам по званичној дужности оптуженику да одреди браниоца, ако га овај не би сам изабрао. А у оптужењу за п р е с т у п е, оптуженик м о ж е имати браниоца а к о х о ћ е. Међу тим: непунолетнима, немима, отсудним, болесним и онима који не знају српски, суд мора у сваком случају, такође по званичној дужности, да постави браниоца, ако га они не би изабрали. Исто тако и оптуженој женскињи суд мора, по званичној дужности, одредити браниоца, ако га сама не би нашла ([2]). Браниоци могу бити само јавни правозаступници, или иначе правници.

([1]) Сад по новом уставу у опште за све злочине и преступе оптуженик мора имати браниоца.

То је опште начело нашег казненог поступка, које важи и за поротска оптужења.

Удалили бисмо се од засебног предмета ове расправе кад би смо говорили о свима појединостима, које после тога настају по нашем казненом поступку.

Ну држећи се нашег нарочитог предмета, приступићемо опису шта се даље ради у поротским оптужењима.

По што коначно реши о стављању оптуженика под поротни суд, — онда суд предаје акта државном тужиоцу, а овај опет после тога подноси суду списак доказа „који ће се за претрес набавити или том приликом изнети“, као што вели наш поротни закон (1).

Примив тај списак доказа, председник суда има право, да га према актима, допуни не само у корист оптуженикову, већ и за појачање тужбе. Међу тим председник нема власти да одбаци ни једно доказно средство, које би предложио државни тужилац, ма колико да би га налазио као недопуштено или без вредности. У том погледу тужилац по нашем поротном закону, стоји боље од оптуженика, као што ћемо показати мало ниже.

Кад је председник примио од државног тужиоца списак доказа и попунио га, по своме нахођењу, — онда је дужан најмање осам дана пре главног претреса, да преда оптуженику списак свију доказа, и допусти му да попуни своју одбрану. О том оптуженниковом предлогу за попуњење или умножење доказа, решавају окружне судије, које ће после ући у састав поротног суда, у Београду судије варошког суда.

Изгледа као да је дата нека већа гарантија оптуженику, кад о том његовом предлогу решава окружни (за Београд варошки) суд, а не сам председник, као што је

(1) Члан чл. 21.

то случај с предлогом државног тужиоца. Али у ствари није тако. Оптуженик не само што нема веће, већ има мање гарантије за своју одбрану. Јер докле је горе казано, да председник не може одбити никакво доказно средство, које би предложио државни тужилац за ојачање тужбе, — дотле овде, при предлогу оптуженикову за умножење доказа за одбрану, суд има права и да одбаци те доказе, ако би налазио да докази не би били од вредности. Па што је још најгоре, у нашем поротном закону не каже се, да ли оптуженик има право жалбе против такве судске одлуке о одбачају његових доказа за одбрану. Засебној жалби против такве одлуке разуме се да не би требало да има места, јер би се тиме суђење само развлачило. Али да би требало о томе допустити жалбу уз главну ствар, то би било са свим право и путно. Ми не знамо, како би то питање расправио наш касациони суд, јер још није било (за време наше вишегодишње практике у касационом суду) такве жалбе. Био је истина један случај, у коме је један првостепени суд одбио нека доказна средства, за које је оптуженик тражио да се у његову одбрану употребе. Али се у том случају није могао показати правац наших судова у овом питању. Узрок је био у томе, што оптуженик и његов бранилац не само нису и на претресу остали при свом првашњем тражењу, већ су на против тада изреком одустали од тога тражења; за то касациони суд није могао усвојити њихову доцнију жалбу против тога: што нису била употребљена и остала оптуженикова доказна средства. Међу тим да они нису на претресу од тога одустали, — ми држимо, да би се ствар морала свршити у корист оптуженикову код касационог суда. Јер и ако поротни закон забрањује жалбу против тога, као да изнесени докази не би били

довољни за осуду ([1]), — опет се онај први члан, који говори о жалбама против поротних пресуда ([2]) не може другаче да разуме, већ да се под тим општим правом жалбе тога члана мора разумети и жалба против повреде највећег оптуженикового права, а то је право потпуне одбране. Право жалбе и против таквих повреда уз главну ствар морало би се оптуженику дати нарочито по томе, што је у другим казненим оптужењима — не поротским — оптуженику изреком допуштено право жалбе, уз главну ствар, за овакве повреде ([3]).

Ну да се вратимо на даљи развој рада у поротним оптужењима.

По што би суд решио: која ће доказна средства да се употребе на претресу, и који ће сведоци да се позову на претрес, — онда настаје састав поротног суда, бирање поротника. Како то бива, то смо већ показали напред у овој нашој расправи. С тога би било сувишно да то овде понављамо, већ ћемо одмах прећи на радњу на самом претресу.

Претрес пред нашим поротним судом почиње „читањем решења, којим се оптуженик предаје поротном суду“ ([4]).

Значајно је, да се у нашем поротном закону нигде не каже, да ће државни тужилац тужбу изложити. Није речено, да ће то бити ни пре претреса, ни на самом претресу. Пре главног претреса државни тужилац подноси само „списак свију доказних средстава“, која може и да допуни ([5]). А опет на претресу чита се само решење

---

[1]) Види чл. 48. закона о пороти.

[2]) Члан 47. закона о пороти.

[3]) § 188. казненог поступка у вези са чл. 56. закона о пороти.

[4]) Члан 31. закона о пороти.

[5]) Други одељак члана 21. закона о пороти.

о стављању под суд (¹). Међу тим ни после тога на претресу нема говора о тужби државног тужиоца. Еле свакојако у целом поротном закону не спомиње се тужба државног тужиоца. Одкуд је могло тако што ући у наш поротни закон, ми не разумемо. Нарочито нам је то чудно с тога, што наш казнени поступак за остала кажњива дела, која не долазе у надлежност поротног суда, изреком одређује: да ће државни тужилац пре претреса поднети суду тужбу, а опет на претресу да ће га одмах у почетку председник позвати да изложи ту своју тужбу (²).

Ну и ако је таква празнина или боље рећи непотпуност нашег поротног закона о томе, — опет је практиком код наших судова утврђено, да и на поротном главном претресу државни тужилац одмах у почетку исказује своју тужбу и тражење, па тек онда, да се приступи даљем раду. Та практика постала је јамачно колико самом природом ствари, толико и на основу члана 56. закона о пороти, којим је исказано као опште правило да за поротна суђења важи општи казнени поступак, у колико о чему не би било противно наређено самим законом о пороти.

На тај начин можемо као правило исказати да и претреси пред нашим поротним судовима почињу тужбом државног тужиоца; као што и треба да буде по самом природном току ствари.

По што смо то рекли, да пођемо даље. По прочитању тужбе, председник поротног суда обраћа се оптуженику с питањем: признаје ли кривицу, као што је оптужен.

Ако би оптуженик изјавио, да своју кривицу потпуно признаје, онда би требало да престане свако даље испитивање сведока и иначе доказа, ако поротници не би сум-

---

(¹) Члан 31. истог закона.

(²) § 183 и 204. казненог поступка.

ћали у то признање оптуженикoво. Тако бар одређује један члан нашег закона о пороти ([1]). То је слично енглеском поротном суђењу, као што смо видели напред. Ну међу тим до данас наши поротни судови нису никад примењивали одредбу тог закона. Ма да се врло често дешавало, да је оптуженик пред поротним судом потпуно признао своју кривицу, опет су наши поротни судови увек испитивали сведоке и остале доказе, па онда решавали о кривици оптужениковој.

Ми држимо да је таква практика наших судова путна, јер је свакад поузданије кога огласити за крива и осудити, поред признања, и на основу других доказа, него на основу голог признања, које може да буде и неистинито из разних побуда.

Истина да пред енглеским поротним судом бива противно с оптуженником, који би на претресу своју кривицу потпуно признао. Ну ми држимо, да и код Енглеза није добро такво наређење закона, премда је код њих оно мање опасно и штетно за оптуженика, јер се по енглеском казненом поступку сваком оптуженику даје потпуна слобода у одбрани још од почетка казнене истраге, а нарочито он још од почетка има браниоца у лицу човека законима вична. Код Енглеза опуженик и до претреса има и прилике и времена, да се и сам размисли и с људима од знања и пријатељима посаветује: хоће ли да призна кривицу или не. Док на против код нас, где оптуженик, који би био у притвору, до подношаја тужбе нема браниоца; а и после тога је он редовно одвојен од људи, разуме се, да је и са свим другачији положај наших оптуженика: за то се и његово признање не сме усвојити тек онако олако, без даљег прибрања и испитивања доказа.

---

[1] Чл. 57.

После те мале примедбе о томе признању оптуженико-вом на претресу, да се вратимо на даљи ток извођења.

По свршетку оптуженикoвог испита од стране председника, имају право и поротници, као и државни тужилац да га упитају шта хоћеју. Само неупутна питања председник може одбити; али не и она, која би сматрао за сувишна. За тим председник поротног суда приступа испиту сведока.

Сведоци чекају позив у соби за њих нарочито одређеној; њих председник позива и испитује једног по једног. Ко буде испитан, он остаје у седници поротног суда, докле сви сведоци не би били испитани. Тако је с тога, да се они не би један с другим састајали и договорали.

Кад председник сврши испит каквог сведока онда и сваки поротник и државни тужилац, а и бранилац оптуженикoв, па и сам оптуженик имају право да стављају питања сведоку, која они нађу за потребна. То врше преко председника. Ну и овде вреди оно, што смо напред казали о председниковом праву спрам „неупутних“ или „сувишних“ питања.

Сви сведоци полажу на главном претресу заклетву, да су истину казали.

То бива после њиховог исказа.

После тога износе се пред поротне судије и остали докази, ако их има.

Наш поротни закон нигде не каже, хоће ли се после свега тога допустити говор државном тужиоцу и браниоцу оптуженикoвом.

Ну судском практиком већ је утврђено ово двоје:

а., После свега тога има реч државни тужилац, који према стању ствари може тужбу и да измени; и

б., Да завршну реч има бранилац оптуженикoв.

Та судска практика развила се колико из саме природе ствари, толико и из оног већ наведеног члана 56. закона о пороти, по коме и код поротног суђења важе одредбе о п ш т е г казненог поступка, а овај међу тим наређује то обоје([1]).

То је, у главном, цео ток извиђања на претресу пред нашим поротним судом, и тиме се у једно завршује и з в и ђ а њ е на претресу и настаје даљи рад. Ну о томе ћемо да говоримо у другим одељцима ове расправе; а сада да завршимо говор о овом одељку расправе, и да пређемо на њен даљи развој.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

[1]) §§-фи 205. и 514. казненог поступка.

СВЕЧАНИ СКУП СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

11 маја 1886,

у спомен

Димитрију Матићу.

Беседа Стојана Бошковића.

Поштовани Зборе

Кад премине вредан и угледан човек у једној општини, тај губитак осећа се и жали, а покојниково име дуго се с поштовањем помиње. Кад умре у народу један од врснијих људи, који се дугом поштеном службом земљи својој и на важним положајима одликовао, његови другови и вршњаци осећају празнину што постаје његовом смрћу, те и у народном сећању спомен му хвата корена. А кад овај свет с вечитим промени човек, који је у овако слабом и раздвојеном народу као што је наш, својим духом узлетао у висине, с којих се обима и грли цело Српство, човек који је својим племенитим срцем загревао и философским умом осветљавао и најдаље кутове народног моралног и политичког живота: онда спомену такога ретког Србина, научника и државника, дугујемо сви дубоку пошту и хвалу.

Овај спомен од наше стране није потребан оному, ко је за вечитост радио. Но потребан је и користан за углед млађим нараштајима, а срцу нашем угодан, књизи и просвети српској достојан.

Када се савременици с помњом одазивљу према раду и појави својих виђенијих људи и кад им по смрти правично оцењују труд и савесне радове за општу ствар, тиме се и народна свест развија све боље. Тада се успех и часна дела појединаца истичу јаче на површину, прелазећи у општу народну моралну и политичку тековину. А где општи немар за живота и заборав после смрти прате родољубиве трудбенике, тамо се мало по мало губи свест и мисао народна. Тамо и освећена историска предања из прошлости нестају, те и светлији идеали у садашњости и будућности губе се.

По љубави мојих другова у Одборима Ученог Друштва намењено ми је, да овом свечаном приликом говорим у спомен покојном Димитрију Матићу, те да крупнијим цртама обележим његов обилати рад на српској књизи и просвети, као и у државној политици. Бојим се, нећу умети довољно да изнесем значај његова неуморна живота, ни домашај његових родољубивих жеља и тежња, ни вредност његових државничких дела, ни дубину његових философских мисли, ни једрину његових књижевних и просветних радова. За ово би требало чекати, док би се блага слика нашега непрежаљеног друга више одмакла у прошлост, те би се његове праве заслуге и врлине могле приказати у пунијем блеску, но и његове природне слабости и недостатци избледели би као магла око сјајних звезда.

А осим тога, за овако свечану прилику требало би може бити и мирнијег душевног расположаја, но што бих сада могао имати ја, један између најближих личних и политичких покојникових пријатеља. Те бојати се, да колико год бих ја желео да достојно прикажем дела и значај живота покојног Матића, толико може бити с друге стране,

желећи да се приближим истини, не нађем више недостатака, но што би по правди требало. Но пошто се нисам могао измаћи од овога тешког но часног позива, трудићу се да се отмем од свију пролазних осећаја и случајних људских прилика, те да у говору у спомен Димитрију Матићу станем колико је могућно, на земљиште озбиљне и правичне оцене карактера, мисли, дела и заслуга покојникових, приказујући свуда где год се јави, користан утицај његова живота и рада, но и бележећи промашке и празнине, где би се нашле. Стараћу се, да говорим о овом одличном српском научнику и државнику онако, како ми се чини, да би и он сам потврдио, кад би нам сад из вечитости могао проговорити.

I

Димитрије Матић припада у оно коло просвећених српских синова, који се на измаку прве и у почетку друге половине овога века јавише у нашем народу на површини умнога и политичког покрета, са јасно обележеним тежњама: да се народ у кнежевини Србији путем просвете и науке у духу својих историских предања и на основи слободних установа новијега доба развија и спрема за велики задатак ослобођења и уједињења Српства.

У политичком погледу водило се ово коло млађих људи предањима старе српске државе, у вези са јасним одјеком славе и успеха првог и другог српског устанка у почетку овог века, у вези са сјајним тековинама нових друштвених начела и државних установа, које од времена француске револуције преобразише живот и узајамне односе јевропских народа. У том правцу ово коло виђенијих млађих људи онога времена замишљаху већ недалеку могућност: да се подигне нова самостална српска држава,

ако не у Душановим, а оно у Немањиним границама у заједници са осталим српским и јужно-словенским земљама, и у савезу с балканским и дунавским народима.

У таквом духу развијала се онога времена мисао о великом народном покрету, који би у згодном тренутку користећи се општом забуном у Јевропи, искупио борце из свију српских земаља, те под заставом ослобођења ујединио области српске на Балканском полуострву. Влада и кнез српски по мишљењу одушевљене омладине, морали би тада пристати уз општи покрет. Преграде на Дрини, на Копаонику и на Тимоку пале би мађоничком силом. Градови турски у Србији брзо би се узели, Косово би се осветило, Српство би се ујединило, па и суседним народима пријатељску руку пружило.

Оваки дух гајен је онога доба у нашој школској омладини, која се са својим просветним и националним тежњама сусретала и братимила са српским омладинским дружинама у Пожуну, Пешти и доцније у Новом Саду. А поветарац јужно-словенских жеља узајамности и братства осећао се пред мађарску револуцију из Загреба и с јадранског Приморја све живље.

Књижевно и научно образовање тадање лицејске омладине у две године философских, и три године правних и државних наука одржавано је на висини академиске наставе врсним и угледним професорима, међу којима се особито истичу имена: Исидора Стојановића и Јанка Шафарика за историју, Косте Бранковића за философију, Вука Маринковића за физику, Емилијана Јосимовића за математику, Димитрија Матића за грађанско и државно право, Косте Цукића за народну економију и финансију, Ђорђа Ценића за криминално право, Владимира Јакшића за статистику, Матије Бана за француски језик и литературу. Но што с живот и узајамне везе између тадашњих професора и

ђака особитим значајем обележило у време, кад готово у целој западној и средњој Јевропи, па и у српском народу с ову и с ону страну Саве и Дунава, нове политичке и друштвене идеје, идеје народности, идеје слободе и братства почеше да крећу свим умовима, свим редовима грађанског друштва и народа: то је оно топло осећање заједничког задатка на пољу науке и просвете, то су они заједнички духовни интереси и заједничке народне и човечанске мисли, то су они високи идејали вечитог развитка човечанства и скорог ослобођења Српства, свети идејали, којима су старији и млађи умни радници као врсна браћа сложно те́жили за срећу и спасење отаџбине, на корист човечанству и у славу науке.

У таквим приликама дочекани су велики политички догађаји, који у 1848 и 1849 години потресоше Јевропу а највише суседну аустроугарску монархију, те и Србију и њену омладину дохватише. Париска фебруарска револуција одјекну громовито у Италији, у Риму, Турину, Милану и Венецији, у Немачкој у Берлину и Франкфурту, у Баденској и Саксонској, у Аустрији у Бечу, Прагу, Пешти, Загребу и Карловцима, па и у Србији у Београду и Крагујевцу. У Берлину проли се крв у сукобу између војске и народа на барикадама, те краљевић престолонаследник (брат краљев, доцније цар Виљем) изађе пред народ, да мирним и благим путем утиша буну. У Франкфурту саста се немачка велика народна скупштина из посланика свију немачких краљевина и кнежевина, те понуди пруском краљу царску круну, коју овај не прими из руку народних заступника, остављајући да је прими доцније његов срећнији брат и престолонаследник из руку великог канцелара и немачких кнежева у Версању. У Бечу револуција узе мах и цар Фердинандо мораде бежати у Тиролску. У Прагу чешко-словенски народни покрет доби

свечаног израза у словенском конгресу, који се растури Виндишгрецовим топовима. У Пешти Мађари с Кошутом саставе независну народну владу и пусте се у рат с Аустријом, ослањајући се на Италију и Пољаке, а узбијајући законите тражбине и историска права хрватског и српског народа у Угарској.

Тада се саста велика народна скупштина прекосавских Срба на дан 1 маја у Карловцима, с намером, да уједчи права српског народа у Срему, Банату, Бачкој, Славонији и Хрватској према аустроугарској држави и крути, да изабере српског војводу и српског патријара и да уреди народни отпор и борбу противу насилне мађарске превласти, а у покорности према престолу царског Хабсбуршког дома. Овај покрет српског народа у Угарској подржавала је снажно тадања влада кнежевине Србије, најпре својевољцима и новцима, а после војском по кошу из округâ, с изузетком Шумадије. Династични и великашки интереси имали су јаку претегу у судбоносним питањима: да ли да се помаже Србима из Војводовине противу Мађарâ. Симпатије за нашу оностану браћу биле су јаке, но овај рат није био популаран у Србији. Омраза с Мађарима као да је силом наметнута била, јер је бечком камарилом потпирена. Војвода Тома Вучић није одобравао Шумадинцима да иду и гину „преко Баре.“ Изгледало је природније и паметније тражити српска права у Србији и преко српских граница у Турској, или мирно седети код куће, него завађати се с вековним суседима Мађарима, с којима смо често једнаку судбину имали, помагати силној Аустрији и чекати од њене великодушности награду.

Но стари и млади Обреновић сишли су били из Беча доле у Хрватску и Војводовину, да се нађу ближе српском народу, а од стране српске владе унути се чувени јунак

Стеван Книћанин, да предводи србијанску војску противу Мађара у споразуму с хрватским баном Јелачићем и аустриским ђенералима. Услед тога, Обреновићи се уклоните од српских граница. Србијански својевољци и војска из свију југоисточних, југозападних и моравских округа, више од десет хиљада борише се целе оне љуте зиме до пролећа 1849 године храбро, заједно с граничарима и војвођанима у многим бојевима по Банату и Бачкој.

Но отуда није било никакве праве користи српском народу. Истина, том приликом потврдила се пред светом заједница српског и хрватског народа у одбрани против превласти туђег племена. Али је тим у исто доба револуциони покрет у Србији који се 12 јула 1848 устанком Београђана противу турских стража у вароши појави у опасном облику, одвраћен из свога правог корита на другу са свим неприродну страну. У место да смо у тој општој забуни у Јевропи а помоћу Русије и западних сила тражили да се Турци селе из наших градова, а Босни, Херцеговини и Старој Србији да се даду нека автономна права: ми у том правцу нисмо тада ни једног корака учинили, него смо се лудо, као и више пута, дали употребити за оруђа туђинских интереса. Није дуго после тога прошло, а Србија се морала спремати на одбрану противу навале с-те исте стране. — Мађарски народ није могао за дуго заборавити, колико му је штете нанело, што се Србија у 1848 и 1849 умешала у борбу његову с Аустријом у корист угарских Срба и у потпору аустриске силе. Ово злонамћене мађарско према Србији јасно се показа после њиховог измирења с Аустријом у 1867 години. Све политичке па готово и црквене повластице српског народа у Угарској биће укинуте или на најмању меру сведене. А приликом нашег последњег рата с Турском Мађари не само што обрнуше своје симпатије Турцима, него враћајући мило

за драго, насилним средствима притегоше нашу браћу у Угарској, те нам ови не могоше помоћи ни за десети део онога, што смо ми њима у мађарском рату чинили. Бадава су наше народне симпатије у 1859 и 1866 години биле обрнуте талијанској, немачкој и мађарској ствари. У међународној политици вреде мало голе симпатије, а више и готово једино стварне узајамне услуге и интереси. Мала Сардинија са својих 15 хиљада војске, што даде у помоћ Француској и Инглеској у кримском рату противу Русије, задоби после кратког времена француску помоћ од 150000 противу Аустрије, и тим створи талијанско јединство, које доврши у савезу с Пруснјом 1866 године, па сад живи и с Аустријом у најбољим пријатељским односима.

У значајним догађајима српског покрета у Угарској имао је и покојни Димитрије Матић у почетку знатну улогу. То му је и била прва важнија појава на површини народног политичког живота. Он, рођен у питомом Срему, напојен српским народним духом, очеличен стојичким образовањем у вишим школама у Крагујевцу, док је тамо била столица нове Србије, а за тим задахнут философским и слободоумним тежњама које је са извора на западу поцрпао, бавећи се у Немачкој и Француској неколико година и у време самога револуционог покрета, кад се врати у отаџбину, био је по највећенији представник велике српске мисли преображене светлошћу нових научних, друштвених и човечанских идеја.

С тога је имао највећег утицаја на омладину. Његове лекције, његови савети, његова речитост и искреност, његов примерни живот и његово дружење — све то привлачило је силно његове ученике, па и друге, који би му се приближили и познали дубину његова ума, племенитост његове душе и топлоту његова срца. Био је веома симпатичне нарави, одушевљен за свако племенито подузеће и

дело, готово увек доброслута, помирљив, вредан и радан тако, да му се чинило као да му се ништа не може отети. У научним начелима, где је био по својој струци јак, слабо је попуштао, но бољим разлозимо није се опирао, тражећи свакад да се обавести и да иде за временом.

Његова жива реч често је више освајала, но његови списи. Човек меке душе у коју су лако продирали упечатци јачих умова, он се свакога већег посла прихватио с великом журбом, кад што и пренагљено. Но кад би наишао на веће препреке, остављао би не жалећи много. У след раније живчане а позније органске погрешке у срцу био је кад што јако раздражљив према млађима, но свагда правичан и попустљив. Туђа патња, заслужена или незаслужена, дирали га је и увек у њему сажаљење бу́дила. У јавном животу као човек и грађанин био је за углед, а у приватном добар друг и сродник, врстан пријатељ, никоме никада непријатељ ни злопамтило, удаљен од сваке сплетке и освете. Домаћи и породичан живот био му је најмилији; ту се осећао у пуној срећи и задовољству овога света. Из писама која је писао својој младој невести као прошеници, огледа се чиста љубав младог срца напојеног племенитим људским осећањима; ту одјекују тонови философског духа, који најсветију тајну живота, љубав, осветљава вечитим природним појавама и законима, идеалише је и тумачи у корист народа и човечанства. Женску страну узноси у висине вилинских духовних и наравствених сфера, у којима човек и жена састављају нов свет и стварају нов живот за себе, преображавајући се и допуњујући телесно и духовно у вечитости. Својој деци радо је са̂м давао наставу и поуке, па и корисним и забавним књигама, из којих је лепше примере често понављао и примењивао у својој кући. Две старије кћери радо је звао именима двеју племенитих сиротица из једног веомо познатог француског

романа, (Вечити Јуда Le Juif Errant); роман је, из времена кад је повраћена бурбонска влада у савезу са клерикалцима и језуитима радила да оснажи стари политички и друштвени поредак „по божијој милости“, а да поткреше и осакати дело револуције. Матић као да је слутио, да ће му деца још нејака остати сирочад, без мајке, те ће им он и оца и мајку заменити. Зао удес судбине није га могао од тога губитка поштедети, а није га мимоишао ни још тежи удар, губитак двоје драге деце; како то боли, могу знати само они, који су и сами имали ту несрећу.

У политичком животу покојни Димитрије Матић држао се извесних сталних слободоумних начела, којима је према приликама, према снази својој служио а свагда јавним и законитим путем, старајући се да им прибави успеха и поштовања. Његов рад у овом правцу био је скроман, тих и одмерен, но свагда искрен и без разметања, свагда помирљив и посреднички међу крајностима, међу противничким људима и странкама. Био је срећан, кад би му се дала прилика, да помогне и најмањем успеху својих начела у овом правцу. А није се много жестио, ако би видео, да ма чијом препреком и кривицом остварење ових начела и тежења одмиче даље у неизвесност. У овом погледу он је био више пасивне природе; у друштву и под утицајем јачих људи подузимљив, одушевљен и пун енергије, а осамљен и без друштва људи којима би могао следовати, обично био је спор и уздржљив. У млађим годинама, као и многи други, јављао се Матић у својим научним радовима и на катедри с веома јасно обележеним напредним идејама и друштвеним начелима. Но у практичној политици по невољи следујући партиској дисциплини остајао је кад што иза оне мере, која се мора одредити државнику који даље и поуздано гледа у прошлост и будућнест свога народа. Но мора се признати, да се људи, дела и догађаја

у садашњем развоју српског народа не могу тачно мерити и судити истом мером, која вреди у другим срећнијим и напреднијим земљама, које су већ раније изишле из мéнâ политичких потреса и револуција, и где су извесне правне и уставне тековине добиле вековима и од више слободних колена потврду и освећење. Код нас је све ово готово још у зачетку и у врењу, готово ништа сигурно, ништа стално ни изван спора, а све променљиво и пуно изненађења. Народ се у унутрашњем правном и културном животу па и у спољним тежњама и односима колеба као сламка међу вихорима, као брод на бурном мору, не знајући ни једног тренутка, где ће да баци котву, или којим правцем и на коју страну да тражи спасења и пристаништа. И ово тако траје већ више од пола века. Па није се чудити, ако његови најбољи и најсвеснији људи и државници кадшто помету, те у забуни својим јадом забављени, народном несрећом и државном рушевином запрепашћени стану, и готово несвесно котрљају се низ стрмен, куда их олуја или бујица понесе. Ипак морамо признати, да је покојни Матић и у најтежим приликама остао веран начелима правог српског родољубља, готов свагда на жртве за ствар слободе и уједињења народног.

После ових крупнијих напомена о његовом карактеру да видимо из ближе његов јавни живот и значај његових књижевних и научних радова.

II.

Пре него што је отишао ради науке на стране университе́те, Матић се већ од 1841 јавља у књижевности са извесним радовима у правцу моралне философије. Читање Доситејевих дела и Живот Марка Аврелија,

како сâм говори у својим белешкама, беху му најмилија духовна забава.

Од 1838—1841, када је свршио Лицеј у својој двадесетој години у Крагујевцу, писао је и преводио у Подунавци и у Додатку Српских Новина. Прва служба била му је дата у „Совјету Књажества Србије“, писарско место. Тада је друге године превео и штампао у Голубици (IV свесци) један одломак из „Похвале Марку Аврелију, найдобродѣтельниѥмъ цару римском.“ Ово је превод с француског језика по Томасу, члану Академије.

Ево шта сâм у својим белешкама говори о свом ранијем образовању и о својој првој појави у књижевности.

„Још као ђак Српског Лицеја, који сам свршио у три године у Крагујевцу, преводио сам с немачког језика оно, што ми се чинило добро. И као млад званичник радо продужавао сам, колико сам могао преводити на наш језик... У опште читање нашег Доситеја и Живот Марка Аврелија имали су великог утицаја на моју младост. Увек ћу се радо сећати оних часова које сам у том читању проводио. Прво расуђивање о себи, тежња живети по уму и недати мах страстима, наслада у осећању родољубља, пада у ово доба кад сам почео о себи мислити. То је било златно време по мој развитак и усавршавање. Умети себи заповедати, тешко је и зрелијем човеку, а ја сам се добрим списима и прилежним читањем упућиван, већ у том добу од 20-те године[1]) упуштао у борбу са самим собом.

„Науке су тада у Србији, према данашњем времену и развитку наше подмлађене државе и народа, недовољно у школи предаване, а особито природна знања била су

[1]) Родио се 18 августа 1821 год.

још јако скучена, да не кажем са свим непозната. Ту оскудицу још и данас у велико осећамо ([1]), без усавршених наука и управљања по њима нема напретка ни умног ни материјалног.

„Находећи се у емиграцији, наставља покојник, поводом политичке измене која се у Србији догодила при измаку 1842 године, бавио сам се неко време у Сремској Раваници. Ту нађем у манастирској књижници на књигу Феслера Живот Марка Аврелија. Кад сам то у оној самоћи прочитао, допало ми се, и држећи да ће дела онако ваљана римског цара и философа бити од какве користи по нас, почнем га још тада преводити.

„Кад сам се у јесен 1843 године вратио из емиграције у Србију, штампао сам у почетку 1844 године најпре потпуно дело „Похвала Марку Аврелију“ по Томасу. Евантија, млада једна Гркиња, превела је то на ново грчки језик, а штампано је у Смирни. Покојни Вукашин Радишић, бивши професор грчког језика у крагујевачкој гимназији, које сам и ја неко време питомац био, показао ми је то дело. Кад сам га упоредио са оним мојим преводом у Голубици штампаним, нашао сам да је потпуније. У оном одушевљењу, да се добре поуке у нашем народу шире, ја допуним свој пређашњи превод и штампам га у особеној књижици. Колико сам могао спазити, та књижица учинила је добар упечатак и радо су је читали.

„То ме је зарадовало, и одмах за тим штампам у лето 1844 године I-ву и II-гу књигу Феслеровог Марка Аврелија. Но тек после видео сам, колика је разлика преводити с француског и немачког језика. Док се похвала Марку Аврелију могла и после дуго читати, па да се погрешке језика мање опажају, нашао сам да превод с не-

---

[1]) Белешке су му из много познијег времена.

мачког I-ве и II-ге књиге Феслеровог дела ништа не ваља. То ме је побудило, те сам после (1863 год.) у изводу прештампао те прве две књиге, а друге две даље превео сам и штампао (доцније), и мислим да је добро учињено.“

Да се види језик у том ранијем преводу нашега писца а и дух дела које је покојник српској омладини намењио, нек нам је овом приликом слободно навести неколика места, морално-философске и државне мисли из поменуте похвале римском крунисаном философу. Књижица је штампана у Београду 1844 год.

На првој страни после насловног листа стоји ово:

„Племенитомъ Єфрему Ј. Германи, млађаномъ Сину высокоблагородногъ Господина Подполковника, Кавалѣра Іована А. Германи, из признателности посвѣћує преводчикъ (1).“

А за тим даље на другом месту читамо: „Любави достойный Сине Добротвора дѣлца овогъ. Кадъ с єдне стране себи представимъ, како одвећъ тешко књижевници наши налазе Благодѣя кои бы им у дѣлима, на распространенѣ Србскогъ Књижества издаваємымъ добротворну руку помоћи пружили, и како се мало Родолюбаца на просбе њинове у овомъ одзива; а съ друге стране кадъ помислимъ, съ каковымъ є усрдіємъ вашъ высокопочитаємый Родитель молбу мою, да ми у издаваню књижице ове помогне, уважио, совѣсть ми недозволява доброчинство ово његово прећутати, но за дужность мою почитуємъ пред Србствомъ изразити се, „да є Онъ Благодѣй дѣлца овогъ, кое Вама изъ признателности према доброчинству овомъ Отца вашегъ у посветъ подносимъ, препоручуюћи невиномъ срцу вашемъ, да сада у овомъ добу у комъ се чиста душа

---

1 Јован Германи био је зет Јеврема Обреновића, и ова намена посвета) књиге није сметала њезином младом писцу, да буде и после Шабачке (Катанске) буне примљен за државног питомца.

поучителнымъ книгама найудобнѣ узвысити и выспреныя правацъ за свагда добити може“ итд.

А у предговору читамо:

„Книжица ова, кою ти премила Младежи Србска, као подпори Србства из уердне желѣ на помоћь развитка ума и разпространенѣ знаня по данашнѣмъ станю и могућству момъ подносимъ, истина мало листій брои, но кадъ ю прилѣжно и съ позоромъ читала будешъ, видит'ћешъ, да є свакій листъ нѣнъ найспасителниномъ и найузвишениномъ наукомъ, каковомъ се данасъ изображена Европа, преимућствено просвѣштена Франція дичи, испунѣнъ: єръ ћешъ се изъ нѣ научити, съ каковымъ се выспренымъ мислима, мислено найдобродѣтелніи онай древности мужъ и Царъ Римскій Марко Аврелій занимао; изъ нѣ ћешъ по реду видити шта є добро, шта праведно, шта є добродѣтель, шта законъ, шта законодавство, шта потреба светска, шта ли ограниченѣ човека; изъ нѣ ћешъ се научити, на дознаню чега данасъ се найизображеніи умови непрестано труде, є ли у човеку воля слободна, научићешъ се душу философиомъ узвысити, разумъ усавршенствовати, волю добру, љубавь обштемъ поредку и обштемъ благу укрѣпити, научићешъ се испуненю дужности према Отечеству као войникъ, као Судия, као Поданикъ; према породици као супругъ, као отацъ као приятель, научићешъ се страсти угушавати и заблуђеня избѣгавати, утврдит'ћешъ постояно волю къ светой истини и правди, и научићешъ се, што ти је у свету нарочно и пре свега нуждно тѣлесна зла, бѣеду, несрећу, тугу и болю мужески трпити; изъ нѣ ћешъ видити шта є управо човекъ, изъ нѣ ћешъ се овымъ редкимъ добродѣтельима обучити: клевету и безчестиє одъ други наношено ладно-

крвно слушати; изъ ове мале а преполезне књижице научићешъ се далѣ: шта є право почитаніє према и добромнѣніє о коме, шта є похвала, шта є власть, шта животъ, шта смртъ, шта є мила слобода, научићешъ се съ малымъ быти задоволнимъ, о маломъ весело и спокойно живити. — Ево надеждо Србства, какву ће ти неоцѣниму науку мала књижица ова показати, читай ю прилѣжно и съ позоромъ не єданпутъ, но више и неизброимо путій, вѣруй ми, неће ти труд богато ненаплаћенъ остати; у срећи знаћешъ се њоме ограничити и као што треба уживати ю, а у несрећи, кадъ недрага судба надъ ком кивностъ изливати непрестане, цѣлително тѣшити и горчыну бѣде ублажавати, — изъ незрелогъ, но доста опитногъ искуства говоримъ Ти, коме є она такође свагда у свакомъ и радосномъ и тужномъ расположеню научителна была. „Ако цѣль моя, и изъ коє самъ се превода дѣлца овогъ латио, и изъ коє га ево помоћу добротвора и издаємъ, постигнута буде, ако се млади србски умови узвышенымъ философнымъ мислима у истомъ испунѣнымъ быти и унутрашнѣ задовольство моє съ никаквомъ свѣтскомъ наградомъ сравнити се неће моћи“ итд.

II.

Задржали смо се мало дуже приказујући први корак, прве мисли нашега покојника на јавности, и у облику како из је он у оно доба исказивао. Јер се природа и карактер појединца често познају какви ће бити још из раног детињства. Васпитање и настава могу много нарав угладити, добрим примером и околином припитомити, душевне моћи па и ум дубоко развити; но опет не могу све учинити и накнадити, ако природа у самом постању појединца није била обилата. У Димитрија Матића још од почетка јавно

се кренак наравствени карактер, који му је остао и после свију мена у умном и друштвеном развоју, као најјаснија жица његове душе, до краја живота.

Да бисмо се овом свечаном приликом боље сетили, каква су морална, друштвена и политичка начела омладини и народу српском проповедана пре четрдесет и више година у овој Матићевој књизи, добро ће бити да поменемо из ње нека значајна места Ево како се почиње:

„После двадесетогодишнѣгъ владаня, умр'о є у Бечу Марко Аврелій. У то є доба водио ратъ съ Нѣмцима. Тѣло му є было однешено у Римъ, посредъ суза, туге и обште жалости. Сенатъ се наодио предъ колима, коя су упокоєногъ носила. Народъ и воинство спроводили су га. Синъ Марка Аврелія слѣдовао є братньи. Споводъ є ишао лагано и у найвеќой тишини. На єданпутъ изаѣе єданъ старацъ пред сабраный народъ. Стасъ му є био высокъ, а ликъ честанъ. Сви га познаю: то є было Аполоній, Стоичный философъ, многоуважаємый у Риму, и више због своѓъ карактера, него збогъ своє старости почитованъ. Онъ є притяжавао све добродѣтелы, нѣговомъ сектомъ прописиване, а свр' тога было є учитель и приятель Марка Аврелия. Онъ приступи сандуку, тужно га погледа; и на єданпутъ подигне гласъ:

„Римляни, вы сте изгубили великог мужа, а я приятеля. Нисамь я овде стао да плачемъ надъ нѣговымъ пепеломъ; єръ тужити треба само надъ пепеломъ рѣавы ѣудій, кои су какво зло учинили, и немогу такво више загладити. Но за онымъ кои є био шестдесетъ година добродѣтелянъ, и кои є двадесетъ година непрестано човечеству полезанъ было, за онымъ кои за цѣлогъ живота свогъ ниє было никакомъ пороку оданъ и кои є на престолу безъ сваке слабости седио; за онимъ кои є био свагда добаръ, праведанъ, добродѣтелянъ, храбаръ, нашто плакати? Рим-

ляни, надгробно торжество мужа праведна єсть торжество добродѣтельи, коя се повраћа у царство надвышно.

„Прославимо овај дан нашимъ похвалама... А ты наслѣдниче и сине нѣговъ, почуй добродѣтельи и дѣла великогъ отца твогъ: ты ћешъ ступити на престолъ, ласкательство те очекива, да те разврати. Слободный гласъ, може бити, да ти се данасъ последный путъ дає чути. Отацъ твой, добро знашъ, нигда ме ниє хтео подло — понизно говореће слушати. Онъ є истину любио: ево истича се подиже, да му славу сплете. О, да оће временом и теби подобну прибавити.

„Обично свагда, кадъ се умршій похвалює, починѣ се одъ похвале нѣговы предака, као да свакій великій мужъ мора одъ сяйногъ порекла происходити... Пазимо Римляни, да неувредимо добродѣтель држанѣмъ, да є ньой нужно и сяйно порекло. Породица Цезарова дала вамъ є четири тирана єдно за другимъ, а Веспазианъ, кои вамъ є првый подигао (обновио) Царство, био є унукъ само єдногъ (простогъ) Центурија (¹).

„Благодаримо боговима, што Марко Аврелій ниє био йош од детиньства за престолъ одређен. В'ровно достоинство више є душа развратило, него што ій є облагороћенѣмъ узвисило... Повѣстница га є научила о людима судити: наука закона показала му є основъ држава. Онъ є разгледао сва законодавства и сравнио є међу собомъ законе свию народа... Умѣреность, уздржанѣ, благостъ, нѣжно приятельство, то су предмети које је он усмотрио, чимъ є колевку оставио. Шта реко? Онъ є отргнутъ био одъ Рима и двора. Нѣгови родительи плашили су се ту каквогъ несрећногъ догађая за нѣга. Та како би се у Риму, где се сви пороци са свију крајева света скупляю, могла душа изобразити, коя є имала быти строга и чиста? Би-ли могао у нѣму научити сяйность и великолѣпиє презирати.

¹ Официр Стоинаш, од прилике као сада поручник.

гди є раскошъ била вѣчъ и сиротиню развратила? Научити богаство презирати, гди є богаство мѣра чести? Постати човечанъ, гди свакій моћанъ слабиєгъ сможд̂ава? Быти наравственъ, гди є порокъ од свакогъ стида одузданъ...

„Іошъ ниє ни изъ детиньства изступио, кадъ се заносъ (ентузиязмъ) къ добродѣтельи у души нѣговой загревао. У своіой дванаестой години одао се найстрожиємъ начину живота; у петнайстой уступио є своіой єдиной сестри сва одъ отца заоставша му добра; у седамнайстой години быо є усинѣнъ одъ цара Антонина философа,... кои га є найвећой добродѣтели наставляо: крвъ людску штедити, законе до цветаюћег станя довести, Римъ умирити, цѣо светъ срећнымъ учинити... Ова су (наставленія) была довольна, да учине човека великимъ; но овай чрезвичайный мужъ морао є имати и карактеръ, кои га є одъ свию ваши царева одликовао, и таковымъ га обдарити само є єдна философия у станю. Римляни, смѣмъ ли хвалити философию у Риму, гди су философи толико путій осуђивани, одкуда су толико пута прогонявани были? Одавде смо, съ овы светы зидова мы прогоньавани бывали у пусте камените острове. Овде су кньиге наше пламеномъ трошене быле. Овде є крвь философа подъ анцарима губителя текла. Европа, Азия и Африка виђале су насъ прогнане и блудеће, прибѣжиште по пештерама дивльи животиня тражеће, или осуђене, окове међу убицама и разбойницима носеће. Шта дакле! философия є могла быти неприятель людскій и бичъ држава̂... Она є сушта наравственостъ народа и кралѣва, основана на природи и вѣчномъ поредку... Философия є на престолу за двадесетъ година срећу народа умножила. Она є, утирући сузе народима одбияла одъ ньи клевете тирана̂.

„Владатель вашъ.... увидио є, да є наука природе непостижима, зато є философию на прави своє односно и исте по ньой управляо. Изъ прве є разсматрао разне

секте кое су се око нѣга наодиле, и ону є одъ свию други одликовао, коя учи човека узвисити се надъ самимъ собомъ. Философия му є одкрила, тако рећи, новый свѣтъ, у коме веселѣ и туга изчезава, гди су се чувства и страсти све власти надъ душомъ лишиле; гди сиротиня, богатство, животъ, смрть ништа незначи, гди сама добродѣтель господствує. Римляни, философия вамъ є дала Катона и Брута, она ій є у средъ развалинâ слободе заштићавала . . . у ономъ безчастия времену єдина она обдржавала є достоинство човечиє природе. Она є учила човека живити, она га є учила умрети; и докъ є тиранство душе понижавало, она ій є подизала и узвышавала са вѣчомъ снагомъ и величиномъ. Духъ Марка Аврелия свагда є ньой оданъ было . . . Онъ є сматрао нѣговогъ живота онай данъ за найсрећній, у коме є чуо првый путь говоръ о Катону. Задржавао є у памети съ благодарностию имена оны, кои су га упознали са Брутомъ и Тразеомъ. Благодарио є боговима, што є могао читати и разумѣти основоположения (начела) Епиктетова“ . . .

Овде је беседник на гробу Марка Аврелија прочитао значајнија места из Разговора царевог са самим собом, а то су Исповест или Мисли његове о свету, о људској души и божијем духу, о дужностима и односима човека према друштву и природи, а нарочито о дужностима владаоца.

„Све оно, (говорио је цар философ), што због твой слабостій и погрѣшака той срећи (народа) буде недостаало, твоимъ ће се пороком називати. Ако се међу повѣренимъ ти народомъ и єдна капля сузе кою си ты уставити и убрисати могао, пролиє, ты си кривъ. Онда ће ти недостойномъ природа рећи: Я самъ ти повѣрила мою дѣцу, да із срећнимъ учинишъ; а шта си ты урадио? Зашто самъ слушао уздисає на земльи? Зашто су люди подизали руке мени, зар да имъ животъ пре времена скратимъ?

„Испитивао самъ тѣлесна зла: у овима нисамъ могао ништа друго докучити, осимъ неизбѣжимогъ дѣйства закона свѣта. За тимъ самъ хтѣо расуђивати о тузи и болести. Ноћь є била већъ далеко превалила; нужда сна морила ми є трепавице. Заспао самъ и уснио овай санъ: учинило ми се, као да самъ видио у єдной великой сѣници мложину сакупљѣныхъ людій, кои су сви имали на себи нешто величествено. Чинило ми се, као да се опоминѣмъ, да самъ често гледао њнове штатуе у Риму. Све самъ ій редомъ сматрао, кадъ на єданпутъ некій силный гласъ подъ сѣницомъ зазуи: Смртни, учите се трпити. У овомъ тренућу предъ єднымъ одъ ный видио самъ пламтећу ватру, у кою є онъ руку свою положио (Муције Сцевола). Другомъ одъ ный био є донешенъ отровъ, кои є онъ попио и у томъ се часу боговима пресѣлио (Сократ). Трећій є стаяо предъ поломлѣномъ штатуомъ Слободе; онъ є држао у єдной руци књигу, другомъ є узео мачъ, кога є оштри вр' гледао (Брут). Мало далѣ усмотрио самъ опетъ другогъ човека свегъ у крви огрезнута, но спокойна и много мирнія одъ нѣговогъ целата; я самъ му притрчао вичући: о Регуле, єси ли ты?... За тимъ самъ усмотрио Фабриция у спротиньи, Сципиона умирућа у изгнаню, Епиктета пишући у оковима, Сенеку и Тразеа са отвореним жилама, кои су мирно гледали текућу свою крвь. Окруженъ свимъ овимъ великимъ людима зле среће, проливао самъ сузе, чему су се они дивили. Єданъ одъ ный, то є био Като, приближио ми се и рекао: „Немой насъ жалити, но подражавай намъ, па се и ты научи побѣђивати болю... Расуђивао самъ о овомъ сну и рѣшио самъ се быти човекъ, трпити и чинити добро.

„Шта зар те смрть плаши! Ступай, умрѣти ниє ништа друго, него дѣло живота, и то єдно одъ найлакшй може быти. Смрть є край борбе; она є тренуће, у коме

бы могао рећи: ево єдномъ, садъ є добродѣтель моя... Разумъ ме чини моћнымъ, а чувства сачиняваю мою слабость. Оно є разумъ кои ме уздиже до мысленогъ (идеалногъ) поредка и општетъ добра... Зауздаћу я моє страсти и ону одъ свию другй найгнуснию, єръ намъ се она као найслаћа допада, а то є любавь къ увеселѣнию и раскоши. Живот ниє ништа друго, него борба, борити се дакле валя безъ престанка. Избегаватћу раскошь, єръ она ослаблява душу... Живитћу о маломъ као да бы было спромашанъ... Не, Марко Аврелій, ты нећешъ быти лишенъ свию увеселѣния; Богъ є теби оставио найусхитителнія и найчистия... тужне тѣшити, несреће блажити, теготе народу олакшавати, двеста народа срећнымъ учинити... О Боже, ты ниси саздао владателѣ, да буду угнѣтательи, нити народ, да буде угнѣтенъ, учини, да Марко Аврелій пре умре, него што престане быти праведньимъ.“

Наводећи на послетку, примере који су сведочили о великом владалачком уму и о милостивом срцу цара — философа, наставља говорник овако:

„Починѣмъ од слободе, Римляни, єрбо є слобода прво право човека: право неповиновати се никомъ другомъ него законима, и неплашити се никога другог него ньй. Тешко робу, кои се плаши нѣно (слободе) име изрећи! Тешко земльи, у коіой бы произносъ исте, (речь слобода) био порокъ. Тако є было подъ вашимъ тиранима... Марко Аврелій, пенюћи се на престолъ, познао є ово свето право. Онъ снабдѣвенъ своимъ властю деспотизма одрекао се є исте своєвольно. Да не бы могао свою власть злоупотреблявати, онъ ю є посве ограничио... Онъ є бранио вашу слободу противъ себе самогъ; онъ ю є хранио противу свию оны кои су престолъ окруживали...

„Нетда су Римъ и цѣло царство были жертва разбойничества; самовласне конфишкациє, мрска граблѣня, су-

етна и безгранична расточения (расипаня), насилия безъ престанка породице у очаянѣ доводила, народъ измождавала, сиротиню јошъ већма осиромашавала и прогутавала скоро сва богаства државе... Он є нама іошъ много већій примѣрь свога великодушіня оставио. Налазећи се међу неприятельима и удрученимъ народима онъ є узео данак на себе, кои вы не би могли никако измирити, да не паднете у найвећу сиротиню. Запитамъ, камо благо за вођенѣ рата? Ето, одговорио є, показуюћи покућство свога двора. Оломите ове дуваре, носите ове штатуе, ова портрета, ове златне судове на явно мѣсто, нека се све у име државе прода, некъ ова мнима украшения на обрану отечества послуже. Я самъ се овоме дивио. Онъ ми се окрене и рекне! Аполоніє, ты се овоме као и простъ народъ чудишъ! Заръ бы требало, да се у мѣсто овогъ златногъ посуђа прода рана сиротинѣ и пшеница, коя рâни ньину дѣцу? Приятелю, може быти да су ова блага стала суза двадесетъ народа: ова продая сада быће слабо покаяние рѣавы дѣла човечеству нанешены.“

„Природа, свагда добродатна створила є суштества єднака и слободна, а тиранство дошло, па ій начинило слабымя и несрећныма, те једанъ малый брой овлада са свима... Под владомъ Марка Авреля осветила се є философиє обидама чинѣнымъ роду човечиємъ. Нѣгова доброта ниє другчиє сматрала све редове државе, него као многобройно друштво браће, родителя и приятеля. Подъ ньимъ найпростіє име ниє было исключено ни одъ терета ни одъ достоинства државе. Руке коє су управляле раоникъ плуга могле су подъ ньимъ и царскомъ гардомъ управляти.“

На завршетку поменуо је беседник, како је једном храбри Пертинакс био окривљен за велеиздајство, но оправдан, па га је сâм цар молио за опроштај, што се то десило, а поставио га је скоро за сенатора и консула. У

другом случају приликом велике побуне неких области у Азији цар је сам тамо отишао и стишао буну. Па кад су му предали похватана писма и имена главних коловођа, он је бацио све то у ватру, не читавши, но праштајући великодушно и предајући све забораву.

Ето, каква је начела и какве велике примере Димитрије Матић још у првим огледима свога књижевног рада приказивао српској омладини пре готово пола века. На жалост, код нас је ова књижица застарела и ретко се у чијим рукама налази, и ако је пуна златних зрна из класичне историје и моралне стоичке философије ([1]). Знаменити писац историје извора Хришћанства, Ернест Ренан, у седмој књизи овога свога чувеног дела, под насловом: Марко Аврелије и свршетак Старога Света, описао је живот, мисли и дела великог римског цара философа, у тако живим сликама, да би се могло помислити, да је у историским догађајима које славни писац онако дубоко, верно и лако црта, помешан где што поетски накит његове јаке уобразиље. То му је једном ранијом приликом, кад је у 1879 години примљен за члана Француске Академије, пребацио г. Мезијер, као одређени беседник у свечаној седници поздрављајући га поводом његове друге књиге Историје Хришћанства, у којој Ренан описујући живот и дела св. Павла износи верну слику великог апостола. Ренан се смешио на замерке свога старијег друга академичара који је много јачи у грчким и римским старинама, него у историји религија и у историји источних народа старог века. Критика је доказала да је Ренан имао право. Биће занимљиво, да прикажемо два и три места из његовог

---

[1]) Матић је доцније штампао у другом скраћеном и поправљеном издању свој превод Марка Аврелија.

Марка Аврелија, те да се види, како је наш покојни Матић још као младић и ђак српског Лицеја у Крагујевцу, умео да из богате немачке и француске литературе бира за своје студије и за преводе на српски онакве списе и дела која ће своју књижевну вредност и своју класичку лепоту вековима сачувати.

Цар Антонин, вели Ренан, остао би у спомену људском најбољи цар, од како је света, да није усинио и својим наследником прогласио Марка Аврелија, који му је био раван добротом душе и скромношћу, а у ове особине унео је још дух и чâри којима спомен и слика оваких људи живе вечито у људском роду. Прост, мио, благе веселе душе, Антонин бејаше философ готово и не знајући. Марко Аврелије био је философ дивне нарави и искрености, но намерно с размишљањем. У неком погледу Антонин је био већи, јер га његова доброта није никад навела да учини погрешке, и није га мучила као његовог посинка немирна душа, која се сатирала непрестано у борби са самом собом и са светом, тражећи идеале, којима није места на земљи.

Но Ренан би могао одмах у почетку још додати, да је Антонин био и срећнији од Марка Аврелија, што је после себе оставио на престолу римском још већег философа и већег владаоца, кога није родио, но само усинио и васпитао. А Марко Аврелије чудноватом игром природе и слабошћу свог срца оставио је после себе на престолу сина звера и будалу, који је између свију повластица круне и суверенске силе највише волео да врши освету, отмичарство, клање и убијање; а од личних људских и римских особина онога времена волео је и да буде друг и саучесник гладијаторске игре и борбе са зверовима, мешајући се и сâм сваки дан с последњим људима ове врсте

тако, да је свет почео сумњати, да ли је он доиста син онако врсна цара философа.

Даље, Марко Аврелије има ту заслугу што нам је описао живот свога честитог поочима Антонина, хтевши у скромности и захвалном осећању свом да нацрта слику владаоца философа још бољег, него што је он, Марко, био. Марко Аврелије остварује Платонов идеал у свету. Он и нехотично спрема пут Константину и хришћанству. За његове владе философи и не знајући врше другим путем ону исту мисију, коју и хришћанска проповедници, само што ови утичу више на срце људско, а философи на ум и дух.

Па и при свем том Марко Аврелије у својим белешкама сâм вели, да се Платонова држава не може остварити, и пред смрт своју признаје, да стоји усамљен на измаку живота, као индиски Буда пред Нирваном, слутећи да га народ његов доиста поштује и жали, но и да ће се у неком смислу обрадовати, што ће му се скинути с врата такав досадни светац, цар философ и педагог, који није марио ни за шта друго овог света, осим за празне и ладне сенке стојичких врлина и дужности.

А како ли би му на самртном часу још било, да је могао у својој благој души предвиђати, какве ће ужасе и понижења донети римском народу и држави влада његовог грозног сина Комода и других тирана, који су за њим дошли и пропаст царству убрзали? То је најјаснији доказ, да поједини ма како велики и племенити људи и на самом престолу не могу много урадити за напредак и преображај људског друштва, ако нема других погодних прилика, ако нема у самом народу спремљеног земљишта за боље установе и за дубље реформе. А ако су ови слојеви народа заражени отровом раскоши, лењости, подлости и неправедне тековине; ако су нестале све врлине витештва и патриотизма, којима се стварају државе и напредују

народи: ту већ не помажу много ни философи на престолу. Марко Аврелије и његови славни претходници само су уздржали Рим од пропасти за двеста година, док се не сталожише нови народни елементи из других североисточних и западних племена, и док се не нађоше облици за нове духовне путове јевропском свету. Но нису могли отклонити, да Рим, господар света, не постане скоро плен небројеним варварима и област нове ђерманске царевине, важна још само са својим класичким споменицима, својим црквено-хришћанским предањима и установом папства.

III.

Да наставимо о животу и делима покојног Димитрија Матића, по његовим белешкама и списима.

„Од повратка из емиграције, сам вели, до Августа 1845 године живео сам као правозаступник. Жудан науке и даљег усавршавања одем у Берлин на тамошње свеучилиште, добив од државе српске помоћи, да се спремим за професора нашега Лицеја.

„И у Берлину и у Хајделбергу прошло ми је време врло брзо у непрестаном раду и посећивању универзитетских предавања до лета 1848 године. По 6 до 8 часова ишао сам дневно у школу. Што ми је преко тога остајало времена, употребљавао сам га на читање у библиотеци и код куће. Добар пријатељски предусретај универзитетских професора особито Мишеља, Габлера, Ридла, Бернера у Берлину, а Вангерова, Митермајера и још неких у Хајделбергу остаће ми свагда драг спомен. И на универзитету и приватно код професора походио сам у Берлину диспутације и колоквије научне. Философијом сам се нарочито врло радо бавио, учио сам је с великом вољом и добио сам из ње ступањ докторски.

„С јесени у 1847 години одем из Хајделберга за време великог одмора у Швајцарску. Од Базела до Била путовао сам пешице, невајући. Отуда језерима дошао сам у Најшател. Ту сам се мало задржао, те отпутујем у Женеву и ступим у један пансионат ради француског језика. Швајцарска ми се још од онда омилела. Кад сам год имао времена и средства, путовао сам радо у ту лепу земљу. У 1848 години одем из Хајделберга у Париз, желећи да се упознам ближе с француским језиком и тамошњим установама.

„А кад букне устанак српског народа против силе мађарске, желећи да том приликом покушамо ослобођење и уједињење васцелог српског народа, ја похитам у наше крајеве. У Сремским Карловцима на скупштини изберу ме за члана Одбора народног, који је тада проглашеном Војводовином српском управљао.

„Нигда не могу заборавити оно одушевљење, које је народ српски, после онаког дугог страног притиска показао, не жалећи ни крви ни имања за драго ослобођење. Не могу а да се не сетим овде, колико сам био тронут, кад сам се у то доба први пут десио са нашим сељацима . . . . Ја се нисам могао начудити, како да онако дуго робовање није свет тај равнодушним учинило према узвишеном благу људског слободног живота . . . Подизали су ме на рукама и тражили да продужим говор, што сам драгом душом и чинио. Још ништа за устанак није било спремљено ни утврђено. Млади Срби ишли су као апостоли по народу у свим крајевима . . . Многи српски синови стекли су још од тада лепо име међу браћом . . . Велика мисао удружења „Омладине српске“ ускрсла је за ослобођење Српства . . . „Устај, устај, Србине, устај на оружје“ — орило се на све стране српске. И није глас остао без одзива . . .

„Не бих могао набројати она дивна пожртвовања, што показа тада народ српски у Војводовини, па и у Ср-

бији помажући браћи својој да се ослободе. Но патријарх српски и околина владајућа око њега није се свесрдно латила, да се устанком онако славним у почетку постигне ослобођење од туђина. Народ је у Војводовини црквену главу сматрао и за политичког вођу, и имао је пуну веру у њега да ће искрено радити. На жалост, било старост патријара Рајачића, или неке друге прилике водиле су, не да се крвљу народном народ српски са свим ослободи и у српску државу дође, него да се Мађара опрости, а за Аустрију и њен опстанак да се онолике жртве подносе. Сва млађа странка ишла је и борила се за потпуно ослобођење . . . Бан Јелачић радио је договорно с патријархом Рајачићем. Обојица су били доиста пријатељи свог народа. Али ишли су на то, да бију Мађаре у корист Аустрије, мислећи да ће аустриска влада после дати српско-хрватском народу ујемчена права . . . Најблаже судећи морамо овако сматрати, јер сва одговорност што излазак устанка не дође до жељена успеха, пада на њих, који жртвоваше крв Срба и Хрвата за туђе циљи. Историја ће свој суд о томе изрећи и свачије дело обелоданити . . .“

Даље у својим белешкама Матић помиње виђеније млађе Србе из Војводовине, који су пером и беседом храбрили и подизали народ на оружје, међу њима особито Илију Захаријевића, тадањег директора гимназије Београдске, и Светозара Милетића, хвали јунаштво двојице простих сељака, браће Пивничана, који 3 маја ударише голим шакама и батинама на мађарске батерије, кад ове изненада с војском из Варадина грунуше преко брда на Карловце да растерају Народну Скупштину и Главни Одбор. Том приликом одликовао се и Матићев брат Стеван са сабљом у руци, а браћа Пивничани погинуше, но мађарска војска мораде се повући натраг у град. Било би занимљиво изнети из бележака, како је Матић био изабран за члана

Главног народног Одбора у административно одељење, како је писао од стране Одбора прокламацију српском народу, како је овлашћен Главним Одбором пшао још с једним чланом у Загреб да уговара с баном хрватским савез за одбрану противу Мађара. На више места у белешкама наглашује Матић несрећу, што је одушевљење, поверење, крв и толико благо народно проиграно и упропашћено у овој борби за туђе интересе, наводи из писма министра Аврама Петронијевића и председника Савета Стевана Стевановића (Тенке) ђенералу Стратимировићу, како је и влада кнежевине Србије с намером радила и слала војску српску преко Дунава, да брани целокупност аустриске царевине. Матић чешће жали, што се Срби и Хрвати не могу с Мађарима да погоде, те да у савезу утврде своја права и слободу. Ове белешке Матићеве и ако су доцније летимице писане, могу послужити временом за његову опширнију биографију, а има ће вредности и као податци за историју. Не можемо се с њима растати а да не поменемо редак у историји тренутак, кад је народна скупштина у Карловцима 1 и 2 маја прогласила права српског народа и српску Војводовину са самоуправном народном владом, и изабрала војводу и патријарха српског.

„Митрополит Рајачић отворио је скупштину кратком али језгровитом беседом, која је свакога присутног ганула, и нареди придворном ђакону Грујићу, да отвори старе повеље и дипломе, којима се одређују и ујемчавају права српског народа у Угарској. Свет прво упита: А где је то до сад било, те се није износило и вршило? Ђакон чита и тумачи онај део, који говори о српском војводи и војводовини. Сакупљени народ у глас повикну: хоћемо српску војводовину и војводу. Дивно је било гледати. Шајкаши и граничари подигоше своје оружје у вис, а Србијанци ханџаре, са усклицима: Одмах сад да се бира војвода.

Патријарх није одуговлачио, него одмах предложи скупштини и многобројном сакупљеном народу више имена српских одличних људи, ђенерала у пензији и других. Кад се спомену име Стевана Шупљикца, који беше тада у Италији на бојном бољу, заори од свуда глас: Тога хоћемо! Радост је била неописана. Звона зазвоне са саборне цркве. Истурише се барјаци, с којима је патријарх Арсеније Чарнојевић из Србије са 40 хиљада породица услед уговора прешао у Угарску, и сва скупштина једним гласом запоја: Сей день егоже сотвори господъ, возрадуємъ ся и возвеселимъ ся въ нь.

„Путујући по свету, вели Матић, ја сам видео доста скупштинâ и митингâ; но чини ми се, нигде нисам нашао овог одушевљења“ (као на мајској скупштини 1848 год. у Карловцима).

После тога Матић се врати у Србију, где је добио катедру грађанског и државног права. Што се тако скоро уклонио из Карловачког одбора и од народног покрета, било је с тога, што се патријарх почео окружавати аустриским људима и ђенералима, те и цела ствар устанка дође у њихове руке. У писму, које министар Аврам Петронијевић и председник Државног Савета Стеф. Стефановић (Тенка) послаше (у септембру 1848) ђенералу Стратимировићу, стоји између осталога изреком: Да је Србија оностранским Србима само за то толико помагала, што су се они у ову борбу упустили за целокупност аустриског царста, и да узбију мађарске претензије, које се простиру и на суседне провинције отоманског царства, па и на Србију.

Из разних догађаја и политичких мена тога времена вредно је сетити се, како је хрватска депутација одређена од стране хрватског бана и сабора, дошла у Београд, да утврди уговор са српском владом о заједничким политичким намерама и војним операцијама у Угарској. У депутацији

бејаху Људевит Гај и Иван Кукуљевић. Великошколска омладина одушевљено је предусретала ову одабрану браћу из Загреба, гледајући у њима живу залогу скорога југословенског савеза. Једнога дана у јуну већина омладине би позвана у кућу војводе Томе Вучића на Калемегдану где се са хрватским посланицима беху искупили: митрополит Петар, чланови Државног Савета, професори и још неколико важнијих људи из Београда. Ђаци бише љубазно дочекани на овом одличном збору. Топле речи и лепе мисли и жеље измењаше се са хрватском браћом. А великаши српски препоручиваху омладини само мудрост и достојно понашање. С балкона Вучићеве куће Раја Дамјановић гласно викну ђацима: „само мудро и разборито“! А један виђенији члан омладине одговори: „према духу времена.“

У дружењу и у живој заједници идеја и националних тежења с одабраним људими и најобразованијим синовима народа академиска омладина у Београду изиђе на леп и знатан углед. Њена старија браћа, која се вратише са страних универзитета, бејаху јој саветом, књигама и топлим симпатијама на руци, па се и на састанцима омладинског књижевног друштва често јављаху, а међу њима знатнији и омладини школској најближи били су: Димитрије Матић, Коста Цукић, Јован Илић, Љубомир Ненадовић и још неки. Између образованих Срба који нису на страни учили а тежњама својим свагда уз народ и омладину стојали, био је особито виђен и омиљен стојичког карактера Србин Андреја Стаменковић, који рано премину, а живот му онако верно описа његов млађи друг и пријатељ Јеврем Грујић.

У таквим приликама и у таквом духу академиска омладина, и по што јој многи старији чланови у 1849 години одоше на страну ради студија на западним универзитетима, задоби толику важност и утицај, да о годишњем главном збору Дружине младежи српске о Видову

дне 1850 год. бејаху присутни и митрополит Петар, и председник Државног Савета Стојан Симић, па и један приватан изасланик турског паше из града. Све простране собе београдске читаонице, где се збор држао, беху пуне одабраног света. Том приликом одјекну с говорнице глас једнога старијег члана, који у дужем говору претресаше вечито старо и вечито ново за српски народ питање: хоћемо ли, можемо ли и смемо ли на Косово? А други један млађи члан у беседи одбијаше од омладине потварања превратног значаја и разлагаше важну просветну тему: Да ли се можемо скоро надати јачем успеху наше академиске наставе на широј основи, кад државна влада слабо обраћа пажњу на развијање те наставе и на проналажење путова и средстава којима се она снажи, и кад прима и награђује у служби државној подједнако, а често и боље оне који нису много учили, само ако су јој у другом смислу по личној преданости угодни. Ова питања на жалост, и сада још нису у нас застарела.

После овога догађаја Дружина младежи српске буде наредбом више власти укинута, а професори о којима се знало да имају јачег утицаја на омладину, а то су били Матић и Цукић добише други положај у канцеларијама централне управе. Ово уклањање млађих професора од великошколске омладине било је међу ђацима повод великом незадовољству и немиру, те се у јесен те године и предавања за неко време обуставише. О том има помена и у Матићевим белешкама, где се у кратко говори и о слободном академиском предавању, које се од 1848 године у нас увело и на приличној висини одржавало. Матић говорећи о свом утицају које је имао с катедре и којим се у великој мери користио, упућујући омладину не само као професор но и као старији брат и пријатељ на одржање реда и поштовање закона, чиме се и слободи опстанак

осигурава, помиње са захвалношћу име старог саветника и привременог попечитеља просвете, Лазара Арсенијевића, (Баталаке) који је млађе одабраније учене људе радо око себе прикупљао и њиховим саветима служио се (1)-

„Мени су оштим средствима, вели Матић припомогли, да се спремим за професора. То се сад и догодило, и то у време кад је слобода свуда била проглашена и кад је професор могао своја предавања не само слободно но и јавно држати . . . Пре уласка у сами предмет разлагао сам у више предавања „историјски развитак начелâ права, морала и државе.“ Код нас донде није било тог обичаја. Слушаоци су увођени у науку без историје науке . . .

„Три године био сам професор у Лицеју и предавао сам Грађански Законик са Поступком и Јавно право Србије. Своја сам предавања увек најпре написао. Књигâ школских било је тада још веома мало, особито за више науке. Ја сам израдио Објашњење грађанског законика и Умно државно право, и Јавно право Србије. Мој рад прегледала је и одобрила Школска комисија, и то је штампано у више свезака у 1850 и 1851 години. Њива беше неурађена. Скоро прве бразде беху тада повучене . . . Знам да ту има манâ и недостатака, и језик је још недотеран био . . . По свршетку треће године професоровања у Лицеју преместе ме у Апелацију за секретара . . . Само кратко време остао сам у апелационом суду. У јесен 1851 преместише ме за секретара министарства иностраних дела. У том времену, по одлуци школске комисије којој сам био члан, превео сам за наше школе малу Маштатову француску граматику. У 1855 години за трајања Кримског рата постанем начелник у министарству иностраних дела.

(1) Па и саме одабраније ђаке из Лицеја Баталака је кад што себи призивао, да их позна, похвали и на рад охрабри.

„За време те војне Србија је била у критичном положају. Савезне државе против Русије наваљивале су јако да и Србију увуку у ту војну, а тадашња влада српска знала је да то не може бити по расположењу народа српског према Русији. А Русија опет, којој је Неселроде био канцелар, некако је пре Кримске војне увек повлађивала аустриском држању у Србији. Шта више, и пред сами прелазак Аустрије на страну савезника Неселроде управио је једно писмо на тадашњег кнеза српског, у коме вели, да и Русија дели оне исте видове (има исти поглед) као и Аустрија. Кад се пак Аустрија огласи већ против Русије и поче Србији претити прикупљањем велике војске око њених граница, онда и Руси видеше, да су грешили у својој политици, а обавештавали су српску владу баш противно ономе, што су јој пре препоручивали“ итд.

У Матићевим белешкама има кратких но занимљивих података о спремању Србије онога доба на одбрану, ако би Аустрија по договору са западним силама хтела да заузме Србију. Аустриска војска била је у знатном броју прикупљена на граници српској и већ се понтонски мост спремао да буде готов да та војска преко Саве пређе. На то се у Србији почела нагло уређивати и спремати народна војска, по окрузима и по главним командама. Каква патриотска радост и поуздање обузимаху тада народ, старешине и омладину, кад се после тако дугог времена од нашег устанка и ослобођења почеше у целој земљи прикупљати и вежбати у четама и пуковима сељаци и грађани српски, па и у већим масама држати маневре с паљбом, могу знати и осећати они, који су били сведоци оног покрета и одушевљења. Ја сам као млад професор у Шапцу гледао такву једну већу маневру, којом су управљали командант саветник државни (Гаја Јеремић) и окружни начелник (Вучковић) са неколико изучених официра. Том приликом било

је искупљено доста одабраног света и гостију из Срема и из Босне; сузе радости и народног поноса виделе су се на лицу многих између ових гостију.

Српска влада обратила се Порти као сизереној сили нарочитом представком због прикупљања аустриске војске на граници. Ово је Аустрију још већма немило дирнуло. Кад је скоро за тим ерцхерцог Албрехт као врховни команданат у пратњи ђенерала Хеса обилазио по граници распоређену војску и на том путу дошао у Земун, влада српска одреди нарочита два изасланика (један је био Матић,) да поздраве високог аустриског команданта. Српски изасланици били су немило примљени; но барон Хес дао им је објашњења, која су њих и владу у неколико умирила. После тога скоро и аустриска војска повукла се с границе. Ови као и ранији и познији догађаји из најновије историје Србије описани су живо од г. Нила Попова, а у познатом низу чланака од г. Јована Ристића, у Гласнику Српскога Ученог Друштва и засебно.

После тога Матић буде премештен у административно одељење попечитељства иностраних дела, где је остао до јесени 1858 године, а тада га поставе за члана касационог суда. Исте године у лето био је од стране владе одређен да заједно с Димитријем Црнобарцем, попечитељем правосудства и просвете пропутују по Немачкој, Француској и Швајцарској, и проуче тамошња уређења поступка у грађанским споровима, те да се и за Србију изради нов закон о том поступку на основи усмености и јавности. С великом радошћу примио се Матић овога задатка и на путу по Јевропи умножио своје знање и поновио своје везе и познанства с многим немачким професорима, нарочито с Митермајером, Бернером и Мишељем. С овим последњим остао је дуго у дописивању. Кад се вратио у Београд, састављена је комисија да изради предлог закона

о поступку; у тој комисији и он је био одређен за члана и израдио је предлог за тако названо кратко суђење. У то се сазове и велика Св. Андрејска Скупштина 30 новембра 1858 године.

IV

Овим се завршује један знатан део живота нашега покојника, обележен обилатим радом најпре у народном покрету угарских Срба, а за тим на катедри, у школској научној књижевности, у судовима, у комисијама и на вишим управним местима. Свуда где год га је дужност и државна потреба позивала, свуда га видимо вредна без умора, савесна до краја, учена и подобна за најозбиљније задатке по својој струци, и свагда одушевљена чистим родољубивим тежњама. Но он се већ дотле појавио и као угледан члан овог Ученог Друштва, „Друштва Српске Словесности“, у коме га од 1850 године видимо заједно са Костом Цукићем, како предлажу реформу, да се Друштво подели по струкама на одсеке, и да своје састанке редовно и чешће држи.

Што се тиче питања о вредности његовог ранијег рада на школској научној књижевности, о томе он сâм у својим белешкама скромно говори. И сама пренатљеност и множина радова у овога младога ма како спремна и даровита професора морале су сметати унутрашњој једрини и научној висини. За три године поред непрекидних лекција на катедри израдио је Матић „Објашњење грађанског законика“; даље још „Начела умног државног права“ и „Јавно право Књажества Србије, и за то време имао је одмора и времена за опширнији књижевни рад само о школским феријама. Тек се годину две јавио на катедри, а већ се јављају целе књиге тако

пространих правних грана као што су грађанско и државно право. И у томе се потврђује она црта његова карактера: да што пре изврши своју дужност и да се огради од прекора, ма да брзина у умним пословима не помаже, но одмаже једрини и научној темељитости.

У осталом не треба превиђати стање и правац научних истраживања онога времена особито у социјалним гранама, а и тежак положај српског академиског професора у Београду под владом патријархалних министара (попечитеља) и саветника, који су желели напретка и слободе својој земљи, и научног образовања својој омладини; но презали су од сваког јачег политичког ветра споља и изнутра, презали су од Турске, презали од Аустрије, презали од Русије као и од осталих великих сила, па и од Обреновића. Реакција од 1849 и 1850 овладав Јевропом после угушења народног покрета у Италији, Немачкој, Аустрији и Угарској није ни мало годила слободном полету умног и научног рада на школској литератури у малој и слабој Србији под турским градовима и под владом олигархиског устава дарованог Србији у Цариграду. Но и поред тога поменути радови Димитрија Матића уз доста површности имају много врлина и попуњавају онога времена похвално велику потребу у научној правној настави. Значајно је, да ни једно од ових дела није више прештампано.

„Објашњење Грађанског Законика“ израђено је најбрже и носи на себи обележје летимичних предавања. — „Начела умног државног права“ израђена су по хајделбершком професору Хајнриху Ценфлу, као човеку „сталном и умереном“, како вели сам писац, а нешто и по Ротеку, а наша школска комисија „нешто је изоставила а за нешто приметила“, те је прерађено. Писац даље у предговару каже: „У овом дјелцу, осим што је гди гди

на дотичном мјесту у неким примједбама сравненія ради казано, како је у којој држави, разложени су чисто научни основи државног права; ту није реч о положителном праву, које у држави као обвезателно важи, већ је само развитак те науке у кратко показан“ и т. д.

Нема сумње да је ова Матићева књига први озбиљан рад на овој грани државних наука у Србству. У историјском прегледу развитка идеје о државном праву, и у поређењу разних система државних облика и владавина, даље, у разликама између стварних („вештаствених“) и формалних („образних“) народних права, у појмовима о суверенству државном, о органима и гарантијама народног суверенства и представништва има у овој књизи дефиниција̂ које су застареле и носе на себи обележје ранијих философских и правних теорија у немачких научника из прве половине овога века, када се устави са представничким системом на јевропском континенту тек појавише. Нашем писцу тога доба бејаху још слабо познате најновије научне методе индуктивног правца, покренуте и на основи поступног развитка у физичким и друштвеним појавима потврђене неколицином великих инглеских и француских философа позитивне школе, која изводи постање и развитак света као и друштвених и државних облика па и моралних идеја из простих природних закона. Дела знаменитог француског научника Огиста Конта, била су готово још непозната и у самој његовој отаџбини. Тек Стјуарту Миљу и Литреу пође за руком, да у пуној светлости прикажу свету дубоке истине, пронађене смелим духом скромнога и заборављеног француског философа, који објашњаваше историјски развитак народа̂ и држава̂ развитком и појавама физичког живота. А плодне идеје из социолошке науке чувеног инглеског философа Херберта Спенсера тек се тада помаљаху на књижевном и политич-

ком хоризонту јевропскога света. Још је требало неколико десетина година, па да у јевропских (и немачких) философа освоји мисао о природној класификацији наука, на супрот ранијим теолошким и метафизичким теоријама, те да се дође до уверења, да је наука о животу (биологија) основа науци о људском друштву, о народу и држави (социологија). Још је требало да прође готово четврт века, па да се објави и призна нова велика мисао позитивне философије, по којој се развитак душевних моћи и умних особина (психологија) не може разумети без знања физиологије, па тако ни историјски живот народа и развитак држава објаснити без знања природних наука и природних закона, којима се основе и узајамни односи налазе у вечитим силама вселене, а ове се јављају и потврђују најбоље животним начелом Дарвинове еволуционе теорије поступнога развитка, од најмањих и најпростијих животних облика и зачетака до највиших и најсавршенијих.

И сâм назив Умно државно право неподесан је и застарео на обележеном делу покојног Матића. Новија наука зна за државно и уставно право, међународно, јавно и приватно право, и за историју и философију права, које су тек делови опште науке о друштву (социологија). При свем том не може се порећи, да је наш покојник у горњем свом делу дао школској омладини и српској публици онога доба први пут толико лепих и драгоцених зрна из нове слабо обрађене градине социјалних знања, да је то доиста служило његовом имену на част а његовој отаџбини на корист. Тако, свагда ће остати лепе и истините мисли, које је покојник у овој књизи о науци државног права исказао на пр. у чланку о поступном развијању овога права, где вели, да се „ова наука имала и после реформације борити, с једне стране против фанатизма, који је њу претеривањем подозрителном учинио, а

с друге стране против деспотизма, који је њена и најчистија начела као злочинство осуђивао.“ Означујући време од француске револуције говори даље писац: „Умна начела државног права продрла су у народ и ту се добро укоренила; наука је даље напредовала. Но они којима је назадак на срцу лежао, који су се сваког, духу времена сходног напредка грозили, мрзили су и оне народне покрете с којима је напредак изборен, па и науку о којој су мислили, да је пород револуцијâ; — но погрешно су судили, јер су покрети оних народа проузроковани грдним удручењем народа од стране власникâ. Средњи век са оним његовим грозама није се могао вратити . . . Још треба да се начела ове науке разгранају, да више у живот пређу; премда ће наравно и препонâ бити . . . као што је и списатељâ било који су благородним тежњама одушевљени ову науку напретку водили; а било их је и има их данас такових, који или као ограничени умови или због својих назадњачких тежња, као ниска оруђа иду на то, да се прави осветљен умни пут остави и мрачном странпутицом пође, али свакоме поштеном милија је светлост од таме“..

Тако и о гарантијама за уставна народна и лична права наш писац држи се доста напредног слободоумног правца. Сва ова права, вели, треба да се у Уставу јасно утврде. У питању о саставу представничког или законодавног тела и о изборном праву противан је ограничењу по плаћању порезе (цензус) до извесне мере, особито у оним земљама, где има највише људи средњег стања. Помињући оно мишљење неких политичких писаца, који тврде да је онај који има много изгубити, мање склон покретима и бунама, него онај који нема ништа или има мало да изгуби, вели, да не треба ни то превидети, да наученост, отачаствољубље и поштен карактер који се подмитити не да, не зависе од богатства.

Још је за оно доба врло значајно, што Матић одлучно брани начело, да се и државни чиновници могу бирати у народно представништво, да не би народ сâм себе лишио садејства паметних и учених људи. А осим тога, вели, да ли ће се званичник за посланика бирати, зависи од тога, има ли он јавног поверења; па не треба чинити оно ограничење, тим више, што врлина посланика зависи поглавито од његових личних особина и од његов карактера. Тако исто доста су у њега напредне и лепо но врло кратко обележене мисли о народу и народности, о народној свести, народној философији и т. д. — Но нису овако слободоумне мисли у нашег покојника исказане у неким другим одељцима ове књиге, на пр. у питању, на чему се оснива уставна држава где вели, да су с правом државне власти нераздвојно скопчане неке (зар само неке?) дужности; или, да се наука о државном праву много унапредила владом Фридриха Великог и цара Јосифа II. Види се да је Хеглова магловита метафизичка дефиниција државне мисли и државног задатка извесно највише утицала на нашега писца, но исто тако и новије демократске идеје хватале су у његовом духу корена.

Његова књига, Јавно право Књажества Србије попунила је онога времена веома осетну потребу у школи и у литератури. Влада му је била на руци, те је прикупио и уредио изворе, и државна и међународна акта на којима се оснива политичко биће нове кнежевине Србије. Држећи се препоруке попечитељства, као што сâм вели, да сваки професор има своје научне предмете за печатњу спремити, он је и Умно државно право (теорија државног права) и Јавно право Србије поднео попечитељству и комисији, но најпре је ово друго штампано. Он се старао, да „ова акта у ред доведе и где је нужно објасни, . . . но у веће претресе није се могао пу-

штати. Свест и понос народни, вели у предговору, узвисиће се, кад свак помисли, како је било у Србији у почетку овог столећа, а како је сада.“ У уводу дао је кратак преглед историје првог и другог устанка, где на завршетку значајно каже о пропасти српској у 1813 години:

„Карађорђа су по наговору проклетих за Србију људи одвратили од војевања против Турака . . . Тај несрећни прелазак вождов упропастио је војску и народ . . . Тако жалосно свршио се онај славни устанак српски, којим се Србија од 1804 године старој слави и величини приближавала . . . Од сад је она на ново најцрње удручена била, док јој зора ослобођења на ново свитати није почела од Цветй 1815 године под владом Милоша Обреновића“ . . .

Приликом објашњења главнијих одредаба Устава и разних Хатишерифа о правима Србије писац је чешће у слободном и патриотском правцу напомињао недостатке и незгоде, које су проистицале из таквог стања државне потчињености, у ком се налазила Србија. (Имре Ткалац написао је доцније опширније и темељније дело о државном праву Србије за јевропску публику, под насловом „Das Staatsrecht Serbiens“).

V

Тек смо један мањи део јавног живота нашега покојног друга летимице прегледали, а већ се морамо у овој свечаној прилици ограничити, да други већи део и свршетак додирнемо само у најкрупнијим цртама, остављајући дубље проучавање другима и познијем времену. А и природно је, да у појави знатнијих људи прво и најрадије тражимо да сагледамо почетке и прве мучне борбе, док се карактер и јаче особине човека не кристалишу. Кад му ово ближе сазнамо, остало се све лакше и природније

само собом истиче на површину. А вршњаци и омладина већ и сами имали су прилику да прате и оцењују живот и дела виђенијих људи, као што је био Димитрије Матић.

У знатнијим догађајима о Св. Андрејској скупштини новембра и децембра месеца 1858 год. Матић се по својој нарави и према свом положају држао склоњено, не утичући јавно у крупна политичка питања, која су покретала тада сав народ а особито личне и начелне партије. У Матићевим белешкама које су ми биле приступне, стоји празнина од Кримског рата до Св. Андрејске скупштине, а и после има нешто само колико се њега дотицало. Но познато је, да је он гајио пријатељске везе са свима знатнијим млађим људима новога слободоумног правца, те се њима искрено и придружио, кад је дошло време, да се књигом и науком уводе у државни живот начела и тежње, које се том историском приликом истакоше на површину.

Поред одбора који је изабран на свршетку скупштине ради спремања стручних предлога за реформе, састављена је била нарочита комисија, која је имала задатак да изради нацрт за уређење српског универзитета. Матић је као члан с још једним другом одређен био да састави предлог новог уређења за факултет правних и државних наука. За тим је радио и у комисији за предлог новог грађанског поступка на основу усмености и јавности. А скоро за тим после редовне Малогоспођинске скупштине у септембру 1859 постави га кнез Милош за попечитеља просвете. У Матићевим белешкама има занимљивих података, из којих севи̇ди, како је нови министар просвете разложио старом кнезу земаљску потребу да се приступи оснивању српског универзитета, позивљући се у том на пример нове грчке краљевине. А стари таковски јунак лепо се одазвао овој жељи свога новог министра, и још је рекао: „Јест богме, синко, можемо ми и боље од Грчке.“ Но политичке неприлике

као и доцније, не дадоше, да се ова велика просветна мисао изврши тако скоро.

Матић одступи из министарства у марту 1860 године услед разних тегоба које су му код старог кнеза стваране. Присталицама старе великашке партије пође за руком, да разним сплеткама задобију утицаја у двору и у најближој околини кнеза Милоша и престолонаследника Михаила. Млађе коло људи који дадоше правац догађајима од Св. Андрејске Скупштине, било је већ у политичкој борби потиснуто с површине и код оба кнеза оклеветано, као да је заражено тежњама револуционим и да стоји у вези с неким тајним планом, да се на престо Србије доведе један руски кнез. Стари изнемогли Милош нешто је и поверовао оваком потворању, па се и повео за овим сплеткама. Он поче давати маха присталицама великашких партија, опирући се омладинској струји која је тражила уставне реформе. Он по старости и слабости својој, а навикнут из ранијег времена на самовласну управу, настави мешати се у све државне и судске послове, често обилазећи министре и надлежне одговорне власти.

У то време бавила се у Цариграду нарочита српска депутација, коју је изаслао кнез Милош, да изради код Порте, да се изврше одредбе Хатишерифа од 1830 год. о исељењу Турака из варошких одељења у местима где су градови у Србији ([1]). Влада кнежева старала се, да за време док се та депутација бавила у Цариграду, не буде са српске стране повода каквом незадовољству код Порте, а нарочито се пазило на изразе јавног мишљења и штампе. Готово сва политичка штампа у Србији била је тада представљена у службеним Српским Новинама и у једном

([1]) У овој депутацији били су одређени: Цветко Рајовић, Јован Ристић и прота Јован Павловић.

независном листу. Српске Новине имале су уредника постављена кнежевим указом на основи уговора потврђеног у Државном Савету ([1]), и могле су се до неке мере кретати доста самостално у оцењивању појава унутрашње и спољне политике. У старању за добар успех српске депутације у Цариграду кнез Милош нареди, да цензуру над Српским Новинама држи сâм министар просвете, Димитрије Матић.

У таквим приликама присталице великашких странака послуже се силетком, да узму цензуру из руку Димитрија Матића и да му положај и поверење код кнеза потконају, те скоро за тим да и уредништво Српских Новина добију у своје руке. Они наговоре пруског конзула Меронија, те оде кнезу и рекне му, да ће ствар српска у Цариграду остати без успеха, ако се не спречe неке немиле појаве у српској штампи у Београду којима се вређа Турска. У истини није било никаква разлога ни повода за овај корак заступника једне велике пријатељске силе код кнеза. Цела ствар ове опомене сводила се на неку засебну малу песмарицу, у којој се помињаху Призрен и Косово, које треба осветити и повратити. Песмарица је, колико се сећам, штампана о трошку приватног лица, а прегледана је од редовног цензора Косте Бранковића, професора философије, нити је министар просвете Матић знао што год о том. Но противници младе слободоумне странке удесе ствар код кнеза, као да је Матић крив, што је цензура пропустила поменуту песмарицу. У след тога кнез Милош одузе Матићу цензуру над Српским Новинама и предаде је у руке тадањем заступнику министра спољних послова Кости Цукићу ([2]).

---

[1]) Писац ових врста био је тада уредник.

[2]) Том приликом кнез Милош позва к себи министрова заступника Цукића и с њим заједно уредника Српских Новина, па им рече: „Ето, какве ми незгоде задају новине! Нећу више да ми с тим досађују конзули. Вас двојица одговараћете ми, па добро гледајте.“

Овај брзо нађе прилику, те предложи кнезу, да се промени и уредник „Српских Новина.“ Најближи повод за ову промену беше један чланак у Новинама, којим се доказивало, како би потребно и право било, да се према независном унутрашњем положају Србије уреде узајамни односи између Србије и Аустрије на основи правичности, и да се укине изузетно повлашћени положај аустриских поданика у Србији са консуларним судством. Овај чланак обележен је тада у нашем министарству спољних послова као дирање у аустриске интересе. А кад почетком априла Српске Новине донеше један чланак о постању и појави цензуре у Јевропи, тада заступник министра просвете и цензор „Српских Новина“ затражи, те кнез Милош одузе уређивање од тадашњега уредника и нарочитим писмом нареди варошкој управи, да се овај протера у своје место рођења, по што се чуло, да је намеран покренути нов самосталан лист под називом Народне Новине. Кад о том дозна кнез Михаило, он изради код свога оца указ којим је уредник Српских Новина према уговору повраћен у државну службу, с положајем какав је раније имао.

Према овим догађајима Димитрије Матић морао се уклонити са столице министра просвете, по што се већ замерио старом кнезу у след несагласног мишљења о саставу и раду извесне комисије за ново уређене виших судова. Овим поводом оба министра, просвете и правде, дадоше оставке, но само Матић би разрешен а министар правде и даље задржан у служби. У знак кнежевог незадовољства према Матићу влада не хте овоме по закону вратити његово пређашње место у Великом суду, него је морао провести с фамилијом без службе до јесени исте године. Тек по смрти кнеза Милоша врати се Матић у службу на своје место у суду, наредбом кнеза Михаила. Друге

године (1862) под министарством Илије Гарашанина поставе Матића за главног секретара у Државном Савету.

Од овога времена настаје његов већи књижевни рад, нарочито на Историји философије и на Науци о васпитању. Критика онога времена дала је повољну оцену о овим научним делима нашега покојника. У књижевном листу Вили (бр. 33 од 1865 год.) г. Алимпије Васиљевић приказујући овај рад Матићев на философској науци вели, да би појава оваке књиге и у књижевности других напреднијих народа била лепо примљена, а у нас још више у садање доба, које је већ готово свуда у Јевропи обележено као доба материјализма, неногодно за покретање и решавање виших питања наравствене људске природе. Критичар се радује успеху природних наука, но не радује се искључивости и једностраности којом се оне крећу и обрађују. Задатак је Историје философије, вели, да покаже како се поступно развија свест људска о себи самој и о оном што је окружава. Књига Матићева писана је по Швеглеру, она износи новије резултате до којих је доспела историја философије. Права и најважнија вредност сваке српске књиге била би, да се по њој могу читаоци познати са данашњим стањем науке. Казује примером, како стари грчки философ Хераклит одређује вечити ток природе и вечите у њој промене, како Сократ означује врлину (добродетељ) а Аристотело државу. Матић најпре у кратко карактерише сваку систему, па онда показује њена основна начела и резултате . . . А у похвалу његову може се рећи, да је он у неком смислу прокрчио у нашој књижевности пут озбиљном научном раду, и створио тако рећи философски језик.“

Но немачка философија по Хегловом систему није могла задовољити позитивне научне тежње и потребе људскога духа, тим мање, што је она метафизичким теори-

јама и замршеним дефиницијама намеравала да послужи као средство политичким пруским и немачким тежњама за премоћном владом немачког народног духа и немачке културе у свету. Цео живот и кретање небројених светова у васелени по Хегловој философији намењени би били главно у службу нашој малој планети и на њој једино у корист одабраној врсти живих створења, што се зову људски род. Само се у овом људском роду појављује у васелени идеја божија у пуном и правом облику, само се у њему огледа вечита мудрост и намера творца света. Сав историјски развитак човечанства достигао би вршак, зенит свој у ђерманских народа а поглавито у немачком племену, које би божијим промислом одређено било да наследи римску царевину и да оствари идеал хришћанске универсалне монархије, као што је пруској државној мисли намењено, да пресудно задобије премоћ у немачког народа.

Слабог су одзива налазиле у души Омладине нејасне теореме и апстракције у мистичкој и државној Хегловој философији, којој је мислио дати више живота и сјајности берлински Мишеље, професор и пријатељ Матићев. Метафизичке силом скрпљене дефиниције о начелу и праизвору света, о Богу и о појави божије идеје међу људима, о бескрајности простора и времена, о развићу људског ума и о несамртности душе, о задатку људскога живота у породици, племену и држави, — дефиниције које су у нечем наличиле на оракулске и сколастичке формуле научника Средњега века из школе св. Томе од Аквина, и које и саме Хеглове присталице кад што нису разумевале, биле су сувише мршаве и мртве да даду здраве душевне хране младим српским умовима из педесетих и шездесетих година овога века, када се природне науке са срећном применом њихових резултата на људски живот истакоше свуда а особито у Инглеској, Француској и Америци као светлост во-

дила у развитку људског друштва и цивилизације. Мало по мало поста у нас јасно, да судбина појединог човека као и народа не зависи од неке случајне и тајанствене више воље или ћуди; но да је она последак многих материјалних и моралних прилика, земљишта, климе, природне околине, вере, владавинског и привредног система, домаћег и јавног образовања и т. д., и да је све ово последак и стицај ранијих физичких, етнолошких и историјских узрока и чињеница.

Покојни Матић није се заносио себичним политичким идејама Хеглове философије. Он се није дивио угледима немачке јункерске и апсолутне владавине, ни искључној превласти немачког духа у свету. Он је волео високе моралне и политичке узоре из старе класичке историје, грчке и римске, према којима је тражио достојне слике и прилике из наше новије народне историје, доводећи их у везу са слободном демократском струјом која покреће јевропске народе од времена инглеске и француске револуције. С тога је он имао у своје доба велика утицаја на Омладину, која је у 1848 и 1849 год. одушевљено пратила његова предавања. Она му је симпатије своје сачувала и до познијих дана, када је општим сагласјем, од стране београдског омладинског и општинског одбора био почаствован, те је о Преображењу 1867 године први поздравио омладинске изасланике из свију српских крајева и отворио њихов збор, који се састао у Београду.

Велики успех природних наука у најновије доба није остао без утицаја и на правац књижевног рада у нашега непрежаљеног покојника, особито у његовим последњим огледима на Науци о васпитању. И њему је сад било јасно, да су Буда, Мојсије и Христос били највећи пророци и творци светских религија; а Коперник, Галилеј, Њутон и Дарвин највећи научници новога века.

Каква голема разлика у резултату на пр. између инглеске материјалистичке философије још из друге половине 17 века, и немачке идеалистичке философије из друге половине 18 и прве половине 19 века. Тамо Хобес истина покушава, да на основи практичне и природне философије оправда потребу и корист апсолутне владавине. Но он у исто доба проповеда, да је задатак философије, да предвиди последак извесних узрока и догађаја и да се њим послужи за потребе живота. Он је јасно доказао, да философи и богослови не знају готово ништа без знања природних наука. Он је прави последник знаменитог оснивача индуктивне методе, Бакона, и њихов заједнички утицај поткрепљен доцније философијом слободоумног Лока и проналаском великог математичара Њутона, допринео је много да се живот и развитак инглеског народа покрене нагло практичним добитцима, унапређењу народног материјалног благостања, чувајући при том вековима освећене основе државног реда, побожности и добрих народних обичаја. Бакон и Декарт још порицаху Коперников сунчани систем, а Хобес му признаје пуну важност и истину. Због несрећа и ратова које доносе разне вере у међусобном раздору и трвењу, Хобес брани једну државну веру, а философију оснива на природном разуму. Он брани начела апсолутне монархије, но оснива државу као и Русо на начелу узајамног уговора, и не признаје право разлике између друштвених и грађанских сталежа.

За њим долази знаменити философ Џон Локе, који својим списом о људском сазнању пресудно обрће победу на страну позитивне природне методе. Још и данас има у Немачкој тако названих философа, који у својој уображеној метафизичкој научености пишу простране расправе о стварању логичних појмова, и при том се хвале да то чине на основи тачног проматрања унутрашњих осећања,

а овамо и не мисле, да се на деци у њиховим собама и код дивљака могу сваки час видети и чути прве појаве и знаци, како се стварају првобитни појмови и како се из њих мисли развијају ([1]). Локе доказује, како нам најпре чу́ла саопштавају извесне просте идеје, гласове, боје итд. Нашем осећању придружује се унутрашње опажање (рефлексија), и то су вели, једини прозори, којима се расветљава помрчина необразованог разума. Овим тврђењем добише сад значаја и старе Аристотелове поставке, које веле, да је душа првобитно чисто празно поље (tabula rasa), те да се ни у духу не може јавити ништа, што није пре било у нашим чу́лима. Локе је с успехом писао о верозаконској и политичкој трпељивости, о васпитању, о влади и о разумном Хришћанству. Он је много помогао, да ухвати у Инглеској корена слободно исказивање мисли̑ и уверења̑ у верозаконским, научним и политичким стварима. Ови инглески прваци философи из 17 века имали су велика утицаја на развитак слободоумних француских научника у 18 веку, познатих под називом Енциклопедиста, који су радили да све гране људскога знања обраде и према најновијим резултатима науке прикажу народу у лаком, свима доступном облику.

У Немачкој тек пола века доцније осваја земљиште позитивна философија, и немачки велики посте-философи Шилер и Гете, први идеалиста а други више реалиста, у својим идејама о свету, о Богу, о историји и судбини народа одмичу далеко пред теоријама званичних државних философа из Хеглове школе. Зна се да је још Гете назрео велико начело природног постања и потпуног развића вазелене, које је за тим Француз Ламарк засебно обрађивао, а после га славни Дарвин у појединостима извео и

---

[1] Friedrich Lange, Geschichte des Materialismus, I. 269.

потврдио најјаснијим доказима из целокупног биљног и животињског света. Но Хегло и његови ученици били су још неприступни за ове епохалне појаве. Они су изостали не само иза Кантове „Критике чистог ума“ и иза Шпиноз-ине пантеистичке философије, но у извесном смислу остали су за 2000 година назад иза атомистичке школе старога грчког „веселог“ философа Демокрита, који је још тада учио, да ништа не бива случајно, но све има свога узрока, своје нужности, и да небројени светови постају и нестају један поред другога, и један за другим. Велики Аристотелев ум са својом формалном лоћиком и дедуктивном методом мислио је да обори Демокритов систем атомистике, доказујући погрешно, да осим овога нашега собом ограђеног света нема других светова. Но новија наука потврдила је Демокритову мисао.

У уводу својој Историји философије Матић држећи се Хеглове школе, одређује задатак философији, да проучава, „како стоји човек према свету (субјекат према објекту), мишљење према бићу. Истинита философија, вели, доводи то двоје, што се показује као противно, општем основу. Тај је основ божанска идеја, апсолутна мисао која је уједно биће . . . Ума је посао да се позна то јединство. Историја философије показаће која је система то постигла . . . . Грчка философија још није дошла до тога, да увиди да има оне противности(?) између човека и света, између мисли и бића . . . Тек у философији средњег века (у сколастичкој богословији) сазнало се за оно одвајање . . . Картезије исказао је поуздање, да се мишљењем може сазнати истина; но почем он цео обим вере на страну оставља, то је његова философија могла доћи до неке извесности, али још није постигла истину. Картезију на супрот стоји Шпиноза са својом науком о дејствителности (реализму) и самосталној суштини (апсолутна супстанција),

а то све излази у пантеизам. Кенигсбершки философ Кант стаје у средину између тих противности емпиризма и метафизике; он не ограничава истину ни на ум ни на веру, но завршује истине разума у вери, а из вере изводи појаве ума . . . Метафизика ума измирује (?) те обе стране, почем је код Канта и Фихтеа то изравнање падало више на страну човека (субјекта), а код Шелинга на страну објекта, и тек је Хеглo нашао и показао подједнаку меру за обе стране . . . Ови идејализми тиме се разликују један од другога, што у колико је који већма успео у развитку мудрујућег (философског) духа, у толико се у његовој системи умни свет чистије показује као апсолутна иманенција, као потпуно јединство бића и мисли, као сродство Бога и човека“ . . .

Из овога се види, да је Матић у раније доба био мишљења, да је Хеглов идеалистички и апсолутни систем философије погодио најбољи метод за истраживање истине. Но одмах за тим, говорећи о појму историје философије, он се у неколико сам исправља, изјављујући да је философији предмет исто оно, што и другим емпириским наукама: створ и поредак света, склоп и радња човечијег тела, имовина, право и држава, — све то спада у философију, и она се од њих, вели, разликује само по методу, по начину проучавања. Даље замера Хеглу, што је казао, да системе философије у историји иду једна за другом онако, као што иду категорије у системи логике, и што је своје начело нужности претерао тако, да се њим поништава слобода људског рада. При свему том Матић, завршујући своју Историју Философије с Хеглом без критике и без погледа на најновије успехе природних наука и позитивне философске школе оставио је празнину, која се не да прескочити. — И сам Епикур у Грчкој и Лукреције у Риму стајаху ближе новијој позитивној науци, него Хе-

гло и његова идеалистичка школа. Још Хипарх у Александрији био је оснивач индуктивне методе, којом се природне науке а особито астрономија развише у новије доба до висине, која се једва могла слутити. А Фихтеов субјективни идеализам, Шелингов објективни (трансцендентни) с периодом божијег откровења, и Хеглов апсолутни идеализам с његовом дијалектиком и метафизиком ([1]) уносили су у науку више забуне и дангубе, него светлости и правог философског духа.

Рад покојног Димитрија Матића на Историји философије пробудио је на сваки начин већу вољу и утакмицу код омладине и књижевника за расправљања научних питања ове врсте. Ово се нарочито потврдило занимљивим философским радовима и критикама неколицине виђених учених људи, као што су били професори Велике Школе Алимпије Васићевић и Милан Кујунџић, чије су полемичне и научне публикације праћене необичном пажњом.

VI.

О књигама Матићеве Науке о васпитању критика онога времена такође лепо се одазвала. Школски Лист у Сомбору под уредништвом вреднога Николе Вукићевића (бр. 37 од 1866 год.) а по њему и новосадска Даница донеше приказе, у којима читамо ове врсте:

„Врсни радин на пољу наше књижевности, г. Димитрије Матић започео је на свет издавати своје опширно дело „Наука о васпитању.“ Можемо нашем народу честитати, што је ову ваљану књигу добио, и желимо од свег срца г. писцу здравља и воље, да што пре ово за-

---

([1]) Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Encyclopedie der philosophischen Wissenschaften, Heidelberg 1830.

почето дело које је код нас у новије доба прво у овостручној литератури, продужи и на благо српскога народа доврши.“

Особитом хвалом наглашује се даље у овом приказу, што је писац врло згодно у свој рад унео поглед на историју образовања у словенских народа и Срба, и што је у том правцу дао велика значаја народним песмама и пословицама. На крају се исказује уверење о потреби, да се народна настава руководи у духу Јеванђеља и Цркве православне, јер је то очувало наш народ у прошлости, као што су се и напредне државе Швајцарска, Инглеска, Немачка и Америка развиле помоћу дубоке побожности и моралности у породици, у грађанском друштву и држави. И на завршетку препоручује се Србији Сомборска учитељска школа, да се за први мах тамо спреме неколицина младића за учитеље примерних народних школа у Србији.

Науку о васпитању поделио је Матић на три књиге: I, Преглед историје васпитања; II, Васпитање мале деце и III, Васпитање одрасле деце и омладине. Ове три књиге изишле су на свет од 1866—1868 године, а последња је прештампана из подлиска Српских Новина, када ја Матић за владе намесништва младолетног кнеза Милана био министар просвете. У првој књизи разлажу се лаким и кратким начином главне мисли и начела, којима се руководила народна и школска настава у старих источних држава, у Грка и Римљана, у ђерманских и латинских народа Средњега века, па и у Словена, а најпосле и у новијих држава Јевропе и Америке. Настава и народно образовање у источних народа обележено је површно и летимице; значај и обилатост старе источне образованости још су слабо били познати на западу и немачким писцима, којима се Матић користио. Индиска (санскритска) књижевност тек што беше Инглезима отворила приступ у своју старину.

Египтологија и Асириологија једва тек показиваху трага засебних историјских грана. Китајци, Феничани и Персијани само су мимогред обележени. Но за чудо, Арављани нису ни споменути, а зна се да су они за време бујнога развитка своје политичке моћи и своје богате научне и привредне образованости у источном и западном калифату достигли толики ступањ, да су Византија и Рим, Италија, Француска и Инглеска, па и Ђерманија и Русија у овом погледу много од Арављана позајмили. Но у толико више Матић се трудио, да српским читаоцима прикаже у скромном размеру главне црте из историје васпитања и наставе у новијих и јевропских хришћанских народа из времена реформације и француске револуције, а дате су и неке црте из историје народног образовања у Срба Средњега века. Ради боље оцене духа и правца у ком је Матић писао ово дело, слободан сам навести овде из њега нека важнија места.

„Држим, вели у предговору, да се не може поуздано и озбиљски радити на чему, док не знамо, како су о том мислили они који су пре нас живели, и до каквих су резултата дошли . . . Бринемо се о деци да су здрава, и мислимо да смо тиме учинили све што треба. Но не мања је брига и о томе да децу добро васпитамо . . Јер оно чему се деца науче у првом добу, онако је као оно запис у кори каквог дрвета, који траје док је и дрвета... Децу треба непрестано и озбиљски поучавати. . . а особито да покрећемо у њима вољу к раду, истини и свакој честитости; да их навикавамо на поштен, прост и радни живот, па да им још из малена омрзне лаж, љењост, раскош и разметање, та несрећа која читаве породице баца у највеће зло.“

Лепо и језгровито, колико се могло на одмерном простору ове књиге, описао је Матић како је било вас-

питање деце и образовање омладине у Шпартанаца и Атињана. По што је означио разлику у народном васпитању између дорйског и јонског племена, вели: Сваки Шпартанац припадао је држави, а држава је све своје синове васпитавала за своју циљ. Ова највиша циљ морала је бити, да се развија телесна снага, издржљивост, лична храброст, неустрашивост и родољубље које води самопрегоревању.... У Шпарти је циљ свију установа била општа слобода којој је сваки појединац морао жртвовати своју слободу и своју личност. У Атини је било са свим на против. Овде је слобода државе била само средство и јемство личној слободи. По што је живо обележио Сократову борбу противу Софиста, који су омладину кварили, прелази на Платона и Аристотела, који се слажу у томе, да васпитање треба да буде посао државе, и за све грађане општа и јавна ствар. Плато је више за строгу шпартанску, аристократску систему јавног васпитања, а Аристотело је за слободну атинску демократску систему, по којој се у васпитању оставља доста поља самосталном утицају породице и појединих људи.

Говорећи о Римљанима вели, да је крајња циљ васпитању у њих била, да се буди војнички дух, да се развија грађанско право удружено са републиканском љубављу ка слободи. А прилике којима се томе ишло, биле су: вера, законодавство, породица и школа... Доцније, свака победа републике над спољним непријатељима хранила је унутрашње зло; и што се више чинило да Рим материјално и душевно добија од подјармљених народа, у толико је више потконавао своје старо, чврсто републиканско станиште. Особито Грчка имала је у том погледу мало по мало разоравајући утицај у Риму.

По што је у кратким цртама показао значај хришћанског васпитања у ђерманских народа, говори писац о вас-

питању у Срба и нарочито у слободној Дубровачкој републици, где у пространијем погледу и леним распоредом изводи слике домаћег и јавног, младићског и женског образовања. У васпитању женском, вели, владала су у Дубровчана два начела: једно хришћанске моралности, а друго домаће економије, и ово је био темељ моралне и економске величине Дубровчана. Нек жена буде побожна и добра у опште, за тим нека буде верна љуба, ваљана и разумна мати и штедљива домаћица. Тако су мислили стари Дубровчани, тако још мисле и многи садашњи. Они нису чинили од својих кћери. као што је данас обичај, само накићене лутке.... Још је лепше приказана ретка црта дубровачког друштвеног живота, што су код њих прости младићи, ђетићи и ђевојке налазили у властеоским кућама не само добру службу и привреду но и лепо радничко, трговачко и хришћанско српско васпитање.

Из доба реформације (у Немаца и Чеха) и револуције (у Инглеза и Француза) показана су у овој Матићевој књизи верно најважнија начела народног васпитања, и најугледнија имена људи који су начела проповедали и у живот уводили. Лутер и Амос Коменски, Бакон и Монтењ, Локе и Русо, Базедов и Песталоције сјајне су звезде на догледу историје народне наставе у новије доба, и чине потпун прелом у идејама о задатку, основи, методу и средствима домаћег и јавног образовања омладине. Стари формалистачки и сколастички начин образовања губи се све више, а хватају корена начела великих философа педагога, који се у развијању дечијег и младићског духа служе простом природном методом поступности и очигледности, слободне саморадње и развијања карактерности. Овим се још не завршује епоха стварања педагошке науке, која ће у вези са психологијом а на основи природних наука мало по мало дати нов облик народној и људској

образованости. Али се већ на догледу ове понајважније гране људског знања крупним и сјајним цртама јављају имена великих умова Спенсера, Александра Бена, Бертелоа, Бреала, Вундта и других.

Нека нам је слободно, да прикажемо још неке мисли из треће Матићеве књиге о васпитању. У чланку о обавезној настави упоређујући јавну наставу у Србији са настовом у Немачкој, Норвешкој, Швајцарској и Сједињеним Северо-америчким државама каже, како је један јевропски путник походио једну америчку школу и у њој чуо ученика, који је одушевљеним гласом изговорио у славу своје отаџбине ове значајне речи:

„Ми смо још у детињству, а већ смо први народ на свету. Ко је јунак последњег века, највећи и најбољи пријатељ своје земље и слободе? Свет вели: То је Ђорђе Вашингтон, Американац. Ко је највећи физичар? Франклин Америкамац. Који су велики изобретачи у примени природних наука? Витнеј, Фултон (изобретач параброда), Морс (изобретач електричног телеграфа), Едисон и т. д. Наша је будућност. Пре него што се наврши овај век, нас ће бити сто милијуна. Па шта ће пред слободном Америком подјармљена и подељена Јевропа?“ . . .

Доиста, значајно упоређење, а и нова српска држава тек је за неких тридесет година млађа од савезне северо-америчке републике.

Говорећи о положају учитеља наших основних школа према држави и општини Матић каже, како би требало живо постарати се за образовање тих учитеља у стручним педагошким школама, и помиње, да се у нашем министарству просвете налази израђен један предлог за такву школу још од 1860 године. И тек је њему намењено било, да после десет година дошав на министарску столицу уведе и овај предлог у живот. Народна је школа, вели, посред-

ница између науке и живота, између учених људи и масе народа. Народне школе треба да су према природи и потреби становника уређене и народним духом задахнуте. У варошким школама поред наука за опште образовање треба деца да науче нешто заната и трговине, а у сеоским школама пољску привреду, сточарство и домаћу привреду. Ни пошто не смемо пренебрећи ни телесно вежбање омладине по школама и по разним занатима. И војена вежбања крепе снагу и добро иду са гимнастиком. Без тога лишавали би отаџбину наде, да ће имати крепких бранилаца у часу опасности. Уједно при том заједничком вежбању тела млад човек учи се поретку и послушности према законима, и поштовању према земаљским установама. У женском образовању нека је прво правило, да се све што се учи, може очима видети и да се при учењу бира оно што ће у кући требати, а поред тога да се девојке поучавају моралу и вери. Апстрактне системе нису за женске школе. Девојке не треба искључити из лепог са̂да наше народне појезије. Снага и дубина верозаконског осећања најбоља је одбрана жени, да се сачува од чуствених заблуда и да не падне у сујетну спољашњост. Исто је тако од важности, да се у девојци гаје друга весела а невина осећања живота. Кад је она весела, то загрева као сунце целу кућу... Песмом, цртањем и сликама најбоље се исказују унутрашња осећања, која душу уздижу у више духовне сфере.

Даље писац говори о занатлїским и трговачким школама, о пољско-привредним и војеним школама у нас и у других напреднијих народа, Француза, Немаца, Руса и др. показујући њихово уређење, наставне планове и програме; за тим о недељним и продужним, трговачким и занатлїским школама и реалкама, наглашујући какви су у нас до тога времена чињени у том правцу покушаји и како се многе окружне и среске вароши јављају, тражећи овакве школе.

Говорећи о вишим женским школама писац разлаже ближа начела женског образовања. Ради смо, вели, да своје синове у слободи васпитамо за ваљане људе; а да ли се старамо, да у кући и школи васпитамо и будуће матере? У оцу треба дете да гледа представника свега онога што је истинито (и мудро), а у матери представницу свега што је лепо и добро. Слика драге поштоване матере свуда прати сина и кћер као анђео хранитељ.

У чланку о гимназијској настави писац вели, да гимназија одређујући свој задатак не сме сметати с ума, да је она као средњи део народне школе расадни орган за подмлађивање државе, треба да особину ученика развије духовном снагом народа. За старе класичке језике вели, да латински треба код нас учити у гимназији, а грчки у Великој школи. За живе стране језике тражи, да се бар један, немачки или француски, научи добро у гимназији. Препоручује испите зрелости и наглашује потребу професорских испита, који су у Немачкој уведени од неколико десетина година раније, а у Аустрији после револуције од 1848 године. И у нас још раније тражени су професорски испити, а неки кандидати полагали су испите пред школском комисијом. Наравно, за овако спремне професоре треба и већа пажња и боља награда од државне стране. Само добри учитељи и професори могу учинити, да су гимназије добре. Ваљан човек на свом месту вреди више но сва школска уређења.

Колико се Матић у свом делу о народној настави приближио најновијем ступњу науке, и колико се на овом пољу отео од извесних стега Шелиновог и Хегловог метафизичког система: види се по начелима која истиче за методику у народној настави. Закон је у развитку духа полазити од проматрања к појму, од осећања разумевању, од разумевања умовању, од појединога и особеног општему

и целини. Основни је и природни метод у настави најпре анализа, разлагање и познавање појединих чињеница, појединих појава живота; па онда синтеза, склапање и прикупљање доказа и појава, суд и закључак о целини, о општим законима природе.

Описујући младића здрава, крепка, добро и правилно образована Матић и нехотице приказује слику идеална младића из Русовљева Емила. И тело и дух му је у најлепшем цвету. Све у њему тежи крајњем савршенству. На челу младића види се да осећа своју мушку снагу. Дух му се пробудио те полеће високо, и бори се за слободу мишљења и воље. Младић је обузет племенитим тежњама, које ретко прелазе у живот, него постају идеали. Ови идеали обично баве се око слободе, јунаштва и љубави. Они су тим чистији и величанственији, што су око младића били савршенији облици. Тада ће идеја слободе у младића покренути мржњу према моралном и политичком ропству, и одушевити га да жртвује имање и живот за отаџбину, за истину и правду. Образовање младих грађана, наставља писац, треба да је у духу народном, према земаљским обичајима и установама. Већ и по томе види се, од коликог је утицаја начин земаљске владе на васпитање младића. Друкчије се васпитава грађанин у слободним уставним државама, а друкчије поданик у неуставним земљама, где све зависи од воље онога, који неограничено управља. У таким државама и народно васпитање носи на себи печат самовољне владе, а школске установе иду обично на то, да човека од раног детињства привикну на притисак, како би после то мање осећао; или ако би и осећао, бар да не може имати смелости и снаге, да своје окове кида . . . (1)

---

1) О средњој, класичкој и реалној настави у новије доба врло је значајно и поучно дело француског писца Раула Фрарија, под насловом La question du Latin, par Raoul Frary, III-ème édition,

На завршетку, означује писац свеучилште (универзитет) као носиоца животне науке и научног живота, где су здружене наука и уметност, истина и лепота и где се наука подиже из обима истраживања до јасног посматрања, а посматрању се даје дубина мисли, како би младић теориски и практички доспео до висине савршеног посматрања света. Неизмеран је, вели, утицај свеучилишта како на поједине ученике, тако и на целу народну просвету. Оно је права духовна мати... Никоји само-

---

Paris. Librairie Léopold Cerf. Оно је већ преведено на немачки и мађарски језик. Политички и просветни задатци српског народа после нашег пораза на Сливници доста су слични са задатцима и положајем француског народа после пораза код Седана.

Мишел Бреал први је још 1872 год. скренуо озбиљну пажњу владе и народа на недостатке и празнине у француској нарочито средњој настави у поређењу с немачком наставом. А Раул Фрари у поменутој својој књизи с погледом философа и државника вели: «Нашем народу дужни смо казати истину, и никаква друга дужност није светија ни преча од ове (о јавној настави)... Демократија нема свагда јасно осећање својих потреба и интереса; она час руши слепо установе, које је затекла, а час мисли само како ће се у њима наместити и не мењајући их... Нека се порез повећа, ако ће се тим умножити производна народна снага. Но шта ћемо, ако се тим ова снага смањује, ако се (у нашим школама) с великим трошком спремају гомиле беспосличара и надрикњига. Шта ћемо, ако се под образином демократског напретка угледамо све више на Китај?.. Опадање народне снаге на буди којем пољу живота у садање доба постаје опасност и узрок разним несрећама. Границе и царинарнице не могу нас заклонити од последица наших будалаштина... Питања о народној настави нису више само књижевна питања; она се тичу целокупне будућности и живота народног... Па и само материјално благостање Француске зависи знатним делом од правца, који се даје средње-школској и стручној настави... Све се друго може лакше наћи, само не добар учитељ. Револуција могла је и међу наредницима наћи ђенерале, но није могла наћи професоре међу неписменим људима. С тога је била и немоћна да попуни оно што је порушила. Може се нагнати судија да врши рђав закон, но не може се човек нагнати да учи друге ономе што сам не зна.» —

Ову важну књигу требало би да набаве све библиотеке средњих школа, а добро би било и превести је на српски.

сталан народ не треба да буде без свога свеучилишта. За тим писац помиње, како је он опширно расправљао о овом питању у „Српским Новинама“ од 1859 године, кад се код нас поводом захтевања Св. Андрејске скупштине почело радити о новом уређењу свију земаљских школа, па је реч поведена и о установљењу српског свеучилишта. Том приликом један нарочити Одбор израдио је пројекат за све школе. Помиње берлински универзитет који је установљен у почетку овога века, када је Прусија у 1806 години онако јако поражена била од француског цара Наполеона I. Тада је пруски краљ Вељем III казао, да држава мора умном снагом да накнади оно што је материјално изгубила, и установио је универзитет, који брзо поста главно средиште образовњу целога немачког народа. Тај дух у ком је основан берлински универзитет, то је универзитетски дух деветнаестог века, који је све што је велико и генијално у немачком народу сјединио. Овај дух још је Шлајермахер у 1808 години лепо обележио и рекао, да се философијом отвара поглед у оба велика поља живота: природе и историје. Но и недостатци, који су тада обележени, још постоје на универзитетима, где неки професори читају из рукописа и диктирају ђацима, као да нема штампе и где још нема свуда катедре за педагогију. На послетку о наоружању народа и народној војсци вели: Кад народ има оружје у руци, па је кадар своју отаџбину, своја права и слободу бранити од сваке напасти, то јако буди свест и појачава патриотска осећања у сваком појединцу и у целом народу.

У Матићевом Прегледу историје васпитања опажају се празнине, које су обележје времена у ком је писао, и обележје философског система и школе којих се

у свом раду држао. Образовање у народа на првобитном природном ступњу једва је додирнуто, а оно даје новијој науци обилате грађе за упоредно проматрање зачетака и поступног развијања сваке особне и народне културе. Да оставимо на страну јужно-индиска и полинеска острва, где се и данас могу из ближе проучавати породични обичаји, вера и друштвене установе у полудивљих племена. Но колике занимљиве поуке и за културну историју рода људског значајне појаве налазимо у животу старих народа у Мехику и Перуанској, где се од векова развила до некле самоникла образованост и држава у најнапреднијих староседелаца на великом западном континенту, које је амерички историчар Прескот онако верно описао.

Исто тако у делу нашега писца дат је сувише скучен простор историји наставе и васпитања у источних народа, Мисираца, Јевреја, Феничана, Асираца и Калдејаца, Персијанаца, Индијанаца и Китајаца, па и самих старих класичких народа Јевропе, Грка и Римљана (1). Даље историја средњевековног хришћанског и манастирског образовања доста је површно и летимице обележена. Утицај Картезијеве философије и прелом идеја у погледу народне наставе од времена француске револуције нису довољно ни проматрани. Декарт, истина, у обичним списима о педагогији не помиње се као представник какве нове и нарочите системе васпитања. Но извесно он је својом философском методом изнео неколика нова начела у науци о васпитању, која су течајем времена добила потврду. Описујући из ближе начин, којим се он сâм у младости школовао, Декарт признаје,

(1) Чланак о народима на првобитном ступњу образованости запрема једва један лист, чланци о источним народима укупно десет страна, а о Грцима и Римљанима свега 24 стране. А на пр. у немачког писца др. Карла Шмита Geschichte der Erziehung (по изворима) сам одељак о првобитним народима запрема 38 стр. на великом кварту, а о источним народима више од 150 страна.

како је с великим трудом радио да се користи класичким и научним штудијама у једном од првих виших школа у Француској. Па кад је свршио и добио диплом научника, тек онда видео је, како је у забуни с многим сумњама и заблудама, те да од свега његова школовања (по језуитском формалистичком систему) не може бити друге користи, осим што сад боље види своје незнање. Он не одобрава много проучавање старих писаца, осим колико је потребно да се разумеју, јер, вели, то је налик на много путовање по страним земљама, а ко много путује по страним земљама, слабо познаје своју отаџбину. Он још тврди, да је у настави главна ствар метода, којом се руководе и развијају природне моћи и особине младића. Прво је у њега правило, да се ништа не прима као истина, док се потпуно не сазна и не разуме. Он је одбацио стару рутину, навику и механизам у настави; он је осудио празно учење на памет, а узимао у помоћ природне и практичне начине којима се изазивље пажња и проматрање, којима се буди разум и јављају плодне идеје (¹).

Исто је тако осетна празнина, кад се у историји јавне наставе обилазе знаменита начела и просветне установе велике француске револуције. Мирабовљеве мисли и Таљеранови предлози за време уставотворне скупштине (1789 до 1791) нагласише међу првим дужностима државе и грађана разумно и према начелима науке и морала уређено бесплатно основно и више образовање омладине, која би се у грађанском животу одушевљала тековинама револуције и прогласа људских права, начелима слободе и једнакости. Нови слободни устав државни, вели Таљеран у извештају о свом предлогу о просветним реформама, остао би мртво слово, ако га не би подесна и разумна настава оживела и унела у душу народну.

(¹) Gabriel Compayré, Histoire de la Pédagogie. III-ème Ed. 157

Још су важније идеје и дела која остави за собом републиканац Кондорсе, коме народна скупштина беше поверила да организује и у живот уведе општу народну и научну наставу у Француској. Анархија или деспотизам, вели овај славни борац за народна права и слободе, то је судбина народа, који су добили слободу а остали су непросвећени. Добра настава и образовање јесу оруђа слободе и једнакости, а уједно и прави су извор јавне наравствености и људског напретка. Кондорсе саставио је опширан план за преображај јавне наставе, којом обухвата основну и средњу, стручну и техничку, као и вишу научну наставу, па и женско образовање, а цео предлог и дело његово само је огледало његове племените душе, која се у полету за идејалима слободе и једнакости пење до самих небеских висина. Тек његовом срећнијем последнику Лаканалу било је суђено, да поднесе великој народној скупштини (Конвенту) предлог за реформу свију школа у Француској, израђен у споразуму са посланицима Донуом и Сијесом. Наставни план овога предлога обухва целу јавну основну средњу и вишу наставу у погледу умном, физичком, моралном и индустриском. Робеспијеров власнички и диктаторски дух није допустио, да се тада Лаканалове просветне намере приме у народној скупштини. Но после пропасти Робеспијереве Лаканалов предлог опет се истакне на дневни ред и скупштина га после дужега бурног претреса одобри и прогласи као закон (године III, 29 студена — 17 новембра 1794).

Главна заслуга Лаканалове реформе била је у томе, што је он покренуо у велико да се за основне школе напишу и штампају подесне књиге и читанке, и да се оснују окружне учитељске школе, а у Паризу централна учитељска школа (Ecole normale), у којој су одређени били за професоре први француски научници тога времена по струкама философије и педагогије, књижевности, исто-

рије и природних наука. У први мах примљени су били у ову централну школу у знатном броју ученици из целе Француске, а они су после свршених течаја имали по окрузима да раде у учитељским школама, и да спремају учитеље за народне основне школе. Народна скупштина пође даље и реформом наставе обухвати средње и више школе, основа политехнику (централну школу јавних грађевина), консерваторију уметности и заната, војну академију итд. Но Лаканалово дело оста на пô пута. Обласне учитељске школе не могоше се увести у живот, и све наставне и просветне установе бише потиснуте натраг, услед политичког устука који узе мах са опадањем слободног републиканског духа од 1794 године. Скоро за тим Наполеон збриса готово све трагове просветних установа из времена републике (¹). Но захвално потомство у садашњем нараштају треће републике у Француској сетило се великог учитеља и реформатора Лаканала, и подигло му споменик у његову месту рођења. А најдостојније споменике њему и свим знаменитим људима по струци основне и више наставе подиже у својој земљи садања Француска, огромним средствима и и жртвама којима распростире обилато и обема рукама по народу општу просвету и стручну научну и уметничку образованост, тако, да се сада за неких 18 година од постања треће републике привредело у том погледу више него раније за један и два века.

У прегледу науке о јавној настави и васпитању женскиња вредно је поменути имена и неких женских педагошких писаца, као што беху у Француској госпође Кампановица, Ремизатовица, Гизотовица и Некерова од Сосира. Но најважније су у последње доба појаве знаменитих инглеских писаца-философа, Херберта Спенсера и Алексан-

(¹) Gabriel Compayré, Histoire de la Pedagogie, 332—346.

дра Бена, који саа покушавају да на позитивним психолошким основама одреде научна начела и практичне методе за нижу и вишу наставу ([1]) Спенсер доказује, да се стална педагошка начела и правила не могу одредити пре, док се појаве и закони умнога ризвића не изведу на чисто. Педагошка наука треба да се управља идејом поступна развића свакога појединца па и целог рода, а то је природним растењем и развијањем корак по корак, од најмањих зачетака до потпуне снаге, при чему се мало по мало буде и јављају на свет и оне подобности и особине духа и ума људског, које су биле у природи појединца притајане, и зову се сад несвесне душевне моћи.

Спенсер оснива разуман систем педагогије на једној моралној и другој психолошкој поставци, другим речима, на задатку живота и на познавању људских особина (моћи) и закона којима се оне управљају, а то значи ближе питање о циљу и питање о средствима образовања. Дух Спенсерове педагошке науке значајно је обрнут практичким тежњама живота. По користима (моралним и материјалним) и срећи које доносе животу, мере се и одређују знања која треба узети у наставу омладине. Но ова срећа разуме се у најширем и племенитом значају. У том погледу долази на прво место старање о телесном развитку и здрављу, о чему говорећи инглески философ разастире најлепша и најчистија зрна бисера из физиолошке и психолошке науке са хигијеном. За тим као други задатак наставе означује старање и спрему за професионалну тековину потребних добара за живот. У трећем реду јављају се жеље и дужности за оснивање и одржање породице и потомства. У четвртом, друштвени и политички живот. У не-

---

([1]) Herbert Spencer, Education intellectuelle, morale et physique. Londres 1861. Paris, Germer Baillière. — Alexander Bain, Erziehung als Wissenschaft. Autorisirte Ausgabe. Leipzig, Brockhaus.

том на послетку завршује се и крунише јавна настава естетичким образовањем духа, које се добија проучавањем књижевности и уметности у часовима слободним од брига и послова за свакидашњи живот и опстанак. Веома је значајно, што се овај чувени инглески философ у послетку своје науке о настави враћа чистим угледима природе, као што су чинили Русо и Песталоције, и што праву науку доводи на крају у везу са вером у вечите божанске силе. Није, вели, наука противна вери, него незнање и занемарење науке подрива морална и побожна осећања. Само прави научник (онај који истраживањем нижих истина тежи вишим и највишим) може доиста сазнати, како далеко над људским знањем и над људским разумом стоји онај праузрок света и она свемоћ, чије се бићe јавља у целокупној природи, у животу, у мислима, у идејама. Велики проналасци и научне тековине светских философа, вели професор Хуксли, нису дошли само као плод њихове умне снаге, но и отуда, што им је та снага била задахнута побожним духом, духом стрпљења, љубави и прегоревања (¹).

(¹) Дело Александра Бена Наука о васпитању потпун је систем теориске и практичке педагогије, веома згодан за професоре и учитеље. У њему су три главна дела: Психолошке основе, методи и модерна настава Ослања се у многоме на Лока и Спенсера. Одликује се јасним распоредом наставних планова и програма за разна доба наставе, даје највећег простора тачним наукама математике, физике, хемије, биологије, психологије и географије. Одбацује обавезно учење старих па готово и нових страних језика. А у моралне науке ставља историју, социјологију с политичком економијом и правничким гранама наука

Амерички чувени педагози Канинг († 1842) и Хорац Мен († 1859), учинили су много за развитак јавне наставе и народног образовања у савезним североамеричким државама. Први је био одушевљен проповедник (Channing, Oeuvres sociales, publiées par M. Laboulaye. Paris. Charpantier, 1866), а други, знатан реформатор у Бостону. По угледу на амерички начин заједничке наставе за мушку и женску децу до извесних година, писац ових врста дао је у Србији пре десет година прилику, да се у недостатку

После овога морамо ипак казати, да је рад покојног Димитрија Матића на науци о јавној настави и образовању омладине био лепа појава и тековина на необраћеном пољу те гране знања у нашем народу ([1]). Овај рад доста је одмакао од његове историје философије, колико по научној дубини, јасности и одређености мисли, толико топлотом осећања и лепотом стила, који се што даље то све више уздиже до висине правог, обилатог и хармоничног народног и књижевног језика. Овај напредак опажа се у Матићевим радовима нарочито од прве књиге Науке о васпитању, а завршује се трећом књигом О васпитању одрасле деце и омладине (1868 год.). Овде је и сам предмет дела годио његовој родољубивој српској души много јаче, но што су то могле чинити апстрактне и метафизичке теорије немачких философа из Хеглове школе, која је зар и могла до некле повести за собом нашега покојника идејалима народног ослобођења и јединства, које се живо и успешно проповедало у делима немачких великана песника Шилера и Гетеа, философа Фихтеа и њихових последника. Особито имало је свога значаја и заслужује хвалу, што је Матић према скромном плану своје Историје васпитања дао прилично простора словенским народима, међу којима заузимљу угледно место црте о великом словенском учитељу и писцу Амосу Коменском, кога Мишеље назива универсалним научником, леним, благим и обилатим духом, првим јеванђелистом модерне педагогије

средњих женских школа по окрузима могу у нижим разредима гимнизија учити и женска деца. Тада је у нас министарским распису директорима средњих школа покренуто и важно питане о ручном раду у школи.

([1]) Историју народне наставе у Немачкој од свршетка средњег века до данас лепо је и пространо разложио Dr. Friedrich Paulsen, Geschichte des gelehrten Unterrichts. Leipzig. 1885.

После Матићевих радова појави се и у нас лепо коло млађих врсних писаца и књижевника на овој занемареној грани наука. Међу њима су особито позната имена Алимпија Васиљевића, Милана Ђ. Милићевића, Војислава Бакића, Стевана Д. Поповића, Милорада П. Шапчанина. Међу оностраним Србима светле у том погледу имена Ђорђа Натошевића, Николе Вукићевића, Јована Јовановића (Змаја) и Стевана В. Поповића.

Као председник Српскога Ученог Друштва Димитрије Матић говорио је 11 маја 1863 године свечану беседу о прослави хиљадугодишњице словенских апостола Ћирила и Методија. Том приликом рекао је:

„Кад дође време да која земља или који народ напред пођу и да се прославе, нађу се велики људи који их на то спреме и поведу. Словенски народ дуго је чекао за оваким раденицима. Они се појавише с крстом и књигом у руци, а с божијом истином у срцу и устима, чему никоја сила одолети не може, и великим делима и заслугама прославише се међу Словенима . . . Велико и вечито начело народности све више долази до опште свести. Недалека будућност показаће, да ли ће се оно извршити, па да сви Словени својим језиком Бога славе и словенским писмом књигу пишу.“

Кад се у 1867 години, после срећног добитка градова састала у Београду 6 августа (о Преображењу) скупштина Уједињене Омладине српске, тада је Димитрије Матић од стране општинског и омладинског одбора поздравио овај знаменити скуп младих образованих Срба са свију крајева раскомаданих српских земаља.

За владе намеништва младолетног кнеза Милана Обреновића III (1868—1872 год.) Матић је управљао министарствима просвете и спољних послова пуне четири године. Тада је својим саветом и гласом као члан владе

помагао много у спремању владина предлога за нов земаљски Устав. Но у најважнијим уставним и политичким питањима, као што су: избори посланика и састав законодавног тела, скупштинско право предлагања закона, контролно и буџетско право скупштине, неодговорност народних посланика и одговорност министара и чиновника, лична сигурност грађана и правосудство, слобода штампе и јавних зборова и удружења, — наш покојник није имао довољно снаге ни утицаја, да брани и у предлог Устава унесе важнија начела, која је раније на катедри и у књижевности заступао. Нарочито морамо жалити, што му се није дало да отклони из Устава оно кобно наређење по коме се једна четвртина посланика имала постављати по владином предлогу указом, а обично је узимана из редова чиновника, који су већином свагда гласали уз владу и за ову услугу често тражили и добијали од владе награду унапређењем у служби. Овако шпекулисање са узвишеним и светим позивом посланика на скупштини особито се појавило у великој мери под владама од 1880 године. То је у својим последицама донело многе незгоде и опасности нашој земљи.

Овај прелазни тренутак у најновијем политичком животу Србије био је тежак и пун гребена. Требало је или наставити бирократску владавину просвећеног деспотизма са законодавним Државним Саветом и Народном Скупштином сазиваном један пут у три године са консултативним гласом, где су жеље, молбе и предлози народних посланика само саслушавани; — или пећи отворено чистом уставном систему са свима потребним гарантијама, са законодавном слободно из свију редова народа изабраном скупштином, која би подједнако с владаоцем вршила законодавну власт, која би јаком контролом над извршном влашћу и над целокупном земаљском управом чувала владу и политику

државну, да не оду на странпутице, с којих се тешко враћа без големе штете за народ. Тако би се зар нашој отаџбини могао осигурати правилан развитак у новим политичким, па и у моралним и материјалним тековинама. Тако би се може бити сачувала Србија од унутрашњих потреса и буна, па и од спољних великих опасности и несрећа. Тако би се по свој прилици обуставило, ако не и са свим отклонило економно пропадање народа и нагло задужење земље с огромним теретима од 1880 године. Покојни Матић у својој патриотској души осећао је, а то у приликама и признавао, колико је слаба утицаја имао у спремању и израђивању тога првог народног Устава у новој нашој држави. Истина, Србија је имала своје народне установе и за време првога славног устанка под Карађорђем, а имала је и после другог срећног устанка под Милошем. Нарочито знатно је и значајно било дело српског народног устава, израђеног покојним Димитријем Давидовићем и проглашеног о Сретенској народној скупштини у Крагујевцу (1835 год.) Матић је и сам то чешће помињао и жалио, што се по неко слободоумно начело из Сретенског Устава није могло јаче унети у наш Тројички (намеснички) Устав. Но ако ћемо да будемо правични у оцени свију историских прилика, свију политичких тегоба и меродавних људских карактера тога времена: морамо искрено признати, да тај Устав истина није испунио многе разложне жеље и очекивања млађих слободоумних и просвећених редова у Србији, није погодио ни довољно осигурао многе историске потребе и праведне захтеве српскога народа. Но он је ипак с погледом на најпрече унутрашње и спољне задатке Србије дао приближно доста добру народну основу за поступан политички и материјални развитак државе, која из дуге турске, а за тим патријархалне и бирократске домаће владавине под

турским сизеренством прелази мало по мало у облик модерне уставне земље са великим и тешким унутрашњим и спољашњим задатцима. На основи оваког лабавог Устава Србија није достигла високу меру добрих управних, правосудских, привредних и финансиских, па ни просветних закона, нити се у њој особито срећно и угледно вршило земаљско законодавство и народна контрола у скупштини. За ово је недостојало њезиним политичким људима и партијама довољно знања и искуства, недостојало довољно политичког образовања, недостојало довољно умне и материјалне самосталности. Но у исто време Србија је с таквим Уставом прошла срећно кроз привремену владу намесништва младолетног кнеза, а скоро после тога и кроз озбиљну унутрашњу и спољну кризу од два тешка рата с једном великом царевином, иза чега оста као добитак државна независност са ослобођењем једног дела браће у Старој Србији, а с тим појачан углед у свету и на Балканском полуострву, са надом, да Јевропом одобрено туђинско заузимање половине других српских области неће дуго трајати. Да је после овога успеха било међу главним српским државницима и политичарима више народног осећања и братског договора а мање партиских страсти и раздора, могло би се коло судбине српске повести лепше и поузданије на сусрет тегобама, које су чекале Србију на путу опасних спољних утицаја и претензија услед берлинског уговора. Но Устав не носи са̂м кривицу за погрешке које у нашој земаљској политици починише људи и странке на штету отаџбине. Свесни и срећни државници остављају после себе заслуге и добар спомен и без устава или са слабим уставним оградама. А Србија страда и Пољска пропада поред свега Устава. На сваки начин право је рећи, да је тај наш Устав могао бити добра школа за политичко образовање народа.

VII.

Од практична Матићева рада тога времена на просветној управи заслужује особито спомена Учитељска школа коју је он увео. Око ње се он много трудио старајући се да у основној настави оствари начела која је озбиљним проучавањем наше и страних културних народа образованости израдио и проповедао. Радост му је била велика, кад је у скоро доживео, да најлепше дело његових руку напредује и доноси народу духовне обилате плодове. Најбољи усев, који је на српској просветној њиви посадио, успео је; народна настава добила је учитељском школом здраву основу. У вези с овим Матић је као министар просвете живо настојавао, да се подижу недељне школе и читаонице по варошима и селима. Он се много надао да ће народ простим ширењем писмености коракнути брзо у знању, у привреди и моралности. На жалост, његови покушаји у овом правцу донели су слабе користи. Недељне школе после њега скоро су престале. Но и сама писменост без озбиљне наставе у природним, моралним и друштвеним наукама не вреди много, и на против често може да се употреби на зло. Колико смо се пута у нашем политичком животу последњих година с тугом сећали и помишљали, како су прости и неписмени људи, налик на Хајдук-Вељкова брата Милутина, кога смо гледали у законодавном Државном Савету, чинили Србији више части и користи, но многи учени и о народном трошку на страним факултетима школовани српски синови.

Друге године своје просветне управе под намесништвом Матић је одредио једну велику стручну комисију, којој је ставио задатак, да проучи из ближе реформе које би ваљало извршити у целокупној јавној настави, у основ-

ним и средњим школама па и у Великој Школи ([1]). Ова комисија састајала се редовно и радила пуну годину дана, но рад и саветовања њена остала су из непознатих узрока необјављена и неупотребљена у архиви министарства. Чудно је, како се овако вредном и искреном раднику за унапређење основне наставе, какав је био Матић, могла измаћи велика важност стручнога стално и чврсто уређеног надзора, какав је већ готово свуда с успехом уведен у Јевропи, па у најновије доба и у Мађарској, Румунији, Хрватској и Бугарској. У поменутој великој комисији сврађена је на ово замашно питање нарочити пажња, а доцније на законодавној скупштини у Нишу 1879—1880 год. био је је спремљен у том смислу нарочит законски предлог, који због нагомиланих других послова не доспе на дневни ред. На жалост, наше основне школе још и данас стоје без сталнога стручног надзора. Што се тиче намераваних реформа за велику и средње школе, и оне осташе за време намесничке владе неизвршене, ваљда због вечите оскудице буџетских и материјалних средстава ([2]). Владе онога времена нису умеле или нису хтеле да застарели порески систем одсечног плаћања с главе на главу мењају на правичнији и разумнији систем порезе по имућству и

([1]) Комисија водила је редовно записник од својих састанака и саветовања. Ови записници износе неколико стотина писаних табака. У комисији били су председник др. Јосиф Панчић, и колико се сећамо, чланови: Ђорђе Малетић, Сава Сретеновић, Алимпије Васиљевић, Панта Срећковић, Милан Ђ. Милићевић, Стојан Новаковић, Аћим Чумић, Стеван Д. Поповић и Стојан Бошковић.

([2]) Кад је писац ових врста као министар просвете у децембру 1879 послао Државном Савету на преглед свој предлог о новом уређењу министарства просвете, одбор одређен Саветом за извештај о овом предлогу завршио је извештај речима, да је у начелу сагласан са предлогом; но да ће бити одсудно противан, ако би се за реформе у предлогу означене тражила и једна пара више трошка у буџету, све догод се не исплате народу ратне реквизиције и док се не одужи ратни дуг.

приходима. Тако се често у влади годинама чекало и натезало, да се отвори која стручна школа или која веома потребна катедра у Великој Школи. А ето недавно гледасмо, како се Србија олако оптерети с неколико стотина милијуна дуга за друге оправдане и неоправдане потребе. У службеним извештајима, које је покојни Матић подносио Народној Скупштини за четири године свога министровања, помиње се Велика Школа само с неколико врста. А какву огромну разлику у том погледу налазимо на пр. у министарским извештајима у Аустрији([1]) или у Русији. Покојни Матић морао је осећати јако ову празнину, тим више, што је ранијих година истицао чешће своју омиљену мисао о српском универзитету, а међу тим у нас на философском факултету на пр. предавао је још непрестано општу и српску историју један једини професор! С тога, покојник, жалећи што према својим жељама није могао са министарске столице више урадити, помиње у својим приватним белешкама, како се у практичној политици не може извршити све, што се с катедре или у књизи проповеда. За потврду тога позива се на пример знаменитог писца и беседника Кастелара у Шпанији.

По што кнез Милан прими владу, августа 1872, Матић буде постављен за члана у Државном Савету, где се његовом правном знању и његовом државничком искуству дало опет лепо поље за рад. У Народној Скупштини која се састала у августу 1875 године Матић је био постављен и примио се за кнежевог посланика у Скупштини. Патриотским осећањем и пуном оданошћу учествовао је у знаменитим радовима ове Скупштине, која је решавала и о кредиту за ратну спрему у очи великих догађаја услед

([1]) Види Die Verwaltung der österreichischen Hochschulen, von Dr Karl Lemayer. Wien 1878.

народног покрета у Босни и Херцеговини. Био је одборски известилац у Скупштини о владином предлогу закона о професорским испитима. Пред оглас рата Турској извршио је поверљиву мисију измене уговора о савезу између Србије и Црне Горе, а после примирја с Турском послан је у пролеће 1877 год. као владин други пуномоћник у Цариград ради преговора и закључка мира. После свршеног другог рата у 1878 год. био је изабран за председника Народне Скупштине у Крагујевцу, која је Берлински уговор примила и независност прогласила. Скоро после тога ушао је као министар правде у кабинет г. Ристића, у ком је остао до краја 1879 године, када је већ био оронуо здрављем.

Последње своје дане провео је у породичном кругу. Био је до краја пун топлих осећаја за напредак своје земље и народа, свагда љубазан и правичан, па и на самртној постељи добар Србин, хришћанин, прави философ по угледу на свој идејал, Марка Аврелија.

На гробу овога ретког друга, честитог научника и родољуба треба да се запитамо: Да ли ће његове и наше тежње и мисли имати трајна одзива у души српскога народа и омладине? Да ли ће Српство у просветном и националном смислу примаћи се скоро ближе великим задатцима, које му намењују историја и дух новога времена? Има много немилих знакова, који нас у том погледу ожалошћују. Но има доста и светлих појава, којима се можемо храбрити и надом у боље дане крепити.

Нека је Димитрију Матићу вечит спомен у српском народу! Нека му име буде светло у омладини и потомству!

—:—※—:—

ЦРТЕ ИЗ БОСНЕ.

I.

О српским спахијама под турском владом.

Осим турских спахија у Босни, о којима се и сувише доста знаде, ми готово кроз сву епоху турске владавине налазимо имена српских „спахија“, записатих у домаћим биљешкама; као и њихове слике по манастирима, удостојених тога мјеста било као оснивачи, поновитељи, или приложници св. храмова.

У Босни пак (а од чести и у Херцеговини) налазимо тијех спахија све до прве четврти овог столећа; а њихове потомке још и данас.

Неће бити сувишно, ако о томе изнесемо неке податке на видик, уплетене са народњим предањима и причама.

Поред спахија (овде је све ријеч о православнима спахијама), који имадоше право на своје посједе (као Милорадовићи у Херцеговини), истичу се и други, без својих посједа, који имадоше привилегије: побирати за себе десетину у извјесним мјестима као год и турске спахије, с чиме да како бијаше скопчано неко благородство, уз почасну на то сабљу и султански „Берат.“ Такови „бератлија“, па ма и сељак био, могао је носити самур-калпак и постављен ћурак, док у вријеме „Јањичара“ и

Дахија најбогатији трговци сарајевски носише дуге гуњеве неке накарадене високе капе, које послѣ замјенише правим „читачкама“, какве носи мирско свештенство у Србији; а од времена Омер-паше, те „читачке“ наглим кораком замијенише црвени фесови. Ове бруке у промјени ношње не бијаше мислим ниђе у Херцеговини, а ваљда ни у Босни осим јединога Сарајева. —

По што је већим дијелом босанско-херцеговачка аристократија примила вјеру мухамеданску ради сачувања живота, имања и племства, о чему тврде сви који писаше о пропасти Босне, мени се чини, да ти спахилуци, о којима је овдје говор, нијесу дијељени православнима из признања њиховога старог племена, него за неке особите заслуге, учињене султанима и њиховим војскама у вријеме ратова, или у другим неким приликама, а таковијех је згода и сувише могло бити у вријеме Мехмеда II, бјегства двојице Арсенија, ратова између Турске и Аустрије и т. д. — По што је Босна пала под Турке, ко год се није хтео потурчити, тај је постао унижена „раја“, па ма он био племић или прости сељак, те се дјеца неистурчених бољих породица лаћаше помогућству трговине и заната. Код босанских краљева налазимо у отменој служби Десисалића, а можда од исте породице у 15 и 16 вијеку налазимо у Сарајеву златаре Десисалиће, по чијој се заповијести и у њиховој кући писа „**отьчинкь**“ од ђака Димитрије, о чему је донесена једна биљешка у „Јавору.“

Спахије Милорадовићи, од којех су данашњи грофови у Русији, имају и сад у манастиру Житомишљићу свој ферман, у коме неки султан (мислим Сулејман) вели: „давамо овај наш превисоки ферман Милошу (Милисаву) спахији за услуге нама учињене“, и који ће ферман мислим скоро угледати свијета у преводу. Не знајући ми ништа

даље о тијем „услугама“, какве су и колике биле. Милорадовића породица била је, и остаје узор благочастија и особите побожности, што свједоче и њихове задужбине и дуговремене потпоре истима, као и припознато њихово јунаштво и благородство на далеком сјеверу. У осталом, њихов ферман свједочи: да Турци нијесу бранили имућним Србима од богоданог имања подизати св. храмове, те такови манастири и њихове земље бијаху ослобођени од свакијех дацијa, што свједочи још и политички корак Мехмеда II, подаривши Фрањевцима ферман у Сутјеској покрај Бобовца. Таковијех фермана султанских налазимо доклен су год Турци доприрали у Приморју, и то како у православним тако и у латинским манастирима, што сам од очевидаца слушао који су их виђали (Архиман. Николајевићи и Фра Грго Мартић). Сама Круна у Далмацији има их с бератима преко 15.

У манастиру Тројици (у Плевљима) има у препрати са потписом Воин Спахија Подблаћанин (село је Подблаће између Пљевља и Чајнича), као поновитељ исте богомоље.

Године 1711 Бошко спахија са Гласинца (из Соколовића) поклони сарајевској цркви **„Постныи Тріодъ.“** У записнику исте цркве: „Милош Патријархов брат спахије“, и то ће бити онај исти, који се спомиње и у 42 „Гласнику“, у споменицима од г. Новаковића. Овијех спахија било је највише дуж ријеке Дрине, почевши од Фоче, Устуколине, Гораждa, Вишеграда Мокре Горе, па онда код Лијевна и Гломача доклен све на тачкама стратегичним и планинским.

Почетком овог вијека бјеше у селу Бранковићима (рогатич. кот.) Иван спахија Блажујевић и његова три братића: Стојан и поп Остоја од једнога брата, а Коста од другога. Иван је имао спахилук у истоме селу, ђе

је многобројна породица истурчених Бранковића, те су и од ових Блажујевићи побирали за себе десетину (!?). — (После окупације исељавају се Бранковићи у Турску).

Ивану спахији изумрије све што је мушко и наком њега остаде шћер Јелка, удата после у Сарајеву, и бјеше пуница данашњега Јове Шиндића, златара. Кад Мустајпаша постаде заповједником у Сарајеву, почне прегледати спахинске „берате“, пак дође ред и на Јелку. Као женској глави одузме берат и сабљу, а пружи јој у накнаду 5 турских „игр'милука“ (до 12 фор. у све вриједности) и свилене још материје да скроји једну дугачку „антерију.“

Примјетити ми је овдје, да право спахилука на побирање десетине важило је у мушкој лози са оца на сина — до деветог кољена; а у побочној линији — на браћу, до трећег нâса.

Трећи братић Иванов, Коста, имао је спахилук код Новог-Пазара, али врло мршав, пак је с великом муком побирао и оно што му је припадало. За то враћајући се једном с војске испод „Сазије“ (ишли су ваљда против Руса), он сам својевољно предаде Турцима свој берат и сабљу.

Овај поступак свједочи јасно, да су и српске спахије мораде ићи на војску, и о својој брашеници, као год и турске.

Од горњега попа Остоје Блажујевића има и данас један унук, Коста, скоро ожењен у Дервенти; а син је покојнога попа Ристе Секиларије, бившег ефимера у сарајевском пољу.

Друге опет спахије овог имена (спахићи), можда и род горњијех по што једни и други славише Васиљев-дан (1 јануара), били су најприје код Горажда и тамо имали спахилук. Од те породице бијаху покојни спахићи: Ни-

кола и Ристо; први као учитељ у Сарајеву, а други као трговац у Бањојлуци, ђе им још живи сестра Мара и Ристина дјеца.

У Старој Гори (рогатич. кот.) имају три брата Балчаци на својој земљи, којијех предци такође бијаху спахије. Њихова сабља, или боље рећи старински неки везени мач, одузет им је при побирању оружја после окупације.

У селу Лигатима код Устуколине (фочан. кот.) до скоро живљаше Томо спахија, Кујунџић. иначе Лигат по селу одаклен је, кога отац или најкашње ђед имађаше спахилук у Цвилин — мјесту према Лигатима. Од Томе има и сад доста породице, а син му Петар држи механу под Витез планином идући у Прачу.

У народу се прича, да је неки прашукунђед Томин добио то господство од самога султана Мехмеда II, за то, што му је показао газ и превео војску преко Зеленке (кажу да се прије ријека Дрина тако звала), и да је Мехмед најприје ушао у Босну код Устуколине, ђе је био градић Херцега Стјепана, те се у стјенама тога града и сад види неки обилат натпис са ћирилицом. Па по што је султан Мехмед на вјеру преварио и посјекао војводу тога града, који му је из ону страну изишао био на сусрет, други војвода Иваниш кад то дочује, почме на брзу руку спремати народ на отпор, да се „устукне“ непријатељ. Међу тим је султан Мехмед послао неколика коњаника као извидницу, који препливају ријеку према садашњој Фочи и ту нађу много каца и бурета, која се по турски зову „фучи“; па кад се врате султану, кажу му, да нијесу виђели никакве војске него само „фучија“ и неколика радника, те се због тога то мјесто прозвало Фоча. У томе неки Лигат прегази ђе је знао најплиће пред турском војском, која одмах почне освајати земљу

и градове. Војвода Иваниш изиђе јој на сусрет (једва ли?) те се започене кавга, у којој многи погину а међу њима Иваниш и један турски паша, кога Иваниш својом руком удари мачем по глави, те и данас показују њихово мраморје, које се зове: „Иванишев камен“ и „Везирев камен.“ — Може бити да има што и истине у овом причању, те да је Иваниш срео једно одјелење турских коњаника, који су пошли у правцу к Фочи, и који је предјел у то доба спадао под Херцега Стјепана.

При „Топал“ Осман-паши, кога још памтимо, кад се у Сарајеву дијељаше нека новчана награда у име заоставших спахилука од времена Омер-паше, долазио је и поменути напријед Томо Лигат или Кујунџић, да по своме праву потражи коју мраку; али се узалудно трудио и празнијех шака кући повратио; док међу тим неке голе и „хамали“ турски добише у накнаду по 100 кеса (50.000 гроша). Разумје се по себи, да су сарафи мојсеовци дали рабата 21% док су припадајуће суме подигли из касе, а сараф опет ту добит подијелио са Осман-пашом и тефердаром . . .

Са окупацијом изумрло је и право на побирање десетине (имају га још неки вакуфи турски!?), те остаде само једно спомињање од тога: „**Вса света**“ овога свијета дође и прође као сјенка, а добро име живи довијека. —

II.

О турчењу у Босни: обичајима српским код Турака, са причама и догађајима у свези тога.

Кад но султан Мехмед II изненадно упаде у Босну 1463 год. са силном војском, те је прекрили као плаховита бујица, која пред собом ваља дрвље и камење — све

што се пред њом задеси, тада, поред несретне судбе још несретнијег краља Томашевића — владалачке кукавице, сви они, који се десише покрај њега и у његовој служби, а бијаху на ударцу турскијех чета, те који не могоше умаћи у сусједне земље, Хрватску и Далмацију, или се не склонише у планинска мјеста, каковима Босна изобилује: — ти сви, велим, или падоше као жртва под турском сабљом, или изјавише вољу да ће се потурчити. Овај коб највише је задесио племство и богаташе. А краљица Екатарина са малом својом пратњом једва и тешкијем напорима превали без одмора преко врлетне и кршовите Крајине, преноћивши последњу ноћ на босанском земљишту у православном манастиру Хрману, о чему и сад причају тамошњи жители.

Али по што је минуо први страх и забуна народња каква обично бива у такој крилици пред суровим и силним побједитељем, народ се прибрао од забуне и к себи дошао, те изузевши случај на Билајском пољу и под Високим, турчење у маси народа није ишло тако брзим кораком; и требала су пуна четири вијека, пак да Босна и Херцеговина броји једва четврти дијел становника као мухамеданце. На жалост, свакако велик број! — Осим тога, и сам Мехмед II као и његови нашљедници имали су обзира на то, да се народ не исељава јер је требало обрађивати земљу, служити изтурчену господу и „арач“ плаћати.

Па кад се већ зна, да су султани побирали у освојеним српским земљама „десетак“ од најугледније дјеце, и слали их у Азију да се образују од њих јањичарске легије, то се поуздано може тврдити: да је тај поступак био један од главних узрока турчења, те су многи родитељи, притиснути и иначе мучним околностима за вјеру и егзистенцију, вољенији били и вјеру промијенити, него се са најмилијим сином својим растати, кога су свакако ра-

чунали за пропалога и на војски изгубљенога у далеко земљи међу Османлијама. Пример томе имамо и на данашњим Потурчењацима у окупираним земљама, те се многи радије исељавају из домовине и продају у бесцјење своја имања, него ли да им син оде у „ђаурске“ солдате, па ма то било и у њиховој домовини и без опасности њиховој вјери.

Да су се истурчена браћа тужнијем срцем праштали са Христовом вјером, о томе није нужно ни говорити. Најбољи су томе докази у могобројним народњим обичајима, који се и до данас задржаше међу њима, и које ћу у овом чланку у кратко поређати и уплести, колико ради спомена и незаборавности за будућа времена, толико и због тога, што данас многи народњи обичаји почињу опадати и код самих православних Срба, особито по варошима, те их замјењују нови — модерни и туђински.

Сви отменији бегови босанско-херцеговачки и дан данас између себе радије пишу старом ћирилицом и матерњим језиком него турски, те овдје у оригиналу прилажем такво једно писмо чувенога племића Мехмед-бега Канетановића Љубушака; а таквих писама беговских виђао сам небројено, као што је и сами Али-паша Сточевић писао ћирилицом, и то нешто новијом. Шта више налазимо ћирилицу и на самим њиховим гробовима, као што је овај Махмута Бранковића који погину „бојевима деспотовим“: „**И погибе на боев деспотов. а сие билеѣ Махмута Бранковића на скон баштине на Петров полу. не бнособена рука** (нејасно) **какое** (копа га?) **сиесе и писа.**“

Овдје је такође мјесто споменити, да су и сљедбеници римске цркве до недавно писали ћирилицом, па и неки Дубровчани или чак Талијани, који радише о рудама у

Босни, те сам у Вогошти на једноме камену у мосту видио овај настпис:

ІЕЛІС НР МЕНТО ВОСТРА

(Исусе и Марије, сјећајте се својих). А у књижари православне сарајевске општине има ћирилицом (не глаголицом) штампана латински Мисал или Литургија.

Судећи по обичајима, који се код Турака задржаше, може се закључати, да су Османлије били врло политични (да се друкчије не изразимо) — у поступку турчења, нити су они гонили мак на конац, јер су добро знали, да је народње „хадете“ тешко искорјенити на једанцут, па у њих нијесу баш много ни дирала. А код Срба су ти обичаји нека особина — у крви и животу, што се види још у почетку примања Хришћанства, одаклен поникоше племенске „славе“ или „крсна имена“, и што неке најдревније обичаје још ни до данас није изкорјенила ни Христова наука код православних, нити Мухамедов Куран код потурчених Срба.

Божић са заоблицом и ђадњацима; Свијетло Васкрсење и шарена јаја, као и крсна имена рекао би да бијаху главни чвор на прелазу из Хришћанства у Турство. Босански Турци, који радо причају о „Фету“ и „Фати Мехмеду“ (освојитељу) јавно признају, да им је он сам рекао: „У мјесто Божића — узмите Бајрам са Курбаном; у мјесто Васкрса — ето вам другог Бајрама и шарајте свијеће у џамијама трајућег поста Рамазана; а мјесто крсних имена — кувајте бестиљ (пекмез) од шљива, јабука, крушака, грожђа и другог воћа, па том приликом састајте се ви млађарија, и веселите се у пјесмама по вашем хадету. Па као што пророкова

вјера допушта имати више жена, то нека се при састанку на бестиљама загледају ко је за женидбу и удадбу; а ђевојке до „нићаха“ (удадбе) могу се и не крити ако им је воља.“

Ово ми је све причао стари дост оџа Каравдаћ у Сарајеву, с тим још додатком: „да код Османлија нема обичаја шарати свијеће уз Рамазан, и да се ђевојке њихове крију одмах после 10-те године, а неће и осме.“ До окупације у Босни и Херцеговини мало се која турска ђевојка заклањала, изван од каква странца. По Сарајаву пак и данас од ниже класе оне разносе највише слатко млијеко и продају по домовима без разлике, загрнуте шареним бошчама и лица откривена.

Узгредно ћу овдје споменути, да су турске племићске породице у Босни имале на својим кућама неке особите „баџе“ осим димњака, на подобје мали торања и још неке знакове поврх кућа, што нижа класа није смјела имати па ма и Турци били. Такве куће звале су се „Беговски оџаци“, у којима су била особита одјелења за странце и путнике, па ма били које му драго вјере и народности; и ту су могли преноћити са својим коњима по све комотно, без да би при поласку платили и једну пару за конак и јело. У случају пак мећаве и зла времена могли су ту и по више дана остати, док би пукла пртина и пут се отворио. Хришћанима у вријеме поста обично су износили за јело: погаче, меда и „ошафа“ (кувана сува воћа). Ово се односи на „оџаке“, који су изван вароши у већим или мањим селима, ђе не бијаше ханова.

Ово гостољубље бјеше ли старословенско? или пак милосрђе по Курану? то не могу знати. У осталом још и данас, а особито у Херцеговини код православних може и непознат путник преноћити, те по што му млађе које чељаде (обично ђевојка или млада скоро доведена) изује

обућу и опере ноге, изнијеће се пред госта што од јела и пића, што је бог дао и кућа донијела, и велика би срамота била наплатити ма што; изван ако дарује ђевојку или које дијете са којим грошем. Ово важи за православне куће највише. По Херцеговини сеоске Туркиње мало се ће крију, и називају их „балинке“, а њихове мужеве — „балије“, те и код њих може се по негђе пренећити, а тако и код Латина.

Даље, кад познаник Србин пошље своме комшији Турчину на Божић плећку или неколика ребра печене заоблице, или пак шарених јаја о Васкрсу, тај дар с радошћу приме и благују са свом породицом, те би им врло жао било, ако би се које године то заборавило или намјерно изоставило послати, мислећи, да се тиме руши и поремећава старински обичај и пријатељство. — Мој комшија Аци-Бакаровић вратио ми је два пута зајам о Бајраму, пославши ми фрешка меса од Курбана; а Капетановић-бег у истоме суду — лијепа херцеговачка духана као уздарје! (Турци шаљу један другоме у замјену од Курбана, а слабије комаде дијеле турској сиротињи). —

Православни сељаци који су ближе вароши, тако исто доносе својим агама о Божићу — заоблице а о Васкрсу обојених јаја; па ако не могу први дан празника то учинити, макар и трећи дан, то ништа не смета, ови радо приме. премда им је дражи дар на празник сами.

Има доста примјера, да Турци држе „денија“ по православним манастирима у вријеме болести, или кад им се што крупније украде и загуби, пак да би Бог „обејанио“ (открио) лупежа. Године 1865 у ман. Житомишљићу читао сам молитве и јеванђеља бегу Љубовићу из Невесиња, и одстајао је босоног на Крстов-дан (5 јануара) све часове и литургију; па кад му по правилу цркве поручих из олтара пред велики вход: да не може

даље бити присутан, закле Тодосију Веселицу (данашњег архимандрита милешевског) — небом и земљом, „Иса пенганбером“ (Христом) и божијом кућом, да га не изгонимо, што му наравно и новољисмо, те после наком свијех дарова цркви у новцу, воску и тамјану, пружи и мени 12 плета, које после дугог комбања примих за сиротињу.

Прошле 1883 године неки Турчин у Дервенти захтјевао је „масла“ (јелеосвећење), и тамошњи прота телеграфски је питао дозволу и упутства од архијереја, те као црквена тајна није му се могла као некрштеноме дозволити, него само неке молитве ради утјехе. Сарајевски прото Баковић врло често још и данас чита Турцима молитве и цркви и по домовима. Авдага Талијеревић звао га је кући више пута. То чине и многи други по Босни и Херцеговини. Исто тако иду и у Чајниче на поклоњење чудотворној икони Богородичиној, а прије и под Острог св. Василија, водећи „бјесомучне“ да се исцјеле, особито кад већ не помажу ни лијекови ни „записи“ оцински ни фратарски.

У Сарајеву турске нероткиње сапирају кључеве црквене, и ту воду пију с вјером да ће затрудњети. Чувени бег Тухранија кад се једном вратио из Цариграда прислужио је у сарајев. цркви свијећу од шест ока тежине свога воска, велећи: „Тако сам уснио да учиним.“ — Али је овај знао с друге стране уцијенити младожењу који би одвео ђевојку са његова читлука у 500 гроша, говорећи: „мени је сад мање један „измећар“ и радник на земљи, кога ти узимаш и одводиш на туђи читлук, па ваља да ми платиш накнаду.“

У Херцеговини још егзистира „побратимство“ и „шишано“ кумство. — Има примера, да неки Турци (као Цимићи) држе у својим житницама запљењене манастирске

крстове ради рода и „беријета“, те неће ни по што да их продаду.

Разумје се по себи, да су ово тек поједини — изузетни случајеви ал' свакако постоје; а било их је прије и још више него данас.

У Крајини, па и у самој Бањојлуци и Приједору мало која турска кућа на бадњи дан у вече да неће купити дјеци ораха, љешника и других посластица. Може бити да то чине, што се код православних тако радосно прославља Божић у њихову сусједству, пак да би забавили дјецу од чежње; а може бити да то чине и за спомен старога Божића. Увјеравају такође, да сеоски Турци на бадњи дан у вече најрадије ложе ватру од растових дрва; а зна се извјесно да их доста има, који неће да раде о љетини на св. Пророка Илију, Пантелију и Огњену Марију, — ваљда за то, што се тијех дана најчешће догађају грмљаве и громови, који не ријетко смлате стоку, осакате радећу „мобу“ или домаћу задругу; запале кућу или стог љетине.

Ђурђев дан (православни у свима случајевима) поштују и сеоски и варошки Турци, те ко има, први пут у пролећу једе јагњетине. Млађарија пак заврза љуљачке и циба се по ваздан. На Илин-дан мушкићи пењу се на већа брда и ту часте до пред мрак. А у очи св. Јована љетњег (Ивања-дне) сијеку гране трнсулове; пале лиле, прескачу преко ватара; ђевојке јашу на вратилима, вежу травке, обмотавају око руку свилене црвене или златне конце, чарају ради удадбе; рано у јутру ватају „паху“ испод млина; купају се прије сунца ради шуге и здравља итд.

Римско свештенство, обзиром ваљда на истребљење сујевјерија или економичних сврха (као што су крсна имена), много је више радило на укинућу народних обичаја него и најфанатичнији Турци у Босни и Херцеговини; те само

још неки дају „записе“ колико ради користољубља, више да би их одвратили да не иду оцама. У осталом, ма да православни много потроше и дангубе о „славама“, сљедбеници римске цркве, који су оставили „крсна имена“ ништа нијесу богатији од православних, него на против. („Не једу наворе“, веле им православни!)

Да међу истурченим Србима још није угинуо спомен на прошлост давну свједоче нам горњи примјери. А да је некад и још јаче осјећање било, навешћу ова два примјера: Синан-паша Сијерчић, који је погинуо под Шанцем 1806, призидао је у Горажду приврату уз Херцегову цркву, на гробу свога прађеда Радосава. А брат или братић пећскога патријарха (мислим Макарије или Сава) као потурчени везир измалан је успоредо са патријархом више врата манастира Пиве, те обадва придржавају цркву и подносе је Христу и Богородици (тако сам чуо). У „Гласнику Срп. Уч. Друштва“ 42 на страни 26 стоји биљешка: **„Али ага доганьжи баша писа родителїа своєго.“**

Но не гледајући на све приведене примјере, као ни на то, што су босанско-херцеговачки Турци душевно мрзили Османлије и у неповјерењу с њима живели, о чему ми је причао Сулухан-ефендија Соколовић, те се често одупирали њима и султанским наредбама, ипак су тежили, да се и остала њихова браћа истурче. То су чинили колико из фанатичне ревности по проповједима занешених „шехова“ из Цариграда, Меке и Медине, који су међу њима крстарили, толико и због тога, да будујачи, сањајући можда и о политичном одцијепљењу од Цариграда, као што су заиста до Омер-паше и практиковали неки род самоуправе, имајући своје паше, капетане, и муселиме, не зарезујући много травничког везира, који је често играо како су му они свирали.

При закључку овога чланка, у коме су више неки набирци него што цијело и научно, могу рећи, да су турчењу били главни узроци: материјална егзистенција, побирање десетка дјеце, па тек онда насиље.

Данашњи Улог (у фочанском котару) бијаше у XVII вијеку мала варошица са сједиштем кадије, ђе и сад постоји једна џамија. Нема томе ваљда ни пунијех стопедесет година, како тадашњи кадија и фочански Турци употребише све начине да склоне на турчење околни народ, одузимљући им најприје земље. Они, који се обећаше да ће се потурчити, пуне три године дана маташе и отезаше, те би по невољи у зиму долазили у џамију и бајаги клањали; а у прољеће, чим би бацили сјемена у земљу, грлише оружје и највише бавише се по планинама; нити их Турци смједоше особитом пресијом нудити на обрезање, нити узнемирити њихову чељад код кућа, која радише о љетини.

Знатну кућу Окука не могоше никако склонити на превјеру. Најпосле Турци попусте и оставе на миру Христијане; али кућу Окукину само под тијем увјетом: да најстарији домаћин из те куће мора свакога петка доћи пред џамију и ту на једноме камену барем сједити док Турци клањају „џуму“ (општу молитву), уздајући се ваљда да ће се и он постепено прилагодити и склонити; па кад старјешина пристане, онда је лакше са млађима. Труд им је био узалудан; а и данас показују Турци и Срби „Окукин камен“ на коме је сједио пред џамијом.

Од те породице има и сада снажна и богата кућа, на челу Јовице Окуке, у селу Поријама.

У Расници под Игман планином, до самога врела Босне, као и у Ледићима више Трнова, бијаху некад чувени Остојићи, који се доста рано истурчише, и од којих послѣ двојица пашама постадоше, имали су големе своје земље.

Данашњи „цематбаша“ у Расници Алија Локво причао ми је сљедећа, по што га најприје запитах: је ли њихова земља на којој сједи? „Моји су стари“, рече ми, некад били „нероиси“ Остојића; па да би добили за себе земље на којима су живели, по земану истурчише се и они као и њихови господари. И тако моја земља мени је од старијех остала, — и шућур Богу лијепо животарим, те другоме нијесам муфтач.“

Ову ријеч „нероиси“ први сам пут до данас чуо у Босни, и то од сељака Турчина. —

Овдје сви народњи обичаји код потурчених Срба у Босни за сада нијесу побројани, него тек неки као примјери.

М. С. Косановић.

ИЗВЕШТАЈ

УПРАВИ СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА О ПЕШТАНСКОЈ ИЗЛОЖБИ

у 1885 години.

На предлог Управе српскога ученог друштва висока српска влада својим решењем од 18 јула 1885 год. изабрала је и на два месеца послала потписане као своје изасланике, да на пештанској изложби проуче, оцене и опишу српске црквене старине из фрушкогорских манастира, које су биле тамо у реткој прегледној потпуности изложене. По што смо о споменитом владином решењу 16 августа пр. год. дознали, ми смо се 31 августа за Пешту кренули.

Благодарећи ревносном заузимању српског консула г. Стејића, ми смо после званичних представака на неколико дана већ могли отпочети свој рад, за који нам је по могућству чињена свака олакшица. Особито се захвални осећамо г. д-ру Бели Цобору, универзитетском професору и кустосу црквених старина на пештанској изложби. При свем том ипак је остало неких неодклонивих локалних неугодности, које су нам осетно успоравале с љубављу отпочети рад. Највише је сметао мали незгодан локал, у коме смо нас двојица са проф. Цобором по цео дан морали радити. Локал се није могао ложити а при том је био још и пролаз за горњи спрат. На штету здравља свога ми смо овде до почетка зиме свој посао радили.

Цела изложба својим укусним распоредом и осталом савременом опремом добила је више карактер шире светске изложбе, но земаљске од ужег локалног значаја. Да ли је оваквом спољном репрезентацијом повећана и вредност мађарске индустрије, која је у лепој потпуности заступљена била, то је велико питање. Свакојако је толико извесно, да је пештанска изложба онаква, каква је била, много зналачко око и преко аустроугарских граница на себе привукла.

На пештанској изложби јако је у очи пала она целокупна збирка црквених старина, коју је г. Никола Плавшић, пристав трговачке коморе у Осеку, по фрушкогорским манастирима прикупио и изложио. Уметничка и историјска вредност ових црквених ствари од подједнаке је велике важности за српски народ, јер ова збирка доказује, да су се уметнички занати готово у свима српским земљама гајили. Ту су били представници те уметничке радње лица из разних сталежа. Поједини примери доказују, да су извесне уметничко-занатске гране неговале веома отмене личности. Тако на пр. вез свилом и позлаћеном жицом гајен је и у самим породицама српских владалаца.

Порекло многих ствари ове збирке, које нису у српским земљама израђене, јасно показује, да су српске земље стајале у живом спошају са најобразованијим државама средњег века. Нарочито везе са Византијом и Италијом могу се доказати појединим примерима од XIV—XVIII столећа. Цела збирка црквених старина из фрушкогорских манастира, који се могу сматрати као ризница готово свију српских манастира с ове стране Саве, — морала је својим разноликим садржајем пробудити интересе уметника, старинара, историка и филолога. Многи од њих били су управ изненађени богатством градива ове збирке, којим ће се по-

пунити осетне празнине у историји слабо познате византијске уметности у опште, а српске посебно.

Осим ризнице саборне цркве у Карловцима, још су дванест фрушкогорских манастира изложили драгоцености својих ризница. Било је под 206 бројева свега 255 комада изложено.

Од ових 255 комада било је 146 кованих, 82 везених и 27 других ствари. Било је од ствари: јеванђеља, енколпија, митара, наруквица, епитрахила, фелона, омофора, сакоса, набедреника, појаса, плаштаница, путира, ручних и престолних крстова, жезлова, тамјаница, дарохранилница, (кивота), дикиријона и трикиријона, и т. д.

Поред ових црквених утвари било је још и мирских ствари од мање или веће уметничке вредности. Неке од њих имале су само историјски значај.

Ми смо у главним потезима скицирали и према ужој или широј важности појединих предмета опширно описали 71 комад. Необична јесења хладноћа, која је наговестила скору јаку зиму, разуме се да у онако неудесном локалу мораде спречавати жељено напредовање нашег рада.

Од добивеног материјала изнеће потписани што шта у подробнијем опису у „Старинару." Ту већ излази подробнији прегледни опис фрушкогорске збирке од једног од потписаних чланова друштвених.

11 марта 1886.
У Београду.

Д. С. Милутиновић,
М. Валтровић.

ПРИЛОГ БРОМАНИЛУ.

од

С. М. Лозанића.

У мом саопштењу: о дејству азотне киселине на обичан трибромaнилин (топи се на 119°), показао сам, да при тој реакцији, поред других продуката, постаје и броманила у знатној количини (око 10%) (¹). Ова реакција важна је за образовање броманила с тога, што се по истој на лак начин добија броманил савршено чист. Ваља кувати трибромaнилин у конц. азотној киселини док не предестилишу неки продукти његовог распадања (дибромдинитрометан и тетрабромбензол), а остатак реакционе масе у алкохолу искувати, да се раствори нека црвена катрањива маса, па ће остати броманил у лепим жутим кристалним листићима. Приликом поменутог рада добио сам узгредно чистог броманила неколико стотина грама, и тај материјал употребио сам за проучавање броманила. Нека буде дозвољено навести неколико мојих опажања, јер ће иста, у неколико, попунити наше садашње познавање броманила.

Броманил ($C_6Br_4O_2$) раствара се у врелом бензолу лако, у чистој сирћетној киселини прилично, а у алкохолу скоро ни мало. По досадањим наводима раствара се бро-

(¹) Гласник срп. ученог друштва *51*, 151. Berichte der deutsch. chem. Gesellschaft XV. 471.

манил знатно у врелом алкохолу ([1]); ти погрешни наводи долазе на сваки начин отуда, што су чињена опажања на нечистом броманилу. Ступањ чистоће мога броманила може се ценити из ових анализа његових:

	нађено:	израчунато:
Брома	75·30, 75·45.	75·47%

Броманил кристалише из чисте сирћетне киселине у жутим сјајним ромбиским листићима, боје злата; из бензола пак кристалише у дебелим плочама угасито-жуте боје. Потпуно развијене кристале броманила добио сам овако: У врелом бензолу растворио сам толико броманила да од истога, кад се раствор олади, нешто мало искристалише. Овакав раствор оставио сам у поклопљеној чаши и после неколико дана стајаху на дну суда повећи провидни кристали броманила. Мој школски друг г. д-р А. Арзруни, професор на минералошком институту у Ахену, био је тако добар, те је, на моју молбу, проучио те кристале и саопштио ми је писмом ово:

„Броманил кристалише по моносиметријској системи. Његови су кристали неранџасте боје (одговара прилично ступњу 4, *k* Pagge-ове скале боја у одбивеној светлости, а 6, *n* до 7, *n* у пропуштеној светлости), јако су сјајни и по хабитусу јесу дебелоплочасти. Њихови су облици (001), (110) и (101) и сви имају доста равне пљосни. Сви су кристали без изузетка близанци по (001) и то по некад су сложени; но у сљед тога није опажено знатно ремећење у образовању кристала и у вредностима углова, као што се види из ове таблице:

([1]) Annalen der Chemie: *91*, 307; *143*, 255; *205*, 53.

		мерено	израчунато
110 . $1\bar{1}0$	*	73° 29′	—
110 . 001	*	80 46	—
110 . *$\bar{1}10$*		18 24	18° 28′
001 . $\bar{1}01$	*	17 56½	—
$\bar{1}01$. *101*		24 8½	24 7

Из угловних вредности, обележене са * израчунат је однос осовина:

$$a : b : c = 1{\cdot}3905 : 1 : 2{\cdot}9335$$

и нагиб осовине $\beta = 47^{\circ}\ 26\frac{1}{2}'$.

Цепљивост је савршена и паралелна је (001).

Раван оптичке осовине подура се са равни симетрије. Кроз (001) видљив је један прамен“.

Броманил се не раствара ни у концентрисаној сумпорној киселини; али кад га кувамо у истој, раствара се лагано, ослобођавајући бром и претварајући се у прљаво-црвен сјајан кристаласт прах. Овај прах раствара се у води са лепом љубичастом бојом и све његове особине тврде, да је позната броманилна киселина $C_6Br_2O_2(OH)_2$. Испитао сам две соли те киселине: Сребрна со $C_6Br_2O_2(OAg)_2$ одваја се као мрко-црвен аморфан талог, кад додамо нитрата сребра воденом раствору поменуте броманилне киселине. У овој соли нађено је сребра 42·19%, а горња формула захтева 42·188%. Баријумова со $C_6Br_2O_4Ba$ добија се као мрк кристаласт прах, кад кувамо броманил у воденом раствору баријум-хидрата. Овај талог раствара се у врелој води, која је мало закишељена хлороводоничном киселином, и из тог раствора, кад се охлади, одваја се у мрким сјајним призмама, које су по две у накрст косо срасле (✕). У овој соли нађено је баријума 31·15%, а горња формула захтева 31·64%.

Анилид броманилне киселине $C_6Br_2O_2(NH.C_6H_5)_2$. Одваја се у сјајним ромбиским листићима, кад врелом раствору броманила, у бензолу или у чистој сирћетној киселини, додамо анилина. Ови су кристали љубичасто-плави у рефлектованој светлости, а жути у пропуштеној светлости. Ово једињење добио је први Stenhouse и он наводи, да кристалише у црним таблама (¹).

Толуидибромaнилне киселине, орто и пара $C_6Br_2O_2(NH.C_6H_4.CH_3)_2$. — Орто и пара-толуидин једине се са броманилом као и анилин, кад их у бензолу или чистој сирћетној киселини кувамо, градећи оваква два толуида. Ортотолуид одваја се при томе у прљаво-жутим, а паратолуид у вишњевим ромбиским листићима; ови последњи жути су у пропуштеној светлости. Оба ова толуида растварају се у бензолу и чистој сирћетној киселини са жутом бојом, и то први се раствара више од другога; у алкохолу растварају се мало. Нађено је азота у толуидима 5·92 и 5·89% а горња формула захтева 5·88%.

Ксилид броманилне киселине $C_6Br_2O_2[NH.C_6H_3(CH_3)_2]_2$. Бензолов раствор броманила добија мрку боју, кад му додамо ксилидина (обичан). Испарен овај раствор до сува, оставља неку мрку масу, која се раствара у врелој сирћетној киселини и из тог раствора кристалеше овај ксилид у ситним жутим листићима. Нађено је у њему азота 5·3%, а горња формула захтева 5·56%.

Из хем. лабаторије вел. школе.

(¹) Annalen der Chemie. Supl. 8. 22 Beilstein, org. Chemie 1711.

ДРУГИ ПРИЛОГ АЛГЕБАРСКИМ ВЛАЦИМА ВИШЕГ СТЕПЕНА.

Још при раду на расправи: „Прилог алгебарским влацима вишег степена“, [1] мислио сам на слично испитивање и са другим врстама котрљача (Rollenlinien). Данас слободан сам, ово испитивање, које ме је довело до особите врсте алгебарских влакова, предати јавности, као: Други прилог алгебарским влацима вишег степена.

Ове влаке описује једна тачка круга — основан круг —, који се покреће по датој правој тако, да ову непрестано додирује и да увек постоји известна зависност између угла, који заклапају два полупречника круга — један к тачки влака а други к додиру — и угла, који заклапа радијус вектор тачке влака са додатом правом.

По овоме је код ових влакова, кад означимо уго оба поменута полупречника са ψ, а уго радијуса вектора са φ, у сваком моменту кретања $\psi = f(\varphi)$.

Опште једначине. Да би дошли до једначина ових влакова, ми ћемо узети: у правоуглом координатном систему почетак кретања основног круга по датој правој за почетак O координата — поларном O за пол; дату праву за апцисну осовину X_1X, а одвесну на њој у O, за ординатну осовину Y_1Y — у поларном дату праву за

[1]) Гласник. Књига ..... стр. ....

поларну основу OX. И ако означимо у правоуглом координатном систему са x и y координате тачке M, која је добивена покретањем основног круга по датој правој при ма каквој зависности $\psi = f(\varphi)$ — у поларном са ϱ и φ; полупречник основног круга са r, а пројекције тачке M на апцисну осовину и полупречник CN, са N и M (Слика 1.), налазимо

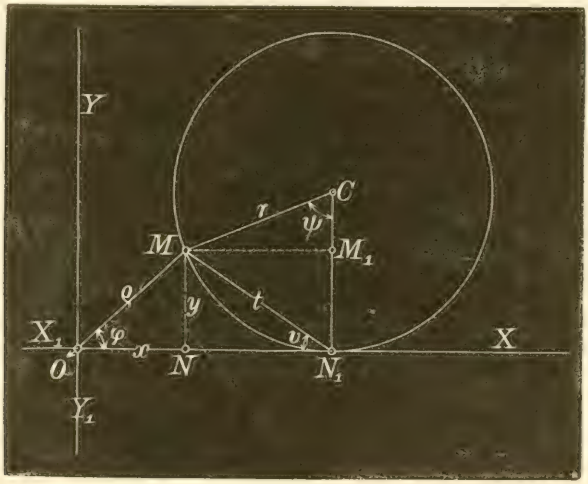

Слика 1.

$$\left.\begin{aligned} x &= ON = ON_1 - NN_1 \\ y &= MN = CN_1 - CM_1 \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots \quad (1)$$

Али како је $\sphericalangle MOX = \varphi$, и $\sphericalangle MCN_1 = \psi$, то је

$$\left.\begin{aligned} NN_1 = MM_1 &= r \operatorname{Sin} \psi \\ CM_1 &= r \operatorname{Cos} \psi \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots \quad (2)$$

а заменом ових вредности у (1)

$$\left.\begin{aligned} x &= ON_1 - r \operatorname{Sin} \psi \\ y &= r(1 - \operatorname{Cos} \psi) \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots \quad (1)$$

Кад би и ON_1 било опредељено вредностима r, φ и ψ, тада би једначине (3), поред познате завистности $\psi = f(\varphi)$, представљале тражене једначине влакова у правоуглом координатном систему.

Ако ради тога саставимо M са N_1, наћи ћемо из правоуглог троугла MNN_1

$$\overline{MN_1}^2 = y^2 + \overline{NN_1}^2,$$

а замењујући вредности из (2) и (3) наћи ћемо

$$MN_1 = \pm 2r \operatorname{Sin} \frac{\psi}{2} \quad . \; . \; . \; . \; . \; (4)$$

Ако, даље, означимо $\sphericalangle MN_1O = v$, и $MN_1 = t$ налазимо из истог правоуглог троугла

$$MN_1 = t = \frac{NN_1}{\operatorname{Cos} v},$$

и замењујући вредности из (2)

$$t = \frac{r \operatorname{Sin} \psi}{\operatorname{Cos} v} \quad . \; . \; . \; . \; . \; (5)$$

Сравњивањем пак вредности из (4) и (5) налазимо

$$\frac{r \operatorname{Sin} \psi}{\operatorname{Cos} v} = \pm 2r \operatorname{Sin} \frac{\psi}{2}, \text{ или}$$

$$v = \frac{\psi}{2}$$

т. ј. познато правило из планиметрије: да је обомни уго половина центричног угла на истом луку.

А из троугла MON_1 налазимо по синусном правилу

$$ON_1 : t = \operatorname{Sin} \sphericalangle OMN_1 : \operatorname{Sin} \varphi .$$ и

замењујући познате вредности за t и $\sphericalangle OMN_1$

$$ON_1 = \frac{2r \operatorname{Sin} \frac{\varphi}{2} \operatorname{Sin}\left(\varphi + \frac{\psi}{2}\right)}{\operatorname{Sin} \varphi} \quad \ldots\ldots (9)$$

На послетку, замењујући вредност (6) у (3) налаимо

$$\left.\begin{aligned} x &= r \operatorname{Cotg} \varphi (1 - \operatorname{Cos} \psi) \\ y &= r (1 - \operatorname{Cos} \varphi) \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots (7)$$

т. ј. опште једначине влакова у правоуглом координатном систему.

Крадрирањем и сумирањем једначина (7) налазимо

$$x^2 + y^2 = \frac{r^2 (1 - \operatorname{Cos} \psi)^2}{(\operatorname{Sin} \varphi)^2},$$

или, како је $x^2 + y^2 = \varrho^2$,

$$\varrho = \pm \frac{r (1 - \operatorname{Cos} \psi)}{\operatorname{Sin} \varphi} \quad \ldots\ldots (8)$$

т. ј. општу једначину влакова у поларном координатном систему.

Једначине (7) и (8) не растављају само један влак, него безбројно много влакова, по што свакој познатој зависности $\psi = f(\varphi)$ одговара по један влак, па с тога су оне опште једначине свију влакова.

Све ове влакове можемо поделити у две главне групе: трансцендентне и алгебарске.

I.

Проста циклоида. Од влакова прве групе посматраћемо само један, код кога је зависност $\psi = f(\varphi)$ изражена трансцендентном једначином

$$\operatorname{Cotg}\varphi = \frac{\psi - \operatorname{Sin}\psi}{1 - \operatorname{Cos}\psi} = \frac{\psi - \operatorname{Sin}\psi}{2\left(\operatorname{Sin}\frac{\psi}{2}\right)^2} \quad \ldots\ldots (9)$$

Замењујући вредност из (9) у (7) налазимо

$$x = r(\psi - \operatorname{Sin}\psi)$$
$$y = r(1 - \operatorname{Cos}\psi)$$

т. ј. систем једначина просте циклоиде у правоуглом координатном систему.

А почем из једначине (9) сљедује

$$r\psi = \frac{2r\operatorname{Sin}\frac{\psi}{2}\operatorname{Sin}\left(\varphi + \frac{\psi}{2}\right)}{\operatorname{Sin}\varphi},$$

и из сравнивања ове вредности са оном из (6)

$$r\psi = 0N_1,$$

онда је јасно, да проста циклоида постаје само услед котрљања основног круга по датој првој, докле код остала влакова једначина (7) мора поред котрљања да постоји још и клизење основног круга, што се најбоље види код влакова друге групе. Једначине (7) представљају дакле влакове, који постају у најопштијем случају покретањем једног круга по датој правој.

II.

Опште једначине алгебарских влакова. Кад је зависност $\psi = f(\varphi)$ изражена једначином

$$\psi = n\varphi \quad . \; . \; . \; . \; . \; (10)$$

где је n цео број, долазимо до влакова друге групе.

Тада замењујући вредност из (10) у (7) налазимо

$$\left.\begin{aligned} x &= r \operatorname{Cotg} \varphi (1 - \operatorname{Cos} n\varphi) \\ y &= r (1 - \operatorname{Cos} n\varphi) \end{aligned}\right\} \quad . \; . \; . \; . \; . \; (11)$$

т. ј. опште једначине влакова у правоуглом координатном систему.

А замењујући вредност из (10) у (8)

$$\rho = \pm \frac{r (1 - \operatorname{Cos} n\varphi)}{\operatorname{Sin} \varphi} \quad . \; . \; . \; . \; . \; (12)$$

т. ј. општу једначину влакова у поларном координатном сисему; где је правац радијусу вектору опредељен једначинама

$$\varphi = \frac{\psi}{n} \quad . \; . \; . \; . \; . \; (13)$$

Једначине пак појединих влакова ове групе налазимо замењујући у општим једначинама (11) или (12)

$$n = 1, \; 2, \; 3, \; 4, \; . \; . \; . \; . \; .$$

Ови влаци нису трансцендентни, него су алгебарски. Јер, почем се $\operatorname{Cos} n\varphi$, кад је n цео број, може изразити степенима $\operatorname{Sin} \varphi$ и $\operatorname{Cos} \varphi$ ([1]), и почем је из једначина (11)

([1]) Гласник. Књига..... Стр.....

$$\operatorname{Cotg}\varphi = \frac{x}{y} \quad \ldots\ldots (14)$$

то се помоћу познатих образаца из тригонометрије

$$\operatorname{Cos}\varphi = \frac{\operatorname{Cotg}\varphi}{\sqrt{1+(\operatorname{Cotg}\varphi)^2}}, \quad \operatorname{Sin}\varphi = \frac{1}{\sqrt{1+(\operatorname{Cotg}\varphi)^2}}$$

замењујући вредност за $\operatorname{Cotg}\varphi$ из (14) могу

$$\operatorname{Cos}\varphi = \frac{x}{\sqrt{x^2+y^2}}, \quad \operatorname{Sin}\varphi = \frac{y}{\sqrt{x^2+y^2}} \quad \ldots\ldots (15)$$

избацити. Оваквом радњом своде се трансцендентне једначине (11) на две алгебарске једначине, које се очевидно квадрирањем а за тим сумирањем своде на једну алгебарску једначину.

Од свију влакова, који припадају овој групи и којих има безбројно много, посматраћемо сада само најпростије:

1.

$$n = 1 \; ; \quad \psi = \varphi.$$

Једначине влака. Замењујући $n=1$ у једначине (11) налазимо

$$\left.\begin{aligned} x &= r\operatorname{Cotg}\varphi\,(1-\operatorname{Cos}\varphi) \\ y &= r\,(1-\operatorname{Cos}\varphi) \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots (16)$$

т. ј једначине влака у троуглом координатном систему; а у једначини (12)

$$\rho = \pm\frac{r\,(1-\operatorname{Cos}\varphi)}{\operatorname{Sin}\varphi} = \pm r\operatorname{tg}\frac{\varphi}{2} \quad \ldots\ldots (17)$$

т. ј. једначину влака у поларном координатном систему.

А замењујући у једначине (16) вредности из (14) и (15), а за тим квадрирањем и сумирањем тако добивених једначина, налазимо алгебарску једначину

$$y^2(x^2+y^2)=r^2(\pm\sqrt{x^2+y^2}-x)^2 \quad . \; . \; . \; . \; . \; (18).$$

Влак је дакле алгебарски.

Претрес једначине (18) помоћу ρ. Ова једначина, у овом облику, врло је згодна за изналажење x и y т. ј. тачака самоме влаку.

Кад ставимо

$$x^2+y^2=\rho^2 \quad . \; . \; . \; . \; . \; (19)$$

онда из (18) и (19) налазимо

$$y^2\rho^2=r^2(\pm\rho-x)^2 \quad . \; . \; . \; . \; . \; (20)$$

а из (20) и (19)

$$\begin{aligned} y^2\rho^2 &= r^2(\pm\rho-x)^2 \\ -y^2\rho^2 &= -\rho^4\mp\rho^2x^2 \\ \hline 0 &= r^2(\pm\rho-x)^2-\rho^4+\rho^2x^2, \text{ или} \end{aligned}$$

$$x^2\mp\frac{2r^2\rho}{r^2+\rho^2}x+\frac{\rho^2(r^2-\rho^2)}{r^2+\rho^2}=0$$

Решавањем ове квадратне једначине налазимо, за познато ρ, апцисе тачака влаку (18) — за горњи знак т. ј. за знак мање (—)

$$x=\frac{\rho(r^2\pm\rho^2)}{r^2+\rho^2},$$

а због двогубог знака у загради, увек

$$\left.\begin{aligned} x_1 &= \rho \\ x_2 &= \frac{\rho(r^2-\rho^2)}{r^2+\rho^2} \end{aligned}\right\} \quad . \; . \; . \; . \; . \; . \; (21)$$

— за доњи знак т. ј. за знак више (+)

$$x = -\frac{\varrho(r^2 \mp \varrho^2)}{r^2 + \varrho^2},$$

а опет због двогубог знака у загради, увек

$$\left.\begin{aligned} x' &= -\frac{\varrho(r^2 - \varrho^2)}{r^2 + \varrho^2} \\ x'' &= -\varrho \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots \quad (21')$$

Али су и ординате тих тачака познате, јер из једначине (20) сљедује

$$y = \pm\frac{r(\pm\varrho - x)}{\varrho}.$$

а због двогубог знака у загради, увек

$$y_1 = \pm\frac{r(\varrho - x)}{\varrho}$$

$$y_2 = \pm\frac{r(-\varrho - x)}{\varrho}$$

А замењујући вредности из (20) и (21') налазимо

$$\left.\begin{aligned} y_1 &= 0 \\ y_2 &= \mp\frac{2r\varrho^2}{r^2 + \varrho^2} \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots \quad (22)$$

$$\left.\begin{aligned} y' &= \mp\frac{2r\varrho^2}{r^2 + \varrho^2} \\ y'' &= 0 \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots \quad (22')$$

Из једначина (21) и (21'), (22) и (22') сљедује, да за свако познато ϱ и r налазимо шест тачака влаку (18)

Али како једначина (19) преставља један кружни шâр, а (20) четири прамена са два центра ($y = \pm r$), због променљивости ϱ, то можемо рећи, да тачке влаку (18) налазимо из пресека кружног шâра

$$x^2 + y^2 = \varrho^2$$

са четири прамена

$$y = \pm \frac{r(\pm \varrho - x)}{\varrho}$$

Ови пресеци могу се врло лако добити геометриским постројем, па према томе и влак врло лако и просто тачку по тачку нацртати.

Из једначина (21) и (21'), (22) и (22') налазимо још, да је за

$$\left.\begin{aligned} x''_{(1)} &= \pm \varrho \\ y''_{(1)} &= 0 \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots \quad (23)$$

т. ј. да и апцисна осовина спада у саставни део влака (18); и да се, како x_2 (x') тако и y_2 (y'), дâје лако геометријски постројити, почем једначине

$$x_2 = \frac{\varrho(r^2 - \varrho^2)}{r^2 + \varrho^2}, \qquad y^2 = \pm \frac{2r\varrho^2}{r^2 + \varrho^2}$$

можемо написати

$$x_2 = \frac{\varrho(r - \varrho)(r + \varrho)}{m \,.\, m}, \quad y_2 = \frac{2r\varrho^2}{m \,.\, m}.$$

где се $m = \sqrt{\varrho^2 + r^2}$ може геометриски постројити; то је и

$$\frac{\varrho(r - \varrho)}{m} = s, \quad \frac{\varrho^2}{m} = t$$

па на послетку и

$$x_2 = \frac{s(\rho + r)}{m}, \qquad y_2 = \frac{2r.t}{m}$$

лако геометриски постројити.

Претрес једначине (18) непосредно. Ако испитивање влака предузмемо непосредно са једначином (18), онда, кад је ослободимо кореног знака, налазимо

$$y^2 [y^6 = 2(x^2 - r^2) y^4 + (x^4 - 6r^2x^2 + r^4) y^2 - 4r^2x^4] = 0 \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (24)$$

из ове једначине

$$\left.\begin{array}{c} y^2 = 0 \\ y^6 + 2(x^2 - r^2) y^4 + (x^4 - 6r^2x^2 + r^4) y^2 - 4r^2x^4 = 0 \end{array}\right\} \quad (25)$$

т. ј. да је влак, представљен једначином (18), 10-тог степена а састављен из апцисне осовине (праве линије) — што смо нашли и једначинама (23) — и једног влака 6-тог степена. Али како у решењу

$$y^2 = 0$$

не видимо ништа ново, по што представља једну (двогубу) праву — апцисну осовину —, то ћемо сада обратити нашу пажњу на решење

$$y^6 + 2(x^2 - r^2) y^4 + (x^4 - 6r^2x^2 + r^4) y^2 - 4r^2x^4 = 0 \quad (26)$$

која представља један непознати влак. Одмах можемо закључити, да је тај влак 6-тог степена, по што је представљен једначином 6-тог степена.

Једначина (26) заменом

$$y^2 = v, y^4 = v^2 \text{ и } y^6 = v^3$$

своди се на једначину 3-ћег степена

$$v^3 + 2(x^2 - r^2)v^2 + (x^4 - 6r^2x^2 + r^4)v - 4r^2x^4 = 0,$$

а ова опет заменом

$$v = z - \frac{2(x^2 - r^2)}{3}$$

на једначину

$$z^3 - \left[\frac{(x^2 - r^2)^2}{3} + 4r^2x^2\right]z -$$

$$\frac{2(x^2 - r^2)}{3}\left[\frac{(x^2 - r^2)^2}{9} - 4r^2x^2\right] - 4r^2x^4 = 0 \quad (27)$$

која се може решити по Кардановој формули т. ј. из ове једначине могу се наћи вредности z, из њих даље вредности v и y, које одговарају познатим вредностима x.

Оваквим решавањем може се у неколико да одреди и облик влаку; при томе треба најпре испитати, када је (из Карданове формуле)

$$\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27} \gtrless 0,$$

где је према једначини (27)

$$p = -\left[\frac{(x^2 - r^2)^2}{3} + 4r^2x^2\right],$$

$$q = -\left\{\frac{2(x^2 - r^2)}{3}\left[\frac{(x^2 - r^2)^2}{9} - 4r^2x^2\right] + 4r^2x^4\right\}$$

Кад извршимо ову замену, наћи ћемо

$$\frac{q^2}{4}+\frac{p^3}{27}=\frac{4r^6x^2}{27}\left[x^4+11r^2x^2-r^4\right]$$

А вредност је овом изразу:

а., нула, кад је

$$x=0,$$
$$x^4+11r^2x^2-r^4=0.$$

Тада налазимо три стварне вредности z, између њих две једнаке. Јер

α., за $x=0$ прелази једначина (27) у

$$z^3-\frac{r^4}{2}z+\frac{2r^6}{27}=0;$$

а из ове једначине налазимо

$$z_1=-\frac{2r^2}{3}, z_2=z_3=\frac{r^2}{3}, \text{ а помоћу ових}$$
$$v_1=0,\ v_2=v_3=r^2, \text{ и на послетку}$$
$$y_1=0,\ y_2=y_3=\pm r,$$

т. ј. три тачке влаку, између којих је једна почетак кретања;

β., за $x^4+11r^2x^2-r^4=0$ налазимо кад је решимо

$$x=\pm\frac{r}{2}\sqrt{-22+10\sqrt{5}},$$

и због двогубог знака под кореном

$$x_1 = \pm \frac{r}{2}\sqrt{-22+10\sqrt{5}},$$

$$x_2 = \pm \frac{r}{2}\sqrt{-22-10\sqrt{5}}.$$

Почем је x_2 уображено, не ћемо ни тражити одговарајуће вредности z, v и y. А за x_1 налазимо

$$z_1 = 0{\cdot}9213\,r^2,\quad z_2 = z_3 = 0{\cdot}4606\,r^2,$$

а замењујући ове вредности, налазимо даље

$$v_1 = 1{\cdot}5279\,r^2,\quad v_2 = v_3 = 0{\cdot}1460\,r^2,$$

и на послетку

$$y_1 = 1{\cdot}24\,r,\quad y_2 = y_3 = 0{\cdot}38\,r.$$

Па почем за $x_1 = \pm 0{\cdot}30\,r$ налазимо
$y_1 = \pm 1{\cdot}24\,r,\ y_2 = y_3 = \pm 0{\cdot}38\,r$

т. ј. да апциси x_1 одговарају три ординате y, између којих су две једнаке и апсолутном вредношћу и једнако означене, онда слободно можемо рећи, да за те вредности: x_1, y_1, $y_2 = y_3$ налазимо осам тачака влаку. Али како су за апцису x_1 ординате y_2 и y_3 једнаке, онда можемо рећи још, и да се за те вредности x_1, $y_2 = y_3$ две тачке влака поклапају т. ј. да су ординате $y_2 = y_3$ уједно и вертикалне дирке влака.

b., позитивна, кад је $x^4 + 11\,r^2x^2 - r^4 > 0$.

Тада налазимо за све вредности x, које чине ову неједнакост, само једну стварну вредност z, па дакле и v, а две стварне једнаке и супротно означене вредности y т. ј. две тачке влаку — а за позитивно и негативно x четири тачке;

c., негативна, кад је $x^4 + 11r^2x^2 - r^4 < 0$.

Тада налазимо за сваку стварну вредност x, која чини горњу неједнакост, три стварне вредности z и v, а шест стварних вредности y по три једнаке а супротно означене т. ј. шест тачака влаку — а за x позитиво и негативно 12 тачака.

Субтангента и субнормала. За још тачније познавање влака (16) потребно је потражити субтангенту $= S_t$ и субнормалу $= S_n$ за ма коју његову тачку. И како је ово лакше и згодније извршити поларном његовом једначином, то су нам потребне следеће једначине из диференцијалног рачуна

$$S_t = \rho^2 \frac{d\varphi}{d\rho}, \quad S_n = \frac{d\rho}{d\varphi} \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (28)$$

Кад диферецирамо једначину (17) налазимо

$$\frac{d\varphi}{d\rho} = \pm \frac{2\left(\operatorname{Cos}\frac{\varphi}{2}\right)^2}{r}, \quad \frac{d\rho}{d\varphi} = \pm \frac{r}{2\left(\operatorname{Cos}\frac{\varphi}{2}\right)^2} \qquad (29)$$

И сада замењујући вредности из (29) у (28) налазимо

$$\text{a.,} \qquad S_t = \pm 2r\left(\operatorname{Sin}\frac{\varphi}{2}\right)^2 = \pm (r - r\operatorname{Cos}\varphi) \qquad (30)$$

одакле се S_t даје за сваку тачку влака (17) — које ћемо означити симболично $[\rho]$ — геометријски постројити. А тиме је лако и тангенту на ту тачку повући.

За различне тачке влака $[\rho]$ налазимо и различне S_t, којих ће крајње тачке лежати такође на једном влаку, коме је (30) једначина у поларном координатном систему — који ћемо означити симболично $[S_t]$.

Влак $[S_t]$, који постаје од субтангената влака $[\varrho]$ и томе је једначина у поларном координатном систему

$$S_t = \pm 2r\left(\operatorname{Sin}\frac{\varphi}{2}\right)^2$$

познат под именом Cardioide-а.

А замењујући $S_t = \sqrt{x^2 + y^2}$, почем су координате неке тачке тога влака

$$x = S_t \operatorname{Cos}\varphi, \quad y = S_t \operatorname{Sin}\varphi;$$

и $\operatorname{Cos}\varphi = \frac{x}{\sqrt{x^2 + y^2}}$, почем је $\frac{x}{y} = \operatorname{Cotg}\varphi$, у једначини (30) налазимо

$$(x^2 + y^2)^2 \pm 2rx(x^2 + y^2) - r^2y^2 = 0 \quad \ldots \quad (31)$$

т. ј. једначину Cardioide-е у правоуглом координатном систему [1].

Сравнивањем пак једначина (17) и (30) налазимо

$$S_t = \varrho \operatorname{Sin}\varphi, \quad \varrho = \frac{S_t}{\operatorname{Sin}\varphi} \quad \ldots\ldots \quad (32)$$

т. ј. начин, како се може геометријским путем лако доћи до тачака влака $[S_t]$ из одговарајућих тачака влака $[\varrho]$, и обрнуто.

b., $$S_n = \pm \frac{r}{1 + \operatorname{Cos}\varphi} = \pm \frac{r}{2\left(\operatorname{Cos}\frac{\varphi}{2}\right)^2} \quad \ldots \quad (33)$$

Али како се ова једначина може написати

$$S_n = \pm \frac{r^2}{r + r\operatorname{Cos}\varphi},$$

[1] Због двогубог знака налазимо овде две Cardioide-е, којима координатне осовине леже обрнуто координатним осама влака (16).

то се S_n може лако постројити, по што је лако постројити

$$r + r\,\mathrm{Cos}\,\varphi = m, \text{ па тада и}$$

$$S_n = \frac{r^2}{m}.$$

За различне тачке влака $[\varrho]$ налазимо различне вредности за S_n, и све крајње тачке S_n лежаће на једном влаку, коме је једначина (33) — а који ћемо означити симболично $[S_n]$. Тај влак је познат под именом П а р а б о л а.

Замењујући и овде $S_n = \sqrt{x^2 + y^2}$, по што је $x = S_n \mathrm{Cos}\,\varphi$, $y = S_n \mathrm{Sin}\,\varphi$; и $\mathrm{Cos}\,\varphi = \frac{x}{\sqrt{x^2 + y^2}}$, почем је $\frac{x}{y} = \mathrm{Cotg}\,\varphi$, у једначини (33) налазимо

$$y^2 = r^2 \mp 2rx \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (34)$$

т. ј. жижну једначину П а р а б о л е у правоуглом координатном систему [1].

Сравњивањем вредности из (17) и (33) налазимо

$$\varrho = S_n \mathrm{Sin}\,\varphi, \quad S_n = \frac{\varrho}{\mathrm{Sin}\,\varphi} \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (35)$$

т. ј. на који се начин из тачака влака $[\varrho]$ налазе одговарајуће тачке влака $[S_n]$ и обрнуто.

На послетку, сравњивањем вредности из (32) и (35) налазимо

$$S_t = \frac{S_n - S_n \mathrm{Cos}\,2\varphi}{2}$$

---

[1]) За ову једначину вреди, односно двогубог знака, оно исто што смо казали за једначину (31)

помоћу које можемо лако S_n постројити из S_t и φ. И обрнуто.

$$S_n = \frac{2r S_n}{r - r \operatorname{Cos} 2\varphi},$$

помоћу које опет можемо лако S_n постројити S_t и φ.

c., Нашли смо, да вредностима $x_1 = \pm 0{\cdot}30r$ одговарају вертикалне дирке влака $[\varrho]$. Но те дирке можемо наћи и на следећи начин.

Кад означимо уго, који тангента у некој тачки влака $[\varrho]$ заклапа са позитивном апцисном осовином са τ, онда је из диференцијалног рачуна

$$\operatorname{Cotg}(\tau - \varphi) = \frac{1}{\varrho}\frac{d\varrho}{d\varphi};$$

и овде замењујући вредности из (17) и (29) налазимо

$$\operatorname{Cotg}(\tau - \varphi) = \frac{1}{\operatorname{Sin}\varphi}.$$

Кад у овој једначини ставимо $\tau = 90^0$ (за вертикалне дирке) онда налазимо

$$\operatorname{tg}\varphi = \frac{1}{\operatorname{Sin}\varphi}, \text{ или}$$

$$(\operatorname{Cos}\varphi)^2 + \operatorname{Cos}\varphi - 1 = 0.$$

Кад решимо ову квадратну једначину налазимо

$$\operatorname{Cos}\varphi = \frac{-1 \pm \sqrt{5}}{2},$$

а због двогубог знака

$$\operatorname{Cos}\varphi_1 = \frac{-1 + \sqrt{5}}{2}, \quad \operatorname{Cos}\varphi_2 = \frac{-1 - \sqrt{5}}{2}$$

Почем је вредност за $\cos\varphi_1$ равна страни правилног десетоугоника, то се и угао φ_1 може лако геометријски постројити; а вредност за $\cos\varphi_2$ већа од јединице, то ово решење отпада, као немогућност.

Построј влакова $[\varrho]$, $[S_t]$ и $[S_n]$. Построј је влака $[\varrho]$ помоћу једначине

$$\varrho = \pm r \operatorname{tg}\frac{\varphi}{2}$$

врло лак посао; јер како је r познато, и можемо за сваки угао φ лако наћи $\frac{\varphi}{2}$, па и ϱ, које треба само пренети на радијусу вектору повученим под углом φ, па добити једну тачку влака $[\varrho]$. А како је за сваку тачку влака $[\varrho]$ лако одредити S_t и S_n (види a., и b.,), то није тешко и у свакој тачки тога влака повући дирку, па дакле и тачније га нацртати (Слика 2).

Врло је интересантно овде обратити пажњу на покретање основног круга по датој правој, да би нека његова тачка могла описати влак $[\varrho]$.

Ради тога је потребно пре свега одговорити на питање: како се за сваку тачку влака $[\varrho]$ може постројити основан круг? Тако на пр. како се за тачку M влака $[\varrho]$ постројава тај круг?

Знамо, да тај круг мора пролазити кроз тачку M, а осим тога и кроз тачку X_1 и ту додиривати праву X_1X (Слика 2). С тога треба само наћи тачку X_1, која одговара тачки M, па је круг лако нацртати. Тачку X_1 наћи ћемо помоћу познате нам једначине [из (4) за $\psi = \varphi$]

$$MX_1 = t = \pm 2\varrho \sin\frac{\varphi}{2},$$

а помоћу ове и једначине (17)

$$MX_1 = t = \pm 2\rho \frac{\cos\varphi}{2},$$

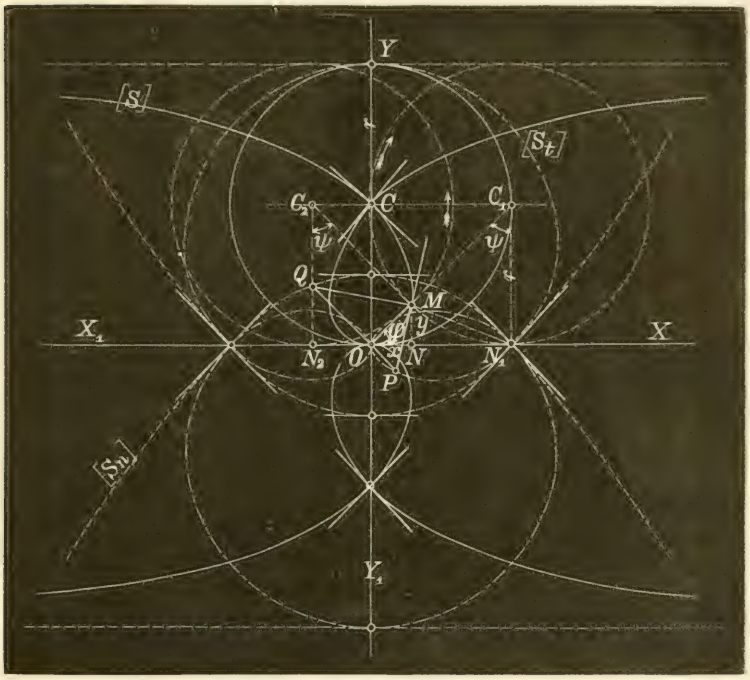

Слика 2.

јер је за сваку тачку влака $[\rho]$ познато и ρ и φ. Па сада из M са отвором шестара t пресећи ћемо X_1X у N_1, и ако још подигнемо управну на X_1X и на њој одсечемо $N_1C = r$, наћи ћемо центар траженом кругу. После тога је лако и сам круг нацртати.

Али како са отвором шестара t можемо из M, у опште, пресећи X_1X у две тачке N_1 и N_2, то налазимо у опште два таква круга, одакле опет закључујемо, да влак $[\rho]$ постоје покретањем основног круга на два начина. По првом начину, кад се тај круг креће од по-

четка кретања донекле десно, за тим се враћа натраг, прелази почетак кретања и иде у бесконачност по негативној половини апцисне осовине, а за тим се враћа у бесконачност по позитивној половини апцисне осовине, прелази почетак кретања донекле, па се враћа опет у почетак кретања; а по другом, кад се од почетка кретања покреће по негативној половини апцисне осовине у бесконачност, а за тим се из бесконачности по позитивној половини апцисне осовине враћа у почетак кретања. Положаји основног круга за тачке I, II, III, IV влака $[\varrho]$ означени су при кретању по првом начину са 1, 2, 3, 4, а при кретању по другом начину са 1*, 2*, 3*, 4* на слици 3. Кретање основног круга, било по првом, било по другом начину, нити је само котрљајуће нити само клизеће, јер при котрљању влак $[\varrho]$ био би проста циклоида, а при клижењу апцисна осована, него и једно и друго. Решењу дакле $y^2 = 0$ из једначина (25) одговара клижење основног круга по апцисној осовини. Али је тада не само $\varphi = \psi$, него је и $\varphi = \psi = 0$. С тога кад претпоставимо, да $\varphi = \psi$ не сме бити равно нули, онда само једначина (26) представља решење овог случаја. Међу тим можемо напоменути, да оба решења једначине (25) не могу једновремено постојати, по што једна иста тачка основног круга, ма како се овај покретао по некој правој, никад неће моћи у исто време да опише и ту праву X_1X, који је представљен једначином (26). Котрљање круга по првом начину кретање мора бити супротно котрљању његовом по другом начину кретања и док његова тачка — почетак кретања — опише обе гране влака $[\varrho]$ мора ће се два пут око себе обрнути.

Али основан круг може да се покреће и с друге стране дате праве. Влак $[\varrho]$ дакле мора да је састављен из четири једнаких грана, које се пружају у $\pm\infty$ и које

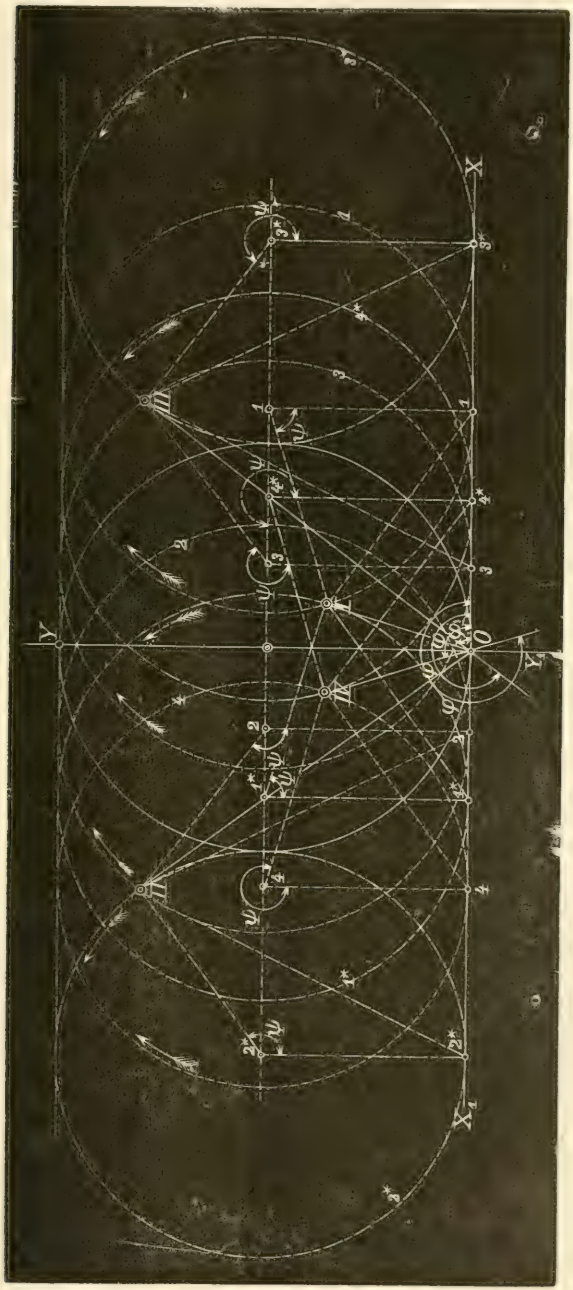

леже симетрично према апцисној и ординатној осовини. С тога се у једначине (17) и (18) мора узети двогуби знак, да би потпуно одговарале овом случају, у коме није учињен никакав изузетак односно покретања основног круга по датој правој.

Из покретања основног круга у бесконачност, можемо већ закључити, да влак $[\rho]$ има асимтота. И доиста, како је за $\varphi = \pm 180$, $S_t = \pm 2r$, а $\rho = \pm \infty$ сљедује, да су праве у одстојању $\pm 2r$ кад иду паралелно са апцисном осовином X_1X асимтоте влаку $[\rho]$.

Постројавање влакова $[S_t]$ и $[S_n]$ такође је лак посао помоћу његових једначина (30) и (33), по што је помоћу њих лако постројити S_t и S_n (види a., и b.,) за сваку тачку влака $[\rho]$. Двогуби знак код ових једначина казује, да свака представља по два једнака влака, који леже према апцисној осовини супротно. (Слика 2).

Али постројавање влакова $[\rho]$, $[S_t]$ и $[S_n]$ може да се изврши и на други начин. Тако влак $[\rho]$ може се врло лако и просто постројити помоћу једначина (19) и (20) т. ј.

$$x^2 + y^2 = \rho^2, \quad \text{и} \quad y = \pm \frac{r}{\rho}(+\rho - x)\,(^1)$$

Из ових једначина сљедује, да се тачке влаку $[\rho]$ налазе као пресеци кружног шара $x^2 + y^2 = \rho^2$, са оба прамена (система правих кроз две сталне тачке) $y = \pm \frac{r}{\rho}$ $(\rho - x)$. због променљивости φ. Па како је положај центра оба прамена постојан, $y = \pm r$, за ма какву променљиву количину ρ; како се сваки круг из шара кругова, за познато ρ, може нацртати; и како онај зрак из

---

[1]) За знак мање (—) у загради рад је у главноме исти.

прамена коме ово ρ одговара, пролази кроз пресечну тачку тога круга са апцисном осовином, почем је за $y = 0$, $x = \rho$, то се не само круг може за познато, произвољно, ρ нацртати, него се може и њему одговарајући зрак повући, па дакле и њихова пресечна тачка т. ј. једна тачка влаку $[\rho]$, наћи. На тај је начин нађена тачка M влака $[\rho]$ за произвољну, познату, количину ρ у слици 4. Овде је $OC = +r$, $OM = \rho$ а CS је одговарајући зрак прамена из центра C познатој и произвољној количини ρ. Као што смо добили M тако исто за свако друго, произвољно, ρ можемо добити нове тачке влака $[\rho]$.

Влак $[S_t]$ постаје од субтангената влака $[\rho]$. Субтангенату пак свакој тачки влака $[\rho]$ можемо лако наћи помоћу једначине (32) т. ј.

$$S_t = \rho \operatorname{Sin} \varphi.$$

Тако за тачку M влака $[\rho]$ субтангента је ордината MN, почем је $MN = \rho \operatorname{Sin} \varphi$.

И сада кад у O подигнемо управну на OM и пренесемо $OM_1 = MN = S_t$ налазимо тачку M_1 влака $[S_t]$ (Слика 4). На тај начин можемо свакој тачки влака $[\rho]$ наћи одговарајућу тачку влака $[S_t]$. Али тај рад можемо скратити; јер кад повучемо праву SM_1 налазимо да је $\triangle OMN \simeq OSM_1$, а из подударности ова два троугла сљедује, да тачку M_1 влака $[S_t]$ можемо наћи и без ординате MN, само кад из S повучемо паралелну праву са ρ, то ће ова сећи одвесну у O на OM у тачку M_1 влака $[S_t]$. На тај начин можемо врло лако помоћу влака $[\rho]$ нацртати и влак $[S]$. Па почем је влак $[S_t]$ Cardioide-а, то смо тиме у једно показали један нов а врло прост начин постројавања овога, давно познатог, влака.

Кад потражимо субтангенту влаку $[S_t]$, онда помоћу познате једначине из диференцијалног рачуна

$$S_t^* = (S_t)^2 \frac{d\varphi}{dS_t}, \text{ и диференцирањем једначине (30)}$$

$$\frac{d\varphi}{dS_t} = \frac{1}{r \operatorname{Sin} \varphi}, \text{ налазимо заменом}$$

$$S_t^* = 2r \operatorname{tg} \frac{\varphi}{2} \left(\operatorname{Sin} \frac{\varphi}{2} \right)^2 \text{ или}$$

$$S_t^* = S_t \operatorname{tg} \frac{\varphi}{2}.$$

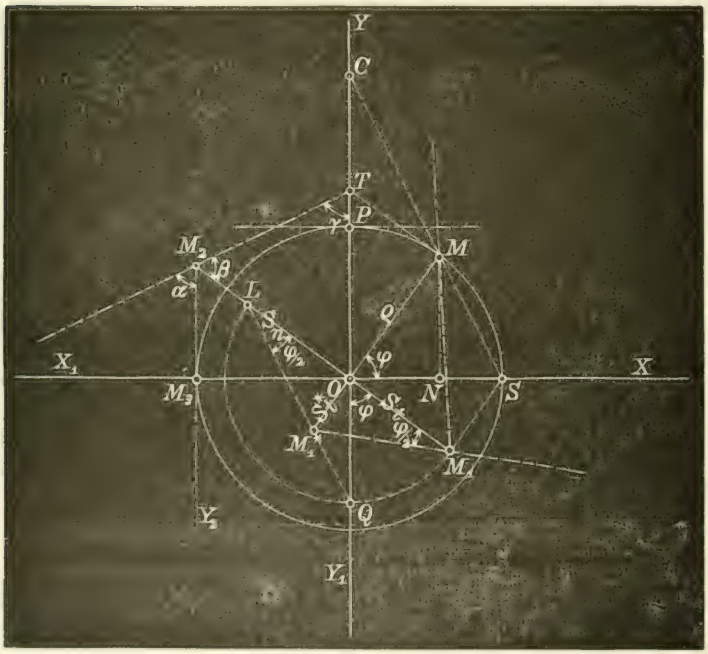

Слика 4.

Из ове последње једначине налазимо врло просту конструкцију за постројавање дирака на влак $[S_t]$. Тако да би постројили у тачки M_1 дирку, треба да опишемо из O

са полупречником OM_1 плукруг M_1QL и да повучемо праву LQ, онда ће ова сећи одвесну повучену у O на OM_1 у M_1^*. Права, која саставља M_1^* са M_1 јесте дирка у тачки M_1 влака $[S_t]$ (слика 4). Јер из троугла $OM_1M_1^*$ сљедује, да је $OM_1^* = S_t \operatorname{tg}\frac{\varphi}{2} = S_t^*$, почем је $\sphericalangle M_1LQ = \frac{\varphi}{2}$. Тиме смо дакле показали нов, врло прост, начин посторојавања дирака на познати влак — Cardioide-у.

Влак $[S_n]$ постије од субнормала влака $[\varrho]$. Субнормале тачака влака $[\varrho]$ могу се врло лако наћи помоћу једначине (35) т. ј.

$$S_n = \frac{\varrho}{\operatorname{Sin}\varphi}.$$

Тако за тачку M влака $[\varrho]$ наћи ћемо S_n, кад у M повучемо на круг, који пролази кроз ту тачку, дирку до пресека T са ординатном осовином, јер је тада

$$OT = \frac{\varrho}{\operatorname{Sin}\varphi} = S_n, \text{ почем је } \sphericalangle MTO = \varphi.$$

И ако сада у O подигнемо управну на OM и пренесемо $OM_2 = OT = S_n$, онда налазимо тачку M_2 влаку $[S_n]$. На тај би начин могли наћи све тачке влака $[S_n]$. Али тај рад можемо скратити, јер ако повучемо праву M_2M_3, онда налазимо да је $\triangle OM_2M_3 \simeq \triangle OMT$, из чега сљедује, да тачку M_2 можемо наћи и без дирке MT, ако у M_3 подигнемо управну на апцисну осовину и у O управну на OM, то ће се обе ове управне сећи у тачки M_2 влака $[S_n]$ (Слика 4). Али помоћу тачке T можемо повући у M_2 на влаку $[S_n]$ и дирку; јер како је $\sphericalangle \alpha = \sphericalangle \gamma$, а $\sphericalangle \beta = \sphericalangle \gamma$, то сљедује да је $\sphericalangle \alpha = \sphericalangle \beta$ т. ј. да је права TM_2 дирка у M_2 на влаку $[S_n]$. На почем је влак $[S_n]$ парабола,

то смо тиме показали и један нов начин постројавања параболе и повлачења дирака на ма коју њену тачку само кад нам је познате теме и жижа параболе. Овај начин повлачења дирака на параболу може се употребити и тада, кад нам је позната тачка параболе кроз коју треба повући дирку, жижа и теме параболе, јер тада лако налазимо онај круг помоћу кога можемо наћи тачку M. Сада можемо лако повући и дирку у M на тај круг те тако наћи тачку T, коју треба саставити правом са датом тачком параболе. Та права јесте дирка, у тој тачки, на параболи.

Пресек влака $[\varrho]$ са влаком $[S_t]$. Почем влак $[\varrho]$ сече влак $[S_t]$ (слика 2), то да би нашли пресечне тачке, треба из њихових једначина наћи заједничке вредности за ϱ и φ, или за x y, које ће дати координате пресечних тачака. Ако се послужимо једначинама влакова $[\varrho]$ и $[S_t]$ правоуглог координатног система онда налазимо, да је изналажење x и y из таквих једначина одвећ тешко и скоро немогуће по познатом начину. Ми ћемо сада показати други начин, по коме се координате тих тачака могу лако наћи.

Пре свега треба да напоменемо, да ћемо при томе раду једначине (18) и (31) употребити само са једним знаком и да ћемо у једначини (31) променити свуда x са y, и y са x, да би се оба влака односила на исти координатни систем. Према томе, при овом раду имаћемо посла са овим двема једначинама

$$y^2(x^2+y^2) = r^2(\sqrt{x^2+y^2}-x)^2 \quad . \; . \; . \; . \quad (36)$$

$$(y^2+x^2)^2 - 2ry\sqrt{x^2+y^2} - r^2x^2 = 0 \quad . \; . \; . \; . \quad (37)$$

Кад ставимо

$$x^2+y^2 = \varrho^2 \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (38)$$

онда, замењујући (38) у (36), и избацујући из тако добивене једначине најпре y, налазимо једну квадратну једначину; а из ње

$$x = \frac{\rho(r^2 \pm \rho^2)}{r^2 + \rho^2} \quad . \; . \; . \; . \; . \; (39)$$

а за тим избацујући из исте једначине x, налазимо једну једначину четвртог степена; а из ње

$$\left.\begin{aligned} y^2 &= 0, \\ y &= \pm \frac{2r\rho^2}{r^2 + \rho^2} \end{aligned}\right\} \quad . \; . \; . \; . \; . \; (40)$$

Горњи знак у једначини (39) одговара првој вредности у (40) т. ј. за

$$\left.\begin{aligned} x &= \rho \\ y &= 0 \end{aligned}\right\} \quad . \; . \; . \; . \; . \; (41)$$

а доњи знак у (39) одговара другој вредности у (40) т. ј. за

$$\left.\begin{aligned} x &= \frac{\rho(r^2 - \rho^2)}{r^2 + \rho^2} \\ y &= \pm \frac{2r\rho^2}{r^2 + \rho^2} \end{aligned}\right\} \quad . \; . \; . \; . \; . \; (42)$$

по што је за те вредности x и y једначина (38) задовољена.

Замењујући пак (38) у (37) налазимо

$$\rho^4 - 2ry\rho^2 - r^2x^2 = 0 \quad . \; . \; . \; . \; . \; (43)$$

па почем је из једначине (38)

$$x^2 = \rho^2 - y^2$$

то сравњивањем последње две једначине налазимо квадратну једначину

$$y^2 - \frac{2\rho^2}{r} y + \frac{\rho^4 - r^2\rho^2}{r^2} = 0$$

из које налазимо, кад је решимо

$$y = \frac{\varrho(\varrho \pm r)}{r} \quad . \; . \; . \; . \; . \; (44)$$

А замењујући вредност за y из једначине (38) у (43) налазимо биквадратну једначину

$$x^4 + \frac{2\varrho^4}{r^2} x^2 - \frac{4r^2\varrho^6 - \varrho^8}{r^4} = 0,$$

а из ње, кад је решимо

$$x = \pm \frac{\varrho}{r} \sqrt{\varrho(\pm 2r - \varrho)} \quad . \; . \; . \; . \; . \; (45)$$

Почем вредности за x и y из једначина (44) и (45) морају да задовоље једначину (38), то налазимо због двогубог знака код ових једначина, да

a.,
$$y = \frac{\varrho(\varrho + r)}{r}$$
$$x = \pm \frac{\varrho}{r} \sqrt{\varrho(+ 2r - \varrho)}$$

не задовољавају једначину (38), и по томе нису решења нашег задатка,

b.,
$$y = \frac{\varrho(\varrho - r)}{r}$$
$$x = \pm \frac{\varrho}{r} \sqrt{\varrho(- \varrho - 2r)}$$

такође нису решења овог задатка, по што не задовољавају једначину (38);

c.,
$$y = \frac{\rho(\rho + r)}{r}$$
$$x = \pm \frac{\rho}{r}\sqrt{(-2r - \rho)\rho}$$

задовољавају једначину (38), али нису стварна решења овог задатка, по што је x уображено;

d.,
$$y = \frac{\rho(\rho - r)}{r}$$
$$x = \pm \frac{\rho}{r}\sqrt{\rho(2r - \rho)}$$

задовољавају једначину (38) и јесу решења нашег задатка, али само за вредности $\rho < 2r$, по што је за вредности $\rho > 2r$ вредност x уображена.

Дакле, само из једначина

$$\left.\begin{aligned} x &= \pm \frac{\rho}{r}\sqrt{\rho(2r - \rho)} \\ y &= \frac{\rho(\rho - r)}{r} \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots (46)$$

можемо наћи за све вредности $\rho < 2r$ координате тачака влаку $[S_t]$, јер за вредности $\rho > 2r$ налазимо уображене апцисе, па дакле и уображене тачке томе влаку.

Вредности x и y из једначине (46) такве су природе, да се дају лако геометријски постројити за свако познато ρ и r.

За тачке пресека влакова $[\rho]$ и $[S_t]$ мора ρ да има исту вредност у једначини влака $[\rho]$ и у једначини влака

$[S_1]$. А ту вредност ρ наћи ћемо, кад ставимо вредности за y из (42) и (46) једна другој равне. Тада налазимо

$$\text{а.,} \qquad \frac{\rho(\rho - r)}{r} = \frac{2r\rho^2}{r^2 + \rho^2},$$

а из ове једначине сљедује:

α., $\rho = 0$, па дакле $\left.\begin{matrix} x = 0 \\ y = 0 \end{matrix}\right\}$ т. ј. почетак кретања је једна заједничка тачка; и

$$\beta., \qquad \rho^3 - r\rho^2 - r^2\rho - r^3 = 0$$

ова једначина 3-ћег степена своди се заменом

$$\rho = z + \frac{r}{3}, \text{ на}$$

$$z^3 - \frac{4r^2}{3} z - \frac{38r^3}{27} = 0$$

коју можемо решити. Тада налазимо, да је вредност изразу (из Карданове формуле) $\sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27}} = \frac{17{\cdot}231\, r^3}{27}$ стварна; а њен стварни корен

$$z_1 = \frac{4{\cdot}6157}{3} r; \text{ а}$$

$$\rho = 1{\cdot}8719\, r,$$

т. ј. налазимо, да је полупречник ономе кругу, који пролази кроз другу пресечну тачку $1{\cdot}8719\, r$. А кад је познато ρ за ту тачку, онда је по (46) познато и y, па дакле и тачка пресека.

Трећу тачку пресека налазимо такође сравњивањем вредности за y из једначина (42) и (46) т. ј. из једначине

$$b., \qquad \frac{\varrho(\varrho - r)}{r} = \frac{2r\varrho^2}{r^2 + \varrho^2}$$

Из ове једначине налазимо поред тога што већ знамо, да је почетак кретања једна пресечна тачка оба влака ($\varrho = 0$) још

$$\gamma., \qquad \varrho^3 - r\varrho^2 + 3r^2\varrho - r^3 = 0$$

ова једначина своди се заменом

$$\varrho = z + \frac{r}{3}, \text{ на}$$

$$z^3 + \frac{8r^2}{3} z - \frac{2r^3}{27} = 0,$$

из које налазимо вредност изразу (из Карданове формуле)

$$\sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27}} = \frac{22{\cdot}65}{27} r^3 \text{ стварну; а њен стваран корен}$$

$$z_1 = 0{\cdot}0833\, r; \quad \text{а}$$
$$\varrho = 0{\cdot}3611\, r.$$

Тиме је и трећа пресечна тачка оба влака опредељена. Али како је једна од нађених трију пресечних тачака почетак кретања, и како су оба влака симетрична према осовинама X_1X и Y_1Y, то ћемо лако наћи и остале две пресечне тачке ових влакова.

Кад би ове тачке (пресеке) тражили сравњивањем x из једначина (42) и (46), онда би нашли на једначину 6-тог степена од ϱ, коју не би могли редуцирати на другу

нижег степена, те с тога је ово испитивање боље извршити са y, као што смо и учинили.

2.

$$n = 2\ ;\ \psi = 2\varphi.$$

Једначина влака. Замењујући $n = 2$ у једначине (11) налазимо

$$\left.\begin{aligned} x &= r\,\mathrm{Cotg}\,\varphi\,(1 - \mathrm{Cos}\,2\varphi) \\ y &= r\,(1 - \mathrm{Cos}\,2\varphi) \end{aligned}\right\}^{(1)} \quad \ldots\ldots \quad (47)$$

т. ј. једначине влака у правоуглом координатном систему; а у једначини (12)

$$\rho = \pm\,\frac{r(1 - \mathrm{Cos}\,2\varphi)}{\mathrm{Sin}\,\varphi} = \pm\,2r\,\mathrm{Sin}\,\varphi \quad \ldots\ldots \quad (48)$$

т. ј. једначину влака у поларном координатном систему.

Али кад у тригонометријском обрасцу

$$\mathrm{Cos}\,2\varphi = 1 - 2\,(\mathrm{Sin}\,\varphi)^2$$

заменимо вредност за $\mathrm{Sin}\,\varphi$ из (15) наћи ћемо да је

$$\mathrm{Cos}\,2\varphi = \frac{x^2 - y^2}{x^2 + y^2}\,,$$

па ако сада ову вредност за $\mathrm{Cos}\,2\varphi$ заменимо у једначине (47), онда ћемо их свести на две алгебарске једна-

---

(1) Из обе једначине сљедује $x = r\,\mathrm{Sin}\,2\varphi$
$y = r\,(1 - \mathrm{Cos}\,2\varphi)$, а из ове две једначине $x^2 + y^2 = 2ry$ т. ј. једначина круга.

чине, које опет најпре квадрирањем а за тим сумирањем сводимо на једну алгебарску једначину

$$(x^2+y^2)^3-4r^2y^2(x^2+y^2)=0 \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (49)$$

Из ове пак једначине сљедује

$$\left.\begin{array}{l} x^2+y^2=0, \\ (x^2+y^2)^2-4r^2y^2=0, \end{array}\right\} \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (50)$$

дакле, да је влак, представљен једначином (49), 6-тог степена а састављен из почетка кретања (једне тачке) и влака 4-тог степена

$$(x^2+y^2)^2=4r^2y^2 \text{ или}$$

$$x^2+y^2=\pm 2ry \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (51)$$

Али овај влак, као што из његове једначине (51) видимо, врло је прост, по што је састављен из два круга полупречника r, којима центри леже на ординатној осовини у одстојањима $\pm$ r од почетка координата.

Замењујући $\quad y=y_1+r$

$$x=x_1$$

налазимо из једначине (51)

$$x_1^2+y_1^2=r^2$$

т. ј. једначину круга, коме је полупречник r, а центар му лежи у почетку координата; из чега закључујемо, да се оба круга, представљена једначином (51), сливају у један круг истог полупречника.

Претрес једначине (51) помоћу ρ. Координате тачака влаку (51) изражене са ρ налазимо из

$$x^2 + y^2 = \rho^2, \quad \text{и једначине (51)}$$
$$x^2 + y^2 = \pm 2ry; \quad \text{по што је одавде}$$
$$y = \pm \frac{\rho^2}{2r}$$

т. ј. свака ордината y јесте четврта сразмерна између ρ и $2r$. А кад је позната ордината y, онда је позната и апциса такве тачке влака т. ј.

$$x = \pm \sqrt{\rho^2 - y^2} = \pm \frac{\rho}{2r} \sqrt{(2r)^2 - \rho^2}$$

И како је ρ променљива количина, то можемо на тај начин добити све тачке влака (51), премда је он неупотребљив, јер се влак и без њега може врло лако нацртати, кад се знају положаји центра кругова који влак састављају

Из једначина $\quad x^2 + y^2 = \rho^2$, и

$$y = \pm \frac{\rho^2}{2r}$$

налазимо, да су тачке влака (51) пресечне тачке кружног шара са системом паралелних правих са апцисном осовином, по што је ρ променљива количина.

Субтангента и субнормала. Кад овде потражимо S_t и S_n за буди коју тачку влака (48) — који ћемо означити симболично са $[\rho]$ — онда по што диференцирамо једначину (48) налазимо

$$\frac{d\rho}{d\varphi} = \pm 2r \operatorname{Cos} \varphi, \quad \frac{d\varphi}{d\rho} = \pm \frac{1}{2r \operatorname{Cos} \varphi},$$

а замењујући ове вредности у једначине (28)

a., $$S_t = \pm 2r \operatorname{tg}\varphi \operatorname{Sin}\varphi \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (52)$$

b., $$S_n = \pm 2r \operatorname{Cos}\varphi \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (53)$$

Једначина (52) представља у поларном координатном систему познати влак Cissoide-у; а једначина (53) два круга.

Замењујући $S_t = \sqrt{x^2 + y^2}$ и $\operatorname{tg}\varphi = \frac{y}{x}$, по што је

$\begin{matrix} x = S_t \operatorname{Cos}\varphi \\ y = S_t \operatorname{Sin}\varphi \end{matrix}$; и $\operatorname{Sin}\varphi = \frac{y}{\sqrt{x^2 + y^2}}$, по што је

$\operatorname{Sin}\varphi = \frac{\operatorname{tg}\varphi}{\sqrt{1 + (\operatorname{tg}\varphi)^2}}$, у једначини (52), налазимо

$$y^2 = -\frac{x^3}{x \mp 2r}$$

т. ј. једначину Cissoide-е у правоуглом координатном систему.

А замењујући $S_n = \sqrt{x^2 + y^2}$ по што је

$\begin{matrix} x = S_n \operatorname{Cos}\varphi \\ y = S_n \operatorname{Sin}\varphi \end{matrix}$; и

$\operatorname{Cos}\varphi = \frac{x}{\sqrt{x^2 + y^2}}$, по што је $\operatorname{Cos}\varphi = \frac{1}{\sqrt{1 + (\operatorname{tg}\varphi)^2}}$, у једначини (53), налазимо

$$x^2 + y^2 = \pm 2rx$$

т. ј. једначине оба круга у правоуглом координатном систему. Али како последња једначина променом x са y и обрнуто y са x прелази са свим у једначину (51), то онда закључујемо, да се влак субнормала $[S_n]$ поклапа са

влаком $[\varrho]$. Из промене пак координата закључујемо, да је апцисна осовина једног влака ординатна осовина другоме влаку и обрнуто.

Построј влакова $[\varrho]$, $[S_t]$ и $[S_n]$. По што је влак $[\varrho]$ представљен са два круга полупречника r, и по што њихови центри леже на ординатној осовини више и ниже почетка кордината за r, то га је одвећ лако и нацртати. (Слика 5).

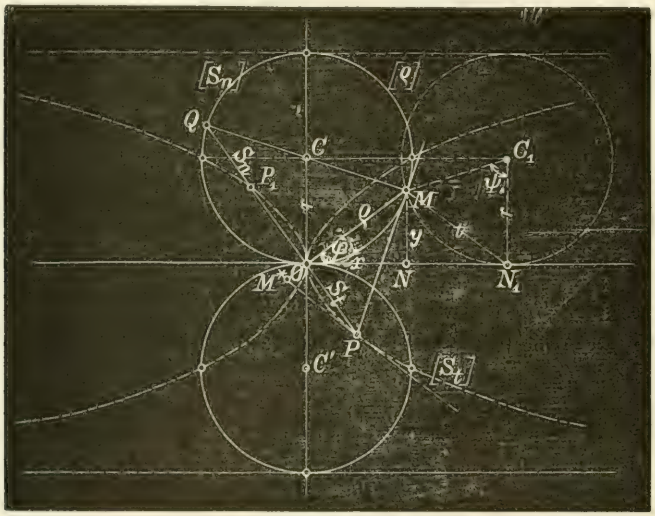

Слика 5.

Важно је овде испитати кретање основног круга по датој правој, да би једна његова тачка описала при том кретању влак $[\varrho]$ т. ј. опет круг. Но ово испитивање није тешко извршити, по што је овде по (4)

$$MN_1 = \pm 2r \operatorname{Sin} \varphi, \text{ или почем је}$$

$$\varrho = \pm 2r \operatorname{Sin} \varphi,$$

$$MN_1 = \varrho,$$

то је за сваку тачку влака $[\rho]$ MN_1 познато, па дакле и положај основног круга је познат (Слика 6). При том испитивању дознајемо, да и овде влак $[\rho]$ може постати покретањем основног круга на два начина. По једном обртањем тога круга у почетном положају без помицања напред и натраг, а по другом покретањем за $2r$ десно од почетка кретања, за тим враћањем натраг да прелази почетак кретања, удаљавањем од њега лево опет за 2r, и на послетку враћањем у почетни положај. Тада се основан круг обрнуо једанпут око себе а његова тачка — почетак кретања — описала је влак $[\rho]$. Јер, овде, кад са отвором шестара $MN_1 = \rho$ пресечемо апцисну осовину из M (слика 5), налазимо увек као једну пресечну тачку почетак кретања 0, а као другу, нову, тачку N_1. И овде може бити кретање и испод дате праве — што је смисао двогубог знака код једначине (51). Осим тога и овде бива не само котрљање него и клизење основног круга по датој правој; али тако, да је котрљање увек у истом смислу а клизење се мења но не допире у безконачност као у пређашњем случају, него бива између известних граница ($\pm$ 2r).

Почем се једначина (52), која представља влак $[S_t]$ своди заменом вредности из (48) на

$$S_t = \pm \rho \operatorname{tg} \varphi,$$

и почем се помоћу ове једначине даје S_t врло лако постројити за познато φ и ρ — а обоје је увек познато, по што је влак $[\rho]$ круг полупречника r — то је и влак S_t нацртати лак посао. Али оваквим цртањем влака $[S_t]$ показали смо уједно и један нов начин цртања Cissoide-е. Тај се начин састоји у овоме. У једном кругу треба повући пречник. Једна крајња тачка тога пречника биће почетак Cissoide-е. Кад се продужи преко те тачке

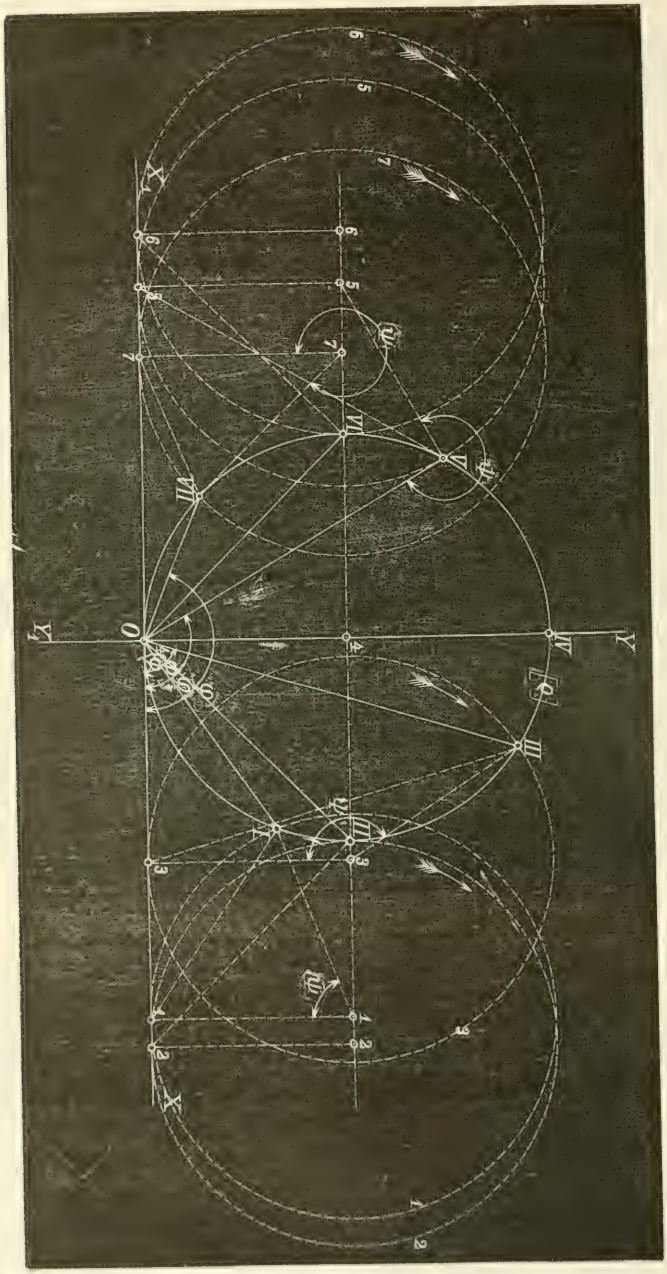

Слика 6.

повучени пречник за дужину равна њему, онда ће права, која у крајњој тачки продужења стоји управно на правац пречника, бити асимтота Cissoide-е. А ма која тачка Cissoide-е добија се, кад се из њеног почетка повуче тетива у кругу, па се за тим у крајњој тачки тетиве повуче дирка на круг а у почетку Cissoide-е повуче управна на тетиву, онда ће се ове две праве сећи у једној тачки Cissoide-е. На тај начин можемо наћи све тачке томе влаку (слика 5).

Помоћу влака $[\varrho]$ можемо повући на влак $[S_t]$ т. ј. на Cissoide-у, у ма којој тачки и дирку. Јер како је субтангента ма које тачке влака $[S_t]$

$$S_t^* = (S_t)^2 \frac{d\varphi}{dS_t},$$

то диференцирањем једначине (52) налазимо (за знак више)

$$\frac{d\varphi}{dS_t} = \frac{\operatorname{Cos}\varphi}{2r \operatorname{tg}\varphi\,[1+(\operatorname{Cos}\varphi)^2]},$$

а заменом ове вредности и оне из једначине (52)

$$S_t^* = \frac{r \operatorname{tg}\varphi \operatorname{Sin}\varphi \operatorname{Sin} 2\varphi}{1+(\operatorname{Cos}\varphi)^2}, \text{ или}$$

$$S_t^* = \frac{r \operatorname{tg}\varphi \operatorname{Sin}\varphi \,.\, r \operatorname{Sin} 2\varphi}{r\,[1+(\operatorname{Cos}\varphi)^2]}.$$

А замењујући овде вредности из једначина (52), (47) и $(\operatorname{Cos}\varphi)^2 = \frac{1+\operatorname{Cos}2\varphi}{2}$, налазимо на послетку

$$S_t^* = \frac{S_t \,.\, x}{3r + r \operatorname{Cos} 2\varphi},$$

а из ове једначине није тешко геометриски постројити дирку за сваку тачку влака $[S_t]$ т. ј. Cissoide-е, по

што је свакој таквој тачки лако наћи одговарајућу тачку влака $[\varrho]$.

О постројy влака $[S_n]$ по што је он круг, који се поклапа са влаком $[\varrho]$ нема се шта говорити. (Слика 5).

3.

$$\underline{n = 4\,;\ \psi = 4\varphi.}$$

Једначина влака. Замењујући $n = 4$ у једначине (11) налазимо

$$\left.\begin{aligned} x &= r\,\mathrm{Cotg}\,\varphi\,(1 - \mathrm{Cos}\,4\varphi) \\ y &= r\,(1 - \mathrm{Cos}\,4\varphi) \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots \quad (54)$$

а у једначини (12)

$$\varrho = \pm \frac{r\,(1 - \mathrm{Cos}\,4\varphi)}{\mathrm{Sin}\,\varphi} \quad \ldots\ldots \quad (55)$$

Једначине (54) представљају једначине влака у правоуглом координатном систему; а једначина (55) у поларном координатном систему.

Једначине (54) доводе се на једну алгебарску једначину на сличан начин пређашњим случајевима, јер како је из тригонометрије

$$\mathrm{Cos}\,4\varphi = 1 - 8\,(\mathrm{Sin}\,\varphi)^2 + 8\,(\mathrm{Sin}\,\varphi)^4,$$

то замењујући вредности из (14) и (15) налазимо

$$\mathrm{Cos}\,4\varphi = 1 - \frac{8x^2y^2}{x^2 + y^2}\,;$$

а замењујући ову вредност за $\mathrm{Cos}\,4\varphi$ у једначине (54) налазимо квадрирањем и сумирањем тако добивених једначина једну алгебарску једначину

$$y^2\,(x^2 + y^2)^4 = (8r\,x^2\,y^2)^2 \quad \ldots\ldots \quad (56)$$

Ова једначина 10-тог степена, која треба да представља влак у овом случају, састављена је из једначине 8-мог степена

$$(x^2+y^2)^4=(8rx^2y)^2 \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (57)$$

и $$y^2=0$$

Па како и у овом случају као и тамо, где је $\varphi=\psi$, једначина (57) и $y^2=0$ не могу постојати у исто време; и како се око решења $y^2=0$ немамо чиме забавити, то ћемо узети, да је влак у овом случају представљен само једначином (57), и по томе је алгебарски и 8-мог степена. И што се једначина (57) не мења, кад се у њој на место x и y стави $-x$, $-y$ кажемо, да је влак и са центром.

Претресјединачине (57) помоћу ρ. Испитивање овога влака помоћу његове једначине (57) на следећи начин, врло је интересантно.

Из једначине (57) сљедује, кад ставимо

$$x^2+y^2=\rho^2 \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (58)$$

да је $$\rho^4=\pm 8rx^2y \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (59)$$

а из обе једначине $\rho^4=\pm 8rx^2\sqrt{\rho^2-x^2}$, или

$$x^6-\rho^2x^4=-\left(\frac{\rho^4}{8r}\right)^2$$

Ова једначина 6-тог степена своди се заменом

$$x^2=z,\; x^4=z^2,\; x^6=z^3$$

на једначину 3-ћег степена

$$z^3-\rho^2z^2=-\left(\frac{\rho^4}{8r}\right)^2,$$

а ова опет заменом

$$z = v + \frac{\rho^2}{3}$$

на следећу такву једначину

$$v^3 - \frac{\rho^4}{3} v - \frac{2\rho^6}{27} + \left(\frac{\rho^4}{8r}\right)^2 = 0, \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (60).$$

која се може решити. При томе је нужно испитати пре пре свега вредност изразу

$$\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27} \gtreqless 0 \quad \text{(из Карданове формуле)}$$

где треба ставити према једачини (60)

$$p = -\frac{\rho^4}{3}, q = -\frac{2\rho^6}{27} + \left(\frac{\rho^4}{8r}\right)^2$$

Кад извршимо ову замену, налазимо да је

$$\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27} = \frac{\rho^{14}}{108\,(8r)^4}\,[27\rho^2 - 4\,(8r)^2]$$

И сада вредност је овоме изразу

а., равна нули, кад је

α., $\rho = 0$, т. ј. за почетак кретања, и кад је

β., $27\rho^2 - 4\,(8r)^2 = 0$, или

$$\rho = \pm \frac{16r}{9}\sqrt{3}.$$

У овом последњем случају по што једначина (60) заменом вредности за $\rho = \pm \frac{16r}{9}\sqrt{3}$ прелази у

$$v^3 - \frac{16(8r)^2}{3(27)^2}v + \frac{2(4)^3.(8r)^6}{(27)^4} = 0$$

налазимо њене корене

$$v_1 = -\frac{8(8r)^2}{81}, \; v_2 = v_3 = \frac{4(81)^2}{81};$$

а заменом ових вредности у

$$z = v + \frac{\rho^2}{3} = v + \frac{4(8r)^2}{81}$$

налазимо одговарајуће вредности z,

$$z_1 = -\frac{4(8r)^2}{81}, \; z_2 = z_3 = \frac{8(8r)^2}{81};$$

и на послетку по што је $x = \sqrt{z}$, налазимо

$$x_1 = \pm \frac{16r}{9}\sqrt{-1} \text{ уображено, и}$$

$x_2 = x_3 = \pm \frac{16r}{9}\sqrt{2}$ т. ј. две једнаке, стварне, а супротно означене вредности.

А како је још из једначине (58), $y = \sqrt{\rho^2 - x^2}$, то налазимо замењујући овде нађене вредности за x,

$$y_1 = \mp \frac{4(8r)}{9} = \mp \frac{32r}{9}$$

$$y_2 = y_3 = \pm \frac{16r}{9}$$

у овом случају налазимо дакле четири двогубе тачке влаку (57), које леже симетрично према апцисној и ординатној осовини.

b., позитивна, кад је

$$\rho > \pm \frac{16r}{9}\sqrt{3}$$

тада налазимо за z три вредности између којих је само једна стварна, а за x шест вредности, по три једнаке а супротно означене

c., негативна, кад је

$$\rho < \pm \frac{16r}{9}\sqrt{3}$$

тада налазимо за z три стварне вредности, а за x шест вредности, по три једнаке и супротно означене.

Али како једначина (58) представља један кружан шâр, а једначина (59) један читав систем влакова шестог степена, због променљивости ρ, то постанак влака, представљен једначаном (57), можемо протумачити пресецима кругова из кружног шара са одговарајућим влацима шестог степена из система ових влакова. А пресечне тачке између једног круга и одговарајућег влака шестог степена, за исто ρ, определене су, по што се x помоћу v и z може определити, и подигнуте ординате у тако добивеним апцисама x до пресека са одговарајућим кругом, дâју тачке влака (57), тако дакле, да ординате y за те тачке није никако нужно изналазити, премда би их из $y = \pm\sqrt{\rho^2 - x^2}$, коју једначину налазимо из (58). могли лако наћи, кад је x определено.

И кад ово геометриско тумачење постања влака (57) пренесемо и за нађене вредности

$$\rho \gtrless \pm \frac{16r}{9}\sqrt{3},$$

онда налазимо

a., да се за вредност

$$\rho = \pm \frac{16r}{9}\sqrt{3}$$

круг додирује за одговарајућим влаком шестог степена;

b., да за вредност

$$\rho > \pm \frac{16r}{9}\sqrt{3}$$

не постоји пресек између кругова и одговарајућих влакова шестог степена, дакле, да је стварна вредност z, коју налазимо за тај случај, негативна, по што x мора бити уображено (или у крајњем случају одговарајуће y мора бити уображено);

c., да за вредност

$$\rho < \pm \frac{16r}{9}\sqrt{3}$$

постоји пресек између кругова из кружног шâра и одговарајућих влакова шестог степена из система ових влакова и то само у две тачке, дакле од три стварне вредности, које у овом случају налазимо за z, једна мора бити негативна, како би добили само две различне стварне вредности x, које би одговарале пресечним тачкама (или у крајњем случају једна вредност y мора бити уображена).

Претрес једначине (57) непосредно. Ако испитивање влака предузмемо непосредно са његовом једначином (57) т. ј.

$$(x^2+y^2)^2=\pm 8rx^2y,$$

онда треба најпре да подигнемо леву страну на степен

$$y^4+2x^2y^2+x^2=\pm 8rx^2y \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (61)$$

Ова једначина 4-тог степена своди се на једначину 3-ћег степена

$$z^3+x^2z^2-r^2x^4=0,$$

а ова опет заменом $z=v-\frac{x^2}{3}$ на једначину истог степена

$$v^3-\frac{x^4}{3}v+\frac{2x^6}{27}-r^2x^4=0,$$

која се може решити. При томе кад испитамо вредност изразу (из Карданове формуле)

$$\frac{q^2}{4}+\frac{p^3}{27}=\frac{r^2x^8}{108}(27r^2-4x^2)$$

налазимо, да је

а., раван нули, кад је

$$x=0,\ x=\pm\frac{3r}{2}\sqrt{3}\ (^1)$$

---

(1) Кад се вредност изразу $\frac{q^2}{4}+\frac{p^3}{27}$ напише овако: $\frac{q^2}{4}+\frac{p^3}{27}=\frac{x^8}{4(27)^2}[(2x^2-27r^2)^2-(2x^2)^2]$, па се стави $=0$, онда је $x=0$, и $(2x^2-27r^2)^2-(2x^2)^2=0$, или $2x^2-27r^2=\pm 2x^2$; а из ове једначине сљедује: $2x^2-27r^2=+2x^2$ немогућност, по што r није $=0$; и $2x^2-27r^2=-2x^2$ могућност, по што је $x=\pm\frac{3r}{2}\sqrt{3}$ [то је један случај, да се при извлачењу квадратног корена морају у опште узети оба знака ($\pm$)].

b., негативне, кад је

$$x > \frac{3r}{2}\sqrt{3}.$$

Тада налазимо за v три стварне вредности; и

c., позитивна, кад је

$$x < \frac{3r}{2}\sqrt{3}.$$

Тада налазимо за v само једну стварну вредност.

Кад су нам познате вредности v, онда можемо наћи вредности z, па на послетку и y, јер је за горњи знак једначине (61)

$$\left.\begin{aligned} y_1 &= \sqrt{z_1} + \sqrt{z_2} + \sqrt{z_3} \\ y_2 &= \sqrt{z_1} - \sqrt{z_2} - \sqrt{z_3} \\ y_3 &= -\sqrt{z_1} + \sqrt{z_2} - \sqrt{z_3} \\ y_4 &= -\sqrt{z_1} - \sqrt{z_2} + \sqrt{z_3} \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots (62)$$

а за доњи је знак исте једначине

$$\left.\begin{aligned} y_1 &= -\sqrt{z_1} - \sqrt{z_2} - \sqrt{z_3} \\ y_2 &= -\sqrt{z_1} + \sqrt{z_2} + \sqrt{z_3} \\ y_3 &= \sqrt{z_1} - \sqrt{z_2} + \sqrt{z_3} \\ y_4 &= \sqrt{z_1} + \sqrt{z_2} - \sqrt{z_3} \end{aligned}\right\} \quad \ldots\ldots (68)$$

Тако за случај, кад је

$$\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27} = 0, \text{ дакле } x = \pm\frac{3r}{2}\sqrt{3}$$

налазимо за v две стварне вредности

$$v_1 = \frac{9r^2}{2}, \quad v_2 = v_3 = -\frac{9r^2}{4},$$

а за z опет ове стварне вредности

$$z_1 = \frac{9r^2}{4}, \quad z_2 = z_3 = -\frac{9r^2}{2},$$

и на послетку помоћу једначина (62) и (63)

$$Y_{(1,2)} = \pm \frac{3r}{2}(1 \pm \sqrt{-2}) \text{ уображене,}$$

$$Y_{(3,4)} = \mp \frac{3r}{2} \text{ ове стварне, једнаке, а супрот-}$$

но означене вредности. Кад потражимо геометријско значење овом решењу, т. ј. кад је

$$\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27} = 0,$$

онда налазимо, да за вредности

$$x = \pm \frac{3r}{2}\sqrt{3}, \quad y = \mp \frac{3r}{2},$$

које одговарају том случају, налазимо тачке влаку (61) са вертикалним диркама т. ј. да су ординате $y = \mp \frac{3r}{2}$ продужене, у исто време и, дирке у тим тачкама влака. Ове вредности могу се лако и геометријски постројити.

Према томе, кад за

$$x > \pm \frac{3r}{2}\sqrt{3}$$

налазимо за v, па и за z, три различне стварне вредности, мора бар једна бити негативна, да би према једначинама (62) и (63) било y уображено, но што за та-

кве вредности x не можемо наћи ни једну стварну тачку влака (61); а кад за

$$x < \pm \frac{3r}{2}\sqrt{3}$$

налазимо једну стварну вредност v, па дакле и z, а две уображене конјуговане вредности, онда према једначинама (62) и (63) налазимо по две стварне а по две уображене вредности y, дакле свега осам тачака влаку (61). Овде је онај особени случај решавања једначина четвртог степена, помоћу једначина трећег степена, где се два стварна корена једначине четвртог степена јављају у уображеном облику, по што једначина трећег степена, на коју се она четвртог степена своди, има један стваран корен а два уображена конјугована. Јер како ова два конјугована уображена корена долазе у y_1 и y_2 једначина (62) и (63) као сума, то кад применимо на њих Moivre-ов образац отпашће уображене количине и тако добићемо за y_1 и y_2 стварне вредности.

Субтангента и субнормала. Да би се још боље упознали са влаком, који је представљен једначином (57) или (55) потражићемо S_t и S_n за буди коју његову тачку. Почем се једначина (55) може написати и

$$\rho = \pm 4r \operatorname{Cos}\varphi \operatorname{Sin} 2\varphi \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (64)$$

то диференцирањем ове једначине, налазимо

$$\frac{d\rho}{d\varphi} = \pm 4r\,(2 \operatorname{Cos}\varphi \operatorname{Cos} 2\varphi - \operatorname{Sin}\varphi \operatorname{Sin} 2\varphi)$$

$$\frac{d\varphi}{d\rho} = \pm \frac{1}{4r\,(2 \operatorname{Cos}\varphi \operatorname{Cos} 2\varphi - \operatorname{Sin}\varphi \operatorname{Sin} 2\varphi)}$$

А замењујући ове вредности у једначине (38) налазимо

$$S_t = \pm \frac{\varrho^2}{4r(\operatorname{Cos} 3\varphi + \operatorname{Cos}\varphi \operatorname{Cos} 2\varphi)} \quad \ldots\ldots (65)$$

$$S_n = \pm 4r(\operatorname{Cos} 3\varphi + \operatorname{Cos}\varphi \operatorname{Cos} 2\varphi) \quad \ldots\ldots (66)$$

Обе једначине пак такве су, да се S_t и S_n могу геометриски постројити; јер како се може постројити

$$4r \operatorname{Cos} 3\varphi = n,$$

$$4r \operatorname{Cos}\varphi = m, \text{ и}$$

$$m \operatorname{Cos} 2\varphi = p,$$

то се може лако геометриски постројити и

$$S_t = \frac{\varrho^2}{M},$$

где је $M = n + p$; а тако исто и

$$S_n = n + p.$$

Но између вредности једначина (65) и (66) постоји проста свеза т. ј.

$$S_t = \frac{\varrho^2}{S_n}, \text{ и } S_n = \frac{\varrho^2}{S_t}$$

одакле се, за познато ϱ, може лако наћи S_t из S_n; и обрнуто.

А кад за сваку тачку влака (55) — који ћемо означити сомболично $[\varrho]$ — изнађемо S_t и S_n, онда налазимо још два влака, који су представљени једначинама (65) и (66), и које ћемо означити симболично $[S_t]$, $[S_n]$.

Али ови су влаци алгебарски, по што се њихове једначине могу довести на алгебарске. Тако замењујући у једначини (65) вредност за ϱ из (64) и $S_t = \sqrt{x^2+y^2}$, по што је $\begin{matrix} x = S_t \operatorname{Cos}\varphi \\ y = S_t \operatorname{Sin}\varphi \end{matrix}$, и вредности за $\operatorname{Cos}\varphi$, $\operatorname{Cos} 2\varphi$ и $\operatorname{Cos} 3\varphi$, које се отуда и помоћу познатих тригонометриских образаца налазе, наћи ћемо алгебарску једначину

$$(x^2+y^2)^2(x^2-2y^2) = \pm 8r x^3 y^2$$

као једначину влака $[S_t]$. А замењујући у једначини (66) $S_n = \sqrt{x^2+y^2}$, по што је $\begin{matrix} x = S_n \operatorname{Cos}\varphi \\ y = S_n \operatorname{Sin}\varphi \end{matrix}$ и остале исте вредности за $\operatorname{Cos}\varphi$, $\operatorname{Cos} 2\varphi$ и $\operatorname{Cos} 3\varphi$, које смо нашли за влак $[S_t]$, наћи ћемо алгебарску једначину

$$(x^2+y^2)^2 = \pm 8r x (x^2-2y)$$

као једначину влака $[S_n]$.

Асимтоте влака $[S_t]$. Почем из једначине (66) сљедује, да је $S_t = \infty$, за два $2 \operatorname{Cotg} 2\varphi - \operatorname{tg}\varphi = 0$ онда влак $[S_t]$ има асимтота. И да би нашли угао φ, који одговара асимтотама, треба да заменимо вредност за $2 \operatorname{Cotg} 2\varphi$, после чега налазимо квадратну једначину

$$(\operatorname{Cotg}\varphi)^2 = 2, \text{ из које сљедује } \operatorname{Cotg}\varphi = \pm\sqrt{2}.$$

Али ако на место $\operatorname{Cotg}\varphi$ ставимо њену вредност $\frac{\operatorname{Cos}\varphi}{\operatorname{Sin}\varphi}$, и изразимо $\operatorname{Cos}\varphi$ са $\operatorname{Sin}\varphi$, онда налазимо да је

$$\operatorname{Sin}\varphi = \pm\frac{\sqrt{3}}{3}.$$

Из ове једначине сљедује, да је не само уго φ асимтота влака $[S_t]$ опредељен, него да се он може лако и геометријским путем наћи.

На послетку можемо потражити још одстојање асимтота влаку $[S_t]$ од пола координатног система.

Почем је субтангента S_t^* влака $[S_t]$

$$S_t^* = (S_t)^2 \frac{d\varphi}{dS_t},$$

то кад диференцирамо једначину (65), по што јој дамо облик

$$S_t = \pm 2r \frac{\operatorname{Cos}\varphi \operatorname{Sin} 2\varphi}{2 \operatorname{Cotg} 2\varphi - \operatorname{tg}\varphi}, \text{ налазимо}$$

$$\frac{d\varphi}{dS_t} = \pm \frac{(2 \operatorname{Cotg} 2\varphi - \operatorname{tg}\varphi)^2}{2r\,[(2 \operatorname{Cotg} 2\varphi - \operatorname{tg}\varphi)(\operatorname{Cos}\varphi \operatorname{Cos} 2\varphi + \operatorname{Cos} 3\varphi) + 2 \operatorname{Cotg}\varphi]}; \quad \text{а сада је}$$

$$S_t^* = \pm 2r \frac{\operatorname{Cos}\varphi \operatorname{Sin} 2\varphi}{(2 \operatorname{Cotg} 2\varphi - \operatorname{tg}\varphi)^2 + \frac{2}{\operatorname{Sin}\varphi \operatorname{Sin} 2\varphi}}$$

Па почем је за асимтоте $\operatorname{Cotg}\varphi = \pm\sqrt{2}$, то помоћу ове једначине и познатих једначина из тригонометрије налазимо: $\operatorname{Sin}\varphi = \sqrt{\frac{1}{3}}$, $\operatorname{Cos}\varphi = \sqrt{\frac{2}{3}}$, $\operatorname{Sin} 2\varphi = \frac{2}{3}\sqrt{2}$, $\operatorname{tg}\varphi = \frac{1}{\sqrt{2}}$, $2 \operatorname{Cotg} 2\varphi = \frac{1}{\sqrt{2}}$; а на послетку замењујући ове вредности у последњој једначини

$$S_t^* = \frac{8r}{27}\sqrt{2}$$

т. ј. одстојање асимтота влака $[S_t]$ од пола координатног система.

Построј влакова $[\varrho]$, $[S_t]$ и $[S_n]$. По што се једначина

$$\varrho = \pm \frac{r(1 - \operatorname{Cos} 4\varphi)}{\operatorname{Sin} \varphi} = \pm 4r \operatorname{Cos} \varphi \operatorname{Sin} 2\varphi$$

дâје лако геометријски постројити (као што смо напред показали) то и цртање влака $[\varrho]$ не прави никакве тешкоће. (Слика 7).

Али је вредно и овде испитати, како бива кретање основног круга по датој правој, па да нека његова тачка може описати влак $[\varrho]$.

Кад ради тога потражимо вредност за MN_1 у овом случају, онда налазимо (из 4), да је

$$MN_1 = 2r \operatorname{Sin} 2\varphi, \qquad \text{или}$$

$$MN_1 = \frac{\left(\frac{\varrho}{2}\right)}{\operatorname{Cos} \varphi};$$

а почем се MN_1 помоћу последње једначине може лако постројити за сваку тачку влака $[\varrho]$ то је и положај основног круга у сваком моменту кретање опредељен тако да се тај круг може и нацртати. Тада налазимо, да се основан круг за сваку грану влака $[\varrho]$, (којих има четири) мора једанпут око себе обрнути и то на два начина. Тако на пр. за ону грану, која лежи у позитивном простору координатних осовина, по првом начину покреће се основни круг с лева на десно донекле, враћа се за тим натраг, прелази почетак кретања и иде на другу страну донекле, па се опет враћа у почетак кретања. На слици 8. положаји основног круга за тачке I, II, III, и IV, влака

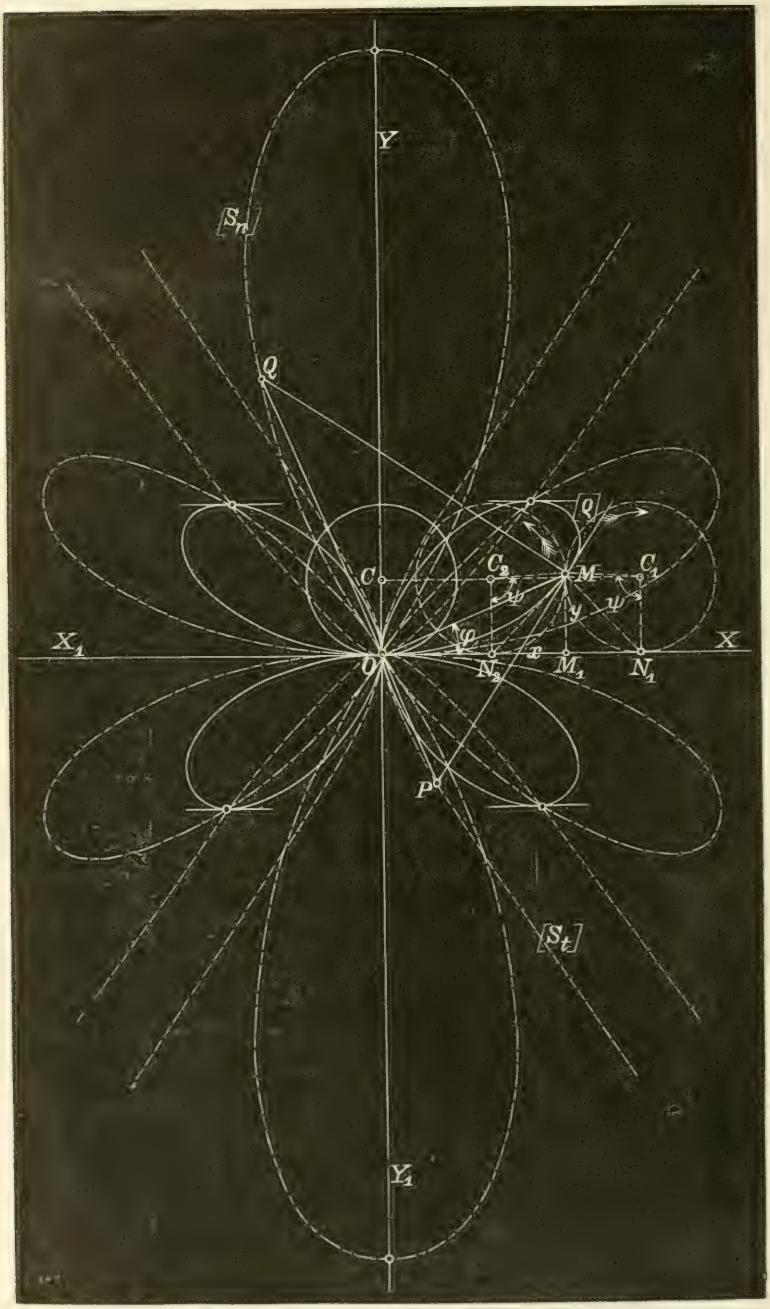

Слика 7.

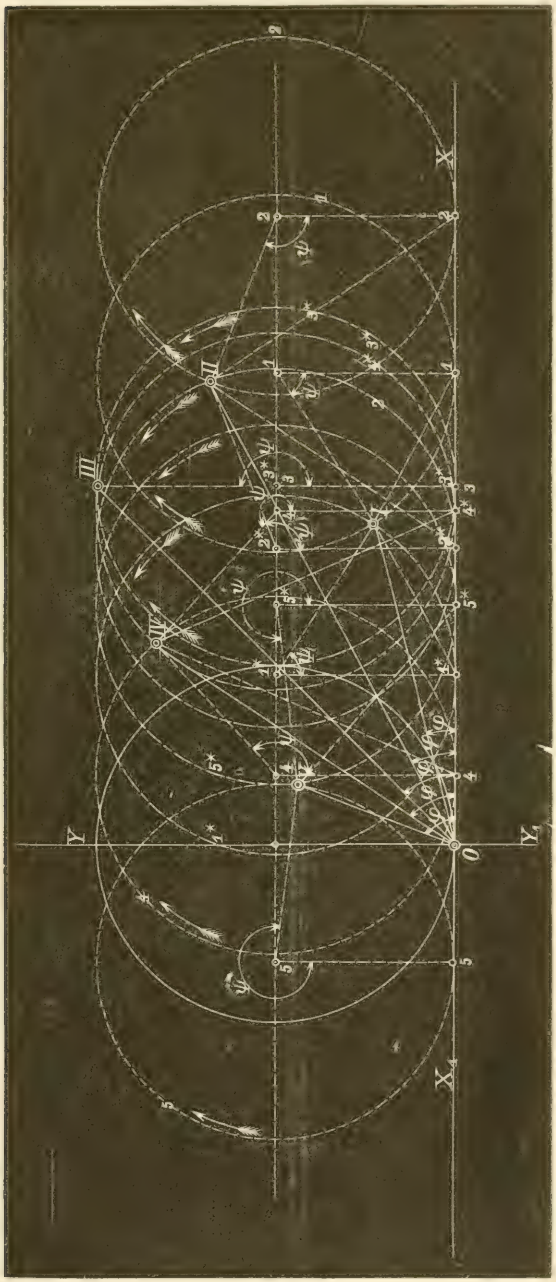

Слика 8.

[ρ] обележени су са 1, 2, 3 и 4. А по другом начину покреће се основан круг опет с лева на десно од почетка кретања донекле и враћа се натраг у почетан положај. На слици 8 ови положаји основног круга за тачке влака [ρ] I, II, III и IV обележени су са 1*, 2*, 3* и 4*. При таквом кретању дакле основног круга мора поред котрљања бити и клижење и то котрљање једног начина кретање супротно котрљању другог начина кретања тога круга. Оба котрљања означена су на слици 8 стрелицама.

Постројавање влакова [S_t] и [S_n] такође не прави тешкоће, по што помоћу једначина (65) и (66) можемо за сваку тачку влаку [ρ] наћи геометриским путем S_t и S_n, као што смо напред показали. Оба су влака означена и на слици 7 са [S_t] [S_n].

Београд

Петар Ј. Живковић
професор.

СКУП СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

29 декембра 1888.

(У 3½ часа по подне, у дворници Велике Школе.)

Били су: потпредседник архимандрит Н. Дучић, чланови: С. Лозанић, Ј. Ђорђевић, Ј. Бошковић, секретар, д-р М. Спасић, С. Сретеновић, М. Валтровић, Ф. Хофман, Ђ. Клерић, К. Алковић, М. Ђ. Милићевић, Јов. Ристић, владика Никанор, А. Алексић, Ј. Жујовић, Вл. Јакшић, Ј. Пецић, М. Бан, Ст. Бошковић, А. Васиљевић, Мил. Андоновић, П. Срећковић, Бог. Јовановић, Ђ. Миловановић, Драг. Милутиновић, М. Зечевић, Д. Јенко, д-р В. Бакић, Ј. Авакумовић, Ст. Тодоровић, Св. Ивачковић, д-р Ј. Туроман и М. Кујунџић.

Бр, 1.

Потпредседник Н. Дучић помиње губитак чланова овим речима:

Тешка жалост задесила је ово наше учено друштво у прошлој и овој години смрћу неколиких његових чланова почаснијех, редовнијех и дописнијех на дому и изван њега!

У прошлој 1887 години преминули су:

Никанор Грујић у Пакрацу, владика пакрачко-славонски, почасни члан, чувен књижевник, даровит говорник и пјесник српски.

Михаило Никифоровић Катков у Москви, дописни члан, руски знаменити публициста, философ, књижевник и риједак патриота.

Јаков Димшић у Београду, почасни члан, велики судац и одлични правник.

Д-р Ђорђе Натошевић у Новом Саду, дописни члан, заслужан српски педагог и књижевник.

Д-р Јован Валента у Београду, редовни члан, врстан љекар и књижевник.

Виљем Дентон у Лондону, дописни члан, енглески узоран свештеник, књижевник и пријатељ српском народу.

У овој 1888 години:

Ђорђе Малетић у Београду, редовни члан, одличан књижевник и пјесник.

Д-р Јосиф Панчић у Београду, редовни члан, више пута председник овога ученог друштва, великан у природнијем наукама и ауктор српске флоре.

Д-р Ђорђе Мушицки у Броду, дописни члан и књижевник српски.

Виктор владика нишки, почасни члан, добротвор српске лавре Хилендара у Светој Гори.

Д-р Јосиф Јиречек у Прагу, дописни члан, одличан правник и књижевник чешки.

Отишли су на други свијет и Богу на истину, а на овоме ће свијету својим дјелима вјечно живјети. Бог да их прости!

Скуп устајањем указа своје дубоко сажаљење и поштовање према врсним покојницима.

Бр. 2.

Потпредседник, отворајући Скуп, поздравља исти овако:

Учена господо,

Прије двије године задесивши немили догађаји ово најстарије учено друштво не само у Србији, него у цијелом јужном словенству, које је стекло лијепих заслуга за српску књижевност, науке и умјетности, претекли су и данас замијенили говор друкчије садржине, којим би ваљало поздравити овај главни учени скуп. Ти су догађаји били по њега, тако рећи фатални, јер су га из основа потресли, смерајући да га са свијем униште! те ми је свакако дужност, да их с овога часног мјеста данас напоменем и у најкраћим потезима изнесем пред главни скуп, тијем прије што се није скупљао од 1886 г. до данас. А господин секретар изнијеће и истаћи у извештају све појединости, и тако ће главни скуп имати тачан пријеглед радње и друштвенога стања за потоње три године.

Године 1886 обустављено је ово друштво непојмљивом наглошћу надзорне власти, и одређена му комисија да прегледа његово стање и попише све чим је руковало. — За тијем му је одузета државна помоћ! — Шта је томе претходило, тачно је изложено у извјештају, који је за овај скуп приуготовљен, а може се доста видјети и из управинијех записника, које имате пред собом. Године 1887 одређена му је и друга комисија да прими од управе ствари друштвене: благајницу, књижницу, архиву, научну грађу и све остало, и да тијем привремено рукује. А дотадашња управа би отпуштена! —

То је све рађено самовољно и на пречац, тако да управи није ни дано времена да сазове главни скуп и изнесе преда њ све то, што ју је снашло!

Управа је овога друштва радила тачно по његову статуту и пословнику оно што јој је био задатак и дужност. Њезин је рад, као и цио друштвени јаван и испра-

ван. Што је пак тако немилице с њим поступљено, узроци су лични, и већ нијесу ником тајна. Од колике је штете све то било добром имену и угледу не само овога друштва, него и државе, чије је, није потребно доказивати, а није овдје за то ни мјеста, то је посао историје овога друштва. Доста ће бити што ћу наспоменути само оне измишљене телеграме, што летјеше из Београда у неке јевропске новине злорадо трубећи, како је Српско учено друштво „проневерило“ силно благо, и упропастило цијеле фондове, што су му на руковању. А зна се да ово друштво није имало нити има никаква блага ни фондова на руковању, осим једине и скромне државне помоћи, која се вади из државне благајнице од времена до времена, и издаје по друштвенијем правилима и одборским одлукама на књижевне и научне потребе.

Српско учено друштво развивши се из „Друштва српске словесности“, које је установио велики и умом и духом и родољубљем кнез **Михаило Обреновић III** у години 1841, ступало је у везе и одржавало их с научнијем академијама, и ученијем и књижевнијем друштвима изван Србије, привлачећи пажњу и симпатије иностранога ученог свијета на српску обновљену државицу на балканском полуострву. Радило је увијек патриотски и према средствима које је имало, урадило је доста, не отимајући се да ради оно што не иде у његов програм. — Истраживања и обрађивања српске историје, српскога језика, и у опће српске етнографије, српских старијех новаца, српске старе књижевности и црквенске умјетности, српске старе трговине и финанције, српскога и међународнога права, српске статистике, и неких грана природнијех, математичких и философскијех наука било је поље рада овоме ученом друштву. Колико је до сада на томе пољу напредовало и привриједило, најречитије говоре његови „Гласници“ I-га и II-га

одјељка, више од 80 дебелијех књига (не помињући друга издања), у којима су: научне расправе, чланци, монографије и драгоцјена грађа за познавање и изучавање друштвенога, државног и културног живота наше старе и нове отаџбине, по којима иностранн научници, књижевници и умјетници дознају, да се у Србији обрађују науке и умјетности, црпући из њих податке за своје студије о Србији и о српском народу у опће. — Са свијем је дакле наравно, што ће ово учено друштво продужити, докле год устраје, своју радњу на томе пољу и у томе правцу. А увијек ће га кријепити и све јаче покретати у радњи како научне и књижевне потребе своје домовине, тако и оне лијепе оцјене, одзиви и симпатије не само у словенском, него и у иностраном ученом свијету, чим је до сада сусретано и обасипано.

Колико све то подиже углед српском народу и српској краљевини, лако је појмити. Јамачно ће ово учено друштво колико до њега стоји, очувати ту моралну драгоцјену тековину. А ваљада се неће опет наћи у српској краљевини каква дрска рука, која би се дигла на ову научну свијетлу установу великога **Михаила**, да је својом обијешћу руши и њезине одличне чланове домаће и иностране вриједа! — Ваљада је ово дугогодишње учено друштво заслужило својим књижевнијем и научнијем радовима, да нађе законске заштите барем у напредак на основу новога земаљског устава, којим почиње нова епоха уставног живота у краљевини српској, устава који се и по науци и по искуству и по потребама друштвенијем и државнијем, што их је обухватио, може уврстити међу најбоље јевропске савремене уставе. С тога и Српско учено друштво с радошћу честита земљи тај велики уставни напредак. —

Ну и поред управина извјештаја дужан сам споменути још и то, како је краљевска савезна влада повра-

тила у другој половини прошле године овоме друштву законито право и одузете му ствари. Али му није уједно повратила и државну помоћ, без које не би могло опстати, јер је у државном буџету, који је затекла 1-га јуна 1887 год., била избрисана, па је требало дочекати нови буџет. Није му повратила ни бесплатно штампање „Гласника“ у државној штампарији, по својој прилици с тога, што је имала у пројекту, да још те године изведе разумну и правичну трансакцију између Српскога ученог друштва и Краљевске научне академије, како се књижевне и научне снаге, које у нас још нијесу многобројне, не би цијепале на научноме и књижевном пољу, као што су по злом удесу, поцијепане на политичком! — И тако управа овога друштва и послије повраћенога права, не имајући средстава, није могла давати у штампу научну грађу, што стоји готова за више „Гласника.“

Савезна влада није дочекала да изведе свој програм, ни народна скупштина да одобри буџет; управа је радила и код краљевске радикалне владе за државну помоћ друштву, и нашла је повољан одзив. Али како ни она није дочекала да народна скупштина одобри буџет, сишавши пред тијем са државне управе, тако је ово друштво и даље остало без помоћи. Најпосле се управа обратила и садашњој краљевској влади, — и нашла је на добру вољу и готовост у г. министра просвјете, давши друштву привремену помоћ, док му се не одреди редовна; врати му уједно и бесплатно штампање „Гласника“ у државној штампарији.

Широк, објективан и просвијећен поглед онијех, који су на врху државне управе, свагда је од користи како народној опћој ствари, тако и књизи и науци. —

Нека ми је, учена господо, допуштено да свратим вашу пажњу на један приједлог, који је међу осталијема данас на дневном реду, и који дубоко засијеца у опста-

нак овога ученог и скоро педесетогодишњег друштва: законом о Краљевској научној академији намијењен му је другачији положај и задатак од досадашњега; те је г. министар просвјете затражио на основу тога закона, да ово друштво изради себи ново уређење с новијем задатком и правцем своје радње, па да му се пошаље на пријеглед и потврду, а уједно и мишљење о количини државне редовне помоћи.

Овај ће главни учени скуп по својој дужности, праву и просвијећеном разуму све то претрести, оцијенити и своју одлуку изрећи.

На пошљетку част ми је споменути с топлом признаношћу оно што правичност пише, како врсном секретару овога ученог друштва, г. Јовану Бошковићу припада највећи дио заслуге, што је у потоње доба (до обуставе друштва) „Гласник“ добио већи полет, излазећи чешће с различитом научном садржином, и што везе, које су прије његова секретарства биле занемарене с научнијем академијама, ученијем и књижевнијем друштвима изван Србије, уредно и тачно обдржава.

Скуп се одазва са „живео“!

Бр. 3.

Исти обзнањује промене председника у појединим одборима. За председника одбора филолошко-философског изабран је г. Ј. Ђорђевић, на место пок. Ђ. Малетића. А одбор историјски и државно-правни одлучио је, да остане и даље дојакошњи председник, г. Н. Дучић, који је уједно и потпредседник друштва, све дотле, док не прође овај скуп.

Узима се на знање.

Бр. 4.

Секретар Ј. Бошковић чита Извештај управе Српскога Ученог Друштва о књижевном раду и новчаном стању у годинама 1886, 87 и 88-ој, који гласи:

Извештај

управе Српскога Ученог Друштва о књижевном раду и новчаном стању у годинама 1886, 87 и 88-ој.

I.

Из извештаја управина за годину 1885 види се, да је наше друштво у периоду:

од 1867 до 1873 (за 7 година издало 23 књ. Гласника (у 514 табака),

од 1874 до 1882 (за 9 година издало 21 књ. Гласника (у 479 таб.),

од 1883 до 1885 (за 3 године) издало 19 књ. Гласника и 1 историје = 20 књига (у 404 таб.);

а од то доба (за 3 године) издало је 2 књ. Гласника, 67 и 68 (у 69 табака).

Свега је дакле под садашњом управом, то јест од почетка 1883 год. за 6 година и то испрекиданог рада, изашло: 22 књиге, у 473 табака. А осим тога још пре три године имала је ова управа и има спремљених за штампу: рукописа за 9 књига Гласника и за 2 књиге других издања.

По томе је јасно, да је за време садашње управе, од како је ученога друштва, највише рађено.

Али усред тога обилатог рада снађе друштво велика напаст, која у мало што не поста злокобна по нашу књижевну удружбу, а овамо скуп друштва не беше никад ни извештаван у чему је ствар.

Законити представник друштва, управа, имала је због тога — ни крива ни дужна — да издржи велику борбу и да претрпи многе неприлике, па и саме увреде за се и за друштво, против којих је свагда одважно протестовала.

Два најоштрија питања, око којих се водила расправа, садашња је управа наследила од пређашње, из године 1881 и 82, а то су: О хонорару г. Владимира Јовановића и о Коморанским споменицима.

Ево шта је у ствари:

I° Писац чланка „Статистични преглед“ I, г. Вл. Јовановић, имао је да прими за $38^5/_8$ табака те своје расправе, која је изашла у Гласнику 50, 51 и 52, по 120 дин. за табак, свега . . . . . 4635 дин.

А примао је тај свој хонорар овако:

1881, од г. Кујунџића,	маја 6 . . .	420	
	августа 10 .	700	
	октобра 18 .	900	
	децембра 26 .	860	
1882, од г. Кујунџића,	јануара . .	150	
	марта . . .	250	
	јуна	200	
	новембра . .	300	
	Укупно .	3780	
1883, од г. Ст. Д. Поповића,	фебруара . .	1940	
„ од г. Јов. Бошковића,	маја . . .	150	
	Свега .	5870	
Кад се од те суме одбије горња у	. . . .	4635	
излази да је више примио:	. . . . .	1235	дин.

Питање је како је то могло бити? Ево како.

Госп. Кујунџић кад је предавао секретарску дужност г. Ст. Д. Поповићу, 1 јануара 1883 год. није оставио у каси и прве три привремене признанице од незавршеног

рачуна г. Владимира Јовановића (на 480 + 700 + 900 = 2020 дин.). С тога кад чланак би сав штампан, г. Поповић изда писцу 1940 дин., са резервом стављеном на признаници, да се ово сматра као привремени издатак, док се рачун по свима привременим признаницама коначно не регулише, с тим, да је она страна дужна вратити каси, која буде више издала или примила.

И по томе садашња је управа наследила од пређашњих један незавршен рачун у 5720 дин., (она је томе додала само 150 дин.), па се трудила да га заврши и — завршила га је.

Узалуд су управа ученог друштва и садашњи секретар, и усмено и писмено и преко министра просвете, 3 године тражили речене привремене признанице, да би се једном доконао тај незавршени рачун из пређашњег доба друштвеног, који је садашња управа наследила (¹).

Најпосле, октобра 1885, министар просвете (г. Ст. Д. Поповић) нареди, да управа за 10 дана потражи од обе стране последње објашњење, па ако обе остану при своме, да је дужна било једну било другу тужити суду.

Тако и би. Тада се управа посаветова са правницима, коју страну да тужи. Сви рекоше: не можете тужити писца, јер немате доказа; већ тужите вашег некадашњег благајника, да вам врати привремене признанице, које су друштвена својина, а ако то не може или не ће, нека врати новце у касу, а он после нека тражи од онога коме их је дао.

(¹) Гледај о томе записнике друштвене у Гласнику 59, стр. 88, бр. 3 и стр. 100, бр. 10; — Гласник 60, стр. 25, бр. 5; — Гласник 62, стр. 20, четири претпоследња реда; — Гласник 63, стр. 16, бр. 3 и стр. 18, бр. 2 — и записник X, XI, XII и XIII састанка управиног од септ. и окт. 1885.

На тај су начин управа ученога друштва и госп. Кујунџић постали парничне стране. Госп. Владимир, кад се радило о тим рачунима у управи, није никад он председавао ни присуствовао, него свагда потпредседник г. А. Васиљевић. А г. Кујунџић кад је променио положај, дошав за министра, није се сетио, да право државног надзора пренесе на некога свог колегу (министра), него је у **својој ствари** био и тужилац и судија, те је гонио управу и секретара до краја.

За прву ставку (420 дин.) г. Владимир није тражио да му се покаже признаница, јер је прва, па је се добро сећа. А за другу (700 дин.) и трећу (900 дин.) показао је адвокат г. Кујунџићев привремене признанице тек на суду, 1 маја 1886.

Да их је г. Кујунџић предао раније друштву, као што му беше дужност и као што их је управа тражила од њега, место што их је изнео пред суд, та би се ствар одавно свршила. А да се тај рачун није могао коначно завршити без поменутих двеју признаница, види се и по томе, што је госп. Кујунџић дужио г. Владимира Јовановића за 1600 дин. а овај је као што смо видели, дужан био да врати каси само 1235 дин. — Разлика је отуда, што нису сви табаци узети у рачун, што је награда за табак рачуната по 10 дуката или $117^1/_2$ дин., а треба по 120 дин., као што гласи оригинални записник.

Кад се пред судом решавало, онда се није још могло знати од које стране ваља тражити јемства. А и на што: обе стране беху угледне, имају плату или пенсију, и своје куће; не беше дакле опасности, да ће новац пропасти, као што и није пропао.

На послетку, г. Владимир, 15 маја 1886, понуди управи 1216 дин., која сума кад се одбије од више примљених 1235 дин., недостаје 19 дин. А за ту сумицу од

19 дин. као и за парничне трошкове у 300 дин. ([1]), да не би друштвена каса његовим поводом и најмање оштећена била, ставио је на расположење ону суму, коју има да прими као награду за „Нови статистични преглед" у Гласнику 68, који се сад штампа. И тим је све изравнано и намирено!

Да је ту било и личне анимозности, а не само живе жеље да се ствар једном пречисти, показује и то, што је г. Кујунџић тужио после г. Вл. Јовановића за „двогубу наплату", на изгубивши парницу на судовима, тужио га је опет због клевете; али ни у томе није успео.

II° Године 1882, 6 јула, издало је тадашње председништво ученога друштва г. проф. Витковићу објаву, по којој је он одређен, да као изасланик овога друштва пропутује, у течају два летна месеца, по Хрватској и Угарској, ради научног посла, ради истраживања споменика за историју српскога народа. У то име дато је г. Витковићу путна трошка 1000 дин. Што изасланик донесе с пута на дар, то се прима као готово; али ако власник иште уздарје или откупну цену, онда настају преговори и погодба.

Исте године 1882, (дакле пре садашње управе) донео је г. Витковић познате књижевне и уметничке старине из Коморана са оваком легитимацијом:

„135 П. 82. — Високоцењени Господине!

„Коморанска српска црквена опћина, што ју заступам, у међусобном споразуму, преко господства вашег послала је ту не давно „Српском Ученом Друштву" у Београд многе старине црквене и народне: стара писма и рукописе, и старе српске књиге писане и штампане, свете иконе, за-

[1]) У нас нечувено велика награда за тако мало адвокатског посла.

ставе, и т. д. на сачуваље. — По што су то драги споменици милог нам народа српског, јунака Шајкаша у Коморану и околини од вајкада, те је по томе вредно описати и свеколиком српству књигом саопћити да бар спомен не умине; кад већ по злу удесу народа нам отуда нестаде, после толиког и ненадмашног јунаштва, и после толико жртава за спас и слободу домовине нам ове. Држим дакле, да смо најбоље учинили, када смо, посредовањем вашим, те драгоцености **на сачуваље**, као и ради употребе књижевне и саопћења јавног, баш „Српском Ученом Друштву београдском“ **уступили**.

„Примивши се тога задатка, Ви сте нам, високопоштовани Господине, као члан срп. ученог друштва обећали, да ћете нам **за одштету** (у накнаду) друге цркви и архиви нашој оскудевајуће нове ствари, с помоћу поменутога ученог друштва, набавити.

„Услед тога са дужном готовошћу бележим следеће недостајуће предмете: дарохранилница, петохлебница, јеванђеље, калајлија (за просфору), посуће за воду и вино. 13 целивајних икона (Божић, Ускрс, Спасов дан, Богојављење, св. Сава, Благовест, Цвети, Лазарова субота, Успковање, Мала Госпођа, Ваведење, Сабор богородичин, св. Стеван). Од богослужбених књига: прости службеник, мали требник, часловац велики и мали, псалтир мали, трпод посни и цветни. Од одежда: стихар, 1 пар наруквица, епитрахиљ, појас и фелон у црном. Од световних књига: дела митрополита Михаила, Хришћански Весник од прошлих година, неколико ком. писмарица. Номоканон од Ружичића, неколико ком. српских буквара, неколико малих катихизиса, и један „душевни дневник“, — с молбом, да нам их по обећању послати љубав имате.

„При крају, наклоности и пријатељству Вашем препоручен, јесам

„У Коморану, у нашем православном парохијском дому, на дан Андрије Стратилата, 19 (31) августа 1882 године.

(М. П.)

Ваш искрени јереј

Владимир Ракић с. р. Збежанин,

православни свећеник и парох

коморански и ђурски.

„Госп. Г. Витковићу, професору у Београду.“

Уз то иде и списак старина послaних учеоме друштву.

Међу тим г. Витковић допаде невидовне беде, из које после неког времена изађе чист и невин.

За то време питаху Коморанци: Је ли учено друштво примило старине и шта је са обећаним уздарјем? Шта више, попа је писао и срп. министру просвете, 30 маја 1883, молећи га, „да на основу изложеног нужне мере предузети благоизволи, како би црквена општина ова: или до на чување предане својине дошла **или** пак обећану јој накнаду примити могла.“

Свештеник Ракић извинио се за своју пренагљеност код г. Витковића писмом својим од 22 јуна 1883, а код министра писмом од 27 јула исте године.

Учено друштво примивши напред поменуте старине ценило је, да би тражена откупна цена за његову касу била осетна; с тога је нашло за добро, да подели терет са народним музејем. Овај узе уметничке старине, а учено друштво задржа књижевне. А сваки завод даде по 720 дин. у име откупне цене. И шта је приличније било, него да оба завода предаду новце (720 и 720 = 1440 дин.) г. Витковићу, као поверенику обеју страна, и свом и коморанске општине, да набави тражене ствари, па да их преко нашег министарства спољашњих

кослова и српскога гл. консулства у Будапешти пошље у Коморан, које је г. Витковић, у више махова и учинио.

С почетка 1884 било је и преписке, „да чираци и средњи крст за на трпезу могу бити и од дрвета, само нека су православног стила.“ А тако исто и завеса на царским дверима, какве величине и боје да буде, као и да се пошљу 2 ћилима и т. д.

Тек 20 марта (1 апр.) 1884 почиње г. Ракић рекламовати старине, што не беше многе ствари од уздарја примио, од којих су му неке за тим накнадно послане. — К томе придође још нешто. Мађарска научна академија беше послала једнога свог члана у Коморан, да тражи споменике о угар. краљ. Шајкашима. Овај чује, да су неки таки споменици однети у Београд. Академија се обрати своме министру просвете, овај православном владици будимском, а било је питања о том и у парламенту.

Српско учено друштво радило је у тој ствари bona fide. Није то први пут, да смо ми из Угарске добивали споменике који се тичу српске историје, па није нико протестовао. У Угарској нема закона, као на пр. у Аустрији, да се старине не смеју износити из земље. Управа је ученога друштва добила те старине од њихова законитог власника, од српске црквене општине у Коморану, као „уступљене“, „на сачување“ и ради употребе књижевне и обнародовања; она је заједно са народним музејем за њих дала накнаду; коморанска општина назива те старине својом „својином“, а ко има право својине, тај сме њоме и располагати. На састанку управе од 14 фебруара 1886, бр. 5, коморанска општина тражи, да јој се пошље и остатак друштвених издања, које још није примила (као уздарје). Управа је приредила и изложбу тих старина, у дворници Велике Школе (24—26 априла 1883): штампала их је у 67 књизи Гласника, (46 та-

бака), са 11 слика на 6 таблица, и говори о њима у неколико својих записника. Није се дакле ништа крило. Шта више г. Витковић је 1885 на ново слат у Угарску, ради истраживања историјских споменика и на земаљску изложбу. (На ову последњу послати су још и г. г. М. Валтровић и Д. Милутиновић.)

А што сад г. Јаша Игњатовић, као пуномоћник општине коморанске, тражи да се врате споменици, које је речена општина предала г. Витковићу, а овај једне (књижевне) ученоме друштву, а друге (уметничке) народном музеју у Београду, управа, изложивши збиће по актима и према правоме стању ствари предлаже, да скуп изволи решити, да се пуномоћнику напред изложено саопшти с овим одговором: Нека српска црквена општина у Коморану, или онај који за њом стоји, српском ученом друштву и народном музеју као држаоцима bona fide, подмири ефективно издану „накнаду“ за поменуте старине, у 1440 динара (720 + 720), па ће јој се исте одмах вратити.

Учено друштво и народни музеј одговорни су солидарно за поменуто давање накнаде, а не учено друштво јест, а музеј није. Према изложеном пак стању ствари, за те заводе не беше никакве опасности у томе, за то они нису били ни дужни да траже „јемство за штету.“ С тога немаше места оној тактици некадашњега носиоца надзорне власти: Пређашња је управа издала на рачун хонорара дотичноме писцу више од хиљаду динара, а садашња нека „потражи јемства“ за то; — пређашња је управа издала г. Витковићу попутнину да иде у Коморан по споменике, а садашња нека не оставља друштво без „јемства за штету од преваре.“ Па онда изводити, да је за све одговорна само садашња управа, а пређашња да није никако.

III° Четврта „злоупотреба“ требала би да је: што је г. Васиљевићу издано „300 дин. по одлуци петог од-

бора, коме је државна власт одрекла законитост и изреком забранила државну помоћ.‘

То не беше 1886, него 1883. Пети одбор на своме 3-ћем састанку 2 априла 1883 примио је чланак г. Васиљевића „Једно питање из упоредне психологије“ за Гласник, а управа, на састанку од 7 априла 1883, одредила је за њ хонорар. Министар је пак обуставио помоћ друштву због петог одбора тек 3 маја исте год. Пбр. 3230. Министар није никад искао од друштва, да укине оно, што је међу тим пети одбор одлучивао; он је захтевао само, да друштво **сматра,** да пети одбор не постоји донде, док не добије средства, а не да се укине; „по што за њ нема нарочито набављених или одређених средстава“ гласе речи министрове. Друштво је на то пристало, на своме скупу од 30 јануара 1884, и на то му је субвенција повраћена.

Какве ту дакле има неправилности? Чланак је примљен у одбору; управа је одредила за њ хонорар, који је и издан за ту философску расправу штампану у Гласнику. Кад г. Васиљевић шћаше да чита тај свој спис и у философском одбору, рекоше му да не треба, јер су га већ једном чули у петом одбору. Даље, тадашњи министар не рече: ни да је пети одбор укинут, нити да је оно незаконито, што тај одбор беше дотле учинио. Та је ствар прошла и кроз Скуп, који је неограничени господар у друштвеним стварима; секретар има на те рачуне и разрешницу. Од 1883 до 86 променила су се четири министра просвете. Па откуда да се четврти бави свршеном стварју?

То су четири главне тачке,(хонорар за чланак „Статистични преглед“, парнични трошкови, Коморански споменици и хонорар за „Питање из психологије“), са којих је министар просвете, као надзорна власт 23 марта 1887 нашао за добро да реши: „да се дотадашња управа

српскога ученог друштва разреши и да се против свих чланова исте, солидарно подигне грађанска парница за несавесно и некоректно управљање друштвеном имовином услед чега је цело друштво оштећено.“ (Српске Новине од 28 марта 1887, бр. 69). Али он то није учинио, јер пред судом — ко нешто каже, треба и да докаже; а ако то не учини, онда противна страна има право да га тужи за клевету. Овде ваља имати на уму још и то, да се управа ученога друштва сваке године обнавља двојицом чланова, те да они, који су с почетком 1886 изабрани за управне чланове, не беху још ништа решавали; како би дакле и ти могли „солидарно“ одговарати? А надзорна власт у своме акту наводи и њих поименце.

Али пре тога се, 1886, догодило ово:

1 маја 1886 поднео је адвокат г. Кујунџића на суду тражене две привремене признанице.

2 маја министар просвете, г. Кујунџић, тражи, да му управа у року од 52 часа, одговори на три питања, која се тичу парнице ученога друштва противу негдашњега секретара и рачунополагача, г. М. Кујунџића. Пошто су за таки одговор потребна званична акта, то је управа — радећи у недељу — известила министра, да ће одговорити на сва питања, али моли да јој се остави дужи рок, да може добавити извештај и потребна акта од адвоката и суда.

У исто време Видело нападне управу ученога друштва, на које у Уставности и Одјеку изађе одговор „од стране управе“, који је написао тадашњи њезин потпредседник.

6 маја зват је секретар у министарство, и начелник просвете поднео му је 6 питања од стране надзорне вла-

сти — међу којима најважније беше: је ли г. Вл. Јовановић казао, да не пристаје „да се без признаница регулише“ његов рачун, или је порекао да је примио новац? — на која би позван да одговори. — Секретар је овако одговорио: „Горња питања управљена су на мене лично. Али се цела та ствар не тиче лично мене, него целе управе друштва. Ма колико да сам вољан одговорити надзорној власти, опет не могу, јер ја сам као секретар ученога друштва у првом реду одговоран оном автономном телу, које ме је за свога чиновника изабрало. С тога дакле, и што нисам овлашћен да одговарам за управу, нити да је заступам, молим надзорну власт, да се изволи обратити управи ученога друштва.“

За тим је министар тражио преко ректора Велике Школе, да му секретар самоуправнога научног тела одговори као професор, т. ј. као државни чиновник, на поменутих 6 питања и још на нешто „према своме знању.“ — Секретар је, и ако болестан, одмах 9 маја, између осталога одговорио: да он није писац оне одбране у Одјеку и Уставности; а шта је рекао г. Вл. Јовановић, то се најбоље може видети из његова два писмена одговора (од фебр. и окт. прошле год.) која су пред министром.

На то је 12 маја изашло министарско решење: Да се професор за дела управе ученога друштва казни губитком тромесечне плате (у 1500 дин.) и та да му се одбије одмах сва. Још му се претило у томе акту, да ће се евентуално и даље кажњавати: „а обашка остају дела, која би се према испиту комисије у српском ученом друштву појавила као кажњива.“

Ево тога министарског решења:

Кр. срп. мин. просвете и црквених послова.
ПБр. 4105
12 маја 1886,
у Београду.

Ректору Велике Школе.

Управа Српскога Ученог Друштва почела је штампати своје службене изјаве, у једном листу који нема никакве свезе ни са науком ни са службеношћу [1]), што сведочи „Одјек“ бр. 11 од ове године, по што овај орган и по својој садржини и по својој тенденцији каља име објективне науке и добар глас савесног чиновника, по што члан управе г. Јован Бошковић није престао бити чиновник, по што нигде није подигао протест противу горњег чина Управе Српскога Ученог Друштва, по што није хтео да одговара на питања, која му је г. начелник министарства службено учинио, него се заклањао за Управу, и по што на поновљено питање преко ректора Велике Школе није хтео давати тачна одговора, то је министар просвете на основу § 43 тач. 6 и 10 закона о чиновницима грађанског реда, решио, да се професор г. Јован Бошковић за овакво несавесно понашање казни губитком тромесечне плате у корист државне касе.

Казна је ова изречена само за поменути чин, а обавшка остају дела, која би се према испиту комисије у Српском Ученом Друштву појавила као кажњива.

О овоме се извештава ректорат Велике Школе с препоруком, да одмах приступи извршењу ове казне тако,

---

[1]) Чланак 47 уређења Српскога Ученог Друштва гласи: «Послове своје обзнањује Друштво — преко Управе — двојако: научни рад у своме органу (Гласнику), а одлуке у јавним листовима и у органу.»

како ће тромесечну плату г. Бошковића моћи послати министарству финанције најдаље до 13 августа ове године.

Примите, господине, уверење мога особитог поштовања.

Министар
просвете и црквених послова,
Мил. Кујунџић с. р.

Да је препис овај веран оригиналу своме потврђује

ректор Велике Школе,
(М. П.) **К. Алковић** с. р.

Бр. 319
20 маја 1886,
Београд.

Сравнио
Гргур Миловановић
декан.

Ако је да се казни секретар за преступ путем штампе, он не био ни мало крив, кад докаже да он није писац чланка о коме је реч, а не да плати глобе 1500 дин. — Друго, никакав чиновник не може бити кажњен за то, што не ће да иде министру на руку, да овај може некога тужити за „двогубу наплату.“ — На послетку, професор није ништа скривио; то не тврди ни министар. А над секретаром самоуправнога ученог друштва нема министар дисциплинарне власти, него скуп друштва. Да је тако, најбоље би се могло видети, кад би за секретара изабран био члан друштва, који није у исто време и државни чиновник.

Против тога решења министарског жалио се секретар 27 маја 1886, државноме Савету и овај је једногласно решио, да има места жалби. На то је министар више пута позиван, да дâ обавештења, али он се томе није одазвао за читаву годину дана. Најпосле Савет стане претити да

ће решити и без њега. У томе се промени влада. Нови министар отиде у Савет и ствар се реши тиме, што је министар просвете дао у Савету реч, да ће издати жаљиоцу друго решење. Па тако и би, и професору је враћена неупутна глоба, 8 јуна 1887.

10 маја 1886-е. поставио је министар нарочиту комисију, јамачно надзорне власти (јер за „истражну“ није имала потребне квалификације), која ће да прегледа касу и архиву друштвену, и да од секретера тражи за надзорну власт потребна обавештења и разјашњења о раду управином. Комисија та шћаше мало неправилно да уђе у друштво, али би упућена на ред. Она је за тим почела вршити свој посао у друштву 14 маја, у присуству секретара и управнога члана г. С. Лозанића, па је настављала свој рад управо кроз месец дана. У записницима изложено је како је ствар текла; овде ћемо да истакнемо само важније моменте тога рада, или ћемо поменути оно, чега тамо нема.

Комисија кад је првога дана свршила прегледање касе, не нашавши ништа што би могло бити повод каквом окривљењу, шћаше да врати кључ од стана заступницима овога друштва, али они то не хтедоше да приме, молећи комисију, да обе стране касу запечате, докле и надзорна власт то не одобри, да ова не би што посумњала. И заиста, комисија мораде наставити свој рад!

Комисија је (17 маја) тражила, да јој се предаду кључеви од касе и архиве друштвене. Тога ради беше довела члана полиције, два грађанина и жандаре. Али јој то би одбијено с разлога, да је управа дужна предати кључеве своме господару, а то је скупу овога друштва, а иначе само још на судско или законодавно потраживање.

Комисија је нашла да у каси недостају 46 динара, али то је погрешно. Она није прегледала исправу по исправу дотле заведених ставака: а да је то учинила, она би нашла, да још једна признаница није заведена. — Да су рачуни били исправни, сведоче: а.) министарски привремени одбор, од 27 марта 1887, за примање касе, архиве и осталог имања друштвеног (гледај I састанак управин од 31 марта 1887 бр. 2); — б.) Скупом овога друштва изабрани прегледачи рачуна за годину 1886.

Комисија је у више маха искала ствари из касе и архиве друштвене на реверс, да их она сама прегледа. Али јој то одбише и секретар и управа.

Комисија је за цело то време тражила многа објашњења и изјашњења, па често и така, која засецају у самоуправу друштвену, на пр. како се одређују и издају хонорари? Ко је наредио, да се члану Аксакову да парастос? У колико је комада штампана беседа на тој задушници и по што? и т. д.; али за то би упућена на уређење овога друштва (члана 36-ог тачку 8), по коме је само скуп друштвени властан да постави за то правила.

По што је комисија свршила свој посао, није нам познато да је она учинила министру какав предлог да се управа или секретар гоне, ни само да се туже скупу овога друштва, а камо ли кривичним путем.

1 нов. 1886 изашао је основни закон научне академије. Друга ставка члана 31 тога закона гласи: „Библиотеке и збирке „српскога ученог друштва“ — што их је члан 54 устројства од 29 јула 1864 г. прогласио за „саставни део народне библиотеке и музеја“ — уступају се на располагање кр. срп. академији, на коју овим законом прелазе и све повластице и имање досадашњега „српског ученог друштва.“

Али члан 52 (садашњи 48) уређења говори о имању друштва овако:

„Имање је овога друштва у новцу, књигама и збиркама. Трошкове своје подмирује друштво доходцима који му долазе: а) од помоћи државне владе, б) од приватних прилога, в) добитком од свога економног руковања.“

Према томе, кад члан 54 (садашњи 50) каже: „Друштвена библиотека и збирке јесу саставни део народне библиотеке и музеја“, — то је очевидно одредба за случај престанка овога друштва, јер би се иначе та два члана потирала.

Али министар предлаже законодавцу, да се на академију пренесе не само библиотека и збирке, него и све повластице и имање ученога друштва.

Прво, за што је министар предлагао законодавству, да промени правну титулу својине? За што је предлагао, да оно поклони трећем лицу: касу, (која је случајно приватан поклон овоме друштву), архиву, стовариште друштвених издања и остало покретно имање ученога друштва за живота његова? За што да се преносе на другога: а) Књижевно завештање К. Хаџи-Ристића, б) Књижевни фонд Михаила и Марије Миливојевића, и в) Дјела Ђ. Даничића и остали списи ученога друштва на Академију, јер и то су врсте својине, „имање“ овога друштва? Он је могао ново научно друштво обдарити новим средствима, како хоће и може, али није имао пута да располаже туђим имањем! И против тога је управа, при предаји имања привременом одбору, ставила у записник писмену ограду.

Друго, поменути основни закон академије има неки поговор (у Просветном Зборнику закона и наредаба стр. 45), — до сад нешто необично у историји нашег законодавства. У том поговору између осталога стоји ово:

„А од 13 маја 1886 последњи пут је обустављена управа друштвена и помоћ државна, а од министарства просвете одређена комисија, да према своме овлашћењу испита злоупотребе у руковању (са) друштвеним имањем.“ И —

„Законом о академији, чланом 6 и ово друштво (т. ј. српско учено друштво) долази под законити заштиту академије, **а његово имање и све његове нарочите повластице,** па и повластице по закону од 17 јуна 1847 год. и од 29 априла 1849 год. **прешле су** чланом 31 закона о академији **на кр. срп. академију.**“

Дакле из тога се поговора види, да је министар 13 маја 1886 обуставио не само друштвену управу, него и законом о буџету гарантовану државну помоћ, пре него што су се и почеле испитивати тако зване „злоупотребе“ у руковању друштвеним имањем, јер је његова комисија почела радити тек 14 маја исте године. — Даље, по свршеном испитивању, ако је било каквих неправилности или неисправности, ваљало је управу тужити скупу, а ако је било „злоупотреба“, требало је узроковаче предати варошком суду. Место тога шта ради министар? Он скупу друштвеном не јавља ништа, него законом од 1 новембра 1886 одузима од ученог друштва све имање и повластице његове, па преноси на другу, нову дружину, а „досадашње“ учено друштво лишено свога имања, ставља под законити заштиту академије.

Морал такога рада јесте ово: најпре од човека, ни крива ни дужна, одузми све имање његово, поклони га другоме, па онда голог сина стави под законити заштиту тога другога.

Од 1 новембра 1886 до 23 марта 1887 министар је опет ћутао, па је онда разрешио управу и претио у службеним новинама, да ће управу, или правије поједине управне

чланове поименце да тужи варошком суду за „несавесно руковање друштвеним имањем“, које су власни да изреку само судови земаљски, а секретара и варошкоме суду и дисциплинскоме за државне чиновнике. Али он то није учинио; само секретара беше предао дисциплинскоме суду, „хотећи послужити се према њему блажом мером“, као што стоји у тужби, и његово благо срце тражило је само, да се професор а тада ректор Велике Школе „као недостојан за државну службу отпусти из исте.“ — Секретар је одговорио: Да дисциплински суд за државне чиновнике није надлежан да суди: ни целој управи автономнога ученог друштва, ни шестоме дёлу њезином, а то је секретару, него су за то надлежни: скуп друштва (дисциплински) и редовни судови (кривично), — и да се он тих судова не боји. А што је изашао пред тај ненадлежни суд, то је за то, што се узда у своју праведну ствар и у здрав разум, правничко знање и савест чланова дисциплинског суда.

У то се промени влада, 1 јуна 1887, и нови министар просвете изда овако Решење:

„Узимајући у обзир прво: да српско учено друштво, као автономно тело, ради самостално и по томе његова радња не подлежи дисциплинарној власти министра;

„Узимајући у обзир друго: да секретар српскога ученог друштва извршује само одлуке појединих одбора и управе, и по томе, да он за те одлуке не може одговарати и кад би било какве одговорности;

„Узимајући у обзир треће: да се дисциплинарне казне изричу само у интересу државне службе, а не према личном расположењу, — решавам, да овде нема места дисциплинарном суђењу, и по томе, да се сва акта по овој ствари, као свршеној, оставе у архиву.

„10 јуна 1887 у Београду.“ —

Међу тим управа беше нападнута и у новинама, на што изађе одговор. За тим се појави позната „Званична исправка“, на коју изађоше одговори, у бр. 45 до 49 „Нове Уставности“ од 1887, који до сада нису опровргнути.

Наш новинарски биро беше раструбио 1886 на све стране: да је учено друштво упропастило све просветне фондове, (којих или нема, или нису при њему); да је председник друштва хтео неки хонорар двапут да наплати (судови пресудише да то не стоји); да је учињено проневерење, и да је управа несавесно руковала друштвеним имањем, (министар пак не тужи никога суду, а његов привремени Одбор за примање касе и архиве друштвене потврђује, да је све у реду). На послетку видели смо како стоји и са министрових 16 тачака, а за тим још 2, противу секретара. При томе не треба заборавити, да цела полугодишња сума, о којој је реч, износи свега 9297·40 дин. на плате, хонораре, путовање, књиге, штампу, коричара и канцеларијске трошкове!

Српско учено друштво броји 105 чланова у Србији и 130 на страни. Шта је мислио тај и остали учени свет, читајући како министар просвете оптужује управу ученога друштва и „казни“ цело друштво губитком државне помоћи, повластица па ћа и имања његова? За цело је мислио да није никаква почаст бити члан каквог научног тела у Србији, кад је тамо цвет интелигенције до крајности покварен. А кад је опет после чуо, да све то није истина, какав је појам морао имати о српској просветној политици у оно време?!

Сада слободно можемо рећи: тадашња просветна политика беша така, „да ће је бољи синови ове земље свагда само са тугом и болом спомињати.“

Да завршимо речима римскога повесника Салустија:

„Што ко виши положај заузима, то су му све већма везане руке; нити се ту сме волети, ни мрзити, а још најмање љутити се: јер што се код других људи назива љутњом, то се код оних, који су у власти, зове обест и сверепство.“

II.

Прелазимо на књижевни рад ученога друштва у годинама 1886, 87 и 88-ој, који наравно није могао бити онако обилат као прошлих година, јер управа друштва беше обустављена 13 маја 1886, а од кад је повраћена у пређашње стање, 25 јуна 1887, не имађаше опет старе субвенције, из различних узрока.

I. У природно-математичком одбору.

Д-р. Ј. Панчић, О пореклу жи́та̂.

Д-р. М. Т. Леко, О константивању живе и сублимата у токсиколошким испитивањима органских материја.

С. М. Лозанић, 1° Анализа српских минералних вода, (наставак). — 2° О дејству смеше азотне киселине и бромводоника на неке ароматичне амине. — 3° О тачци топљења и кристалном облику дифенилтијокарбамида.

Ј. М. Жујовић, Скица геологије краљевине Србије (наставак).

В. Младеновић, Грађа за геологију и минералошко-петрографску збирку ваљевског округа.

Светозар Недељковић, машински инжењер, Испитивање хидрауличких мотора.

Нису примљени ови списи: Закон електромоторне снаге итд.; Електрицитет као један облик силе; О телуричним струјама.

Хрватско Природњачко Друштво послало је прву књигу свога Glasnika и жели да ступи у свезу.

II. За науке филолошке и философске.

Ст. Бошковић, Беседа у спомен пок. Димитрију Матићу.

Д-р. Ј. Туроман, Прилог к историји наше средњошколске књижевности.

Овај је одбор предложио, да се прослави Вукова стогодишњица од рођења и изабрао је одбор за нацрт програма, у који изабрани бише: Ђ. Малетић, Ј. Бошковић, и М. П. Шапчанин. Први је одборник за ту светковину написао Апотеозу, други Беседу о животу и књижевном раду слављениковом, а трећи беше један од главних чинилаца при извођењу светковине.

Из овога је одбора потекао предлог, од г. Ј. Жујовића, да се прокритикују све књиге средњих школа, који после примише и остали одбори.

III. За науке историјске и државне.

Д. К. Јовановић, Горња тимочка крајина.

Г. Витковић, Грађа са новију српску историју.

Нарочити одбор предлаже начин, како да се истражују извори за нашу новесницу у ватиканској библиотеци у Риму.

Изабран је нарочити одбор, да промисли о томе, како у напредак да буду свестранија и систематичније удешена путовања ради истраживања извора за српску историју. У тај одбор ушли су: П. Срећковић, Љ. Ковачевић и Ј. Бошковић.

IV. Одбор за уметност.

Ф. Каниц, Предлози за чување неких римских старина по Србији.

Српска православна општина у Старом Бечеју, у Бачкој, молила је учено друштво, да јој каже: које Србе сликаре сматра као најбоље уметнике, а по томе и најзаслужније за препоруку, те да јој тако својим саветом олакша у неколико, да сликање бечејске цркве — те дивотне грађевине — што лепше изведе. — То је извршио овај одбор, казавши не само сликаре, који за то имају стручну спрему, него и начин, како да се то изведе. — На то је поменута општина изјавила овом друштву своју особиту захвалност.

V. Управа.

Управа се састајала 19 пута, а сва четири одбора имађаху 12 састанака, и то природњачки 3, филолошки 4, историјски 3 и уметнички 2. Осим тога беше и један свечани састанак у спомен пок. члану Д. Матићу, на коме је беседио члан Ст. Бошковић.

Управа је примала и прибављала расправе и научну грађу, слала их је одборима на оцену, за примљено одређивала награде, и издала је на свет две књиге Гласника. Одредила је већу цену Гласнику 67 (3 дин.). Примала је књиге и слике у размену или на поклон; давала је уздарја и чинила поклоне. Нови чланови одзиваху се на дипломе. Управа је привремено ступила у свезу са хрватским Природњачким Друштвом, са Природописним дворским Музејем и Архивом дворске Камаре у Бечу, са Америчким философским друштвом у Филаделфији, а обновила је везу са чешким Научним Друштвом у Прагу. Извршујући одлуку скупа, дала је парастос своме члану

И. С. Аксакову, на коме је члан архимандрит Дучић говорио беседу. Пожурила је уметнички одбор, да се израде нацрти за надгробне споменике Ј. Гавриловићу, Ђ. Даничићу и Доситију. Одлучила је да се одштампају расправе г. С. Лозанића: Српске минералне воде и фосилни угаљ, у једну књигу. Издржала је борбу са тадашњим министром просвете, који шћаше да присвоји управу над друштвом, а не само врховни надзор, стојећи на бранику за автономна права и имање друштвено, (гледај записнике управиних састанака 5 до 14). Наплаћен је дуг од г. Вл. Јовановића. Поводом смрти члана владике Никанора Грујића, славнога повесника Л. Ранка, и српског пријатеља члана В. Дентона, изјављено је породицама сажаљење. Послала је општини Бечејској стручно мишљење. Честитала је 30-годишњицу дописноме члану Ивану Филиповићу, 9-столетну прославу руског крштења, подизање споменика Т. Павловићу и Д. Давидовићу, учествовала је у прослави Вукове стогодишњице. Предала је Привременом Одбору касу и архиву друштвену, по једном акту министарском, а по другом примила их је опет натраг. Обновила је делимично управу. Вратила је списе Врчевићеве, и одлучила је да се то исто учини и са Новићевим. Спремила је одговор који се тиче Коморанских Споменика. Прегледани су рачуни друштвени за 1886 и 87, штампани су записници и списак дарованих књига друштву. Већала је о положају друштва, о настављању друштвенога рада, о привременим и сталним потребама друштва, израдила је да се Гласници на ново штампају и добила је привремену помоћ од 3000 дин. за ову годину, на плате и канцеларијске трошкове, на чему нека је садашњем министру просвете, д-ру Владану Ђорђевићу, хвала! Изнеће предлоге: о Коморанским споменицима, о ревизији уређења, о сталним потребама, о имању и о стану друштвеном; послаће збирку својих

издања на париску изложбу. Примила је од г. Дилбера, лекарника, писмо, у ком јавља, да је пок. родољуб Ђ. Влајковић оставио фонд на просветне цели, позивајући друштво да оно „по надлежности“ оствари последњу вољу покојникову. Друштво има 615 комада књига „Српских нар. песама“ босанских, штампаних о трошку завештања К. Хаџи-Ристића, па би добро било да скуп одлучи да се понуди г. министар просвете и друштво св. Саве, да их откупе по $^1/_2$ дин., у корист реченог завештања.

III.

Велике губитке у члановима редовним, почасним и дописним поменуо је потпредседник у своме приступном говору. Нека је свима вечити спомен и слава!

IV.

О новчаном стању ученога друштва за три године, част нам је известити овај скуп, да је за рачунску годину 1886 и 87 било:

I. Примања.

1° Државна помоћ за 1886	15.283·80
2° Од продатих књига	1.449·50
3° Напредни доходак, наплаћен од г. Вл. Јов.	1.216.10
	17.949·40

II. Издавање.

1° Плате	5.812·60
2° Хонорари, путовања, књиге, штампа, коричар	9.453·60
3° Канцеларијски трошкови	1.760·55
	17.026·75

Издавања посебице.

Хонорари	7.438·50
Путовање	560·
Књиге	504·80
Штампа	467·30
Коричар	483·
	9.453·60

Писаћи прибор	382·20
Огрев и осветљење	576·20
Праља и димничар	34·
Оправке и ванред. трошкови	268·55
Пошта и отправка књига	499·60
	1.760·55

Кад се од целокупног примања у	17.949·40
Одбије целокупно издавање у	17.026·75
Претекло је и пренето у 1888 рач. год.	922·65.

А од 1 новембра 1887 до краја децембра ове 1888 године било је:

I° Примања.	Претек од прошле две године	922·65
	Од проданих књига у друштву	52·20
	Враћено	82
	Привремена помоћ . .	3000
		4056·85
II° Издавања.	Свега	3928·45
Претекло је дакле за пренос у 1889 год.		128·40

Напомена. Колико су књижари-комисионари продали друштвених издања у 1888-ој, видеће се у јануару 1889, јер они тога месеца полажу рачуне.

I. О књижевном завештању

К. Хаџи-Ристића — „На издавање најбољих српских књига, а нарочито босанских.“ Основни капитал 2040 дин. (170 дуката). (Гледај састанак управе од 23 априла 1871, бр. 29.)

II. О књижевном фонду

Михаила и Марије Миливојевића (из окр. крат.) — „За помагање сиромашних писаца.“ Основни капитал 5400 дин. (450 дуката), код Управе фондова. На дан 1 новембра 1888, износио је округло 12.433 дин. (Гледај записник управе од 13 августа 1871, бр. 53).

У времену када се на боље променио основни закон земаљски; кад ће се према њему преобразити сви други закони или нови донети; у времену епохалном, кад наша отаџбина показује свету повољне резултате својих тежња, очитованих у разноликом раду за напредак и развитак: јамачно ће и Српско Учено Друштво, које је готово за по века верно учествовало у тежњама и борбама народним, за савесно вршење дужносне свести, добити свој део награде и признања од непристраснога јавног мишљења.

У Београду, 22 декембра 1888.

Чланови управе:

С. М. Лозанић с. р.
Ј. Ђорђевић с. р.
Н. Дучић с. р.
А. Бугарски с. р.

Потпредседник друштва,

Н. Дучић с. р.

Секретар,

Јован Бошковић с. р.

Скуп је овај извештај пажљиво саслушао и с одобравањем узео на знање.

Члан М. Кујунџић чини неке примедбе на тај извештај. Помиње покушај друштва да установи нети одбор за популарисање наука, чему је он био противан, као и тадашњи министар просвете и још неки чланови друштва; јер је главна цел овом друштву била, да самостално развија науку. Даље вели, да је он, као бивши секретар друштва, објаснио г. Вл. Јовановићу и секретару друштва неке рачуне друштвене, али, кад му се није хтело веровати, он је онда прекинуо свезу с друштвом. То је после био главни узрок затворању Ученога Друштва. Комисија која је тим поводом била одређена, констатовала је, да управа није хтела одмах да покаже своју касу, него ју је тек после неколико дана отворила; и онда се нашло, да је недостајало преко 1000 динара, да је секретар тек онда уносио у касу нове квите, које су датиране пре 10—15 дана, а исплаћене 1 дан пре но што су кључеви предани. Требало је, дакле, чувати част овога друштва. — Што је, вели, друштвено имање одузето, па предано научној Академији, то је за то, да се концентрише материјална, као и научна снага на једном месту. Учено Друштво је дало импулса томе, да се баци на популарисање наука: дајмо му сва средства за то! Али створимо и једно тело, које ће самостално развијати српску науку! Концентришимо у њему сву снагу, да унапређује и науке и да потпомаже овако друштво, које може имати још патриотичнију цел — популарисање наука! То је била главна мисао. — На послетку говори против рђавог тумачења те тенденције.

Секретар Ј. Бошковић одговара на то, да је тенденција тадашњега министра просвете била партијске природе. Академија је основана за то, да се награде једномисленици са по 100 дук. годишње (М. Кујунџић то одбија, а други чланови одобравају говор Бошковићев; —

госп. Кујунџић завршује своје примедбе говорећи у раздражености до суза.)

На протесте Кујунџићеве секретар одговара: Да, да, судиће историја нама, али и вама, господине!

Па онда наставља: Новом друштву требало је да има: библиотеку, збирке, имање. Смислише дакле, да све то одузму од Ученог Друштва, па пренесу на Академију. Али како није ласно туђе имање, не овлашћен, пренети на другога, то се онда згодно употребила она афера са Владимиром Јовановићем. Све је друго као неки Garnierung, додатак, да се може рећи: криво је Учено Друштво, па за то смо му одузели све. Али није тако! Ето господе правника па нека они кажу: може ли то тако ићи. У нас по Уставу „Одузимање имања у име казне (конфискација) не сме бити“, (члан 20 стар. и 17 нов. Устава). Ако је управа Ученог Друштва била крива, њу је ваљало тужити Скупу. Друштво би је променило, или би дотичне за злоупотребе тужило суду. Место тога предлаже се, да се одузме цело имање од друштва; па се каже: Ви, без икаква имања, бићете од сад под заштитом Академије. То је тако, као кад би се неком, поред казне по закону о штампи, одузела још и кућа, њива, виноград и т. д. Ово је најважнија тачка у целој ствари. Даље,

Говорник одбија оно, што је предговорник рекао о предавању кључева и о рачунима; позива се на г. С. Лозанића, који је као изасланик управин присуствовао, кад је он одговарао министарској комисији. Па онда вели:

Тадашњи министар најпре је казнио секретара, за дела автономна тела, ученога друштва, одузевши му од његове професорске плате 1500 дин., и то на један пут, (што је противно закону о чиновницима), тобоже за то, што је писао у „Одјеку“, (које опет има да се суди по закону о штампи), и што му није сведочио онако, како

је он желео, а то је да је г. Владимир порицао примање, претећи му, да ће га и даље кажњавати; па је онда тек послао комисију у учено друштво, да извиђа има ли какве неправилности или не. Комисија та покушавала је да се прикаже као мешовита, то јест и као надзорна и као истражна, али она није била истражна јер: кад би било дисциплинске кривице, онда би требало да се учини по чл. 47 и 48 закона о чиновницима; кад би било друге кривице у дужности, онда по чл. 56, 57 и 58 треба најпре министарски савет да реши о узимању на одговор; председник комисије треба свакако да је бар раван у плати са оним, којега испитује, а дотични имађаше мању плату од професора Велике Школе Ј. Бошковића; свега тога у овом случају није било, па за то секретар поменуту комисију није признавао за истражну, а по што би састав и рад таке комисије био незаконит и од лица ненадлежних, то ниједужан био ни одговарати јој, као истражној, док се не учини по закону. А за комисију надзорне власти не иште се така квалификација. На послетку све то вреди за државне чиновнике. Али професор (државни чиновник) није ништа скривио; то не каже ни министар. А над секретаром автономна тела министар нема дисциплинске власти; он не мора бити држ. чиновник.

Ако „каса није одмах показана“, то је било за то што комисија не беше упућена председнику или његовом заменику (чл. 31 тач. 2 друштв. уређења), и што се није исказала: ко је и шта је; него је отишла у стан друштвени, па одузела од момка собни кључ, кад тамо не беше никога од чланова управе. А кад је комисија све то поправила, онда је управа наредила, признајући право врховног надзора, да се њој покаже и одговори на све, што жели видети и знати.

Не стоји ни оно, да је „недостајало преко 1000 динара.“ Секретар је, докле каса беше још затворена, исказао пред комисијом и пред изаслаником управе, г. С. Лозанићем, да у каси има признаница заведених и незаведених у дневник касени, а и да је тада неке собом донео. Што не беху све заведене, узрок је многи посао, (као коректуре од 144 штамп. табака годишње, по 10 штамп. табака записника, око 40 састанака друштвених, сва преписка, отправка књига, рачуни и т. д.), а мало посленика (секретар и писар, поред других дужности, сваки дан само после подне). За време српско-бугарског рата нису исплаћивани рачуни, а после кад је секретар добио уверење да ће око половине маја добити опет један део државне помоћи, он их је почео исплаћивати, од половине априла до половине маја; а последњих дана је исплаћивање и ускорио, видећи да се муте облаци над ученим друштвом, те да не би мајстори и трговци и даље — не зна се докле — чекали, он је исплатио све рачуне до краја. Приликом прегледања касе, кад се скупио рачун по свима признаницама уједно, видело се да нема дефицита. Комисија шћаше одмах да врати собни кључ; кључеве од касе и архиве, ни управа ни секретар нису никад хтели да предаду комисији, јер она на њих није имала никаквих права: (гледај записнике друштва у Гласнику 68), али изасланици управини не хтедоше на то да пристану, докле то не одобри и министар, да се после друштву не би којешта подметало. И заиста, министар није одобрио, него је наредио да се чини неко саслушавање и истраживање у друштву још цео месец дана, а то ће рећи пикало се и тражило, да се у радњи друштва тек нађе, или баш и навлаш створи каква год кривица. Да је било дефицита, или друге какве праве кривице, тадашњи министар јамачно не би чекао да прођу 10 месеца, на

да тек онда прети службено, да ће да тужи целу управу варошкоме суду, а после да тужи само секретара онако састављеном дисциплинском суду!

Са касом је комисија била готова одмах првога дана, али су још 29 дана трајала друга запиткивања и заповетања о раду друштва у опште, о архиви његовој, враћало се на рачуноводство и т. д. Министар је секретару противзаконо обуставио две плате, и професорску и секретарску, па га је онда, под теретом брига и психолошке принуде преко поменуте комисије, пред изаслаником, узимао на протокол за дела управе и целог друштва, речју кињио га је и мучио тако, као да је на нашу земљу нашла нека туђа инвазија. А по ком закону треба шести и потчињени члан управе (секретар) једног автономног тела да одговара за сву управу и цело друштво?

Министар у тужби дисциплинском суду тврди, да је каса ученога друштва — државна каса, па за то све што се не подудара за државним књиговодством сматра за кривицу.

Држава не може: и дати помоћ једном автономном друштву, и опет сама располагати тим новцем. Даље, народно позориште стоји под врховном управом министра просвете и полаже рачуне Главној Контроли, па нико не каже да је његова каса — државна; а ми смо друштво самостално, стојимо само под врховним надзором министра просвете, полажемо рачуне самима себи, па откуда онда да је наша каса државна? Најпосле има и акат бив. министра Новаковића од 1882, у ком је изреком призната самосталност наше касе: Све смо вам у буџету ставили у једну суму, па ви бирајте секретара, и располажите како хоћете по својој автономији.

Према томе, ни оно не стоји што је тадашњи министар тврдио о вођењу рачуна. У члану 36, тачки 8 стоји, да „Скуп поставља правила . . . за вођење послова и ра-

чуна"; али он то није учинио. Кад је говорник изабран за секретара, он није нашао у каси никаквих рачунских књига. Прве године је и он тако водио рачуне: исплаћене признанице остави у касу, па на крају године скупи све уједно, те од њих склопи рачуне. Али је после видео, да се може тако по нека признаница и изгубити; да је вођена рачунска књига, не би се морале тражити привремене признанице; речју, он је сам од своје воље, ради евиденције и свога умирења, завео дневник касени и другу књигу за књижаре-комисионаре, и водио је рачуне на трговачку направу, како је знао и могао. Ко има дакле права да му замера, што није завео те и те признанице? Он има права да свој дневник однесе својој кући, па да на крају године положи рачуне по признаницама, као и његови претходници; ако ли би што недостајало, дужан је да подмири каси. Дневник касени не води ни секретар Академије, ни декан Велике Школе, од којих овај други полаже рачуне Главној Контроли. Секретару дакле не беше прописано да води дневник, па није био ни дужан. И по томе, моменти: да ли је нека признаница исплаћена раније или доцније, и да ли је одмах заведена у дневник касени или није, немају у овом случају оне вредности, коју им министар шћаше да придене.

Још би могло бити речи о уредности. Кад је говорник дошао за секретара, он је затекао собу друштвену чађаву као ракиџиница, јер се у пећ није могло наложити, одмах се димило; а није било ни дрва ни угља. Он је по мало све доводио у ред: променио пећ, набавио дрва, обојио собу, превукао је паркет повлаком, попунио намештај, завео канцеларијско време, штампао нагло Гласнике и разашиљао их друштвима с којима смо у свези, послао им и раније Гласнике које годинама нису примали,

тако да су већ мислили да је друштво престало, разаслао је новијим члановима неотправљене дипломе, саставио је записнике и из онога времена, кад он не беше секретар (по туђим белешкама), завео је дневник касени и књигу за књижаре-комисионаре друштвене, водио је пословни записник (деловодни протокол), издавао је место једног или два Гласника по 6 књига на годину, повисио је продају друштвених издања од 46 динара годишње на 2500 просеком, и т. д. за које све има доказе у записцима овога друштва, од 1883 до данас. Његови су рачуни у Великој Школи, Народној Библиотеци и у овом Друштву били свагда уредни, а и сад су. Али да му се баш случајно каква омања неуредност има и да замери, онда најмање има права да се на њ баци каменом онај, коме уредност није никад много досађивала.

Што предговорник вели, да је „требало чувати част“ . . . Српско Учено Друштво чувало је своју част за по века, без ичијег туторства, па ће је знати чувати и од сада. — А на примедбе о петом одбору не треба ни одговарати. Пређе су нас прекоравали, што смо хтели да заведемо тај одбор за ширење науке и књижевности у народ, а сад сами хоће да претворе цело Учено Друштво у тај пети одбор; али, наравно, под заштитом данашње Академије.

Најпосле завршује свој одговор: Ако предговорник има нешто против њега лично, ено му јавности! Нека штампа записнике комисијине, али **све**, а не само оно из њих, што се њему свиди или што му иде у рачун. Ту ће се наћи и питања и одговори. Али уједно ће се видети и шта је „надзорна власт“ тражила по Ученом Друштву. Видеће се, да је ту било са свим других намера, а не само простог надзиравања, прегледања касе и архиве. Говорник се није бојао државних судова, па се не боји ни суда, који се зове „јавно мишљење.“

Нико се не јавља за реч, осим г. Кујунџића. (Чују се многи гласови: доста, доста!)

Прелази се на дневни ред.

Бр. 5.

Председник позива Скуп, да донесе одлуку о Коморанским споменицима.

П. Срећковић предлаже, да се купи од тих споменика, колико се може.

А. Васиљевић напомиње, да смо ми узели ствари од нашега члана. Ако су оне незаконито узете од општине, нека јој се врате, по што она врати примљени новац.

М. Кујунџић предлаже, да то реше правници и државници, као што су Ј. Авакумовић и Ј. Ристић. Г. Витковић је отишао и донео те ствари по нашем овлашћењу. Нека правници реше, да ли ми стојимо у каквој обвези према општини или не. За нас би било корисно да задржимо ствари.

П. Срећковић мисли, да треба одложити решење о тој ствари.

А. Васиљевић вели, да је општина дала ствари једном члану нашем, да се код нас чувају. Ако сад то не жели, онда нека тражи ствари од Витковића.

Јов. Бошковић каже, да има писмо од покојног патријарха, из кога се види, да општина тражи ствари натраг.

Ј. Авакумовић је за то, да се одреди одбор, који ће то питање проучити са правног и државног гледишта, па ће о том поднети извештај Друштву.

Стојан Бошковић слаже се с тим предлогом.

М. Бан је такођер за одбор.

Потпредседник пита Скуп, да ли прима тај предлог, да се ствар о Коморанским споменицима упути нарочитом одбору, и

Скуп усваја то с тим, да у одбор уђу господа: Ј. Авакумовић, Гл. Гершић и Ст. Марковић.

Јов. Ристић напомиње, да тај одбор треба да узме ову ствар са два гледишта: са правничког и политичког. Ако свештеник те општине није био властан да уступи споменике, онда их морамо вратити. А треба пазити и на то, да се ти људи не доводе у неприлику без невоље, да не би пострадали због тога. — Нека одбор о том поднесе извештај, а управу можемо овластити, нека према томе реши, и без сазивања Скупа.

Потпредседник пита Скуп о томе, и Скуп прима предлог г. Јов. Ристића.

Бр. 6.

Потпредседник чита извештај о прегледаним рачунима за године 1886 и 87, који гласи:

Главноме скупу Српскога Ученог Друштва. Част нам је известити главни скуп Српскога Ученог Друштва, да смо прегледали рачуне истог друштва за 1886 и 1887 годину, и нашли смо, да су у свему исправни. 19 јану- 1888 год. у Београду. Скупом одређени прегледачи рачуна: М. Петковић с. р. Љуб. Клерић с. р. С. М. Лозанић с. р.

Према томе, Скуп издаје разрешницу секретару, као полагачу рачуна.

Бр. 7.

На позив потпредседников, да се изберу три члана за прегледање потоњих рачуна, Скуп је одлучио:

Да и те рачуне прегледа исти одбор, који је прегледао и раније.

Бр. 8.

Управа је привремено ступила у свезу: са Хрватским Природњачким Друштвом, са Природописним дворским Музејем у Бечу, са Архивом дворске Камаре у Бечу, са Америчким философским Друштвом у Филаделфији и обновила је везу са Чешким Научним Друштвом у Прагу.

Потпредседник предлаже, да Скуп то одобри.

Усваја се.

Бр. 9.

Потпредседник позива Скуп, да изабере чланове који ће потписати записник овога скупа, из сваког одбора по једног.

Изабрани су исти чланови, који су и прошли пут потписали записник, а то су господа: К. Алковић, Свет. Вуловић, Љ. Ковачевић и Ст. Тодоровић.

Бр. 10.

Потпредседник ставља на дневни ред: ревизију уређења овога друштва и питање о сталној државној помоћи. То, вели, тражи министар просвете на основу закона о научној Академији.

Секретар чита то министрово писмо од 13 маја 1888 год. и друго од 30 маја исте године.

Ј. Жујовић вели, да је управа требала поднети нацрт те ревизије. А кад тога нема, онда предлаже, да сваки одсек овога друштва проучи то питање о мењању статута; да управа стилизује нове промене, па тек онда да се о том решава у Скупу.

Потпредседник мисли, да би боље било изабрати за то нарочити одбор у који би ушли председници одсека, секретар и још неки чланови.

А. Васиљевић вели, да министар тражи да друштво мења своје статуте, да мења свој задатак, и да удеси своје односе према научној Академији. Ну пита се: пристају ли и чланови овога друштва, да сад раде други посао, или не? Може бити, да чланови неће пристати на то, да мењају задатак друштву, које ради већ 50 година; јер онда би престало то друштво. — Слаже се с тим, да о том даду своје мишљење најпре поједини одсеци, а после се може за тај посао саставити и нарочити одбор, и најпосле скуп сазвати.

Ст. Бошковић вели, да се друштво мора преуредити, на да може опстати, јер то министар захтева, и од тога зависи државна помоћ. — Он је за предлог потпредседников, јер тако ће се брже и боље решити, но да иде у поједине одборе, који би могли и различито мишљење поднети, тако да на пр. 2 одбора буду за мењање статута а два против; онда — за месец два дана — може се опет овакав скуп сазвати.

Потпредседник каже, да друштво не може да ради, док се то не сврши, јер министар не одређује државну помоћ без тога. Одбор може предложити, да друштво остане као што је, а да се промене два-три чланка у закону о Академији.

Ј. Жујовић жели, да то иде пред све одборе; нека се чује глас свих одбора.

Потпредседник напомиње, да се може и после дати одборима то, што комисија изради.

М. Ђ. Милићевић вели, да је главно то, да добијемо нацрт. Да бисмо помирили оба изнесена предлога, он мисли да би требало, да сваки одсек изабере из своје средине по једног члана, који ће са управом ући у заједнички одбор.

А. Васићевић по ново истиче питање о опстанку друштва. Пристаје, да о измени статута реши нарочити одбор, али најпре начелно, хоћемо ли да мењамо статуте, или не.

М. Кујунџић вели, да је боље да та ствар иде једном одбору. Слаже се са предлогом Алковићевим, и жели, да се нађе неки начин, по коме би и Академија и Учено Друштво заједнички радили.

Потпредседник пита Скуп, да ли прима предлог Алковићев, који се слаже са његовим предлогом, и

Скуп прима тај предлог.

Бр. 11.

Потпредседник ставља на дневни ред питање о имању, повластицама и о стану Ученога Друштва. Чита писмо министрово од 6 јула о. г. којим се наређује, да се Академији уступи библиотека и збирке те пита, хоћемо ли ми уступити друштено имање, или ћемо рекламовати наше право.

М. Кујунџић вели, да је при грађењу закона о Академији била идеја та, да се на пр. историјски документи чувају на једном месту, да се и архива чува на једном месту, и да се оно што је научно концентрише под једном управом. Тако странци могу лакше да проуче оно што им је потребно.

Потпредседник одговара: ако Учено Друштво остане и влада то одобри, онда и његово имање мора остати.

А. Васићевић мисли, да се имање друштвено не може дати ником док друштво постоји. А кад оно престане, онда имање припада народној библиотеци. То што се захтева од нас противно је, вели, и уставу. Академија може се служити нашим имањем и код нас.

М. Ђ. Милићевић вели, да је имање Ученог Друштва нешто друго, а друго су збирке. О библиотеци има нарочити закон. Библиотека ученог друштва сматра се као саставни део народне библиотеке, само што се засебно води. Сад се законом наређује, да се то имање пренесе на Академију. Министар пита друштво, како ће то извршити. Ми смо у академији мислили, да се то споразумно изврши. Задужбине Косте Хаџи-Ристића и Марије Миливојевићке нека остану код друштва, а књижница и архива, особито стара писма, да се уступе академији. — Он мисли да не треба ни решавати о томе, јер гоне друштво из двеју соба у Великој Школи, па нема се где оставити друштвено имање. И народна библиотека држи књиге већ у ходнику, јер нема места у собама. Не треба, вели, доносити коначну одлуку о томе и не треба покретати ту малу задевицу, но треба приступити уређењу друштвеном, па после наћи зграду, где ће се сместити ствари. — Завршује с том напоменом, да док се закон не измени, морамо му се покоравати, и да што је стечено државном субвенцијом сматра се да је државно.

Потпредседник напомиње, да учено друштво није престало, и за то библиотека остаје његова. Пита скуп, како ће се поступити, док се друштво не преуреди.

А. Васиљевић предлаже, да се о имању не решава, док се не реши, шта ће бити с ученим друштвом.

М. Кујунџић вели, како се у Русији, Француској, Енглеској и другим земљама спајају библиотеке и архиве, и да Србија неће на ново то решавати, што је у другом свету већ решено. Што је законом наређено, то се мора вршити; и он, вели, неће седети у том друштву, које неће да изврши закон.

Ј. Авакумовић одговара Кујунџићу: кад сте имали власт, што нисте извршили закон? За што нас даље пи-

тају? А кад нас питају, ми смо надлежни да одговоримо. Ну није практично везивати ово питање о имању с оним првим питањем о преуређењу друштва. Питање је: да ли може власт одузети имање од друштва, и ако може, да ли је то у реду?

Потпредседник вели, да ово питање треба одложити.

Скуп то усваја.

Бр. 12.

Секретар Јов. Бошковић чита писмо ректора Велике Школе, којим тражи, према министарској наредби, да се обе собе друштвене уступе за слушаонице. После тога каже, да би требало да тражимо стан заједно са академијом, с којом и сад заједно живимо. Академија има субвенцију, а ми немамо, за сад би она могла наћи стан; а после бисмо плаћали по пола. — За време могли бисмо отворити једну собу ректору, ако му треба.

М. Бан слаже се с тим, да академија нађе заједнички стан за оба друштва.

Потпредседник одговара, да ми не можемо решавати о том, шта ће академија чинити. Ми, вели, имамо стан, а академија нема.

К. Алковић вели, да би академија могла наћи стан, па примити нас као госте. У Великој Школи нема довољно места, тако да је он морао од својих кабинета уступити једну собу за слушаоницу. (Чује се: нека се исели гимназија!)

П. Срећковић мисли, да би требало, да београдски округ направи себи гимназију, па би било места и за Велику Школу и за друштва и за народну библиотеку.

А. Васиљевић је мишљења, да по што министар мора дати стан академији, то онда управа ученог друш-

тва нека ступи у свезу с њом, па да се исели, док се не реши питање о опстанку друштва.

Потпредседник одговара, да академија нема ништа, па за то нема шта да сели.

Ј. Жујовић (секретар академије) вели, да је академија на улици. Њене су књиге на тавану геолошког кабинета. За то учено друштво не може ићи тамо, где је још горе. — Скуп то не може решити; него нека се управа побрине за стан. Може бити, вели, да би се кућа пок. Ј. Гавриловића, која је под надзором министарства просвете, могла добити за учено друштво.

Потпредседник ставља то питање на гласање, и скуп одлучи:

Овлашћује се управа да се побрине за стан друштву.

Бр. 13.

Потпредседник даје одмор од 10 минута, ради договора о избору председника овоме друштву.

После одмора гласало се с помоћу листића, и резултат гласања био је тај: да је за председника ученом друштву, за годину која долази, изабран огромном већином гласова архимандрит Н. Дучић.

После тога, председник захвали Друштву на поверењу на заврши састанак скупа у 6 часова у вече.

Председник скупа,
Н. Дучић с. р.

Секретар,
Јов. Бошковић с. р.

Скупом изабрани чланови потписници:
Ст. Тодоровић с. р. **К. Алковић** с. р.

Управом изабрани потписници:
(на место оних који не беху на Скупу)
В. Бакић с. р. **П. Срећковић** с. р.

Нема више на продају ових књига:

А. ИЗДАЊА УЧЕНОГА ДРУШТВА.

	ДИН.	ПАРА
1. **Српски споменици из дубровачке архиве.** Преписао кнез Медо Пуцић. Књига I	2	40
2. **Преписка Венедикта Краљевића о унији**	—	40
3. **Деловодни протокол Карађорђев.** Грађа за новију српску историју. Део I	1	60
4. **Света Гора** са стране вере, уметности и повеснице. Од Д. Аврамовића	—	80
5. **Српске народне пјесме** из Босне и Херцеговине. Скупио Богољуб Петрановић. Књига I (1867)	4	80
Књигу III (1870) издао је сам скупљач.		
6. **Мисли о важности,** правцу и средствима за унапређивање књижевности српско-хрватске. Од Огњ. Утјешеновића Острожинског	1	—
7. **Историја умног развића Јевропе,** од Ц. У. Дрепера. С енглескога превео Мита Ракић. Део I	2	20

Б. ОТИСЦИ ИЗ ГЛАСНИКА.

1. **Acta archivi Veneti.** Преписао д-р. Ј. Шафарик. Књига I и II.	4	80
2. **Грбови српских земаља.** Нацрт А. Симића	—	80
3. **Предлог за изучавање живота** народа српског. Од А. Чумића	—	40

В. КЊИГЕ, КОЈЕ СУ ПРЕШЛЕ У СВОЈИНУ ДРУШТВА.

1. **Географијско-статистични речник** Србије. Од Ј. Гавриловића	1	20
2. **Српска синтакса.** Од Ђ. Даничића	4	80
3. **Богомили.** Од д-ра Б. Петрановића	1	60

ИЗДАЊА

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

I. Зборници. (69 и 15 = 84):

	дин.	пара
Гласник 1 до 69. — Од књиге 29 до 69 продаје се комад по	2	—
—— Само књига 67 стаје	3	—
—— Нема више на продају књиге 1 до 28.		
Гласник II-ог одељка. I. Протокол шабачког магистрата, 1808 до 12	1	—
—— II. Споменици о Шћеп. Малом. Исписао С. Љубић.	1	—
—— III, IV, V. VI. Споменици из будимског и пештанског архива. Од Г. Витковића, књига по	1	—
—— VII. Житија краљ српских, уредио Иван Павловић 1877	1	—
—— VIII. Крмчија морачка, од Н. Дучића. 1877	1	—
—— IX. Приповетка о Александру Великом, од Ст. Новаковића, 1878	1	—
—— X. Народне пјесме из старијих, највише приморских записа. Скупио и на свијет издао В. Богишић. Књига I. С расправом о «бугаштицама» и с рјечником	2	—
—— XI. Морава, са 61 сликом, од А. Алексића	2	—
—— XII. Дечанске хрисовуље, од М. С. Милојевића	1	—
—— XIII. Борба добровољачког ибарског кора, од Н. Дучића. 1881	2	—
—— XIV. Историјски споменици из италијанских архива, од В. Макушева. II. књига, 1882	2	—
—— XV. Ортоптере у Србији, од д-ра Ј. Панчића. 1883.	1	—
—— Нема више на продају књиге VII.		

II. Посебна дела. (7 и 9 = 16):

0. **Српски споменици из дубровачке архиве.** Преписао кнез Медо Пуцић, књига II.	1	60
0. **Историја умног развића Јевропе.** Ц. У. Дрепера, II. део	2	40
1. **Опис древности српских у Светој Гори.** Од Д. Аврамовића.	—	80
2. **Српске народне песме.** Од К. Хаџи-Ристића	—	50
3. **Српске народне приповијетке,** понајвише кратке и шаљиве. Скупио Вук Врчевић, књига I. 1868	1	20
4. **Српске народне игре.** Описао Вук Врчевић	—	40
5. **Српска библиографија,** 1741—1867. Од Ст. Новаковића	4	—
6. **Elenchus plantarum vascularium quas aestate a. 1873 in Crna Gora legit** Dr J. Pančić	1	—
7. **Essaie de quadrature du cercle.** Par D. Nešić	—	80
8. **Le pendule compensé n'éxiste pas.** Par L. Klerić	—	50
9. **Историја српскога народа.** Од Н. Стојановића. Књига I.	3	—

III. Отисци из Гласника. (3 и 1 = 4):

1. **Српски историјско-етнографски музеј.** Предлог и нацрт Ст. Новаковића. Београд 1872	—	40

ГЛАСНИК

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА 70

РАСПРАВЕ И ДРУГИ ЧЛАНЦИ

СА ДВЕ ГРАФИЧНЕ ТАБЛИЦЕ

У БЕОГРАДУ 1889

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

На продају у књижарници В. Валожића

ПРЕГЛЕД.

СТРАНА

1. Енглеска, француска и српска порота. Написао Ј. Ђ. Авакумовић. (Наставак) 1
2. Стање јавне наставе у краљевини Србији за 1878 и 1879 школску годину. Са две графичне таблице. Од Богољуба Јовановића 65
3. Из тимочке крајине. Кнежевачки округ. Прилог за историју и етнографију Србије. Од Драгољуба К. Јовановића. 149
4. Немањина Дубочица. (Намењено г. П. С. Јастребову). Од П. Срећковића 202
5. Витослава и Јефимија. Од истога писца 213
6. О значају Amphioxus lanceolatus-а. Од Доброслава М. Ружића 239
7. Каква је латинска граматика потребна за наше гимназије? Од д-ра Ј. Туромана 257
8. На «Даничићевом вечеру.» Говор Јована Бошковића . . 321

ЕНГЛЕСКА, ФРАНЦУСКА И СРПСКА ПОРОТА.

НАПИСАО

Ј. Ђ. Авакумовић.

(НАСТАВАК).

Е. Разан положај председника у поротном суду при закључку извиђања на претресу.

У претходним одељцима говорили смо о радњама председниковим у поротном суду пре претреса и за време овога.

А овде ћемо сад нарочито да говоримо о оној последњој радњи председниковој, којом се завршује извиђај на претресу, после које поротници приступају решавању о кривици или невиности оптуженикову.

Ту разумемо реч, којом председник поротног суда завршује извиђај на претресу.

I. У Енглеској.

Пре него што би председник поротног суда позвао поротнике, да приступе решавању о кривици или невиности оптуженикову, — он се обраћа поротницима с беседом, у којој кратко излаже стање ствари према целој истрази и закону.

Та председникова завршна беседа има два главна дела:

а., Предметни; и

б., Законски или правни.

У првом дѣлу председник обраћа пажњу поротника на оне околности, које су важне за решење. Сем тога он у том дѣлу беседе нарочито помиње доказе, који стоје у вези с тим појединим важним околностима; наговешћује каквим се сведоцима и исправама може веровати и колико; и ако има каквих основа подазрења, разлаже, шта се из њих као логично може извести. У опште председник ту кратко и неутрално излаже цело стање ствари, према коме ће поротници имати да искажу своју одлуку.

Све то председник је дужан радити с таквом непристрасношћу и обазривошћу, да и поред тога поротницима опет треба да остаје савршена слобода у решавању. Том својом завршном беседом председник управ иде само на то, да би олакшао поротницима добро појимање и оцену предмета. Али никако не сме да буде протурање председниковог мишљења код поротника. С тога његова та беседа увек мора да има облик само условног начина говора. Тако, на прилику, председник никад не сме да каже, да поротници треба да верују или не верују овим или оним сведоцима или доказима. На против председник енглеског поротног суда поротницима увек говори од прилике овако: „ако будете веровали, да је ово или оно доказано са сведоцима, онда из те околности треба извести овакав или онакав закључак.“ „На против ако би се одлучили да не верујете сведоцима, онда је последица тога овакав или онакав закључак.“

Нарочито је председник дужан у тој својој беседи обратити пажњу поротника на то: ако би казнени поступак у дотичном оптужењу изреком тражио само извесне доказе за изреку „крив“ да назе, да ли има тих доказа. Тако, на прилику, код велеиздаје и кривоклества, енглеско ка-

знено право за доказ казнене одговорости тражи изреком бар два сведока; с тога је председник у таквим оптужењима дужан поротницима нарочито да напомене тај законски захтев.

То је, у главном, онај први део завршне председникове беседе пред поротним судом.

За тим настаје онај други део његове беседе. То је законски или правни део односно самог материјалног казненог закона, а не и формалног, о чему смо напред говорили. У томе другом делу председник разлаже, шта се по казненом закону захтева као потребан услов за појам оног злочина, о коме ће поротници да суде. Ако би било више саучесника у каквом оптужењу, председник излаже, по чему се каква улога сматра за главну, а по чему опет као спомоћна. У опште у том другом дѣлу, председник се стара, да поротницима јасно и разговетно представи све законске услове за опстојање оног злочина, о коме се суди.

Тај други део, имајући за своју основицу одредбе положног закона или начела науке, разуме се, да је природе позитивније, него онај први. Ту председник не сме да употреби услован облик говора. Ну у њему председник поротницима даје кратку, јасну и поуздану поуку о одредбама материјалног закона или правним начелима, од којих треба да зависи разумна расправа самог оптужења, које је пред поротницима. Ту председник поротнике управ обавешћује о правним и законским условима за опстојање дотичног кажњивог дела, о коме је реч. Он ту говори с ауторитетом правног и законског познаваоца, па у том духу и правцу мора да се и јавља тај део његове беседе. Ну опет наравно да су поротници и преко тога савршено слободни у својој одлуци. Та поука председникова иде само на то, да поротницима

олакша њихову задаћу; али она при свем том није обавезна за поротнике.

Та цела завршна беседа председникова јест управо кратко излагање (resumé) стварног и правног стања у извесном оптужењу, које Енглези зову: summing up, charge.

Још у тринаестом веку има у енглеском судству трагова о томе, да су председници поротницима давали такве стварне и законске поуке не само у казненим, већ и у грађанским суђењима.

Шта више сличну поуку давао је председник и поротницима „велике“ пороте, која, као што смо напред показали, решава само о стављању или нестављању под суд. (1)

Овде неће бити сувишно да напоменемо, како је у Енглеској некада та председничка поука поротницима о правном и законском дêлу предмета била толико обавезна за поротнике, да је председник имао власти казнама поротнике нагнати да више цене његово мишљење у томе, него противно. Сем тога председник је, и по свршеном гласању поротника, имао права, ако је сматрао за непутну поротничку одлуку, поротнике да пита за разлоге и правне основе за њихову одлуку, трудећи се на тај начин, да би они променили своју одлуку.

Ну то управ приспољавање поротника казном, да би одлучили онако, како би мислио председник поротног суда, није се могло одржати спрам здраве свести Енглеза и њихове тежње за слободом и самосталношћу. Оно је престало у Енглеској још године 1670.

Међу тим и данас не само енглески председници поротних судова, већ и јавно мишљење у Енглеској, оче-

(1) О овој председниковој беседи види Biener, Englisches Geschworenengericht, књ. II, стр. 139—144.

Mühry, у реченој књизи, дêлу II, стр. 599—600.

кују од поротника да се у чисто правним питањима управљају по поуци председниковој, као човека стручна и зналца. ([1])

Као што видимо из овога, положај председника у енглеском поротном суду врло је важан и од великог утицаја. Од знања и вештине председникове често зависи врло много. Председник може ту своју дужност да изврши вешто и непристрасно. А може у томе да се покаже и невешт или партијчан. Његов положај дакле може да буде колико користан, толико и опасан за оптуженика. Од његове воље и вештине често зависи врло много. То може да буде нарочито с тога, што после те његове завршне беседе нема права нико још шта да говори о самој ствари или о разумевању закона.

Једина, бар у неку руку, контрола над том председниковом беседом још је у томе, што њу председник исказује јавно пред поротним судом, у присуству не само тужиочевом, већ и свију бранилаца и тужилаца.

После те примедбе да видимо шта бива даље на енглеском поротном претресу.

По свршетку те председникове беседе, настаје главни рад поротнички, а то је решавање: да ли је оптуженик крив или није?

Како се врши то решавање показаћемо доцније, кад будемо говорили о пресуђењу.

Исто тако доцније казаћемо наше опширније мишљење и о оном председничком раду при завршетку претреса.

А сад да пређемо на положај и рад председников у француском поротном суду.

([1]) Biener, Geschworenengericht, део други, стр. 149—141.

II. У Француској.

Као и у Енглеза, тако је и у Француза, негда је председник поротног суда дужан био при крају претреса, пред поротним судом, у кратко поротницима да представи стање ствари. Французи то зову „résumé.“

Ну тај рад француских председника у поротном суду био је различан од оног, о коме мало пре говорасмо код председника енглеских поротних судова.

У Француској председник је тада само у кратко излагао (résumé) стање ствари према извиђају; обраћао пажњу поротника на доказе како оне, који говоре у корист оптуженикову, тако и оне, који су против њега; и најпосле напомињао им је, шта је њихова дужност и задатак. Председник би тада поротницима давао управ само кратак и разговетан преглед прибраних доказа, који су важни за расправу стварног питања, тако званог факта о кривици или невиности оптуженековој.

Међу тим никакву поуку о тако названом правном питању, о правним начелима или одредбама позитивног закона, председник није давао француским поротницима. Тако је код Француза с тога што питање о кривици или невиности, које поротници имају да расправе, они сматрају као чисто стварно или фактично.

Французи постављају тако одсечну границу између фактичног и правног питања у сваком оптужењу, да поротницима изреком забрањују, да при својим одлукама не смеју имати никаква призрења на закон, а још мање на казне законом одређене.

У томе се, као што видимо, француско казнено право у основу разликује од енглеског, јер као што смо тамо показали председник је на против био дужан поротницима да даде поуку и о разумевању закона и правним начелима.

Ну сем тога, француско се право разликује од енглеског и у томе, што Французи председнику поротног суда даље забрањују, да би смео казати своје макар и условно мишљење и о самом питању факта, већ му препоручују, да се ограничи једино на изношење главних доказа како за, тако и против оптуженика.

Вешт председник, разуме се, да и мимо те забране, може увек ствар да опише тако, да поротници опет врло лако могу спазити његово мишљење и његову оцену факата, и ако он то не би изреком казао.

Тај утицај наравно да није могла код вештих председника отклонити ни сама она забрана, коју већ поменусмо. Али тек у сваком случају, француски закон бар је тежио да се то избегне. Док енглеско право на против не само да допушта председнику да искаже своје мишљење о целом стању факата, већ шта више ставља му као неку моралну дужност да својим ауторитетом утиче на поротнике у томе, Французи раде противно.

То је друга начелна разлика између енглеског и француског казненог права у овоме.

А као заједничку карактеристику и једно и друго право имају то: што председник ту своју дужност и код Француза врши јавно, пред поротницима, тужиоцем, оптуженником и свима слушаоцима, дакле под контролом јавности. Стојећи под таквом контролом, председник тиме даје много више гарантије, да ће ту своју дужност да употреби једино на расветљење истине, а не у духу заузетности, било у корист, било на штету тужбе или оптуженикову.

Кад председник сврши тај свој résumé (кратку представку) факата, онда и у Француској настаје моменат, да поротници изричу своју одлуку о кривици или невиности

оптуженековој. У то име поротници се повлаче у своју собу за већање, па тамо приступају решењу свога задатка. ([1])

III. У Србији.

Нашим законом о пороти није одређено, да би председник, по свршеном извиђају, дужан био давати поротницима ма какве поуке, ни у погледу факата и доказа, ни односно правних питања, у колико би према природи појединих оптужења од тога зависила одлука о кривици или невиности оптуженековој ни иначе.

С тога председник поротног суда то у нас и не ради јавно, пред тужиоцем, оптуженеком и слушаоцима, као што смо то видели да бива код енглеских и француских поротних судова.

Међу тим има у нашем поротном закону одредаба, из којих је у нас постала практика, да председник нашег поротног суда поротницима даје те поуке, фактичне и правне, на само, то јест по што остану државне судије и поротници сами да већају о кривици или невиности оптуженековој.

То се види из члана 40 закона о пороти, који гласи: „саветовање и гласање бива тајно.“ А нарочито из члана 41. истог закона, који почиње овако: „Саветовањем руководиће председавајући судија.“ То показује јасно, да тада може бити поука председничких поротницима, јер и то улази у смисао „саветовања“ а још више „руковођења“; а то исто даље показује, да све то бива тајно, без присуства партаја и публике.

---

[1]) Biener, Englisches Geschworenengericht, књига II, страна 144—147.

Hélié, у наведеној књизи VIII, страна 483—847.

Такво давање поуке поротницима од стране председника поротног суда на само, у нас може да буде с тога, што по нашем поротном закону и државне судије (дакле и председник поротног суда) решавају заједно с поротницима о кривици или невиности оптуженикову, и по томе морају остати сви заједно у соби, по прекинутом јавном извиђају на претресу.

Ми ћемо доцније казати мишљење научника и наше у опште о тим јавним поукама, које председници дају поротницима.

А овде ћемо одмах казати шта мислимо о том „руковођењу саветовањем“ на само, по нашем поротном закону.

Ми држимо, да и онај, који мисли, да су за проналазак истине у казненим делима не само корисне, већ и потребне оне јавне поуке поротницима од стране председника поротног суда, — да дакле и онај мора признати да може да буде врло опасно и штетно за само сазнање истине, кад председник то ради на само. Ми нећемо тиме да речемо, да ће председник радећи на само, а не јавно, с намером на зло да употреби ту своју дужност и право. Али свакојако не сме се ни то порећи, да ће сваки председник све то вршити с већом спремом и већом пажњом, кад зна да тај његов рад подлежи јавној контроли оних, којима је предмет такође познат или који су у стању то да оцене. Ма колико да је човек савестан и тачан у раду, — опет је са свим природно, да ће се он за тај рад мање спремати, кад зна, да ће тај његов рад да остане, тако да се изразимо, у четири зида, него кад је уверен, да ће свака његова реч путем јавности одјекнути на све стране. А без јаке спреме и пажње председник никад и не може у важним казненим оптужењима да руководи извиђајем, а још мање саветовањем, онако поуздано, као

што захтева сама важност предмета. Сем тога, јавношћу таквих поука спречава се и сама могућност пристрасности председникове у том раду. Ма колико да би он био вештак у скривању своје пристрасности, ако би је хтео имати, опет би он знао, да искусном оку не би умакла та особина његове поуке, па помишљајући на то, он би се, наравно увек добро размислио, да ли да себе и своје име изложи тој опасности, да би му се могла пребацити пристрасност у раду, кад зна, да то мора да ради јавно.

Све то, разуме се, да отпада при поукама на само. Ту председник о свему томе не мора да води никаква рачуна, јер зна, да нема над собом оне јавне контроле, која је најпоузданији чувар правде. Његова савест ту му је једина контрола. Ну и ако је и ова доста велик покретач за тачност, искреност и коректност у раду код људи у опште, — опет је боље, кад поред ње, има још и других покретача за то.

Ми смо дакле одсудно противни тим поукама на само, које може да даје председник нашег поротног суда поротницима.

Да по нашем поротном закону нема оне неприродности по којој поротници и државне судије заједно решавају о кривици или невиности оптуженикову, — онда наравно да не би ни могло бити говора о тим председничким поукама поротницима на само и приликом самог саветовања о предмету.

То је велика мана нашег поротног закона, која може да буде врло опасна и штетна за правду у опште.

Ну да пођемо даље, да испунимо наше обећање, које дадосмо мало час о оцени тих председничких поука у опште.

IV.

Напред смо обећали, да ћемо казати мишљења научника о оним председничким поукама поротницима; за то ћемо сад томе да приступимо.

Мишљења су о томе одељена. Једни су против тих поука од стране председника. А други на против браните установу.

Први против тога наводе ово:

1., Веле, да те поуке утичу једнострано на поротнике и да у сваком случају одређују уверење поротника. А међу тим требало би веле, да је њихово уверење потпуно слободно.

2., Такве су поуке опасне, јер поротници њих чују најпосле, па природно и остају под њиховим утицајем. Док на против правда би захтевала, да последњу реч има одбрана оптуженикова; и најпосле.

3., Поротници неће тада при извиђају доста да пазе, кад знају, да ће им председник по закључку извиђаја дати кратак нацрт свега извиђаја.

Ну ни један од тих разлога не може да издржи здраву критику. Поротници би морали да буду какве незналице, кад би они морали остати под утицајем тих поука само за то, што их даје председник поротног суда, и што је то последња реч пред поротничком одлуком.

А при том морала би се код поротника претпоставити врло велика лакомисленост, да не речемо несавесност, кад би се признало, да они неће при истрази на претресу обраћати доста пажње само за то, што знају, да ће им председник при крају претреса целу ствар у кратко представити.

Толико је, држимо, доста да покажемо неупутност та три главна разлога, која обично употребљују против-

ници тих поука председничких у енглеским и француским поротним судовима.

Други на против држе:

а., Да је та поука од стране председникове баш потребна, те да би се тиме припомогло поротничком памћењу. Поротник је лако могао нешто и пречути или не обратити на нешто главну пажњу за време истраге; а међу тим могло би баш то да буде од одсудне важности. То лако може да буде нарочито у оним случајима, где би истрага на претресу трајала више дана. У таквим приликама никоме неће бити на одмет, ако би му ко, коме је ствар још раније добро позната, својим знањем олакшао правилан и тачан поглед на ствар.

б., И ако је поротницима баш потребно, да им се припомогне бољем појимању ствари, — опет се из тога не би дао извести какав рђав закључак о њиховој спреми и способности за појимање. И највећи умови, па често требају потпоре у томе. А кад се то не да порећи, онда је ван сваке сумње и то, да ће то бити корисно нарочито онде, где човек, зналац и познат каквим стањем ствари, даје обавештења људима, мање спремним и неизвецбаним у одвајању главног од споредног, важног од незнатног; и најпосле

в., Нарочито је потребно и корисно, да председник даде поротницима поуке у правним питањима. Ма како да су бистри и интелигентни поротници, — опет ови по природи својих редовних занимања, обично не могу да имају доста знања у појединим правним питањима. Ова су често тако замршена, да и људма стручњацима не може бити сувишно туђе мишљење о томе, а колико више је то потребно поротницима као неуким у томе.

То су главни разлози, који говоре у прилог оних поука, што их дају председници поротних судова поротницима ([1]).

Ми се слажемо с тим другим гледиштем, јер држимо да се само тако радећи даје поротницима могућност, да би потпуно одговорили својој великој поротничкој дужности и задатку.

Питање може бити само о томе: да ли та председничка поука поротницима треба да се ограничи само на излагање факата, или треба да се дотакне и правне стране у каквом оптужењу?

Или другим речма: да ли се у томе треба држати енглеског или француског казненог права?

По што питање о кривици или невиности не зависи од добре расправе само фактичних, већ и правних питања, — то ми држимо, да је боље и практичније оно енглеско гледиште, него француско, које изреком забрањује председнику, да у своју поуку меша и правна питања.

Французи сматрају питање о кривици или невиности као чисто фактично; док међу тим оно је у једно у неколико и правно. С тога и јест потребно да председник поротницима даде нешто и правне поуке, као што раде Енглези. Нарочито је корисно да председник поротницима кратко и јасно представи, која се доказна средства могу сматрати као допуштена, а која не, у појединим случајима оптужења.

Ну да би та председникова поука била што непристраснија и објективнија, добро би било да истрагом на претресу не руководи председник, већ један од судија.

([1]) Против тих поука и за види Biener, у наведеној књизи, стр. 144—147.

Руководећи сам ту истрагу разуме се, да ће председник на неке околности полагати већу важност; за то је са свим природно, да би он на то обраћао нарочиту пажњу и при поуци, и по томе да би му поука морала бити једнострана.

А на сваки начин, ми смо за те поуке само онда, кад се врше јавно.

Мислимо да смо тиме доста разложили важност тих председничких поука: а у једно да смо показали и наше гледиште на то питање; за то ћемо сад да пређемо на следећи део поротног суђења, на изрицање пресуде.

Ну пре него што бисмо то урадили додаћемо, да су по енглеском и француском казненом праву председници у тим поукама дужни поротницима изреком напоменути, да они треба да суде само по изнесеним доказима, а не по каквим извештајима или знању са стране, или каквим предрасудама (1).

Ми то нарочито напомињемо с тога, што наш поротни закон на против изреком вели, да ће поротници своје уверење о кривици или невиности црпсти не само из доказа на претресу показаних, већ „и из познавања ствари (2).

На послетку додаћемо, да је у Француској најновијим законом од 19. јуна 1881. године укинута та председничка поука (résumé) поротницима. И ако би какав председник, и преко тога, при крају дебате такву поуку поротницима давао, цела би радња с тога морала да се уништи. Али и ако је у Француској сад тако, сматрали смо опет за корисно да опишемо негдашње француско наређење о томе.

---

(1) Biener, у наведеној књизи, део II, стр. 146.
(2) Види чл. 39. нашег закона о пороти.

Ж. Изрицање пресуде.

Изрицање пресуде у поротним кажњивим делима има своја два дêла. Један, у коме раде сами поротници; и други, који врше саме државне судије. Поротници решавају само о томе: да ли је оптуженик крив или није. А опет државне судије саме примењују казну, ако су поротници донели одлуку „крив.“ У нас Срба то је истина мало другчије; ну то ћемо доцније показати. А сад да се претходно познамо с тим деловима поротних пресуда код Енглеза и Француза.

I. У Енглеској.

На завршетку своје поуке, о којој говорасмо напред, председник поротног суда позива поротнике да приступе одлуци.

У Енглеској нема каквих нарочитих формулских питања, која би председник полагао поротницима, да у својој одлуци на њих одговоре. Енглески поротници имају да одговоре само на ово питање: крив или невин. Тако је код Енглеза од вајкада у поротним суђењима, па тако је и данас.

Ну то не значи, да се енглеским поротницима не дају баш никаква питања. Енглески поротници треба да одлуче: да ли је ко крив или невин онако, како је стављен под суд. А међу тим у решењу о стављању под суд (indictement) увек се излажу сви услови, који су по закону потребни за опстојање каквог кажњивог дела, а у једно и засебне околности дотичног оптужења. С тога поротници морају у својој одлуци да даду одговора на те околности. А ако би, поред тога, природа каквог оптужења захтевала и расправу каквог засебног правног пи-

тања, председник је дужан поротницима на то да обрати пажњу у својој поуци.

На тај начин и енглески поротници често имају да расправе многа претходна питања, докле би прешли на ону општу и главну одлуку: крив или невин.

Међу тим као опште правило важи у Енглеској, да поротници треба да решавају само питање дела, а не и права.

Говорећи о поротничким пресудама у Енглеској важно је знати ове особине енглеског поротног суђења:

а., Од онога тренутка, кад поротници заседну да присуствују извођају каквог оптужења, о коме ће после да решавају, они немају саобраћаја с другима, сем са члановима суда, па и с овима само колико је потребно за ствар. То тврде најстарији подаци о енглеској пороти. А да би то двајање поротника било што поузданије, поротнике је чувао један нарочити чиновник (ballif). То траје све донде, док поротници не би исказали једногласну одлуку. О том услову једногласности поротничких одлука доцније ћемо говорити опширније, а овде је само узгред напомињемо. Међу тим да се вратимо на оно, што је главни предмет ове тачке, а то је: на двајање поротника од осталих људи до одлуке. С тим одвајањем поротника Енглези су у старо доба тако далеко терали, да поротницима нису давали ни јело, ни пиће, ако се дуго не би могли сложити у одлуци. А само по кад кад, и по особеном захтеву, давали су им и тада да једу и пију. О том трајању двајања поротника било је и врло чудноватих примера. По што по енглеском казненом поступку председници поротних судова путују из места у место да врше поротна суђења; и по што за то имају распоред, докле имају остати у ком месту, а кад имају

доћи у друго место, — то је бивало примера у енглеском поротном суђењу и таквих, да је председник наређивао да се поротници, који се нису могли сложити у одлуци, из једног места под поузданом стражом спроводе у друго место, све док не би исказали своју једногласну одлуку.

Други је пример био овакав:

У једном кривичном процесу поротници су се, у половини извиђања на претресу, морали разбећи због ужасне непогоде. По свршетку непогоде поротници су се на ново састали и продужили рад, па и пресуду изрекли. Против тога била је изјављена жалба с тражбом: да се пресуда поротничка огласи за невредећу с тога, што су се поротници састајали с другим људма у оном прекиду истраге. Та жалба истина била је одбијена; али само за то, што је узрок томе била ванприродна сила. Међу тим и ту је признато начело: да не би вредила одлука поротника, који би се у времену, од почетка рада на претресу, па до одлуке, састајали с другим људма, сем судија.

То двајање поротника у Енглеској је и данас. Само што данас није онако строго јелом и пићем, као што је било некада. Данас енглески поротници, ако би претрес трајао више дана, добијају јело и пиће заједно у судском здању, у коме и спавају у једној соби. Ну опет и данас је код Енглеза тако да поротници од оног часа, кад су већ отпочели саветовања, не добијају ни јело, ни пиће, докле год не би исказали одлуку (¹).

б., Како бива само саветовање поротника између себе, о томе се не зна много. Узрок таквом стању ствари у томе је, што је то, тако рећи, унутрашња радња, која не излази из круга оне просторије, у којој поротници врше то саветовање.

(¹) Biener, у истој књизи, део II, стр. 163.

Једино шта се о томе зна, то је: да поротници имају међу собом једног првака, који прикупља гласове и јавно исказује одлуку поротника, кад се већ постигло сагласије међу свима. Тај првак обично је онај поротник, који је био први прочитан и прозван при саставу поротног суда. Ну то може да буде и који други поротник. То бива, или кад се онај први не би хтео да прими те улоге, или кад би он био какав неуки новајлија. У таквим случајима поротници бирају између себе другог првака.

Да би се олакшао задатак поротницима, пред сваким стоји дивит, перо и мастило, да би за време извођаја могао себи бележити што треба.

По свршеном извођају на претресу поротници обично дају гласове још онде у седници поротног суда одмах. У таквим случајима првак само мора да пази, да ли су сви поротници гласали, и да ли су сви у мишљењу сагласни, па ако јесу, онда он исказује јавно ту једногласну одлуку поротника.

Ну ако би било потребно нарочито саветовање поротника, онда се поротници повлаче у нарочиту за њих одређену собу. Полазећи у ту собу, они носе собом своје белешке, ако су их водили, као и решење о стављању по суд (indictement). Никаква друга акта не смеју поротници понети са собом.

Тако снабдевени, поротници остају у својој соби све донде док се сви не би сложили у мишљењу. А кад се постигне тај резултат, онда они преко служиоца, који је стражарио пред њиховом собом, јављају суду, да су готови са својом одлуком. Чим би то поротници јавили, одмах се позивају у седницу, те у њој првак поротника јавно обзнањује одлуку пороте. Ако би међу тим судија (да не би дангубио), предузео друго какво суђење, он то одмах

прекида, и позива поротнике да обзнане своју одлуку о ранијој ствари.

в., Једногласност поротничке одлуке.

Ми смо већ имали прилике напоменути, како је код Енглеза потребно да је поротничка одлука једногласна, или боље рећи сагласна.

Сад ћемо опширније да проговоримо о тој важној чињеници.

Још од најстаријег доба, од кад се у Енглеској зна за пороту (од дванаестог века), па и до данас важи код енглеске пороте као правило: да је поротничка одлука пуноважна само она, коју би сагласно изрекли сви 12 поротника.

Такво начело о одлукама енглеских порота изгледа чудновато, па готово и немогуће. Ну Енглези су то одржали, а међу тим употребљавали разна средства, те да се дође до те сагласности у поротничким одлукама, или да се ствар иначе расправи.

Тако је у прастаро доба употребљаван двобој пред судом, ако се не би могла постићи поротничка сагласност у одлуци. То је, разуме се, једно од најгорих средстава за расправу правних спорова. Али при свем том у старо доба, док је народ веровао као да се правда може сазнати и тим путем, употребљавано је, по невољи, и то средство двобоја.

Друго средство да би се постигла та поротничка сагласност вршило се на два начина. Или су се мењали неспремнији поротници, дакле они који управ нису били у стању да искажу свој глас. Или се додавало још толико поротника докле за једно мишљење не би их било дванаест. То се звало „affortiare“ (поткрепљавање).

А по некад опет доношен је изузетан закључак, да поротничка одлука важи, и ако би јој један или још који

глас и били противни. То треће средство употребљавано је само да би се ствар једном свршила; ну оно је опет у једно значило напуштање самог начела о сагласности поротничких одлука.

Најпосле обично се поротницима није давало да једу и пију, те су и тиме принуђавани да се сагласе у својој одлуци. Разуме се, да је ово последње средство најгоре. Јер ако се хоће проналазак истине у казненим предметима, онда најмање може томе да послужи принуда поротника да гласају под утицајем глади или жеђи. Јер који би поротник могао мање да издржи глад и жеђ, тај би морао пре да попусти од свог мишљења, па ма како да је оно право и истинито.

То су та разна средства, којима су се Енглези трудили да дођу до сагласности у поротничким одлукама.

Морамо додати, да је оно замењивање поротника у случају несагласија прве дванаесторице трајало све до 14-ог века. Ну од тога доба оно је престало да се практикује.

А у место тога уведено је у практику, да судија може, у случају несагласности поротничке, ствар да даде на решење другим поротницима ([1]). Ну међу тим то се у Енглеској врло ретко практикује.

Било је код Енглеза и таквих мишљења, да би требало оптуженика свакад ослободити, кад се не би сви поротници сагласили да је крив. Ну то би било врло рђаво и опасно, јер на тај начин увек би могао један једини тврдоглавац или незналица да учини слободним и највећег зликовца ([2]).

---

[1]) Mittermaier, Engl.-schottisches Strafverfahren, стр. 474 и 477.

[2] О свему овоме: Biener, у реченој књизи, дѣлу II, стр. 167—176. Mürchy, књ. II, стр. 601.

г., Садржина поротничке одлуке.

Поротничка одлука исказује се кратко са: крив или невин.

Средње какве изреке код пороте нема.

Само у Шотландији порота може кога да ослободи и „из недостатка довољних доказа“ (not proven). То напомињемо тек узгред као изузеће код поротних суђења, јер тога код других порота нема.

Ну поред оне главне одлуке: крив или невин, у Енглеској има и узгредних поротничких одлука.

Тако оглашујући кога за крива за злочин, порота је дужна решити и то: да ли он има и каквог кретног или некретног имања. То она ради с тога, што се у Енглеској с осудом за злочин губи и имање (¹).

Па не само, кад би оптуженик био оглашен за крива, већ и кад би био ослобођен као невин, има случајева, у којима би оптуженик опет могао да буде лишен свога кретног имања. То је случај, ако би оптуженик био у бегству. С тога се пороти, која би о таквом оптуженику изрекла да није крив, по енглеском казненом праву, тада полажу још и накнадна питања:

а., да ли се оптуженик сматра као бегунац; и ако би порота на то одговорила, да се сматра као бегунац, онда

б., да ли оптуженик има имања.

Ми то спомињемо само као необичну особину енглеског казненог права.

Међу тим важније су ове друге особине у енглеском поротном суђењу, које ћемо сад напоменути.

Тако енглеска порота, изричући да је ко крив, има права да тој својој одлуци дода и такве закључке, који иду на ублажење казне.

(¹) Mürchy, Englisches Strafverfahren, стр. 537.

То може да буде на више начина:

а., Што би порота изрекла да треба да буде блажа квалификација дела, него што је у тужби исказана. Само то мора да остане у границама истог рода кривице, а да не прелази у други род. На прилику, поротници могу да кажу, да је ко крив за убиство без предумишљаја у место *с* предумишљајем, као што би тужба представљала. Или да је учињена проста крађа, у место опасне;

б., Поротници могу и вредност покраће да смање, те да би према томе и казна била блажа;

в., Као најважније, порота може оптуженика да препоручи за милост. То поротничко право у Енглеској је врло важно с тога, јер обично владаоци и дају помиловање ономе, који би од стране пороте за то био препоручен ([1]). Разлоге за такав предлог о помиловању порота даје преко свога првака. Као разлози за то обично се употребљују: ако би то била прва кривица оптуженикова; или ако би оптуженик био толико млад да није могао доста да оцени величину правне повреде својим кажњивим делом; и томе слично ([2]).

Пре него што бисмо завршили говор о тим поротничким одлукама, важно је да се дотакнемо још двеју ствари.

То је, прво, питање: да ли су поротници дужни давати побуде за своју одлуку?

У најстарија доба, из кога се зна о енглеској пороти, поротници су били дужни давати побуде за своју одлуку у ова два случаја:

([1]) Mürhy, у наведеној књ. стр. 601. Mittermaier, Engl.-schottesches Strafverfahren, стр. 486, 502. Biener Geschworenengericht, књ. I стр 387—402.

([2]) Biener, у навед. књизи, делу II, стр. 182—184.

а., Ако би председник суда њихову одлуку налазио за неупутну; и

б., Ако поротници у мишљењу не би били сагласни у оним случајевима, где би могло бити пуноважне одлуке и без једногласности (види напред). Шта више у том другом случају стављана су мишљења појединих поротника на протокол.

Ну доцније је престало то давање побуда од стране поротника. Не само да они нису дужни то радити, већ шта више, ако би председник то тражио, првак пороте има право одговорити, да он није овлашћен дати те побуде. То важи и данас у Енглеској. Енглеска порота не даје дакле никакве побуде за ону своју одлуку: крив или невин ([1]).

А, друго питање, које треба да објаснимо то је: шта се разуме под тако названом особеном поротничком одлуком. (Special-verdikt). Били бисмо непотпуни у обрађивању предмета, кад бисмо оставили необјашњено: шта се разуме под том особеном одлуком.

Поротници код Енглеза решавају увек, поред стварних питања, и правна, наравно у колико су она потребна за њихову одлуку: крив или не. То је правило. Међу тим, по изузећу, допуштено је, још од постанка пороте, енглеским поротницима да у оним случајима, где им правно питање не би било јасно, они утврде и одлуче само о стварном питању, а правно питање са свим да оставе судској оцени и решењу. Њихова је дужност тада само то, да поуздано и у свима појединостима констатују и утврде стварну страну дела, како би према томе судија могао извршити поуздану примену права. То поротничко утврђење само стварног дела у каквом оп-

([1]) Biener, иста књига, стр. 189.

тужењу, често је врло пространо, прелази у појединости (специјалитете); за то је та одлука добила име: специјална одлука.

То је та особена поротничка одлука, о којој смо сматрали за дужност да проговоримо ово неколико речи с којима ћемо завршити говор о томе. Само ћемо додати још једно; у новије доба слабо ко брани ту установу специјалних поротничких одлука, јер се у њој налази избегавање потпуног вршења поротничке дужности, на штету правде ([1])

5. Контролисање поротничке одлуке.

Одлуку поротничку мора да искаже прва поротничкиу јавној седници и у присуству оптуженикову.

То се извршује на овај начин:

Прва пре свега саопштава суду, да су сви поротници сагласни; и за тим, на питање судског пословође (clerk), казује одлуку пороте. А пословођа бележи ту одлуку и обраћајући се поротницима, понавља ту одлуку онако, како је стављена на протокол, и тако, како је протоколисана, та одлука онда важи ([2]).

Ако би поротничка одлука гласила, да оптуженик није крив, онда га суд одмах пушта у слободу, А ако би гласила „крив“, — онда тиме настаје моменат, да државне судије изреку казну, о чему ћемо говорити у тачци на реду.

6. Пресуђење од стране судија.

Енглеско поротно суђење, као што је иначе пуно формалности, тако и у овом последњем акту суђења почиње с једном формалношћу.

---

[1]) Biener, у наведеној књизи, II део, стр. 184. Mittermaier, Engl.-schottisches Strafverfahren, стр. 484—487.

[2]) Biener, у реченој књизи делу II стр. 190.

То је формалност у овоме:

По што се оптуженику саопшти одлука „крив“, онда га председник у свима оптужењима за злочин, пита пре свега: има ли шта да наведе против тога, што ће му суд изрећи пресуду. И кад оптуженик на то ништа не би приметио (што је обично случај) — онда суд и приступа изрицању пресуде у смислу поротничке одлуке. Ну по некад може да буде и противан одговор на питања. Ако би оптуженик учинио какву примедбу, а и председник би сумњао о путности поротничке одлуке, — онда он одлаже изрицање пресуде, или ако би и изрекао пресуду, одгађа њено извршење. У таквом случају председник суда шиље ту ствар на решење „петнаесторици судија Енглеске“ (то су чланови три највиша суда), па како ови буду решили, онако мора и да остане. Браниоци обојих страна имају тада право, да своју ствар заступају пред тим највишим судијама ([1]).

Ну кад није такав случај, то јест кад не би било никакве примедбе од стране оптуженикове против поротничке одлуке и кад ни председник не би имао шта њој да замери, — онда председник изриче пресуду сходно поротничкој одлуци; одређује окривљеноме казну по закону. У Енглеској то врши један државни судија, који је у једно и председник поротног суда, јер у енглеским поротним суђењима и не заседавају више државних судија.

То је, у главном, ток енглеског поротног суђења. Оно има два дела. Један, у коме решавају сами поротници (одлука о кривици или невиности) и други, у коме решава сам један државни судија, као председник поротног суда. Тај државни судија увек је члан

([1]) Biener, иста књига, део II, стр. 195.

каквог већег енглеског суда, као што смо већ имали прилике напред да споменемо.

Сад да видимо како то бива у Француској.

II. У Француској.

Поротно суђење код Француза нема оних формалности као што их видесмо код Енглеза.

С тога у опису француског поротног суђења можемо да будемо краћи него што смо били у енглеском.

С особинама француског поротног суђења, моћи ћемо да познамо читаоце, ако проговоримо о следећем:

1., Двајање поротника.

Французи у томе не раде онако строго као Енглези. Француски поротници нису одвојени од саобраћаја са страним људима још од почетка извиђаја, на претресу, па до одлуке. На против, ако би извиђање трајало више дана, француски поротници слободни су ићи куд хоћеју и састајати се с ким хоћеју дању за време прекида рада; а опет ноћу сваки од њих ноћева где му је воља. Само кад поротници већ оду у собу, у којој ће већати и изрећи своју одлуку, — онда се не смеју више ни с ким састајати, док своју одлуку не изреку (¹).

2., Питања, која се полажу поротницима рад одговора на њих у Француској могу да буду различна. Главно је питање: је ли оптуженик крив или не. А на случај да би поротници нашли да је крив, стављају им се и друга споредна питања, од којих зависи степен оптуженикове одговорности, као на прилику, да ли је оптуженик чиме изазван да уради кажњиво дело.

---

¹) Biéner, у наведеној књизи II део, стр. 165. Hélie, речена књ. део IX, стр. 172—179.

У разно доба, разно су мислили Французи о питањима, за која треба да су надлежни поротници.

Ну најпосле су дошли до уверења, да је најбоље и најпрактичније, да поротници решавају само о тако названим питањима дела, а питања правна треба да расправљају државне судије (1).

3., Гласање поротника.

Кад се закључи истрага на претресу, онда поротници иду у своју собу зарад изрицања одлуке. Није им допуштено, да то изврше у самој седници поротног суда, као што смо видели да то може бити код Енглеза (2). Полазећи у своју собу они тад собом носе написана питања, на која треба да даду своје одговоре. Сем тога њима се тад предаје тужба и сва остала акта истраге, сем протокола о исказима сведока. При самом поласку председник обраћа пажњу прваку пороте, којим редом треба порота да одговори на постављена питања.

Код Француза гласање поротника тајна је не само за публику и суд, већ ни поротници између себе не знају, како је који гласао. Они су узаконили, да поротници гласају тајно са листићима (3).

О таквом начину тајног гласања може се говорити за, и против. Корист таквог тајног гласања очевидно је у томе, што тада поротници немају узрока у својим гласањима да се управљају ни по каквим призрењима, а нарочито немају чега да се плаше.

Ну опет неоспорна мâна таквог тајног гласања у томе је, што се њиме прекида свака дебата и узајамно обавештавање између поротника; а без тога суђење врло лако може да буде површно и једнострано.

---

(1) Biéner, књ. II, стр. 161. Hélie, књ. IX стр. 16 и даље.
(2) Héiie, књ. IX, стр. 173.
(3) Hélie, књ. IX, стр. 180.

Што се тиче тога, колико поротничких гласова треба да буде, па да би се ко могао да огласи за крива, у томе је француско законодавство издржало разне промене. Разни закони, у разна времена тражили су за то: 7, 8, 9 и 10 гласова. А само једним законом од године 1797 тражена је сагласност свих дванаест поротника за то. Ну опет и тај закон одређивао је, да, ако се ни за 24 сахата саветовања поротници не би могли сви сагласити, — онда је за пуноважан поротнички закључак била доста, и сама проста већина гласова.

Међу тим казненим поступком од 1808 године било је одређено, да је за изреку „крив“ било потребно најмање осам гласова поротничких. А кад би гласало седам поротника за једну, а пет за противну одлуку, — онда су, по истом закону, гласали о томе још и пет државних судија. То је у главном било задржано и законом од 24 маја 1821 године. Ну законом од 4 марта 1831 године то је било укинуто. Тај је закон одређивао, да су доста осам поротничких гласова, па да се ко огласи за крива; а ако их ни толико не би било, оптуженик би се ослобађао.

Најпосле један закон од 9 септембра 1835 године одређивао је, да кад би било седам поротничких гласова против пет, онда би већина државних судија могла исту ствар изнети на решење пред друге поротнике. То и данас важи по француском казненом поступку. Па како би сада одлучила друга порота, тако би остало стално и непромењиво (1). Ну ако судије то не би урадили, онда су они тиме прећутно показали, да одобравају осудну одлуку пороте, а на основу саме просте већине гласова (2).

(1) Code d' instruction criminelle, члан 352.

(2) Biener, у наведеној књизи, дêлу I, стр. 385 и дêлу II, стр. 166, 177, 178 и 179. Hélie, књ. IX, стр. 365.

У осталом судије су у Француској врло ретко вршиле употребу од тог свог права, да једном тако решену ствар од стране пороте износе на решење пред другу пороту.

4., Какав треба да је одговор на питања од стране француских поротника?

Француски поротници немају права да ублаже квалификацију дела, већ су дужни просто да одговоре: да ли је оптуженик крив за дело, као што је представљено у тужби.

Ну као особина француске пороте важи то, да порота, поред изреченог „крив“, може додати и то, да има каквих олакшавних околности (circonstances attenuants), тада је судија дужан казну да ублажи према томе.

То је постало отуда, што се тиме хтело да спречи, да поротници не би безразложно ослобађали, знајући да би се морала велика казна оптуженику досудити с изреком „крив“, ако му се не би признале и олакшавне околности.

А на тај начин уведено је као опште правило, да поротници изричу и то: да ли оптуженик има какву олакшавну околност (1).

Такво правило може се само одобрити. Доиста ће се многи поротник пре решити да и неупутно искаже „невин“, него да својим гласом проузрокује изрицање какве казне, коју би сматрао за неправедну, претерано строгу, па можда и сурову. Док овако с том системом „олакшавних околности“ поротник зна, да на својој савести неће да носи за оптуженика онакве казне, какве напред споменусмо. За то ће се поротник лакше склонити да изрече оно судбоносно „крив.“

---

(1) Biener, у реч. књизи, делу II, стр. 185 и 186. Hélie, књ. III, стр. 37.

5., Контролисање поротничке одлуке.

Сва контрола поротничких одлука код Француза је у томе:

а., Што првак пороте у јавној седници и у присуству поротника, оптуженика и његовог браниоца и суда исказује одлуку пороте и то у одговору на питања оним редом, као што су пороти била предложена та питања (1); и

б., Што исти првак поротну одлуку, од своје стране, предаје председнику поротног суда (2).

То обоје првак извршује, по што најпре у јавној седници изговори ову формулу: „Sur mon honneur et ma conscience, devant Dieu et devant les hommes, la déclaration du jury est „Oui, l'accusé etc. Non, l'accusé etc." (На моју част и савест, пред Богом и људима, порота је одлучила, да је оптуженик крив и т. д. или да није крив и т. д.) (3). При изговарању те формуле, првак држи руку на своме срцу.

Тиме се завршује рад поротника, а настаје рад државних судија о чему ћемо сад говорити.

6., Изрицање пресуде од стране државних судија.

Пре него што бисмо казали, како то бива биће потребно да се познамо с одредбом француског закона о томе: које државне судије суде у поротним судовима, и колико их је.

Код Француза у поротном суду суде три државне судије, од којих један врши дужност председника. Све три те судије обично су чланови апелационог суда. Ако поротни суд ради у месту, где је седиште апелационом суду, онда морају само чланови апелационог суда заседа-

(1) Code d'instruction criminelle, члан 348.
(2) Исти закон, члан 348. Hélie, кн. IX, стр. 188 и даље.
(3) Види исти закон члан 343 Hélie, књ. IX стр. 188 и 189.

вати у поротном суду ([1]). Ну има и изузетака од тога. Тако кад би порота радила у каквом другом месту, онда у њој мора председавати један члан апелационог суда, који се у то име изашиље у дотично место, а друге две судије узимају се или опет из чланова апелационог суда, или из председника или чланова помесног првостепеног суда ([2]).

Та тројица државних судија изричу пресуду, спрам одлуке поротничке.

Ако су поротници одлучили, да оптуженик није крив, онда председник поротног суда одмах објављује, да је оптуженик ослобођен и наређује, да се одмах пусти слободан ([3]). У таквом случају суд може одмах да реши и о грађанским потраживањима, која су била везана с кривичним; а може, ако налази да она нису потпуно извиђена, да овласти једног од својих чланова да их извиди, па да доцније ствар поднесе суду на решење ([4]).

А ако би поротници одлучили, да је оптуженик крив, онда је поступак мало другачији. Онда државни тужилац предлаже суду, по којој одредби казненог закона и на коју казну да се кривац осуди. А после тог предлога, председник поротног суда позива оптуженика и његовог браниоца да одговоре на тај предлог државног тужиоца. Одговор њихов не сме се дотицати и самог питања: да ли је оптуженик крив или не, већ се мора ограничити само на то, да дело, онако какво је констатовано, није по закону кажњиво или никако, или да је кажњиво блаже, него што предлаже државни држилац ([5]).

([1]) Code d'instruction criminelle, члан 252.
([2]) Исти закон, члан 253. Hélie, књ. VIII стр. 164—174.
([3]) Hélie,, књ. IX, стр. 253 и 254.
([4]) Исти закон, чл. 858. Hélie, књ. IX, стр. 288 и даље.
([5]) Hélie, књ. IX. стр. 254 и даље.

Кад се и то сврши, онда државне судије изричу пресуду, којом оптуженика или ослобађају, ако закон за дотично дело није одредио никакву казну, или га осуђују на казну, коју је закон одредио за дело као што је оно, за које је порота одлучила да је оптуженик крив. То државне судије раде и онда, кад би се и увидело, да дело не би ишло у надлежност поротног суда, по што је дело већ извиђено и фактички решено ([1]).

Тиме се свршава суђење у поротном суду код Француза.

Да видимо како се то врши код нас.

III. У Србији.

Наш поротни суд има свој особени састав. У њему суде четири грађанина, и три државне судије, који су чланови првостепеног суда, а један од њих може бити и председник тог суда.

Докле је реч само о питању: да ли је оптуженик крив или није, дотле сва та седморица суде као поротници заједно.

Ми ћемо оним истим редом, као код Енглеза и Француза представити радњу и у нашем поротном суду.

Тако:

1., Да почнемо са двајањем поротника за време извиђања и суђења.

У нас нема оног двајања поротника, као што смо видели у Енглеској. Ну ми у томе стојимо слично француском закону; и с нашим поротницима нико се не може састати само кад већ приступе дебатовању и гласању. А ако би извиђање на претресу трајало дуже, поротници у подне иду на ручак куд ко хоће, и могу се састати с киме

---

[1]) Види речени закон, чланове: 362 до 365.

хоће; као год што и ноћу сваки спава где ко хоће, ако би претрес трајао више дана.

2., Питања поротницима предлаже председник поротног суда. Он то ради кад поротници остану сами зарад саветовања и гласања. Државни тужилац, а ни бранилац оптуженикова немају права да утичу ма колико на то: каква ће питања председник поротницима да предложи. Ну сам председник саставља питања према урађеном делу а по одредбама закона. Он тражи да му поротници одговоре:

а., Да ли је оптуженик крив, т. ј. да ли је урадио дотично кажњиво дело;

б., Ако је крив, да ли се сматра као главни кривац, саучесник или јатак; и

в., Да ли има какву олакшицу, отежицу, умањавну или извињавну околност.

Наш поротни закон истина није изреком одредио, да ће поротници решавати и та два последња питања, већ по самом тексту закона на против пре изгледа, да би они требали да решавају само о првом питању, а остала питања да расправљају само државне судије. Такав смисао нашем поротном закону дају његови чланови 39 и 42, јер се у њима изреком вели да ће поротници решавати само „о питању кривице.“

Ну опет је постала стална практика код наших поротних судова, да поротници решавају сва три горе поменута питања, дакле и о олакшицама и отежицама. Тако је постало на основу члана 56 закона о пороти, којим је одређено, да све што законом о пороти није другаче прописано, треба радити по оштем казненом поступку, а то је његов § 218, у коме се спомињу сва три горе поменута питања. Ну још више то је постало на основу расписа министра правде од 31. децембра 1871 год. Бр. 5048,

којим је уведен у живот закон о пороти и у коме је изреком одређено, да су поротници надлежни да решавају и о тим питањима.

Ми држимо, да је са свим путно, што је нашим законом одређено да поротници решавају и о оном питању, које горе споменусмо као друго, а то је: да ли је оптуженик главни кривац, саучесник или јатак. Од одговора на та питања много зависи степен казнене одговорности; за то је потребно, да о томе решавају баш они, који су позвани да искажу, да ли је оптуженик крив или није?

Исто тако путно је, што поротници решавају и о олакшицама и другим околностима. Ну при свем том морамо додати, да је то путно само начелно узимајући, а не и с гледишта наших положних закона. Поротницима дати да решавају о олакшицама и осталим околностима са свим је на своме месту само у оним државама, у којима нису положним законом одређене олакшице и отежице. Док у нас где су законом одређене и олакшице и отежице и умањавне околности, неприродно је тражити, да наши поротници и о томе решавају. Пре свега тиме се од наших поротника хоће да тражи знање положних закона, па да суде по њима. А то је противно природи пороте у опште, јер поротници не суде по каквим правилима положних закона, већ по своме слободном уверењу. Сем тога стављајући нашим поротницима у дужност да решавају и о олакшицама и осталим околностима као што их закон набраја, тиме се наши поротници гоне на ово двоје:

а., Или да прекрше са својим уверењем, ако морају да уваже какву олакшицу или отежицу само за то што то одређује положан закон, па ма да то и не би одговарало њиховом уверењу; или

б., Да повреде закон, не примајући нешто за олакшицу или отежицу, и ако би то закон изреком одређивао.

За боље објашњење овога послужићемо се примером. Зна се, да наш поротни закон признање изреком сматра као олакшицу; малолетство као умањавну околност: а ранију осуду због кривице другог рода за отежавну.

Може ли се тражити од поротника да на прилику признање увек уваже као олакшицу као што га морају примити државне судије, кад то закон прописује? Или може ли се допустити поротницима, да малолетство не приме као умањавну околност?!

А чим се остави поротницима да о томе решавају, они морају бити слободни и у једном и у другом.

То је са свим природна последица дужности, да наши поротници решавају и о олакшицама и отежицама.

Ми тиме не ћемо да кажемо, да поротници у опште не би требали да решавају о олакшицама и отежицама. Ну на против ми држимо да то не би требали да решавају само наши поротници и то једно с тога, што су у нас олакшице и отежице одређене положним законима, а наш поротни закон изреком вели, да поротници ни су дужни држати се положних правила (¹), као што. у осталом захтева и сама природа поротног суђења у опште. Међу тим и кад би било одређено, да и поротници треба да се држе положног закона, опет се то не би слагало с природом поротног суђења у опште, јер ова захтева суђење по уверењу, а не по положном закону. Тако је, наравно, онде, где положни закон одређује олакшице и отежице, а не оставља то оцени судској.

(¹) Види чл. 42 нашег закона о пороти.

3. Гласање поротника.

Држећи се страних поротних закона, и наш поротни закон одредио је, да саветовање и гласање поротника бива тајно.

Међу тим практиком судском то је постало само мртво писме на хартији, а у ствари је само саветовање тајно, а гласање поротника јавно.

Таква практика код наших поротних судова постала је јамачно из погрешног разумевања чланова: 41 и 42 нашег закона о пороти, од којих први казује ред којим ће поротници гласати, а други тражи да поротници при решавању дају своје разлоге. Отуда се код нас уобичајило, да сви поротници потписују како је који гласао, и да се то шта више пише и у препису већем суду, ако буде жалбе; те тако њихово гласање постаје јавно. Сваки који само разгледа акта о поротном суђењу може одмах видети мишљење сваког појединог поротника. Међу тим и по самом тексту нашег поротног закона тако не би требало да буде правилно разумевајући га. Јер члан 43. поротног закона изреком вели: „сваку пресуду и решење суд ће, заједно с разлозима, на писмено ставити, и потписом својим одоставерити.“ Овде се дакле не каже да ће поротници то потписати, већ само суд. А да то није значило једно исто види се отуда, што се у 41 и 42 члану на против говори само о „поротницима“, а не о „суду“; па кад би се и у чл. 43 под изразом „суд“ разумели „поротници“ то би се изреком споменуло и овде.

Ну и ако ми тако о томе мислимо опет морамо с противном практиком рачунати као са савршеним чином, па морамо дати своју оцену о томе. Та практика врло убитачно утиче на наше поротне судове. Отуда се код нас врло често и чују гласови, како наши поротници гласају против своме убеђењу, само бојећи се злих последица

од свога гласа ако би га дали на штету каквог оптуженика. А отуда у нас нису ретки и гласови, који су против поротне установе у опште за нас и наше прилике, као што веле.

Ну и ако је том погрешном практиком створена велика мâна нашем поротном суђењу, ми опет не држимо да би с тога требало и само поротно суђење у нас укинути. На против ми држимо, да би само требало отклонити ту шкодљиву практику, па онда ту нашу стару установу поротног суђења распрострети на суђење по свима злочинима у опште.

При свршетку говора о том гласању додаћемо, да оптуженик може бити оглашен за крива само онда, кад би за то гласало бар пет поротника (1).

4. Одговор поротника мора да се ограничи на то: да ли је оптуженик крив за дело, као што је тужен, јер ако би се на претресу показало, да би дело било другачије, и да не би ишло у надлежност поротног суђења, — онда о њему суде саме државне судије, без поротника (2).

5. Контролисање поротничке одлуке.

Као контрола наших поротничких одлука стоји ово двоје:

а., Што су поротници дужни да покажу разлоге, на којима оснивају своју одлуку (3); и

б., Што председник у јавној седници објављује ту одлуку у присуству судија и поротника (4) као и државног тужиоца, оптуженика и његовог браниоца (5).

---

(1) Види други одељак члани 40.

(2) Члан 46 закона о пороти.

(3) Члан 42 закона о пороти.

(4) Члан 44 закона о пороти.

(5) Види § 249 и 259 казненог поступка у вези са чл. 56 закона о пороти.

Тако је одређено законом.

А међу тим практиком је уведена још једна контрола тих поротничких одлука, а та је:

в., Што сви поротници потписују своја мишлења или одлуку.

Ми ћемо сад редом казати шта мислимо о том контролисању поротничких одлука.

Оно давање разлога од стране поротника за њихову одлуку противречи самој природи поротног суђења, које има за своју основицу само уверење, а уверење је нешто унутрашње, те с тога је за њега сувишно давати какве разлоге, као нешто спољашње.

Ми дакле то сматрамо као мâну нашег поротног закона, а најмање је бар нешто сувишно.

Ну као још већа његова мâна очевидно је то, што наш поротни закон допушта поротницима, да своје уверење о кривици или невиности црпе не само из доказа на претресу принесених, већ и иначе „из познавања ствари“ (¹). Та одредба нашег поротног закона најпре је супротна члану 45 истог закона, који изреком вели: „ништа не вреди закључење, које би се оснивало на доказима, који на главном претресу нису показани“, јер оно „познавање ствари“ извесно се не износи на претресу, већ доноси готово са стране. А сем тога оно суђење „по познавању ствари“ не сме се назвати суђење по доказима, већ по личном расположењу поротника. Међу тим такво суђење најгоре је, јер се служи само неким претпоставкама, а не основима разума и логике. Па што је још најгоре, против тога нема никакве помоћи, јер се због тога не може уништити пресуда поротног суда ни по изјављеној жалби касационом суду.

(¹) Види чланове: 39 и 42.

Против оног другог начина о контролисању наших поротничких одлука, немамо шта да приметимо, јер је доиста доста гарантије за истинитост одлуке, кад њу председник (који је заједно и поротник, те по томе је то слично оном „прваку“ у страним поротама), — исказује одлуку у јавној седници пред свима судијама и поротницима, оптуженником, његовим браниоцем и слушаоцима.

Ну није тако с оним трећим обликом контролисања поротничких одлука. Ни онај, који не би имао шта приметити ни против оног првог ни другог начина о контролисању поротничких одлука, за цело мораће да осуди ону практику код наших поротних судова, што поротници потписују своја мишљења. Природна последица тог потписивања та је, да гласање поротничко постаје јавно. А то колико је, с једне стране, противно изречном закону ([1]), толико је с друге стране стране, штетно за саму правду. Многи поротници немају толико грађанске одважноси, да јавно гласају за нешто, ако би се надали отуда каквој опасности за себе или своју имовину као што и напред напоменусмо.

6. Изрицање пресуде.

Кад су поротници (државне судије и грађани) већ исказали своју одлуку, — онда настаје рад самих државних судија у поротном суду. То су она иста тројица државних судија, који су пре тога решавали као поротници.

Задатак тих судија, после изречене поротске одлуке, у томе је: да према поротској одлуци изврше примену материјалног или формалног закона.

Ако је порота одлучила, да оптуженик није крив, — онда државне судије изричу пресуду, да се он осло-

---

([1]) Чл. 40. закона о пороти.

боди и одмах га пуштају у слободу. А ако је порота одлучила да је оптуженик крив, онда државне судије изричу пресуду о томе:

а., Који закон треба применити на дело, за које је оптуженик окривљен;

б., Коју казну одређују оптуженику за то дело; и најпосле

в., Какву накнаду треба оптуженик да даде приватном тужиоцу, и какве трошкове дужан ће бити да плати ([1]).

О том последњем питању, то јест о трошковима државне судије пресуђују и онда, кад би оптуженик био ослобођен поротском одлуком као невин. То су они дужни да ураде по изречној одредби другога одељка у § 328 казненога поступка, по којој се може да осуди на плаћање трошкова и онај оптуженик, који би био ослобођен и као невин, само ако је каквом својом неправилном радњом дао повода извиђању против себе.

Ну само питање о накнади штете суд може и да остави непресуђено тада, и да оштећеног упути на особену грађанску парницу. Тако бива увек онда, кад би оптуженик био ослобођен. А и кад би био осуђен казнено, то опет може да буде, ако би суд нашао, да грађанска тражба још није доста извиђена, па би се због ње морала развлачити и сама казнена одлука, кад би се хтело да се оба питања — казнено и грађанско — расправе од једном ([2]).

По нашем поротном закону, после поротске одлуке, а пред самим изрицањем судске пресуде, ни једна страна нема права да што говори. Нити државни тужилац тада

---

[1]) Види други и трећи одељак чл. 39. закона о пороти.

[2]) § 296 нашег казненог поступка.

предлаже примену казне; нити оптуженик или његов бранилац што говоре о томе.

То све свршава се, по нашем поротном закону, пре поротске одлуке. А после ове једини је рад судски то, што се државне судије саветују на само, изричу пресуду и саопштавају је јавно свима.

Отуда је постало, да се у нашем поротном суду не саопштава засебно поротска одлука, да је крив, а опет засебно осуда судска на казну и остало, као што то бива у енглеској и француској пороти. У нас на против, чим би порота одлучила, да је оптуженик крив, одмах државне судије саме изричу казну и остало, па онда то обоје од један пут председник саопштава јавно, као што смо напред казали.

На завршетку говора о томе, додаћемо, да у нашем поротном закону нема онакве одредбе, по којој би државне судије могле обуставити извршење поротске одлуке било изношењем пред више судије као што је у Енглеској, било пред друге поротнике, као у Француској.

Толико смо сматрали за потребно да проговоримо о овом делу поротног суђења код Енглеза, Француза и нас Срба. А сад ћемо да пређемо на претпоследњи део у овој нашој расправи.

---

3. Правно средство против поротних пресуда.

То је последњи део у казненом процесу. С њим се обично свршава свако оптужење; за то потпуност предмета захтева, да и о томе овде проговоримо, колико је потребно. Потрудићемо се да у говору о томе будемо што

је могуће јаснији; а у исто време и што је могуће краћи, како не би сувишним говором шкодили добром и правилном појимању.

I. У Енглеској.

Енглески казнени поступак допушта четири правна средства против поротних пресуда.

То су:

1., Attincta или atteinte.

То прво правно средство против поротних пресуда употребљавало се још у најстарије доба од како се зна за поротно суђење у Енглеској.

Оно се састојало у томе: партаја, на чију би штету била изречена поротска пресуда, жалила би се да су поротници судили против јасних доказа (evidence), и тражила би ново суђење пред другом поротом.

Ако би суд нашао, да има изгледа, да су поротници доиста неправо судили, онда би допустио да исту ствар суди нова порота и то састављена из 24 лица. То се звало стручњачким језиком atteinte.

На случај, да би та друга порота доиста нашла, да су први поротници судили противно јасним доказима, — онда су први поротници могли бити кажњени као кривоклетници.

Као што се види из овога, то је било у неку руку принудно средство, да би поротници гласали онако, како ће бити по вољи државној власти, јер од ње је зависило, хоће ли да допусти или не ново суђење. С тога се то средство све мање и мање употребљавало, и већ у 16-ом веку готово престало. А најпосле законом од 1825 године оно је са свим укинуто, као противно самосталности суђења.

Данас то правно средство у Енглеској нема више практичног значаја, јер се оно не допушта никако. И с гледишта данашњег положног права узимајући, ми смо могли

да то средство пређемо ћутке. Али због историјске потпуности у обради предмета, морали смо проговорити то неколико речи о овом негдашњем правном средству против поротних пресуда ([1]).

2, Друго правно средство против поротних пресуда јест тако названо: writ of error (жалба због погрешке). То је средство такође прастаро. Оно се може да употреби у овим случајима: а., кад би се доказало, да поротска пресуда има какву суштаствену мâну, или б., кад би било какве мане ван аката; ил најпосле в., кад би кривац био осуђен на казну, које по закону нема.

Усљед употребе таквог правног средства износила би се ствар на решење највишем суду или горњем дому да реши: да ли ће се допустити ново поротско суђење или не. Ако би се то допустило, онда се пређашње суђење сматрало као да га није ни било и отпочело би се ново извиђање и суђење. Ну то се средство може употребити само кад би краљ изреком допустио.

Главна мâна тог правног средства очевидно је у томе, што се и политичне чињенице (горњи дом и краљ) увлаче у судске послове.

То правно средство „error“ обично су употребљавали наследници убијеног по пресуди у то име, да би уштедели конфискацију његовог имања, која је код Енглеза природна последица таквих казнених осуда.

Међу тим то се средство у опште може употребити само кад би оптуженик био осуђен; а никако и кад би га порота ослободила ([2]).

([1]) Biéner, у наведеној књизи. дêлу II. стр. 193. Mittermaier, Engl.- schottisches Strafverfahren, стр. 494.

([2]) Biéner, у реченој књизи дêлу другом, стр. 199—200; Mittermaier, у цитираној књизи, 533, 543. Mühry, у реченој књизи, дêлу другом, стр. 546.

3., Као треће правно средство против осудне поротске пресуде јест тражба новог суђења new trial. То би имали да ураде други поротници, ако би се то средство уважило.

Први познати случај тог правног средства био је из године 1655.

Разлози за дозволу таквог правног средства ово су:

а., Ако би се доказало, да је једна партаја имала недозвољени утицај на поротнике;

б., Ако би сам председавалац судија у поротном суду био мишљења да су поротници очевидно погрешно судили; и

в., Ако би сам судија пороту неверно руководио.

И то правно средство редовно се могло употребити само кад би оптуженик био оглашен за крива, а не и кад би био ослобођен. А само ако би се могло доказати, да је оптуженик на лажан или противзакони начин утицао на сведоке или поротнике, на прилику подмићивао их, могло се то средство допустити и онда кад би оптуженик био ослобођен (1).

4., Четврто и најновије правно средство против поротских пресуда, то је апеловање на виши суд. У то име заведен је у Енглеској 1848 године нарочити апелациони суд, који је надлежан да решава ствар по тим апелатама, и који се зове „court of appeal.“ Тај суд има пет чланова. — Он решава само правна питања према утврђеним фактима од стране пороте. Обично расправу тог правног питања износи пред тај апелациони суд сам председник поротног суда, кад би налазио, да је то потребно. Усљед представке тог председника, апелациони суд одређује јавну седницу за расправу тог правног питања, у којој

(1) Biener, Иста књ. стр. 200 и 202 Mühry Иста књ. II део, стр. 547. Mittermaier, Иста књ. ст. 523, 530 и 540.

саслушава адвокате обојих страна, па онда доноси своју одлуку ([1]).

5., Као што се могло приметити из онога, што до сад говорисмо о правним средствима против енглеских поротних пресуда, ми не споменусмо, да и осуђеник или његов бранилац имају права, да се самостално послуже тим правним средствима.

То смо урадили с тога, што се сва правна средства код Енглеза могу употребити само онда, кад би и председник поротног суда налазио, да их треба употребити ([2]). Особина енглеског поротног суђења у томе је, да се правна средства против поротних пресуда могу употребити само по нахођењу саме државне власти, или по дозволи судској. Без тога осуђеник нема права, да се самостално послужи ма којим средством за обарање осуде.

Ну практика је то у Енглеза загладила, јер суд редовно допушта употребу правних средстава.

Мишљења правника у Енглеској давно су подељена о томе: да ли би осуђеном требало дати право самосталне жалбе против поротске пресуде; или је боље оставити то самој државној власти да она то предузима, кад нађе за путно, као и да допушта правно дејство по поднесеној жалби од стране оптуженика?

Они, који се изражавају против тог права за осуђенике као најважнији разлог за своје мишљење наводе то, што сиромах осуђеник не би имао да плати браниоца и издржи остале трошкове услед жалбе, те тако би се само богаташи могли, веле, користовати тим правом. А опет кад би се сиромашнима бесплатно и по званичној дужности давао бранклац на вишем суду, онда би се, веле, го-

([1]) Biener, II део, стр. 203 Mittermaier, иста књ. стр. 526, 535 и 542.

([2]) Biener, књ. II, стр. 205.

тово сваки оптуженик жалио, те на тај начин дело само разврлачило. Сем тога било би, веле, врло строго приватног тужиоца, који је пред поротом већ доказао своју тужбу, поводом жалбе управ гонити да на ново пред већим судом тужбу доказује, и нове трошкове да издржава. Има још и других разлога, којим они бране то своје мишљење; ну то су најважнији; за то само њих и наводимо ([1]).

Други на против мисле, да је неправо, што се не допушта и самом осуђенику да самостално употреби правно средство против поротне пресуде ([2]).

Ми још и разумемо, да би се могло доказивати и бранити, да је за енглеске особине и прилике путно, што осуђеник нема право самосталне жалбе против поротних пресуда. Али свакако та енглеска особина не би се смела препоручити као нешто добро у опште. Извесно се више одговара правди, кад је осуђенику дато право, да се и сам може жалити каквом већем суду против пресуде, него кад би то његово право зависило од разумевања и воље саме државне власти. Ма колико да би се том жалбом ствар одуговлачила, и ма какве трошкове да би требало с тога издржати због суђења пред већим судом, — ми опет не држимо да би то смело бити побуда, да се оптуженику одузме право одбране пред већим и последњим судом онде, где је у питању: његова част, слобода, имање, па можда и живот.

II. У Француској.

Против пресуде поротног суда у Француској може да се употреби само једно средство, а то је жалба касационом суду.

([1]) Mittermaier, у наведеној књизи, стр. 538.
([2]) Mittermaier, иста књига, стр. 539.

Француски касациони суд има три одељења, од којих једно одељење ради искључно казнене предмете.

Жалба касационом суду може се изјавити само у овоме:

а., Да је повређен какав формални закон; или

б., Да осуђење или пресуда имају какву суштаствену мâну; или најпосле

в., Да је материјални закон погрешно примењен.

Касациони суд није надлежан да се упусти у оцену самих факата; он њих мора да усвоји онако, како их је константовала порота, па према томе да оцени: да ли има повреде каквог формалног или материјалног закона, и ако би било тога да пресуду уништи, а иначе да је одобри.

Право жалбе против поротних пресуда имају: оптуженик и његов бранилац, државни и приватан тужилац. Ну то њихово право жалбе различно је. Тако оптуженик се може да жали ако је осуђен. А на против државни тужилац не може да се на штету оптуженика жали, кад би он био ослобођен. У таквом случају, државни тужилац могао би да изјави жалбу само у интересу доброг разумевања закона за будуће случајеве. Ну то не може да шкоди оном оптуженику, који би био ослобођен, јер касациони суд не може ствари дати такав правац, у коме би оптуженик новим суђењем могао бити оглашен за крива и осуђен. Једини случај, у коме се државни тужилац може да жали на штету ослобођеног оптуженика тај је: ако би оптуженик био ослобођен, што би суд држао, да нема закона који би одређивао казну за урађено дело, а међу тим би тога закона било.

Свака жалба против поротних пресуда мора да се изјави за три дана по саопштењу пресуде.

Кад је жалба изјављена; и кад се акта пошљу касационом суду, онда овај одређује јавну седницу, у којој расправља ствар. У тој јавној седници један члан касационог суда реферише ствар, а оптуженик или његов бранилац, приватни тужилац или његов заступник и државни тужилац имају право говора. По свршетку тога, касациони суд приступа решењу предмета. Одељење, које решава казнене предмете у опште, па и поротне, јест треће одељење касационог суда. У њему, као и у другим двама одељењима касационог суда, решавају најмање једанаест чланова касационог суда. За пуноважно решење тражи се апсолутна већина гласача. Ако би ко од чланова одсуствовао или би био спречен, онда га замењује који члан из другог одељења. Кад би гласови били подељени тако, да ни једно мишљење не би имало за себе апсолутну већину, — онда се узимају да предмет реше још пет чланова из другог одељења, редом по старешинству, па онда решава апсолутна већина.

Касациони суд или одбаца жалбу и по томе одобрава судску пресуду, или је ништи. У овом последњем случају, он одређује други поротни суд за даље извиђање и пресуђење. Вредно је напоменути, да француски касациони суд увек мора да даде разлоге за своје решење, било да одобрава, било да ништи одлуку нижег суда. Известилац, који реферише ствар, дужан је да напише разлоге за одлуку касационог суда. Сем тога важно је додати, да је касациони суд у сваком случају кад ништи одлуку нижег суда, дужан наредити да се његово решење печата у судским новинама. То је врло добра и корисна одредба француског казненог поступка, јер се на тај начин најбоље одржава једнакост у суђењу; а и грађани могу на тај начин најлакше сазнати правац касационог суда, па према томе и управљати се у својим радњама и предузећима.

То је, у главним потезима, круг рада у француском касационом суду на случај поднесене жалбе против поротских пресуда ([1]).

III. У Србији.

Долазећи да говоримо о правном средству против српских поротних пресуда, морамо се пре свега запитати: какво је правно средство у нас допуштено против таквих пресуда или решења.

Наш поротни закон допушта само жалбу касационом суду против какве поротске пресуде или решења. А никакво друго правно средство не може да се употреби против наших поротских пресуда или решења.

Ту жалбу могу да изјаве обе стране: како државни и приватни (но овај само у грађанском делу) тужилац, тако и оптуженик и његов бранилац. Државни тужилац може ту жалбу да изјави не само кад би оптуженик био ослобођен, дакле против њега, већ и у корист његову, ако би налазио да је суд, на штету оптуженика, ма у чему повредио закон. Ну он може да изјави жалбу и кад би оптуженик био осуђен, и на штету његову, ако би налазио, да би га требало по закону осудити — за тежу кривицу, то јест да је суд погрешио у квалификацији оптужења. Међу тим у нас нема оног законског наређења, по коме би се државни тужилац могао (као оно у Француза) жалити само у интересу закона, а не и на штету оптуженика, ако би овога порота ослободила.

Рок за подношај жалбе раван је за обе стране, а то је десет дана од саопштене пресуде или решења поротног суда.

([1]) О свему види Helie, Traité de l'instruction Criminelle, књ девета, стране: 357, 358, 361, 374. 385, 433,434 и 447.

Кад се изјави жалба против пресуде поротног суда; или ако би оптуженик био осуђен на смрт, онда и без жалбе, по самој званичној дужности, поротни суд шиље сва акта касационом суду, и овај у своме казненом одељењу решава ствар. Законом није регулисано, које одељење треба да се бави казненим предметима у опште, па и с поротним. С тога је пређе то радило треће одељење; а биће 8—10 година како казнене предмете у опште, па и поротске, ради прво одељење у касационом суду. У том казненом одељењу, као и у другим двама грађанским одељењима, решавају пет судија, и то по простој већини гласова.

Разматрајући пресуде или решења поротних судова, касациони суд дужан је пазити само на то: да није повређена каква одредба формалног или материјалног закона. Ну он није властан упуштати се у решавање питања: да ли је дело доказано или не; на против узимајући фактично стање ствари онако, како га је поротни суд утврдио, касациони суд само пази на строгу примену формалног или материјалног закона спрам већ признатог стања ствари. Па на случај кад би нашао, да је поротни суд повредио одредбу каквог формалног или материјалног закона, касациони суд онда ништи поступак и пресуду поротног суда, и према потреби, наређује ново извиђање, а у сваком случају изрицање нове пресуде од стране поротног суда.

Међу тим ако би касациони суд нашао, да у радњи поротног суда нема повреде ни формалног ни материјалног закона, он онда одобрава пресуду поротног суда.

У првој од ове две поставке, касациони суд даје разлоге за своје решење. Док на против у оном случају, не даје никакве засебне разлоге, већ пресуду поротног суда одобрава просто по оним разлозима, које је употребио поротни суд у тој својој пресуди.

И ако је нашим општим казненим поступком, који важи и о поротним суђењима, усвојено начело усмености, опет наш касациони суд све предмете у опште, па и поротске, решава само по актима нижег суда. Пред нашим касационим судом немају право говора ни државни тужилац, ни оптуженик или његов бранилац. Само је начело јавности очувано и код нашег касационг суда, јер је слободно странама, (па и иначе свакоме) доћи да слушају и присуствују суђењу каквог предмета у касационом суду.

Сам ток рада у касационом суду овакав је: један судија или деловођа (секретар или писар) чита пресуду и акта поротног суда, а остали слушају то читање акта; па кад се тако прочита оно што је важно за решење — онда председник или председавалац судија наређује, те се слушаоци уклоне из седнице, ако их је било, а судије за тим приступају саветовању и решавању. Саветовање бива тајно; а одлука се саопштава јавно, ако би то ко захтевао. Ту одлуку потписују судије. Одлука касационог суда може да буде двојака: или да одобрава или ништи пресуду поротног суда, као што смо и напред већ поменули.

И наш поротни закон одређује слично француском, да касациони суд може одредити друге судије или и други суд, ако би уништио пресуду поротног суда, и ако би налазио, да је потребно, да се одреди други суд. Али то је у нас само на хартији, а у практици то се не врши. Нама бар, за све време наше практике у касационом суду, а ни до сад, није познат ни један случај, да је наш касациони суд, ништећи пресуду поротног суда, у једно наредио, да ново извођење буде пред другим судијама. А још мање знамо, да је кад год наређено из касационог суда да то уради други помесни суд, а не онај, који је већ судио о том предмету.

Тиме можемо да завршимо говор о доказним средствима против поротних пресуда, и у једно и да пређемо на последњи одељак ове расправе.

II. Ново суђење после поротне пресуде.

Питање о новом суђењу у казненим оптужењима у опште, па и у поротним, може да се јави само у овим облицима:

А., Кад би оптуженик у ранијем суђењу био осуђен; и

Б., Кад би оптуженик у том ранијем суђењу био ослобођен.

Таква подела потиче из саме природе ствари, јер у сваком казненом процесу оптуженик мора бити или осуђен, или ослобођен. Средњег чега и нема.

С тога се приликом говора о новом суђењу и морају одмах расправити она два горња питања.

Држећи се тог природног тока ствари, и ми ћемо овде покушати да дамо поуздану расправу тих питања.

А да би ова расправа била што је могуће разумљивија, ми ћемо и оно прво питање растворити на своје природне делове, а то су:

1., Тражба новог суђења на штету осуђеног; и

2., Тражба тога у корист његову.

То су питања, која овде не смемо обићи, ако хоћемо да нам расправа одговара природном стању ствари, и у једно да је потпуна.

Ми ћемо сад сва та питања да расправимо по енглеском, француском и српском поротном закону.

I. У Енглеској.

Држећи се оне напред поменуте поделе, ми ћемо овде говорити оним истим редом.

Тако:

А., О новом суђењу, кад би ко за исто дело већ био осуђен и то:

I., На штету осуђеника.

Као опште начело енглеског казненог поступка важи: да на штету каквог осуђеника редовно не може бити новог суђења.

Ну ма колико да је путно то начело у опште узимајући, опет оно није без својих изузетака.

Енглески казнени поступак на против допушта да неко, који би већ био осуђен за једно кажњиво дело, може по ново доћи пред суд за исто кажњиво дело и то с тежом квалификацијом него што је била ранија тужба, па и осуда.

Ну опет тај изузетак није неограничен.. То је допуштено само у неколико. Тако кад би ко био осуђен за један облик каквог кажњивог дела, онда он не би могао бити на ново суђен за други тежи облик кажњивог дела у истом роду. Ну само кад би он био осуђен за кажњиво дело једног рода, па би се после решило да дело иде у други род, онда је код Енглеза допуштена нова оптужба за исто дело као кривицу другог рода.

Неће бити сувишно да то објаснимо примерима.

Тако, у првој поставци, није допуштено онога, који би био осуђен за убиство без предумишљаја, по ново тужити за убиство са предумишљајем, јер су то само разни облици једног истог рода, једног кажњивог дела убиства.

Док на против, у оној другој поставци, могао би ко да буде осуђен на прилику за незакону повреду туђе имаовине проваљивањем, па да доцније буде по ново суђен и за крађу истим проваљивањем извршену, за коју се није знало приликом првог суђења. То је допуштено с тога, што повреда туђе имаовине и крађа нису једног истог рода.

Таквим изузећима о новом суђењу на штету осуђеника енглеско право хтело је да постигне двоје.

Прво се хтело тиме да очува друштвени и државни интерес. Енглези се боје, да би кривци, без тог изузећа, могли врло лако избегавати заслужену казну. То би се могло догодити на два начина. Или што би се с тужбом могло преухитрити, док се још не би сазнало потпуно стање ствари, цело кажњиво дело. Или што би тужилац, у споразуму с оптуженником, баш навлаш тужбу поднео за мању кривицу, хтејући тиме да колико-толико помогне кривцу. А то је код Енглеза могуће нарочито с тога, што је њихов казнени поступак усвојио у опште систему приватног тужиоштва у казненим делима. Па да не би, или због једног, или због другог од та два узрока остала очевидна повреда државних интереса, — то Енглези допуштају у таквим случајима ново суђење и на штету осуђеника.

То је први резултат оног изузетка о новом суђењу, о коме овде говоримо.

А опет друго, што Енглези хоће да постигну оним изузетком то је: да би се свако кажњиво дело у својим разним модификацијама или менама могло свестрано по закону оценити и судити (1).

Али увек Енглези то ново суђење допуштају само кад би се нарочитим претходним извиђајем нашло доста законских разлога за то, и при том кад би „велика“ порота решила да има места новом суђењу.

Ну ма колико да би се та система изузетка о допуштају новог суђења на штету осуђеника за једно исто кажњиво дело још и могла бранити с гледишта енглеског ка-

---

1) За све види Biener, Geschwornengericht, књига II, страна 206—208.

зненог поступка, он т се такви изузетци не могу бранити с теоријског гледишта у опште. У енглеском казненом поступку преовлађује, као што смо показали напред, система приватног тужиоштва. Тамо, редовно, тужбу покреће и одржава какво приватно лице, јер код Енглеза нема државних тужилаца, који би у свима поротским кажњивим делима били дужни да гоне кривце. А с таквом системом оптужништва наравно да се може десити и преухитреност и договор на штету друштвених и државних интереса. Ту је онда са свим природно допустити изузетак, да се новим суђењем поправи и изглади повреда државних интереса, која би настала првом осудом, ма због кога од она два узрока.

Али у оним државама, где је уведена система државног тужилаштва, никако не би било оправдања за ново суђење на штету осуђеника ни са једног од она два узрока, које већ споменусмо. Ту је држава у првом суђењу имала законитог заступника својих интереса и права, а ако их овај није тада доста заштитио, то не треба да шкоди осуђенику, који није узрок томе.

На завршетку морамо додати да енглеско казнено право допушта по некад ново суђење на штету осуђеника и за једно исто кажњиво дело, шта више и у једном истом облику. То може да буде онда, кад би тужилац доказао, да је осуђеник сведоке тужилачке стране незаконо задржао да не буду саслушани, или би преварним средствима постигао те га је порота ослободила ([1]).

Разуме се, да је то државно право врло опасно за осуђенике; за то се у Енглеској врло опрезно у томе поступа. Без моћних и очитих доказа о оној „незаконито-

---

([1]) Mühry, у реченој књизи, II део, стр. 523—524. Mittermaier у реченој књизи стр. 532.

сти“ или оним „преварним“ средствима одбране, — Енглези не изводе осуђеника на ново пред пороту за једно исто кажњиво дело.

II., Ново суђење у корист осуђеника.

По своме практичном карактеру Енглези су још давно знали, да се врло често може десити да некога порота и неправедно осуди.

С тога енглеско казнено право још од вајкада допушта разна средства, да би се отклониле неправедне осуде.

Задатак овог одељка у нашој расправи биће да покажемо та средства.

То је:

а., Изјава председникова, да ће влади учинити представку у корист оптуженикову.

Неправедне осуде у Енглеској најчешће се отклањају тиме, што председник поротног суда представља влади да је каква осуда неправедна. У тој представци председник увек износи узроке и основе, којима доказује, да је суђење неправедно. Кад прими такву представку председникову, влада наређује извиђај наведених узрока и основа, па према сазнатом стању ствари или оставља пресуду како је изречена, или казну ублажује, или је најпосле са свим прашта, обоје путем краљевског помиловања.

То исто влада ради и онда, кад би се и сам оптуженик, без опакње председникове представке, обратио владаоцу за помиловање. Ну и тада влада је дужна да прибави мишљење председниково о тој молби, па тек после тога да реши о њој. А често се то питање износило чак и пред највише судове. То бива онда, кад би влада добила какву молбеницу (петицију) да би се отклонила неправедна осуда, а међу тим председник поротног суда не би био тог мишљења. Власт, која и у првом, и у другом од та два случаја, даје своје мишљење: да ли има места

примени тог средства против неправедне осуде, — јест највиши суд у земљи. У првом случају сам председник поротног суда износи ствар својим колегама на решење, па онда чини преставку влади, као што напред рекосмо. А у оном другом случају какве петиције, влада се обраћа највишем суду за његово мишљење ([1]).

б., Дозвола траженог новог суђења (new trial).

То може осуђеник тражити из више узрока:

1., Кад би могао до вероватноће доказати, да је поротничка изрека противна очевидном стању ствари;

2., Кад би какво доказно средство било допуштено или одбачено, противно јасном закону. Ну то се, наравно, није допуштало онда, кад би се показало, да и без тога има доста основа, да је оптуженик право осуђен;

3., Кад би се могло доказати, да су поротници при решавању радили противно закону. Тако, на прилику, кад би се они послужили каквим недопуштеним средством, да би дошли до закључка, на пример кад би узели, да им коцка реши, да ли је оптуженик крив или не;

4., Кад би тужилац на каквог поротника утицао каквим недопуштеним средством;

5., Кад би се председник поротног суда при извиђају неупутно понашао; тако, на прилику, кад би поротнике својом поуком завео на странпутицу;

6., Кад би оптуженик доцније прибавио или сазнао за какве нове доказе, које у првом суђењу није могао употребити; и најпосле

7., Осуђеник може тражити ново суђење нарочито онда, кад би доказао, да су поротници незаконо изабрани, или позвани; или да је незаконо било спречено право

([1]) За све види Mittermaier, у наведеној књизи, стр. 528.

одбачаја поротника; или најпосле да су се поротници при суђењу незаконо понашали, на прилику састајали се с киме или куд ишли за време извиђања и суђења.

То су основи, по којима осуђеник може тражити ново суђење у своју корист.

У свима тим случајима чини се најпре извиђање о тим узроцима новог суђења, па тек кад би се тим путем нашло, да има доста разлога, да се допусти ново суђење, онда се то и допушта. О том тражењу решава суд, без поротника.

С допуштајем новог суђења ствар се враћа у првобитно стање, предузима се ново извиђање, а нарочито бива нов претрес, и изриче се нова пресуда од стране поротника и суда. При изрицању те нове пресуде ни најмање нема утицаја пређашња пресуда; поротници су у новом суђењу потпуно независни (¹).

То тражење новог суђења у корист осуђеника, код Енглеза је врло важно нарочито с тога, што се по енглеском казненом праву, не само губи имање, већ и као што Енглези веле, „крв квари“ (corruption of blood), то јест с таквом осудом настаје губитак права, која су у Енглеској у великој мери везана са „благородством“ и поседништвом (²).

С погледом на тако велики значај неких осуда, тим средством новог суђења врло се често служе фамилије оних усуђеника, који би били смрћу кажњени, те да бар себи сачувају имање, неокаљано име и права с тиме везана.

в., Примена writ of error.

То је допуштај новог суђења због какве очевидне погрешке у ранијем суђењу.

(¹) Mittermaier Engl.-schottisches стр. 523—533.
(²) Mühry, у реченој књизи делу II, стр. 536—537.

То средство допушта се само онда, кад би се погрешка увиђала из самих ранијих аката, а не и на основу чега другог. А сем тога оно се може дати и онде, где би ко био осуђен на казну, коју закон и не одређује.

Поступак о допуштају тог средства за отклоњење неправедних осуда у Енглеској мало је чудноват. У најстарије доба молба за то често је подношена горњем дому, и он је дозволу давао као неку своју милост, прем да је доцније признато, да је то више право осуђениково. Горњи дом, имајући такву молбу пред собом, морао је о томе саслушати мишљење чланова највишег суда, као и главног државног тужиоца. Шта више судије су долазиле и у сам горњи дом лично, те ту усмено браниле своје мишљење. Ну опет су чланови горњег дома били слободни и да не усвоје мишљење тих судија. Ако би горњи дом допустио ново суђење због writ of error, онда највиши суд уништава пресуду и наређује ново суђење.

То је, у главном, ток овог средства за отклоњење неправедних осуда.

Тим средством може се послужити не само осуђеник, већ и његови наследници, извршиоци тестамента, као и сви они, који имају каква интереса за уништај раније осуде као на прилику да би сачували конфискацију имања, која у Енглеској иде упоредо с осудом на извесне казне (1).

Употреба тог средства врло је ограничена. За њу је увек потребно краљевско одобрење и заповест (fiat) од стране главног државног тужиоца, јер без тога се тражба и не узима у поступак. Док међу тим у осталим кажњивим делима државни тужилац дужан је да не пречи употребу тог средства (2).

---

(1) Biener, књ. II стр. 200.
(2) Mittermaier, у реченој књизи, стр. 533—535.

Да је та установа, writ of error, таква каква је код Енглеза, нешто несавршено, то је једва потребно и напоменути. Пре свега мана је те установе у томе, што употреба тог средства зависи од државне власти, која употребу тог средства често није допуштала и при очитим неправдама, као што је било с тражењем фамилије неупутно смрћу кажњеног Лесурка (¹). А сем тога рђаво је у њој и оно, што о тој дозволи решава горњи дом, као политично тело, те се тим начином вређа најважније начело модерне државе, по коме политичну власт треба одвојити од судске.

Б., Ново суђење, кад би ко био ослобођен ранијом пресудом.

Још у средњем веку било је код Енглеза начело: да се нико не сме двапут излагати опасностима процеса због једног истог кажњивог дела.

Ну и ако је то начело и јасно и путно, опет је код Енглеза било и изузетка од тог правила.

Тако је и овде допуштено ново суђење с променом квалификације дела онако на прилику као што смо то показали напред код новог суђења на штету осуђеника.

А нарочито је допуштено ново суђење, ако је пређашња оптужба била због злочина, а нова само због преступа, или и обрнуто.

Исто тако то се допушта и онда кад је ко пређе био оптужен као саучесник, а доцније као главни кривац, или обрнуто.

Питање: да ли има места новом суђењу због измењене квалификације једног истог кажњивог дела, припада пороти, а не државним судијама. Порота о томе решава по краткој истрази, а не само читањем ранијих аката.

(¹) Leiner, књ. II, стр. 215.

При решавању тог питања порота може да одлучи двоје:

а., Или да реши да има места новом суђењу; или

б., Да нема.

У првом случају поротска одлука гласи: „да ће оптуженик своју даљу одбрану дати пред надлежним поротним судом.“ И онда се ради у осталом као да и није било пређашњег суђења.

А ако би одлука гласила, да нема места новом суђењу ни у измењеној квалификацији ни у опште према стању ствари, — онда је та одлука одмах извршна тако, да је после оптуженик савршено спокојан да не може бити друге оптужбе за то дело, па ма то било и под каквом промењеном квалификацијом дела.

У осталом и у самој Енглеској врло су и у опште подељена правничка мишљења о томе: да ли би требало допустити ново суђење за једно исто кажњиво дело само с променом квалификације. Једни држе да би то требало допустити; а други опет бране оно старо начело: да нико не може бити два пут суђен за једно исто дело ([1]).

Помишљајући на то, да у енглеском казненом поступку има превагу система приватног, а не државног тужилаштва, можда би се, с гледишта чисто енглеског права, још и могло бранити оно прво мишљење. Јер приватни тужилац као неук праву и закону, може врло лако и да погреши у квалификацији, и тад да баш та његова погрешка буде узрок поротничком ослобођењу оптуженика. Али начелно узимајући, за цело је правилније оно друго мишљење; оно даје оптуженику доста гарантије, да не

([1]) О свему досадашњем види: Biener, књ. II стр. 206 Mittermaier, речена књига, стр. 347—350 Mühry, наведена књига део II, стр, 472—476.

може, под разним облицима квалификације, бити гоњен, да због једног истог дела трпи више, него што би требало по строгим појмовима правде.

II. У Француској.

И овде ћемо говорити о новом суђењу опет у онаквим случајима, као што их поменусмо напред код Енглеза. Потпуности ради морамо додати да ће овде бити говор о казненом новом суђењу у опште, а не само при поротским суђењима; то чинимо с тога, што је иначе тешко одвојити одредбе француског казненог права о овом предмету.

Држећи се те поделе говорићемо

А. О новом суђењу на случај, да је ко за исто дело већ био осуђен, и то:

I. На штету осуђеника.

Француски казнени поступак врло је штедљив у давању новог суђења у таквим случајима.

Код Француза важи као опште начело: да ранија осуда за какво кажњиво дело искључује сваку могућност, да би се осуђенику могло по ново судити за исто дело, и то у облику теже квалификације. Француски казнени поступак са свим одсечно не допушта ново суђење на штету осуђеника за једно исто дело. Тако на прилику кад би ко био осуђен за нехатно убиство, не може на ново бити тужен за намерно убиство; или кад би ко био осуђен за повреду тела, не може бити накнадно тужен за убиство, све због једног истог дела. Или кад би суд некога осудио на мању казну с тога, што би пропустио да му урачуна поврат, не би се могла, накнадним суђењем, да исправља та омашка.

Французи у примени тог начела иду тако далеко, да допуштају осуђенику право, да одбије ново суђење у свако

доба процеса, па чак и судији стављају као званичну дужност да не допусти такво ново суђење, баш да се осуђеник и не би сам користио законском одредбом о томе. Практика француска има у томе и таквих примера.

Шта више то исто начело Французи строго примењују и онда, кад би ко за исто дело већ био осуђен и од каквог суда друге категорије или врсте. Тако кад би „полициски суд“ кога осудио као за испуп; или „поправни“ суд као за преступ, онда не би било допуштено за исто кажњиво дело осуђеника предавати још и поротном суду с тежом оптужбом за злочин(¹).

С гледишта чисто оптужне француске системе у казненим делима, такав правац француског казненог поступка наравно да се мора одобрити. Јер по тој оптужној системи, државни тужилац увек даје налог, како ће се квалификовати какво кажњиво дело, и по томе, коме суду треба предати тужбу. Па кад је првашња осуда потекла по тражењу саме државне власти, онда би, разуме се, било неправо, кад би се државној власти допуштало, да сама своју првашњу тужбу, после оне блаже осуде, мења на штету осуђеника.

Ну да се то начело не сме са свим применити и у оним државама, у којима нема државних тужилаца још у почетку извиђања и тужбе због каквог кажњивог дела, — то ћемо покушати да докажемо, кад будемо о овом предмету говорили према одредбама нашег казненог поступка.

А за сад да пређемо на даљи говор о овоме по француском казненом поступку.

(¹) О свему види Hélie, Traité de l'instruction criminelle, део III, стр. 536—539.

II. Ново суђење у корист осуђеника.

Као што је с једне стране штедљив у давању новог суђења на штету осуђеника, тако је исто с друге стране француски казнени поступак издашан у томе на корист осуђеника, само кад има разлога за то.

Још римско право допуштало је ново суђење у корист каквог осуђеника. Само што су Римљани то допуштали једино у путу молбе на цара (Supplicandi litentiam, допуштење услед понизне молбе).

А и у старом француском праву, пре садањег казненог поступка, допуштало се такво ново суђење у корист каквог осуђеника.

Међу тим доцније законодавство француско под утицајем прве револуције, укинуло је то средство новог суђења у корист каквог осуђеника. Као разлог за то, наводило се то, да се такво ново суђење не слаже са суверенитетом пороте и њене одлуке.

Тако је то трајало до године 1793 док није било доказано, да је у једном казненом процесу човек био осуђен на смртну казну савршено невино. То буде поводом те се (15 маја 1793) опет узакони, да се може допустити ново суђење у корист каквог бедника, кога би порота раније невино осудила.

А то са свим путно начело ушло је после и у казнени поступак, који и данас важи у Француској [1].

(СВРШИЋЕ СЕ).

---

[1] Hélie, Traité de l'instruction criminelle, књига IX, страна 515—517.

СТАЊЕ ЈАВНЕ НАСТАВЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

зк 1877-78. и 1878-79. школску годину.

СА ДВЕ ГРАФИЧНЕ ТАБЛИЦЕ

У „Просветном Гласнику“ за 1881. годину (¹) изложено је „Стање јавне наставе у краљевини Србији за 1875—76. школску годину“, и према томе требало би сад изложити то стање за 1876—77. годину. Међу тим ове школске године није у прописно време ни отпочет рад у школама због рата, који је водила Србија с Турском. Школске зграде морале су тада послужити другим потребама, као што су и наставници били заузети другом дужношћу.

Тек што је закључен мир с Турском, и пошто је већина школских зграда за основне и средње школе доведена у такав ред, да су у њима могла отпочети предавања, издао је министар просвете и црквених послова 22. Марта 1877. године (Бр. 828) ову наредбу:

„1. Да се у свима основним и средњим школама отпочну предавања 10. Априла, т. ј. да тога дана сви ученици са својим наставницима буду у цркви на призивању Св. Духа, а сутрадан, 11. да се отпочну предавања.

(¹) Види Просветни Гласник. Година II. стр. 299; и Статистичке белешке II. стр. 29—133.

2. Ученици основних школа долазе сваки у свој разред, који су учили лањске године, и до краја ове школске године повторавање све што су раније учили, те тако спремити се за прелазак у старији разред.

3. Ученици средњих школа ступиће такође сваки у свој разред, који су учили лањске године, и они ће до Петрова дана поновити учење.

4. Ако би се десило да која школска зграда не буде до 10. Априла готова, онда ће се у таквим школама почети учење чим се зграда оправи. У школама пак где су биле смештене болнице, почеће се предавања пошто одређена стручна комисија прогласи, да су, по пропису, очишћене.

5. У Учитељској школи и Богословији неће почети предавања до нове школске године, с тога, што у овим заводима ученици имају заједнички стан и храну, а то изискује већу спрему, коју није могућно извршити због краткости времена и стања у ком се земља налази.

Даља наређења, која би се показала потребна средњим заводима, отпустиће се у своје време; но ради ових наређења не смеју се ни у ком заводу предавања одлагати.“

По томе дакле школска 1877. година обухватала је само три месеца и била је повторна за све ђаке, те се с тога у школској статистици она не може водити као засебна.

Пошто су ђаци прекидом предавања много издангубили, то је за оне, који би у почетку 1876-77. године имали полагати повторне испите из појединих предмета, наређено 13. Августа 1877. године, да могу прећи у старије разреде, ако из појединих предмета добију на испиту оцену „добар“; а покрај тога одобрено је, да они ученици, који и на овом повторном испиту падну, имају право на понављање испита, и то у почетку Октобра, а дотле

да могу привремено слушати предавања у оном разреду, у који се спремају да пређу.

Како у школској 1876-77. години није било редовних предавања ни испита, то је министар просвете и црквених послова 1. Јуна 1877. године (Бр. 2108) јавио старешинама средњих школа, да не може бити ни испита над ученицима, који су се приватно спремали. На приватне испите пуштани су само они ученици, који су се јавили или који су имали права јавити се још школске 1876. године за полагање испита из разреда, из којега би према закону, могли још тада полагати испит, да нису у том спречени били ратним догађајима.

На против допуштени су били приватни испити у основним школама, но с тим, да се деци, која се пријаве за приватно полагање испита, имају тражити потпуне године законом прописане, и те године ваљало је доказати изводом из протокола крштених.

На послетку да се не би закраћивало ступање у I разред средњих школа оним ученицима, који су прешли прописну годину узраста, министар просвете и црквених послова 25. Августа 1877. године одлучио је, да се у I разред средњих школа могу примити сви они ученици, који школске 1876. године нису били старији од петнаест година.

Наредба, којом је забрањено полагање приватних испита ученицима средњих школа, наишла је на знатан отпор, али имала је и доста бранилаца. Ми држимо, да је се истом хтела указати правичност према ученицима оних родитеља, који нису имали средстава да своју децу приватно поучавају за време, докле је трајало ратно стање у земљи.

Исказавши ово неколико речи о школској 1876-77. години, прелазимо на излагање стања јавне наставе у Србији за 1877-78. и 1878-79. школску годину, служећи се при том податцима из службених извора.

I Законодавство.

У ове две школске године није много рађено о школским законима. Тако имамо да забележимо прво Закон о изменама и допунама у уређењу Учитељске школе, издан 24. Јуна 1877. године.

Овим изменама додат је Учитељској школи четврти разред (чл. 7.); научни предмети груписани су подесније (чл. 8.); установљена је код школе вежбаоница (чл. 9.); прописане су дужности управитеља, професора и деловође (чл. 12. 13. и 20.); наређено је, да деловођа буде у једно и библиотекар (чл. 18.); одређен је круг рада професорског савета (чл. 19); укинут је интернат, и давање државног благодејања сиротним и ваљаним питомцима правилима је одређено (чл. 24); укинуто је право питомаца на боља учитељска места (чл. 25), и прописан је учитељски испит за ученике најстаријег разреда.

Други је Закон о уређењу Више женске школе од 19. Јануара 1879. године.

Као што је познато Виша женска школа отворена је у Београду у почетку школске 1863. године, на основу Закона устројства Више женске школе од 14. Јуна 1863. године. У том закону изложени су само у главноме циљ и задатак ове школе, јер у целом закону има само десет чланова, докле их у новом закону има двадесет.

Новим су законом прецизније одређене науке, које се имају предавати у Вишој женској школи; даље установљени су учитељски испити за оне ученице, које желе примити се учитељске службе. Управитељци и класним учитељицама одређена је већа плата са периодичним повишицама од 250 динара по свршетку сваке пете године, тако да годишња плата класне учитељице износи почетком 31-е

године службовања 3000 динара. Односно рока службе и пенсије управитељка и класне учитељице имају сва она права као и наставници основних школа.

Хонорарним предавачима појединих наука, које не би могле предавати класне учитељице, одређено је по 150 динара годишње за један недељни час. Предавачима пак вештина и страних језика одређена је годишња плата од 1000—1500 динара. За ове предмете могу бити постављене и учитељице.

Остале законске одредбе односно примања ученица у школу, примењивања казни, годишњега испита и школског одмора, не разликују се од постојећих наређења за мушке средње школе. Само у погледу превођења ученица у старије разреде, овај је закон много блажи него за ученике средњих школа.

Административних наредаба и прописа од важнијег значаја није било у ове две школске године, јер су и у 1877-78. години за неко време била прекинута предавања због ратних догађаја.

У истој години нису одређивани министарски изасланици за прегледање основних школа и оцењивање рада учитељскога у тим школама. А који су изасланици били одређени за прегледање основних школа у 1878-79. години, види се из овог прегледа.

Министарских изасланика било је свега дванаест. Двојица су били чиновници министарства просвете и црквених послова, а десет их је било из реда наставника средњих школа.

ИМЕ И ПРЕЗИМЕ МИНИСТАРСКОГ ИЗАСЛАНИКА	З В А Њ Е	ОКРУГ У КОМЕ ЈЕ ШКОЛЕ ПРЕГЛЕДАО
Јосиф Пецић . . .	Секретар I класе мин. просвете.	Крагујевачки, крушевачки и смедеревски.
Др. Никола Ј. Петровић.	Секретар IV класе мин. просвете.	Крајински, пожаревачки и црноречки.
Милош Милојевић . .	Професор богословије	Врањски, нишки, пиротски, топлички и ужички.
Васа Филиповић . .	Директор чачан. ниже гимназије.	Рудничкн и чачански.
Михаило Марковић .	Професор I беогр. ниже гимназије.	Београдски.
Милош Давидовић . .	Директор ваљев. ниже гимназије.	Ваљевски и подрински.
Атанасије Поповић. .	Професор крагујевачке гимназије.	Јагодински.
Кузман Паштровић. .	Професор крагујевачке гимназије.	Ћупријски.
Живко Поповић. . .	Професор београдске гимназије.	Алексиначки и књажевачки.
Стеван Мирковић . .	Професор шаб. ниже гимназије.	Шабачки.
Андра Николић. . .	Суплент чачан. ниже гимназије.	Варош Чачак.
Димитрије Јосић . .	Професор.	Варош Београд.

Средње школе у Београду прегледали су професори Велике школе, а у унутрашњости Србије они министарски изасланици, који су извршили прегледање основних школа.

Извештаји изасланика, које су они поднели министру просвете и црквених послова, остали су нештампани.

Прелазимо сад на излагање стања појединих школа у обе школске године.

II Велика школа.

Број наставника износио је у овој школи и то:

	1878. г.	1879. г.
Редовних професора . . .	23	22
Хонорарних професора. . .	2	3
Супленатa	—	2
Учитеља цртања	1	1
Свега . .	**26**	**28**

На плату свију наставника издато је у 1879. години 118.416·80 динара.

У школској години

уписало се ђака:	1878.	1879.
редовних	120	100
ванредних	26	?
свршило је школу.	94	90

Према томе оставило је школу од сто уписаних и то: 22 у 1878. а 10 у 1879. години.

По факултетима било је ово стање ђака.

Правни факултет имао је редовних ђака:

	у години				
1878. г.	I.	II.	III.	IV.	свега
уписаних	7	8	20	18	**53** (1)
свршавајућих	4	5	17	18	**44**

(1) Ванредних ђака било је свега 13, и то: у I. 9, у II. 1, у III. 2 и у IV. један.

1879.					
уписаних	9	6	6	19	**40**
свршавајућих . . .	8	5	6	18	**37**
Проценат ђака који су школу оставили 1878. .	42·86	37·50	15·00	—	**16·98**
1879. .	11·11	16·67	—	5·26	**7·50**

Правни факултет имао је у 1879. години 24·50 процената мање редовних ђака него ли у години 1879. Међу тим у тој је години довршило факултет релативно више ђака.

У философском факултету било је редовних ђака, и то у одсеку:

природно-математичком

	I. г.	II. г.	III. г.	свега
1878. г.				
уписаних	9	6	7	**22** (1)
свршавајућих	5	2	7	**14**
1879.				
уписаних	14	7	2	**23**
свршавајућих	14	6	2	**22**
Проценат ђака који су школу оставили 1878. .	44·44	66·67	—	**36·36**
1879. .	—	14·28	—	**4·35**

историјско-филолошком

	I. г.	II. г.	III. г.	свега
1878. г.				
уписаних	7	6	16	**29** (2)
свршавајућих	4	5	14	**23**
1879. г.				
уписаних	9	4	6	**19**
свршавајућих	7	4	5	**16**

(1) Покрај ових два напредна ђака и то по један у I. и II. години.

(2) Осем тога 10 напредних и то: 7 у I; 2 у II. и 1 у III. години.

Проценат ђака који су школу оставили 1878. .	42·86	16·67	12·50	**20·69**
1879. .	22·22	—	16·67	**15·79**

	у оба одсека			
1878.	I. г.	II. г.	III. г.	свега
уписаних	16	12	23	**51**
свршавајућих	9	7	21	**37**
1879.				
уписаних	23	11	8	**42**
свршавајућих	21	10	7	**38**
Проценат ђака који су школу оставили 1878. .	43·75	41·67	8·70	**27·45**
1879. .	8·70	9·10	12·50	**9·52**

У 1878. години оставило је више ђака одсек природно-математички, а у 1879. години изгубио је више ђака одсек историјско-филолошки.

На сто ђака, који су 1878. године оставили философски факултет Велике школе, долазило је године 1879. и то у одсеку:

природно-математичком . . . . . 12 ђака
историјско-филолошком . . . . . 76 „
у опште . . . . . **35** „

Технички факултет имао је редовних ђака:

	у години				
1878. г.	I.	II.	III.	IV.	свега
уписаних	4	2	3	7	**16** (1)
свршавајућих	3	2	2	6	**13**
1879. г.					
уписаних	9	3	3	3	**18**
свршавајућих	8	3	2	2	**15**

(1) У I. години био је и један ванредан ђак.

Проценат ђака који су школу оставили 1878.	.	25·00	—	33·33	14·29	**18·75**
1879.	.	11·11	—	33·33	33·33	**16·67**

Кад сва три факултета узмемо у једно, онда налазимо, да је од сто уписаних ђака довршило

годину:	1878. г.	1879. г.
Прву	59	90
Другу	64	90
Трећу	87	88
Четврту	96	91

Размера између IV. и I. године била је:

у 1878. години као 100 : 62
у 1879. „ „ 100 : 99

Ово најбоље доказује од каквог су штетног утицаја били ратни догађаји у 1878. години на школовање ђака Велике школе.

За 1879. годину имамо податке о ђацима Велике школе, који су положили испит.

Испит је положило

у факултету:	свега ђака	у проценту
правном	31	83·78
философском	32	84·21
техничком	15	100·00
У опште . . .	**78**	**86·67**

Испит су положили

у факултету:	у години I.	II.	III.	IV.
	из предмета			
правном	4	4	4	7
техничком	7	6	8	10
философ. одс. природ.-математички.	4	8	4	—
историјско-филолошки.	6	7	8	—

III Богословија.

У овој школи радило је:

	1878. г.	1879. г.
Професора	6	7
Супленната	1	1
Предавача	1	5
Учитеља	3	2
Свега	**11**	**15**

На плату свију наставника издато је у 1879. години 32.102·60 динара.

Ђака је било

	У РАЗРЕДУ				
	I.	II.	III.	IV.	свега
1878. уписаних	58	51	35	34	**178**
на крају године . .	47	42	32	31	**152**
1879. уписаних	50	45	50	34	**179**
на крају године . .	46	44	48	33	**171**
Од сто уписаних оставило је школу					
1878. г.	19	18	9	9	**15**
1879. „	8	**2**	4	3	**4**

За 1878. годину имамо из Богословије податке о узроцима, због којих су ђаци ову школу оставили. Тако оставило је Богословију:

	свега ђака	у проценту
због смрти	1	3·85
„ искључења	1	3·85
„ болести	3	11·53
из разних узрока	21	80·77
Свега . . .	**26**	**100·00**

Школу је походило

	свега	у проценту
врло марљиво	26	17·10
марљиво	61	40·13

немарљиво	33	21·71
врло намарљиво.	32	21·06
Свега	**152**	**100·00**

По месту рођења било је у Богословији ђака

родом:	варошана	сељака	свега
из Србије	46	130	176
„ Аустро-Угарске. . . .	2	—	2
Свега	**48**	**130**	**178**
Проценат	26·97	73·03	100·00

Највише ђака било је из округа јагодинског и пожаревачког (17 и 16), а најмање из подринског (5). Из Београда било је 14 ђака у Богословији.

У појединим разредима било је

и то у разреду:	варошана	сељака	проценат варошана
првом	15	39	27·78
другом	14	42	25·00
трећем	7	28	20·00
четвртом	12	21	36·36

По годинама узраста било је ђака

	у разреду					
у години:	I.	II.	III.	IV.	свега	у проценту
16-ој . . .	2	—	—	—	**2**	1·12
17-ој . . .	18	25	7	—	**50**	28·10
18-ој . . .	11	10	9	3	**33**	18·54
19-ој . . .	16	13	4	7	**40**	22·47
20-ој . . .	7	—	10	6	**23**	12·92
старијих . . .	4	3	5	18	**30**	16·85

Кажњаваних ђака било је у течају године свега 44 или 25 од стотине.

Благодејанаца било је само 20, дакле 11 од стотине.

По успеху било је у Богословији ђака

	свега		у проценту	
	1878. г.	1879. г.	1878. г.	1879. г.
одличних . . .	25	11	16·45	6·43
врло добрих . .	58	100	38·16	58·48
добрих	58	52	38·16	30·41
слабих	9	8	5·92	4·68
рђавих	2	—	1·31	—

Из горњих размера види се, да су у години 1879. ученици показали знатно бољи успех, но у 1878. години.

IV Гимназије и реалке.

Од ових школа било је:

	1878. г.	1879. г.
Гимназија	2	3
Нижих гимназија	9	11
Реалака	1	1
Гимназијских реалака . . .	6	6
Трговачко-занатлијских школа .	—	1
Свега	**18**	**22**

Разлика између 1878. и 1879. године долази отуд, што су у 1879. години отворене нове школе, и то: у Нишу гимназија, у Параћину гимназијска реалка а у Пироту трговачко-занатлијска школа. Гимназијске реалке у Смедереву и Чачку добиле су године 1879. трећи разред и тако ушле у ред нижих гимназија. На послетку додајемо и то, да је гимназијска реалка у Књажевцу године 1878. остала затворена с тога, што није било зграде у коју би се могла сместити.

О броју наставника у овим школама имамо овај преглед за 1878. годину.

ШКОЛЕ	БРОЈ				
	ПРОФЕСОРА	СУПЛЕНАТА	ПРЕДАВАЧА	УЧИТЕЉА	СВИЈУ НАСТАВНИКА
Београдска гимназија	13	1	3	1	18
Крагујевачка „	8	1	3	4	16
Прва београдска нижа гимназија.	5	—	2	1	8
Друга „ „ „	5	—	—	3	8
Ваљевска „ „	1	1	2	2	6
Јагодинска „ „	1	1	1	2	5
Крушевачка „ „	2	2	1	3	8
Неготинска „ „	2	2	1	2	7
Пожаревачка „ „	5	—	2	1	8
Ужичка „ „	4	—	1	2	7
Шабачка „ „	5	—	—	3	8
Београдска реалка	7	2	2	2	13
Алексиначка гимназијска реалка.	1	1	—	2	4
Зајечарска „ „	1	1	—	2	4
Лозничка „ „	1	1	—	2	4
Свалајиначка „ „	1	—	1	3	5
Смедеревска „ „	2	—	—	2	4
Чачанска „ „	1	1	—	2	4

Према томе било је:

	свега	у проценту
Професора	65	47·46
Суплената	14	10·20
Предавача	19	13·87
Учитеља	39	28·47
Наставника.	**137**	**100·00**

На против у години 1879. било је:

	свега	у проценту
Професора	65	43·62
Супленатa	28	18·79
Предавача	15	10·07
Учитеља	41	27·52
Наставника	**149**	**100·00**

Из овог поређења види се, да је износио проценат наставника:

	1878. г.	1879. г.
вишега реда	57·66	62·41
нижега реда	42·34	37·59

Колико је било наставника 1879. године у сваком посебице заводу, види се из овог прегледа.

ШКОЛЕ	БРОЈ				
	ПРОФЕСОРА	СУПЛЕНАТА	ПРЕДАВАЧА	УЧИТЕЉА	СВИЈУ НАСТАВНИКА
Београдска гимназија	14	1	1	2	18
Крагујевачка „	8	5	—	4	17
Нишка „	—	1	2	—	3
Прва београдска нижа гимназија.	5	1	—	1	7
Друга „ „ „	5	—	—	1	6
Ваљевска нижа гимназија. . .	2	3	—	2	7
Јагодинска „ „ . . .	1	1	1	2	5
Крушевачка нижа гимназија . .	3	—	2	3	8
Неготинска „ „ . . .	2	1	2	2	7
Пожаревачка „ „ . . .	4	1	1	3	9
Смедеревска „ „ . . .	3	—	-	2	5
Ужичка „ „ . . .	3	1	1	2	7
Чачанска „ „ . . .	1	2	1	2	6

ШКОЛЕ	БРОЈ				
	ПРОФЕСОРА	СУПЛЕНАТА	ПРЕДАВАЧА	УЧИТЕЉА	СВИЈУ НАСТАВНИКА
Шабачка нижа гимназија. . .	5	—	—	3	8
Београдска реалка	7	2	1	1	11
Алексиначка гимназијска реалка.	—	2	—	2	4
Зајечарска „ „	1	—	1	2	4
Књажевачка „ „	—	2	—	1	3
Лозничка „ „	—	2	—	2	4
Параћинска „ „	—	—	2	1	3
Свилајначка „ „	—	2	—	2	4
Пиротска трговачко-занат. школа.	—	2	—	1	3

О броју ђака у гимназијама имамо ове податке.

	1878. године			1879. године			
	било је уписаних ђака						
	у гимназији			у гимназији			
у разреду:	БЕОГРАДСКОЈ	КРАГУЈЕВАЧКОЈ	СВЕГА	БЕОГРАДСКОЈ	КРАГУЈЕВАЧКОЈ	НИШКОЈ	СВЕГА
I.	91	68	159	113	63	48	224
II.	51	33	84	58	52	—	110
III.	37	45	82	46	27	—	73
IV.	51	36	87	39	37	—	76
V.	107	22	129	96	23	—	119
VI.	54	22	76	67	15	—	82
VII.	38	9	47	39	13	—	52
Свега . .	**429**	**235**	**664**	**458**	**230**	**48**	**736**

Свршило је:

I. р. . .	72	50	122	88	52	44	184
II. р. . .	47	28	75	54	48	—	102
III. р. . .	32	38	70	36	25	—	61
IV. р. . .	31	33	64	36	33	—	69
V. р. . .	65	14	79	84	16	—	100
VI. р. . .	35	14	49	63	14	—	77
VII. р. . .	34	6	40	33	13	—	46
Свега	**316**	**183**	**499**	**394**	**201**	**44**	**639**

Од сто уписаних ђака свршило их је

у гимназији:	1878. г.	1879. г.
београдској	74	86
крагујевачкој	78	87
нишкој	—	92
у опште	**75**	**87**

По успеху било је 1878. године ђака:

	у гимназији					
	београдској		крагујевачкој		у опште	
	свега	проц.	свега	проц.	свега	проц.
одличних . . .	10	3·17	18	9·84	28	5·60
врло добрих . .	110	34·81	62	33·88	172	34·40
добрих . . .	86	27·21	89	48·63	175	35·20
слабих . . .	92	29·11	14	7·65	106	21·20
рђавих . . .	1	0·32	—	—	1	0·20
који испит нису положили . .	17	5·38	—	—	17	3·40

По разредима било је у обе гимназије ђака, и то:

	у разреду						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
одличних . . .	3	3	3	6	7	2	4
врло добрих .	32	21	31	26	26	16	20
добрих . . .	53	30	28	17	21	15	11

слабих . . .	29	20	8	12	20	12	5
рђавих . . .	1	—	—	—	—	—	—
испит није положило	4	1	—	3	5	4	—

На сто одличних, врло добрих и добрих ђака било је осталих

	У РАЗРЕДУ							
у гимназији:	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	у опште
београдској .	57	56	28	94	59	84	17	**53**
крагујевачкој .	19	17	3	—	8	—	—	**8**
Свега .	**39**	**38**	**13**	**31**	**46**	**48**	**14**	**33**

У 1879. години било је ђака

	У ГИМНАЗИЈИ			
по успеху:	београдској	крагујевачкој	нишкој	свега
одличних . . .	10	21	2	33
врло добрих . .	110	56	9	**175**
добрих	184	95	16	**295**
слабих	89	29	10	**128**
рђавих	1	—	7	**8**
	У ПРОЦЕНТУ			
одличних . .	2·54	10·45	4.55	**5·16**
врло добрих .	27·92	27·86	20·45	**27·39**
добрих . . .	46·70	47·26	36·36	**46·17**
слабих . . .	22·59	14·43	22·73	**20·03**
рђавих . . .	0·25	—	15·91	**1·25**

У све три гимназије било је ђака по разредима, и то:

	У РАЗРЕДУ						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
одличних . . .	4	4	3	6	8	5	3
врло добрих . .	35	24	23	24	29	16	24
добрих	90	52	25	26	44	44	15
слабих . . .	47	22	10	13	20	12	4
рђавих . . .	8	—	—	—	—	—	—

При поређењу одличних, врло добрих и добрих ђака с ђацима слабим, излази, да је на сто првих долазило ових других

	У РАЗРЕДУ							
у гимназији:	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	у опште
београдској .	33	42	24	38	29	24	14	**30**
крагујевачкој .	44	14	14	10	7	—	—	**17**
нишкој . . .	63	—	—	—	—	—	—	**63**
Свега	**43**	**27**	**20**	**23**	**25**	**18**	**10**	**27**

У обе године ђаци крагујевачке гимназије показали су много бољи успех од ђака гимназије београдске, и то у свима разредима, изузимајући само разред први у 1879. години.

Из 1878. године имамо податке о ђацима по годинама узраста, по месту рођења и како су походили школу.

Тако походило је гимназију

	београдску		крагујевачку		ђака	
	свега	проц.	свега	проц.	свега	проц.
врло марљиво .	7	2·22	52	28·42	59	11·82
марљиво . . .	107	33·86	82	44·81	189	37·88
немарљиво . .	104	32·91	31	16·94	135	27·05
врло немарљиво	98	31·01	18	9·83	116	23·25

У крагујевачкој гимназији било је много више марљивих ђака него ли у гимназији београдској. На сто марљивих ђака долазило је у овој гимназији 177 немарљивих, а у гимназији крагујевачкој само 37 таких ђака!

По годинама узраста било је ђака

	У ГИМНАЗИЈИ			
који су имали:	београдској	крагујевачкој	свега	проц.
до 11 година . .	6	1	7	1·14
12 „ . . .	30	20	50	8·17
13 „ . . .	35	21	56	9·15

до 14 година . .	47	24	71	11·60
15 „ . . .	50	33	83	13·57
16 „ . . .	36	19	55	8·99
17 „ . . .	48	21	69	11·27
18 „ . . .	71	21	92	15·03
19 „ . . .	47	9	56	9·15
више година . . .	59	14	73	11·93

Од сто ђака

гимназије:	имало је прописну годину узраста	било је старијих
београдске.	87	13
крагујевачке	77	23
Свега	**84**	**16**

У појединим разредима износио је проценат ђака, који су имали прописну годину узраста, и то

У ГИМНАЗИЈИ

у разреду:	београдској	крагујевачкој	у опште
Првом.	91	90	91
Другом	84	82	84
Трећем	89	66	77
Четвртом. . . .	76	67	73
Петом	78	64	76
Шестом	100	79	96
Седмом	100	—	100

Најмањи проценат ђака у нормалној години узраста имају они разреди, у које долазе ђаци из других нижих школа, а то су разреди трећи, четврти и пети.

По месту рођења било је ђака

	из Србије		са стране		у опште	
у гимназији:	варош.	сељана	варош.	сељана	варош.	сељана
београдској .	299	78	33	19	332	97
крагујевачкој	105	74	4	—	109	74
Свега	**404**	**152**	**37**	**19**	**441**	**171**

Проценат варошана износио је код ђака

гимназије:	из Србије	странаца	у опште
београдске . . .	79·30	63·46	77·39
крагујевачке . . .	58·66	100·00	59·56
Свега . . .	**72·66**	**66·07**	**72·06**

Проценат ђака варошана износио је

	у гимназији		
у разреду:	београдској	крагујевачкој	у опште
Првом	92·31	70·00	84·40
Другом	74·51	50·00	65·82
Трећем	78·38	57·89	68·00
Четвртом. . . .	58·82	42·36	53·57
Петом	72·90	64·29	71·90
Шестом	81·48	78·57	80·88
Седмом	73·70	66·67	72·73

У београдској гимназији имао је први и шести разред највише ђака варошана, а тако је исто било и у гимназији крагујевачкој. Најмање таких ђака имао је разред четврти, и то како у једној тако и у другој гимназији.

Из појединих округа било је у обе гимназије ђака, и то

из округа:	варош.	сељана	свега	у проценту
алексиначког . . .	9	2	11	1·99
београдског . . .	—	9	9	1·63
ваљевског	14	7	21	3·78
јагодинског . . .	9	11	20	3·60
књажевачког . . .	4	5	9	1·63
крагујевачког . . .	75	55	130	23·38
крајинског	14	1	15	2·70
крушевачког . . .	9	6	15	2·70
подринског	2	1	3	0·55
пожаревачког . . .	12	7	19	3·42

рудничког	9	14	23	4·15
смедеревског	9	3	12	2·16
ћупријског	12	4	16	2·88
ужичког	8	17	25	4·50
црноречког	7	—	7	1·26
чачанског	9	6	15	2·70
шабачког	14	4	18	3·15
из Београда.	188	—	188	33·82
Свега	**404**	**152**	**556**	**100·00**

Као што се види из наведених овде бројева, у обе гимназије било је највише ђака из Београда и из округа крагујевачког, а најмање из подринског округа.

Познато је, да се велики број ђака у средњим школама издржава послуживањем. Таких ђака било је

у гимназији:	свега	од сто
београдској	67	16
крагујевачкој	22	12
у опште	**89**	**15**

У крагујевачкој гимназији сваки осми, а у гимназији београдској већ сваки шести ђак издржава се послуживањем.

О броју ђака у нижим гимназијама имамо за 1878. годину овај преглед.

НИЖЕ ГИМНАЗИЈЕ	БРОЈ ЂАКА									
	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ					НА КРАЈУ ГОДИНЕ				
	У РАЗРЕДУ				СВЕГА	У РАЗРЕДУ				СВЕГА
	I.	II.	III.	IV.		I.	II.	III	IV.	
Прва београдска	58	37	41	54	190	53	27	36	45	161
Друга београдска	65	25	32	23	145	51	20	23	19	113
Ваљевска. . .	17	13	8	4	42	10	12	5	4	31
Јагодинска . .	34	17	11	—	62	24	13	9	—	46
Крушевачка. .	19	16	9	7	51	12	14	6	7	39

НИЖЕ ГИМНАЗИЈЕ	БРОЈ ЂАКА У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ					НА КРАЈУ ГОДИНЕ				
	У РАЗРЕДУ				СВЕГА	У РАЗРЕДУ				СВЕГА
	I.	II.	III.	IV.		I.	II.	III.	IV.	
Неготинска . .	19	17	10	11	57	15	14	8	8	45
Пожаревачка .	34	5	9	6	54	19	2	7	4	32
Ужичка . . .	27	26	20	12	85	23	19	19	11	72
Шабачка . .	40	26	18	12	96	34	19	18	11	82
Свега . .	**313**	**182**	**158**	**129**	**782**	**241**	**140**	**131**	**109**	**621**

Од сто уписаних у школу ђака, оставило је у течају године разред:

Први	њих	33
Други	„	33
Трећи	„	17
Четврти	„	16
у опште	„	**21**

Односна размера између првог и трећег разреда била је као 100 : 48.

Дефицит ђака у појединим заводима износио је, и то у нижој гимназији:

Шабачкој . . . . . ,	14	процената
Чачанској	15	„
Првој београдској . .	15	„
Неготинској	21	„
Другој београдској . .	22	„
Крушевачкој	24	„
Ваљевској	26	„
Јагодинској	26	„
Пожаревачкој . . .	41	„

Односна размера између пожаревачке и шабачке ниже гимназије била је 100 : 34.

О узроцима, због којих су ђаци остављали школу, имамо овај преглед.

НИЖЕ ГИМНАЗИЈЕ	БРОЈ ЂАКА КОЈИ СУ ШКОЛУ ОСТАВИЛИ			
	З Б О Г			ИЗ РАЗНИХ УЗРОКА
	БОЛЕСТИ	СМРТИ	ИСКЉУЧЕЊА	
Прва београдска .	—	2	4	23
Друга београдска. .	8	—	9	15
Ваљевска	2	—	5	4
Јагодинска . . .	—	—	3	13
Крушевачка . . .	1	—	—	11
Неготинска . . .	1	—	2	9
Пожаревачка . . .	1	1	2	18
Ужичка	—	—	3	10
Шабачка . . . ,	—	—	—	14
Свега	**13**	**3**	**28**	**117**

Свега је дакле оставио школу у течају 1878. године 161 ђак. Од овога броја долазило је на оне који су умрли 1·87 процената, који су оставили школу због болести 8·07 процената, искључено је 17·39 а из разних узрока оставило је школу 72·67. процената. Морталитет у овим школама био је дакле врло велики, а тако исто и боловање.

По похођењу школе било је у свих девет нижих гимназија ђака:

	свега	у проценту
врло марљивих	167	21·35
марљивих	302	38·62
немарљивих	166	21·23
врло немарљивих. . . .	147	18·80
Свега	**782**	**100·00**

Према томе долазило је на сто марљивих ђака њих 67, који су походили школу немарљиво.

У појединим школама било је ово стање.

НИЖЕ ГИМНАЗИЈЕ	БРОЈ ЂАКА КОЈИ СУ ПОХОДИЛИ ШКОЛУ			
	ВРЛО МАРЉИВО	МАРЉИВО	НЕМАРЉИВО	ВРЛО НЕМАРЉИВО
Прва београдска . .	13	47	57	73
Друга београдска . .	26	49	28	42
Ваљевска	19	17	4	2
Јагодинска	16	24	14	8
Крушевачка	16	26	8	1
Неготинска	16	29	11	1
Пожаревачка . . .	21	9	18	6
Ужичка	23	42	12	8
Шабачка	17	59	14	6

Највише немарљивих ђака било је у првој београдској нижој гимназији (68·42 процената) а најмање (14·29) у ваљевској нижој гимназији. На сто врло марљивих и марљивих ђака у првој београдској нижој гимназији долазило је 216 немарљивих. На против у ваљевској нижој гимназији односна размера између марљивих и немарљивих ђака била је као 100 : 17.

По месту рођења било је у свих девет нижих гимназија ђака

рођених:	варошана	сељана
у Србији	463	203
на страни	34	16
Свега	**497**	**219**

Од сто ђака

рођених:	било је варошана	сељана
у Србији	70	30
на страни	68	32
у опште	**69**	31

Од сто ђака	рођених	
било је:	у Србији	на страни
варошана	93·2	6·8
сељана	92·6	7·4
у опште	**93·0**	**7·0**

Односна размера између ђака варошана и сељана. била је: за Србе као 100 : 43
за странце „ 100 : 56.

За поједине ниже гимназије имамо о томе ове податке.

НИЖЕ ГИМНАЗИЈЕ	БРОЈ ЂАКА						
	ИЗ СРБИЈЕ		САСТРАНЕ				
	ВАРОШАНА	СЕЉАНА	ВАРОШАНА	СЕЉАНА	ВАРОШАНА	СЕЉАНА	У ОПШТЕ
Прва београдска . .	119	53	11	7	130	60	190
Друга београдска. .	96	33	14	2	110	35	145
Ваљевска	23	8	—	—	23	8	31
Јагодинска . . .	37	8	1	—	38	8	46
Крушевачка . . .	32	15	3	1	35	16	51
Неготинска . , .	30	14	1	—	31	14	45
Пожаревачка . . .	33	17	2	2	35	19	54
Ужичка	38	31	—	3	38	34	72
Шабачка	55	24	2	1	57	25	82

Највише ђака странаца, било је у другој београдској нижој гимназији (11·0 процената). У ваљевској нижој гимназији није био ни један стран ученик.

У појединим нижим гимназијама износио је проценат ђака варошана, и то у нижој гимназији:

Јагодинској . . . . . 82·6
Другој београдској . . . . 75·9
Ваљевској . . . . . 74·2
Шабачкој . . . . . 69·5

Неготинској	68·9
Крушевачкој	68·6
Првој београдској	68·4
Пожаревачкој	64·8
Ужичкој	52·8

Као што се види из овог поређења, највише сељана било је међу ђацима ужичке ниже гимназије, а најмање у јагодинској нижој гимназији.

Разлика између ове две школе износи готово пуних 30 процената.

На сто ђака варошана, који су учили у јагодинској нижој гимназији, долазила су у нижој гимназији ужичкој 64 така ђака.

Кад ђаке варошане и сељане распоредимо по разредима, ми налазимо, да је имао ђака

	I. р.	II. р.	III. р.	IV. р.
	С	В	Е	Г
варошана . . .	221	111	95	70
сељана	61	49	55	54
	У	П	Р	О
варошана . . .	78·37	69·37	63·33	56·45
сељана	21·63	30·63	36·67	43·55

Проценат варошана у старијим разредима све више опада, докле на против проценат ђака сељана опет расте. Ово у неколико може послужити за доказ, како су ученици сељани сталнији у похођењу школе, коју ђаци варошани много више напуштају.

Односна расмера између првог и четвртог разреда била је за ђаке:

варошане као 100 : 72
сељане „ 100 : 200.

Интересни су податци о ђачком узрасту, које износимо у овом прегледу.

НИЖЕ ГИМНАЗИЈЕ	БРОЈ ЂАКА КОЈИ СУ ИМАЛИ									
	до 12	13	14	15	16	17	18	19	20	више од 20
	ГОДИНА									
Прва београдска. .	24	26	33	25	25	16	18	9	8	6
Друга београдска. .	19	31	14	20	19	16	17	4	5	—
Ваљевска	4	3	10	9	1	2	2	—	—	—
Јагодинска. . . .	7	14	6	8	7	1	2	1	—	—
Крушевачка . . .	4	3	12	13	9	6	2	—	2	—
Неготинска . . .	5	9	10	10	3	3	4	1	—	—
Пожаревачка . .	13	7	12	10	7	1	1	2	1	—
Ужичка	2	7	16	10	15	10	7	5	—	—
Шабачка	15	17	9	23	12	6	—	—	—	—

У свих девет нижих гимназија било је дакле ђака по узрасту:

	свега	у проценту
у 12. години	93	12·98
„ 13. „	117	16·34
„ 14. „	122	17·04
„ 15. „	128	17·88
„ 16. „	98	13·70
„ 17. „	61	8·52
„ 18. „	53	7·40
„ 19. „	22	3·07
„ 20. „	16	2·23
старијих од 20 година . .	6	0·84
Свега	**716**	**100·00**

Од ових ђака било је

	свега	у проценту
у прописној години узраста .	610	85·20
старијих	106	14·80

У старијим разредима опада број ђака с прописним годинама узраста, а расте број оних, који су прешли те године.

Тако било је ђака у свих девет нижих гимназија, и то:

	у разреду			
	I.	II.	III.	IV.
	свега			
у прописној години .	268	133	118	91
старијих	18	24	32	32
	у проценту			
у прописној години .	93·70	84·71	78·67	73·98
старијих	6·30	15·26	21·33	26·02

Кад поредимо први разред с осталим разредима, онда налазимо, да је на сто ђака овога разреда било ђака

	у разреду		
	II.	III.	IV.
у прописној години	90	84	79
старијих	243	339	413

Тако су исто велике разлике у овом погледима, између појединих нижих гимназија, као што се то види из овог поређења.

Проценат ђака у нижој гимназији:	у прописној години	старијих
	износио је	
Шабачкој	98·78	1·22
Неготинској . . .	97.78	2·22
Ваљевској	96·77	3·23
Јагодинској	93·48	6·52
Пожаревачкој . . .	90·74	9·26
Крушевачкој . . .	88·24	11·76
Ужичкој	80·56	19·44
Првој београдској . .	79·47	20·53
Другој београдској .	75·17	24·83

Ученика, који су прешли прописну годину узраста, било је највише у обе београдске ниже гимназије, а у шабачкој нижој гимназији било је таких ученика најмање.

Остаје још да видимо број ђака по показаном успеху.

НИЖЕ ГИМНАЗИЈЕ	БРОЈ ЂАКА				
	ОДЛИЧНИХ	ВРЛО ДОБРИХ	ДОБРИХ	СЛАБИХ	РЂАВИХ
Прва београдска	11	56	69	20	5
Друга београдска	4	29	55	22	3
Ваљевска	—	5	18	8	—
Јагодинска	1	13	20	10	2
Крушевачка	4	11	18	6	—
Неготинска	2	14	17	12	—
Пожаревачка	3	10	11	6	2
Ужичка	25	25	22	—	—
Шабачка	1	30	51	—	—

Према томе било је ђака

по успеху:	свега	у проценту
одличних	51	8·21
врло добрих	193	31·08
добрих	281	45·25
слабих	84	13·52
рђавих	12	1·93

На сто одличних, врло добрих и добрих ученика долазило је 18 слабих и рђавих.

Просечна оцена за све ученике нижих гимназија износи дакле само 3·3

Интересан је и овај преглед, у коме је изложено, колико је ђака учило у свима нижим гимназијама из сваког посебице округа.

БРОЈ ЂАКА У СВИМА НИЖИМ ГИМНАЗИЈАМА				ПРОЦЕНАТ
РОЂЕНИХ У ОКРУГУ	ВАРОШАНА	СЕЉАНА	СВЕГА	
Алексиначком . . .	6	2	8	1·12
Београдском . . .	3	14	17	2·37
Ваљевском	26	11	37	5·17
Јагодинском . . .	33	14	47	6·57
Књажевачком . . .	6	5	11	1·54
Крагујевачком . . .	11	17	28	3·91
Крајинском	30	7	37	5·17
Крушевачком . . .	29	9	38	5·31
Подринском	3	6	9	1·26
Пожаревачком . . .	39	19	58	8·10
Рудничком	6	17	23	3·21
Смедеревском . . .	9	4	13	1·82
Ћупријском	19	7	26	3·63
Ужичком	45	30	75	10·47
Црноречком . . .	6	6	12	1·67
Чачанском	11	13	24	3·35
Шабачком	52	22	74	10·33
У Београду	129	—	129	18·02
У другој којој држави.	34	16	50	6·98
Свега	**497**	**219**	**716**	**100·00**

Дакле и у нижим гимназијама било је највише ученика из Београда, а за тим из округа: ужичког и шабачког. Најмање их је било из округа: алексиначког и подринског.

Податци за школску 1878-79. годину своде се на најмању меру, јер осем броја уписаних ђака имамо податке само о томе, колико је ђака и с каквим успехом свршило ниже гимназије у тој години.

Колико је ђака у тој години уписано у који разред, а колико их је опет исте разреде свршило, у свакој нижој гимназији на по се, види се из овог прегледа.

НИЖ ГИМНАЗИЈЕ	БРОЈ ЂАКА									
	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ					НА КРАЈУ ГОДИНЕ				
	У РАЗРЕДУ				СВЕГА	У РАЗРЕДУ				СВЕГА
	I.	II.	III.	IV.		I.	II.	III.	IV.	
Прва београдска	81	40	30	46	197	55	33	20	18	126
Друга „	84	36	24	31	175	62	33	19	28	142
Ваљевска . .	42	10	13	4	69	31	9	10	3	53
Јагодинска .	27	18	11	—	56	24	14	11	—	49
Крушевачка .	24	16	17	7	64	23	16	16	6	61
Неготинска .	39	11	12	4	66	30	9	12	2	53
Пожаревачка .	45	17	4	7	73	38	16	3	7	64
Смедеревска .	37	15	9	—	61	32	13	9	—	54
Ужичка . .	14	25	16	17	72	10	23	15	13	61
Чачанска . .	21	13	8	—	42	18	12	8	—	38
Шабачка . .	39	35	21	19	114	33	32	19	19	103
Свега . .	**453**	**236**	**165**	**135**	**989**	**356**	**210**	**142**	**96**	**804**

Од сто уписаних ученика оставило је у течају године разред:

први	њих	21
други	„	11
трећи	„	14
четврти	„	29
у опште . . , . .	„	**19**

У појединим нижим гимназијама дефицит ученика био је овај.

Од сто уписаних ученика оставило је у течају године нижу гимназију:

Крушевачку	ЊИХ	5
Шабачку	„	10
Чачанску	„	10
Пожаревачку	„	12
Смедеревску	„	12
Јагодинску	„	12
Ужичку	„	15
Другу београдску	„	19
Неготинску	„	20
Ваљевску	„	23
Прву београдску	„	36

О узроцима, због којих су ђаци оставили школу у 1878-79. години, немамо података, те с тога остаје необјашњен овај велики губитак ђака, нарочито код прве београдске ниже гимназије.

За 1878-79. годину имамо податке о броју ђака по показаном успеху, које износимо у овом прегледу.

НИЖЕ ГИМНАЗИЈЕ	БРОЈ ЂАКА				
	ОДЛИЧ-НИХ	ВРЛО ДОБРИХ	ДОБРИХ	СЛАБИХ	РЂАВИХ
Прва београдска	9	31	63	19	4
Друга београдска	3	26	85	26	2
Ваљевска	5	14	19	15	—
Јагодинска	—	17	24	8	—
Крушевачка	3	10	40	8	—
Неготинска . . . . . , . . .	3	10	31	6	3
Пожаревачка	3	22	30	8	1
Смедеревска	2	16	18	9	9
Ужичка.	16	19	22	4	—
Чачанска	5	7	20	6	—
Шабачка	7	31	52	13	—

Било је дакле у свих једанаест нижих гимназија ђака:

	свега	у проценту
одличних	56	6·97
врло добрих	203	25·25
добрих	404	50·25
слабих	122	15·17
рђавих	19	2·36

На сто одличних, врло добрих и добрих ђака долазио је по 21 слаб и рђав ђак.

Размера добрих ђака била је 1877-78. године повољнија од ове у години 1878-79.

Београдска реалка имала је 1877-78. године ђака

	у почетку	на крају
у разреду:	г о д и н е	
трећем . . . . . ,	14	12
четвртом	14	10
петом	7	5
шестом	13	10
седмом	7	7
Свега	**55**	**44**

Проценат ученика, који су школу оставили, износио је дакле 20.

По похођењу школе било је ђака

	у разреду						
	III.	IV.	V.	VI.	VII.	свега	у проценту
врло марљивих .	3	6	2	4	1	16	20·09
марљивих . . .	5	4	5	7	4	25	45·45
немарљивих . .	5	3	—	—	—	8	14·55
врло немарљивих	1	1	—	2	2	6	10·91

По узрасту било је ђака

који су имали	свега	у проценту
до 14 година	3	6·82
„ 15 „	2	4·55
„ 16 „	12	27·27
„ 17 „	5	11·36
„ 18 „	7	15·91
„ 19 „	7	15·91
„ 20 „	5	11·36
преко 20 „	3	6·82

Међу овим ђацима била су само двојица, и то у VI. разреду, који су по узрасту били старији но што је законом допуштено.

По успеху било је у реалци ђака, и то:

	У РАЗРЕДУ						
	III.	IV.	V.	VI.	VII.	свега	у проценту
одличних . . .	1	2	1	2	2	8	18·18
врло добрих . .	4	3	2	4	3	16	36·36
добрих . . .	5	3	2	4	2	16	36·36
слабих	2	2	—	—	—	4	9·10

Размера између прве три и последње категорије била је као 100 : 10

По месту рођења било је ђака

	У РАЗРЕДУ						
	III.	IV.	V.	VI.	VII.	свега	у проценту
варошана . . .	10	10	5	9	7	**41**	93·18
сељана . . .	2	—	—	1	—	**3**	6·82

Из појединих округа било је, и то

из округа:	варошана	сељана	свега	у проценту
алексиначког	2	—	2	4·55
јагодинског	2	—	2	4·55
књажевачког	2	—	2	4·55
крагујевачког . . .	—	1	1	2·27

крајинског	1	—	1	2·27
крушевачког	1	—	1	2·27
пожаревачког . . .	3	—	3	6·82
рудничког	2	—	2	4·55
смедеревског	3	—	3	6·82
чачанског	1	—	1	2·27
шабачког	1	—	1	2·27
из Београда	21	—	21	47·72
„ Аустро-Угарске . .	2	2	4	9·09
Свега	**41**	**3**	**44**	**100·00**

На сто ђака рођених у Србији долазило је 10 ђака са стране. На сто ђака варошана долазило је само седам сељана.

Године 1878-79. било је у београдској реалци

ђака, и то у разреду:	у почетку	на крају	школу је оставило
	г о д и н е		
трећем	12	11	1
четвртом	17	13	4
петом	8	5	3
шестом . . . . . ,	5	5	—
седмом	8	7	1
Свега	**50**	**41**	**9**

Од сто уписаних ђака, оставило је школу у течају године њих 18.

По успеху било је ученика

	у разреду III.	IV.	V.	VI.	VII.	свега	у проценту
одличних . . .	2	2	1	2	2	9	21·95
врло добрих . .	4	3	2	2	4	15	36·59
добрих . . .	5	7	2	1	1	16	39·02
слабих . . .	—	1	—	—	—	1	2·44

На сто одличних, врло добрих и добрих ђака долазила су само три слаба ђака.

Колико је било ђака у гимназијским реалкама, види се из овог прегледа.

ГИМНАЗИЈСКЕ РЕАЛКЕ	1877-78. г.			1878-79. г.		
	БРОЈ ЂАКА					
	У РАЗРЕДУ		СВЕГА	У РАЗРЕДУ		СВЕГА
	I.	II.		I.	II.	
	У почетку године					
Алексиначка	12	7	19	23	11	34
Зајечарска	5	9	14	28	8	36
Књажевачка	—	—	—	6	8	14
Лозничка	10	3	13	6	6	12
Параћинска	—	—	—	28	—	28
Свилајиначка	33	5	38	13	21	34
Смедеревска	16	14	30	—	—	—
Чачанска	18	8	26	—	—	—
Свега	**94**	**46**	**140**	**104**	**54**	**158**
	На крају године					
Алексиначка	12	7	19	20	9	29
Зајечарска	3	8	11	25	7	32
Књажевачка	—	—	—	6	8	14
Лозничка	8	3	11	6	5	11
Параћинска	—	—	—	24	—	24
Свилајиначка	11	2	13	12	19	31
Смедеревска.	15	12	27	—	—	—
Чачанска	12	8	20	—	—	—
Свега	**61**	**40**	**101**	**93**	**48**	**141**

Од сто уписаних у школу ђака оставило је разред:

	1878. г.	1879. г.
Први	35	10
Други	13	11
У опште . .	**28**	**11**

Кад годину 1878. поредимо с 1879. годином, онда налазимо, да је ова била много повољнија односно похођења школа; јер на сто ученика, који су оставили школу у течају 1878. године, долазило је 39 таких ученика у години 1879.

У појединим гимназијским реалкама много је варирао проценат оних ученика, који су у течају године школу оставили. Тако износио је тај проценат

	године	
у гимназијској реалци:	1878.	1879.
Алексиначкој .	(свршили сви)	14·71
Зајечарској . . .	21·43	11·11
Лозничкој . . .	15·38	8·33
Параћинској . .	—	14·29
Свилајиначкој . .	65·79	8·82
Смедеревској . .	10·00	обе школе претворене
Чачанској . . .	23·07	су у ниже гимназије.

Књажевачка гимназијска реалка изостављена је из овог прегледа за то, што је у 1878. години због ратнога стања била затворена, а у 1879. години свршили су ту школу сви ученици, који су били у исту уписани.

По успеху било је ученика у свима гимназијским реалкама

	свега		у проценту	
	1878. г.	1879. г.	1878. г.	1879. г.
одличних . . .	7	13	6·93	9·22
врло добрих . .	34	48	33·66	34·04
добрих	51	60	50·50	42.55
слабих	9	18	8·91	12·77
рђавих	—	2	—	1·42
У опште .	**101**	**141**	**100·00**	100·00

Године 1878. ресултат ђачког успеха био је у опште бољи од ресултата у 1879. години. Јер кад одличне, врло добре и добре ученике поредимо с ученицима слабим, односно рђавим, онда налазимо, да је на сто првих долазило ових других у години

1878.	10
1879.	17

По разредима било је у свима гимназијским реалкама ђака, и то:

	1877-78. г.		1878-79. г.	
	У РАЗРЕДУ			
	I.	II.	I.	II.
	СВЕГА			
одличних	3	4	9	4
врло добрих	17	17	28	20
добрих	34	17	45	15
слабих	7	2	10	8
рђавих	—	—	1	1
	У ПРОЦЕНТУ			
одличних	4·92	10·00	19·68	8·33
врло добрих . . .	27·87	42·50	39·11	41·67
добрих	55·74	42·50	48·39	31·25
слабих	11·47	5·00	10·75	16·67
рђавих	—	—	1·07	2·08

Кад и овде одличне, врло добре и добре ученике поредимо с ученицима слабим, онда излази, да је у обе године имао I. разред готово подједнак проценат слабих ђака; у II. пак разреду било је 1879. године слабих ђака скоро пет пута више но у години 1878.

Какво је било у овом погледу стање у појединим заводима, види се из овог прегледа.

ГИМНАЗИЈСКЕ РЕАЛКЕ	1877-78 г.					1878-79 г.				
	БРОЈ					ТАКА				
	одличних	врло добрих	добрих	слабих	ребавих	одличних	врло добрих	добрих	слабих	ребавих
Алексиначка . .	3	7	9	—	—	6	6	17	—	—
Зајечарска . .	2	5	4	—	—	—	14	15	2	1
Књажевачка . .	—	—	—	—	—	—	7	4	2	1
Лозничка . . .	—	3	8	—	—	1	6	1	3	—
Параћинска . .	—	—	—	—	—	3	7	12	2	—
Свилајиначка . .	—	3	7	3	—	3	8	11	9	—
Смедеревска . .	—	12	12	3	—	—	—	—	—	—
Чачанска . . .	2	4	11	3	—	—	—	—	—	—

Као што смо напред већ споменули, отворена је у почетку школске 1879. године у Пироту трговачко-занатлијска школа. Те године имала је ова школа само један разред. У школи предавала су прописне предмете два суплента и један учитељ. Уписано је у школу 12 ђака, од којих је свршило први разред њих једанаест.

Од тих 11 ђака показало је успех:

одличан	њих	3	или	27·27	процената
врло добар	„	3	„	27·27	„
добар	„	4	„	36·36	„
слаб	„	1	„	9·10	„

Из свега до сад наведеног види се, да је у гимназијама и реалкама био у почетку 1877-78. године свега 1.641 ђак, и да је у тим школама остало до краја исте године 1.265. ђака.

Колико је ђака било у сваком посебице разреду, види се из овог прегледа.

ШКОЛЕ	БРОЈ ЂАКА У РАЗРЕДУ							СВЕГА
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	
	У почетку године							
Гимназије . . .	159	84	82	87	129	76	47	664
Ниже гимназије. .	313	182	158	129	—	—	—	782
Београдска реалка.	—	—	14	14	7	13	7	55
Гимназијске реалке.	94	46	—	—	—	—	—	140
Свега . . .	**566**	**312**	**254**	**230**	**136**	**89**	**54**	**1641**
	На крају године							
Гимназије . . .	122	75	70	64	79	49	40	499
Ниже гимназије .	241	140	131	109	—	—	—	621
Београдска реалка.	—	—	12	10	5	10	7	44
Гимназијске реалке.	61	40	—	—	—	—	—	101
Свега . . .	**424**	**255**	**213**	**183**	**84**	**59**	**47**	**1265**

Према томе износио је у свима овим школама губитак ђака, т. ј. оних, који су школу напустили, и то у разреду:

Првом	25·19	процената
Другом	18·27	„
Трећем	16·14	„
Четвртом	20·43	„
Петом	38·24	„
Шестом	33·71	„
Седмом	12·96	„
У опште . . .	**22·91**	„

Највише ученика изгубили су разред: пети и шести, а најмање седми разред.

Узроци, са којих су толики ђаци напустили средње школе, а нарочито разреде пети и шести, мислимо да су у недовољном успеху.

По успеху било је ђака:

	одличних	врло добрих	добрих	слабих	ђавих	непоцењених	свега
у гимназијама .	28	172	175	106	1	17	499
„ нижим гимназијама	51	193	281	84	12	—	621
„ београдској реалци	8	16	16	4	—	—	44
„ гимназ. реалкама	7	34	51	9	—	—	101
Свега . .	**94**	**415**	**523**	**203**	**13**	**17**	**1265**
	У ПРОЦЕНТУ						
у гимназијама .	5·60	34·40	35·20	21·20	0·20	3·40	100
„ нижим гимназијама	8·21	31·08	45·25	13·52	1·93	—	100
„ београд. реалци	18·18	36·36	36·36	9·10	—	—	100
„ гимназ. реалкама	6·93	33·66	50·50	8·91	—	—	100
Свега . .	**7·43**	**32·81**	**41·34**	**16·05**	**1·03**	**1·34**	**100**

Најповољнију размеру одличних, врло добрих и добрих ђака налазимо код београдске реалке и гимназијских реалака; јер је у тим школама долазило на сто ђака ове категорије само по десет слабих и ђавих ђака. За ниже гимназије била је та размера као 100 : 18, а за гимназије као 100 : 33.

По разредима било је ђака у свима наведеним школама, и то

у разреду:	одличних	врло добрих	добрих	слабих	ђавих	непоцењених
		С	В	Е	Г	А
I.	21	101	201	84	13	4
II.	17	83	112	42	—	1
III.	14	88	94	17	—	—
IV.	23	72	65	20	—	3

V.	8	28	23	20	—	5
VI.	6	20	17	12	—	4
VII.	6	24	12	5	—	—
			У ПРОЦЕНТУ			
I.	4·95	23·82	47·41	19·81	3·07	0·94
II.	6·67	32·55	43·92	16·47	—	0·39
III.	6·57	41·32	44·13	7·98	—	—
IV.	12·57	39·34	35·52	10·93	—	1·64
V.	9·52	33·33	27·38	23·82	—	5·95
VI.	10·17	33·90	28·81	20·34	—	6·78
VII.	12·77	51·06	25·53	10·64	—	—

На сто одличних, врло добрих и добрих ђака долазило је слабих и рђавих у разреду:

Првом	31
Другом	20
Трећем	9
Четвртом	14
Петом	42
Шестом	37
Седмом	12

Најповољнију размеру налазимо у трећем, чатвртом и седмом разреду; докле је на против у разредима: петом и шестом било слабих ђакаре лативно ивше него и у првом разреду.

У првом разреду има слабих ђака највише за то, што тамо долази већина с недовољном претходном спремом.

У петом разреду ова се појава понавља, јер и у тај разред долазе многи ђаци из других завода.

Колико је било ђака у средњим школама 1878-79. године, види се из овог прегледа.

ШКОЛЕ	БРОЈ ЂАКА							
	У РАЗРЕДУ							СВЕГА
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	
	У почетку године							
Гимназије . . .	224	110	73	76	119	82	52	736
Ниже гимназије .	453	236	165	135	—	—	—	989
Београдска реалка.	—	—	12	17	8	5	8	50
Гимназијске реалке	104	54	—	—	—	—	—	158
Пиротска трговачко-занатл. школа.	12	—	—	—	—	—	—	12
Свега . . .	**793**	**400**	**250**	**228**	**127**	**87**	**60**	**1945**
	На крају године							
Гимназије . . .	184	102	61	69	100	77	46	639
Ниже гимназије .	356	210	142	96	—	—	—	804
Београдска реалка.	—	—	11	13	5	5	7	41
Гимназијске реалке	93	48	—	—	—	—	—	141
Пиротска трговачко-занатл. школа.	11	—	—	—	—	—	—	11
Свега . . .	**644**	**360**	**214**	**178**	**105**	**82**	**53**	**1636**

Кад број уписаних ђака поредимо с бројем оних, који су школу свршили, онда налазимо, да је износио проценат ђака, који су у течају године оставили разред:

Први	18·79
Други	10·00
Трећи	14·40
Четврти	21·93
Пети	17·32
Шести	5·75
Седми	11·67
У опште . . .	**15·89**

Највише ученика оставило је разред четврти, а најмање шести разред.

Кад 1878. годину поредимо с годином 1879. онда налазимо, да је у 1878. години оставило разред:

Први	+	6·40	процената
Други	+	8·27	„
Трећи	+	1·74	„
Четврти	—	1·50	„
Пети	+	20·92	„
Шести	+	27·96	„
Седми	+	1·29	„
У опште . .	**+**	**7·02**	„

Дакле само у четвртом разреду дефицит ђака био је 1879. године већи од оног у години 1878. У осталим разредима дефицит ђака био је 1878. године много већи, и то поглавито услед ратнога стања у земљи.

По успеху било је 1879. године ђака

	ОДЛИЧНИХ	ВРЛО ДОБРИХ	ДОБРИХ	СЛАБИХ	РЂАВИХ	СВЕГА
у гимназијама . .	33	175	295	128	8	639
„ нижим гимназијама	56	203	404	122	19	804
„ београдској реалци	9	15	16	1	—	41
„ гимназ. реалкама.	13	48	60	18	2	141
„ трговачко-занатлијској школи . .	3	3	4	1	—	11
у опште . .	**114**	**444**	**779**	**270**	**29**	**1636**
	У ПРОЦЕНТУ					
у гимназијама . .	5·16	27·39	46·17	20·03	1·25	100
„ нижим гимназијама	6·97	25·25	50·25	15·17	2·36	100
„ београд. реалци	21·95	36·59	39·02	2·44	—	100
ф гимназ. реалкама	9·22	34·04	42·55	12·77	1.42	100
„ трговачко-занатлијској школи. .	27·27	27·27	36·36	9·10	—	100
У опште .	**6·97**	**27·14**	**47·62**	**16·50**	**1·77**	**100**

На сто одличних, врло добрих и добрих ђака долазило је слабих и рђавих:

у гимназијама	27
„ нижим гимназијама	21
„ београдској реалци	3
„ гимназијским реалкама . . .	17
„ трговачко-занатлијској школи .	10
У опште	**22**

Најповољније размере имамо код београдске реалке и трговачко-занатлијске школе, а то долази отуд, што је у обе школе сразмерно врло мали број ђака.

Кад 1878. годину поредимо с годином 1879. онда налазимо, да су за све ове школе биле у појединим категоријама ове односне размере, и то код ђака:

одличних	као	100 : 94
врло добрих	„	100 : 83
добрих	„	100 : 115
слабих	„	100 : 103
рђавих	„	100 : 172

Ово довољно доказује, да је 1879. године успех ђака био у опште лошији.

Имамо још да додамо, колико је у 1879. години издато из државне касе на плате наставника гимназијских и реалних школа.

Тако издато је у тој години наставницима

	ДИНАРА
гимназија:	
Београдске	59.470·39
Крагујевачке	43.280·17
Нишке	5.112·61
Нижих гимназија:	
Прве београдске	20.733·34
Друге „	19.477·38
Ваљевске	12.841·02
Јагодинске	7.451·62

Крушевачке	16.754·56
Неготинске	14.576·06
Пожаревачке	19.201·82
Смедеревске	10.091·90
Ужичке	14.583·28
Чачанске	8.468·32
Шабачке	18.540·35
Београдске реалке	28.781·35
Гимназијских реалака:	
Алексиначке	5.141·64
Зајечарске	5.963·37
Књажевачке	4.013·18
Лозничке	5.924·62
Параћинске	3.145·40
Свилајначке	5.010·94
Трговачко-занатлијске школе у Пироту	3.607·18
Издато је свега наставницима:	
Гимназија	107.863·17
Нижих гимназија	162.713·65
Реалних школа	58.480·50
Трговачко-занатлијске школо	3.607·18
у опште	**332.164·50**

О другим издацима, на остале потребе ових школа, подаци нам не достају.

V Виша женска школа.

Наставничко особље састојало се у овој школи

	1878. г.	1879. г.
из управитељке	1	1
„ класних учитељица	6	8
„ учитељица вештина и језика	7	3
„ хонорарних предавача	6	8
Свега	**20**	**20**

Колико је било ученица у обе године и у сваком на по се разреду, види се из овог прегледа.

РАЗРЕД	1877-78. год.			1878-79. год.		
	БРОЈ УЧЕНИЦА					
	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ	НА КРАЈУ ГОДИНЕ	КОЈЕ СУ ОСТАВИЛЕ ШКОЛУ	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ	НА КРАЈУ ГОДИНЕ	КОЈЕ СУ ОСТАВИЛЕ ШКОЛУ
Први . . .	84	71	13	92	82	10
Други . . .	37	34	3	49	44	5
Трећи . . .	41	35	6	36	31	5
Четврти . . .	38	37	1	36	34	2
Пети	—	—	—	26	26	—
Свега . .	**200**	**177**	**23**	**239**	**217**	**22**

Проценат ученица, које су у течају године оставиле дотичне разреде, износио је, и то

у разреду:	1878. г.	1879. г.
Првом . . :	15·48	10·87
Другом	9·19	10·20
Трећем	14·63	13·89
Четвртом	2·63	5·56
Петом	—	—
У опште	**11·50**	**9·20**

Кад обе године међу собом поредимо, види се, да је у 1879. години оставило разред I. и III. мање, а II. и IV. на против више ученица но у години 1878.

За 1878. годину имамо податке и о узроцима, због којих су ученице школу оставиле. Тако оставиле су школу:

3 због болести,
5 је искључено,
1 је умрла, а код
14 ученица узроци остали су непознати.

Према томе износи проценат ученица, које су школу напустиле:

због смрти	4·35
због болести	13·04
због искључења	21·74
из разних узрока	60·87

По похођењу школе било је ученица

	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
врло марљивих .	23	7	6	4	**40**
марљивих . . .	13	3	5	5	**26**
немарљивих . . .	21	8	9	8	**46**
врло немарљивих	27	19	21	21	**88**

Према томе износио је проценат ученица

	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	**у опште**
врло марљивих .	27·38	18·92	14·63	10·53	**20·00**
марљивих . . .	15·48	8·11	12·20	13·16	**13·00**
немарљивих . .	25·00	21·62	21·95	21·05	**23·00**
врло немарљивих	32·14	51·35	51·22	55·26	**44·00**

Веома је интересно, како у старијим разредима број врло марљивих ученица опада, а на против број врло немарљивих опет расте. Тако кад врло марљиве и марљиве ученице поредимо с ученицама немарљивим и врло немарљивим, ми налазимо, да је на сто првих било ових других у разреду:

Првом	133
Другом	270
Трећем	273
Четвртом	322
у опште . . .	**203**

По доби узраста било је у Вишој женској школи ученица,

	У РАЗРЕДУ					
које су имале:	I.	II.	III.	IV.	свега	у проценту
11 година . .	18	—	—	—	18	10·17
12 „ . .	20	7	—	—	27	15·25
13 „ . .	18	12	5	—	35	19·78
14 „ . .	9	11	22	4	46	26·00
15 „ . .	6	3	6	10	25	14·12
16 „ . .	—	1	2	13	16	9·04
17 „ . .	—	—	—	7	7	3·95
18 „ . .	—	—	—	2	2	1·13
19 „ . .	—	—	—	1	1	0·56

Кад ученице по узрасту поделимо у две категорије, стављајући у прву оне ученице, које нису прешле прописну годину старости, у другу пак све старије ученице, ми онда налазимо, да је било ученица:

	I. р.	II. р.	III. р.	IV. р.	у опште
	С	В	Е	Г	А
са прописном годином	56	30	33	27	146
старијих	15	4	2	10	31
	П	Р	О	Ц	Е Н А Т
са прописном годином	78·87	88·24	94·29	72·97	82·49
старијих . . .	21·13	11·76	5·71	27·03	17·51

Четврти разред имао је релативно највише ученица, које су биле по узрасту старије, но што то закон допушта. Међу тим у тај разред долазе и оне ученице, које су у другим местима свршиле трећи разред гимназије. У те пак школе, као што је познато, примају се ђаци до 15. године узраста, докле на против ученице првог разреда Више женске школе не смеју бити старије од 13 година.

По месту рођења било је у Вишој женској школи ученица, рођених у

округу:	вароши	селу	у опште
Алексиначком	1	—	1
Београдском	—	1	1
Ваљевском	6	—	6
Јагодинском	3	—	3
Књажевачком	2	1	3
Крагујевачком	4	—	4
Крајинском	7	3	10
Крушевачком	1	—	1
Подринском	1	—	1
Пожаревачком	5	3	8
Рудничком	2	—	2
Смедеревском	4	1	5
Ћупријском	4	—	4
Ужичком	3	—	3
Црноречком	2	—	2
Чачанском	2	—	2
Шабачком	6	—	6
У Београду	98	—	98
Свега у Србији . .	**151**	**9**	**160**
У Аустро-Угарској . .	15	1	16
У Румунији	—	1	1
Свега	**166**	**11**	**177**

Кад округе саставимо у области, онда налазимо, да је било ученица

	РОЂЕНИХ У			
области:	вароши	селу	свега	у проценту
Шумадији	13	2	15	8·48
Источних округа . . .	21	7	28	15·82
Западних округа . . .	13	—	13	7·34

Јужних округа . .	6	—	6	3·39
У Београду . . .	98	—	98	55·37
У Србији . . .	**151**	**9**	**160**	**90·40**
На страни . . .	15	2	17	9·60
Свега . . .	**166**	**11**	**177**	**100·00**

Разлика између девојчица варошких и сеоских била је за рођене

у Србији	као	100 : 6
на страни	„	100 : 13
у опште	„	**100 : 7**

Из овог поређења види се, да је у Вишој женској школи било варошких девојчица петнаест пута више него сеоских!

Из јужних и западних округа није била у Вишој женској школи ни једна сеоска ученица. Из Шумадије било је у тој школи на сто варошких ученица 15 сеоских, а из источних округа 33 ученице.

У појединим разредима било је ученица, и то

у разреду:	рођених у вароши	рођених у селу	на сто варошких долазило је сеоских
Првом . . .	66	5	8
Другом . . .	32	2	6
Трећем . . .	34	1	3
Четвртом . .	33	4	12

По успеху било је ученица

	У РАЗРЕДУ				
	I.	II.	III.	IV.	свега
одличних . . .	6	6	5	3	20
врло добрих . .	25	12	13	15	65
добрих . . .	26	12	13	16	67

слабих . . .	10	4	4	3	21
рђавих . . .	4	—	—	—	4
	ПРОЦЕНАТ УЧЕНИЦА				
одличних . .	8·45	17·64	14·29	8·11	11·30
врло добрих .	35·21	35·30	37·14	40·54	36·72
добрих . . .	36·63	35·30	37·14	43·24	37·85
слабих . . .	14·08	11·76	11·43	8·11	11·87
рђавих . . .	5·63	—	—	—	2·26

Из ових размера види се, да је ресултат успеха у старијим разредима све повољнији, јер је на сто ученица одличних, врло добрих и добрих долазило слабих и рђавих ученица у разреду:

Првом	25
Другом . . , ...	14
Трећем	13
Четвртом	9
у опште	**16**

Од свију ученица уживало је само тринаест државно благодејање, дакле од сто само њих седам. Посебице пак било је благодејаница у разреду:

Другом , ...	2 = 6	процената
Трећем	7 = 20	„
Четвртом	4 = 11	„

У 1879. години издато је на плату управитељке, класних учитељица, учитељица вештина и хонорарних предавача свега 21.747·22 динара.

VI Учитељска школа.

Учитељска школа имала је ово наставничко особље:

	1878. г.	1879. г.
Управитеља	1	1
Професора	4	5

Супленната	2	1
Учитеља	3	4
Хонорарних предавача .	—	2
Свега	**10**	**13**

На плату свију наставника издато је у 1879. години 26.852·00 динара.

Колико је било у тој школи ђака у обе године, види се из овог прегледа.

РАЗРЕД	1877-78. год.			1878-79. год.		
	БРОЈ ЂАКА					
	У ПОЧЕТКУ	НА КРАЈУ	КОЈИ СУ ШКОЛУ ОСТАВИЛИ	У ПОЧЕТКУ	НА КРАЈУ	КОЈИ СУ ШКОЛУ ОСТАВИЛИ
	ГОДИНЕ			ГОДИНЕ		
Први . . .	37	35	2	34	32	2
Други . . .	41	39	2	32	30	2
Трећи . . .	24	23	1	36	35	1
Четврти . . .	—	—	—	23	23	—
Свега . .	**102**	**97**	**5**	**125**	**120**	**5**

Проценат ђака, који су оставили разред:

	1878. г.	1879. г.
	износио је	
Први	5·41	5·88
Други	4·88	6·25
Трећи	4·17	2·78
Четврти	—	—
у опште . .	**4·85**	**4·00**

По успеху било је ђака

	1878. г.				1879. г.				
	У РАЗРЕДУ				У РАЗРЕДУ				
	I.	II.	III.	свега	I.	II.	III.	IV.	свега
одличних . .	5	6	5	**16**	—	—	1	—	**1**
врло добрих .	15	16	11	**42**	14	17	27	16	**74**

добрих . .	12	15	7	**34**	18	13	7	7	**45**
слабих . .	3	2	—	**5**	—	—	—	—	—

Према томе износио је проценат ђака

	1878. г.	1879. г.
одличних	16·50	0·83
врло добрих	43·30	61·67
добрих	35·05	37·50
слабих	5·15	—

У 1879. години општи ресултат успеха био је повољнији од оног у години 1878.

За 1878. годину имамо податке и о томе, како су ђаци школу походили. Тако било је ђака

	У РАЗРЕДУ				
	I.	II.	III.	свега	у проценту
врло марљивих .	5	4	4	13	13·40
марљивих . . .	20	15	10	45	46·39
немарљивих . . .	6	7	6	19	19·59
врло немарљивих .	4	13	3	20	20·62

На сто врло марљивих и марљивих ђака долазило је немарљивих, у разреду:

Првом	40
Другом	105
Трећем	64
у опште . . .	**81**

VII Земљодељско-шумарска школа.

О овој школи имамо податке за 1878. и 1879. годину. У обе године радило је у земљодељско-шумарској школи свега 8 наставника. Од ових било је:

Управитељ	1
Професора	5
Супленатa	2

Ови наставници предавали су свега 100 часова недељно, дакле у средњу руку један по 12·5 часова.

У 1878. години имала је школа три разреда, а било је ђака

	У РАЗРЕДУ			
	I.	II.	III.	свега
уписаних	26	3	4	**33**
оставило школу . . .	4	—	—	**4**
свршило школу . .	22	3	4	**29**

Од сто уписаних оставило је дакле школу њих дванаест.

Осим једног сви остали ђаци имали су потпуно издржање у заводу

У овој школи већина ђака били су сељани. Посебице било је ђака

из округа:	варошана	сељана	свега	у проценту
Ваљевског . . .	—	2	2	6·06
Јагодинског . .	—	2	2	6·06
Књажевачког . .	2	—	2	6·06
Крагујевачког .	1	8	9	27·28
Крајинског . .	2	—	2	6·06
Крушевачког . .	1	2	3	9·09
Подринског . .	—	1	1	3·03
Пожаревачког .	—	1	1	3·03
Ћупријског . .	3	—	3	9·09
Ужичког . . .	—	4	4	12·12
Црноречког . .	1	—	1	3·03
Из Београда . .	2	—	2	6·06
Из Србије . .	**12**	**20**	**32**	**96·97**
Из Аустро-Угарске	—	1	1	3·03
Свега . .	**12**	**21**	**33**	**100·00**

Од сто ђака било је варошана 36, а сељана 64.

Највише ђака дала је земљодељској школи Шумадија (11), а најмање су дали западни окрузи (3). Из јужних округа било је у земљодељској школи 7 ђака, а из источних округа 9. Од ових били су готово сви варошани, а од оних на против било је више сељана.

По узрасту ђаци земљодељске школе у зрелијим су годинама. Било их је,

	У РАЗРЕДУ				
који су имали:	I.	II.	III.	свега	у проценту
17 година	2	—	—	2	6·06
18 „	2	—	—	2	6·06
19 „	9	1	—	10	30·30
20 „	9	—	1	10	30·30
више од 20 година .	4	2	3	9	27·28
Свега	**26**	**3**	**4**	**33**	**100·00**

Из овога види се, да је више од једне четвртине ђака прешло двадесету годину узраста.

У овој школи нису 1878. године држани испити, јер су и предавања само за неко кратко време трајала због наступившега рата. Већи део питомаца и сви наставници употребљени су били на војне дужности, и то готово до краја Септембра 1878. године.

У 1879. години имала је земљодељско-шумарска школа ђака:

	У РАЗРЕДУ			
	I.	II.	III.	свега
у почетку године . .	27	3	4	34
на крају „ . .	17	2	4	23

Школу је оставило њих једанаест, и то: 4 због болести, 6 из разних узрока и један је умр'о.

Од сто уписаних ђака свршило је школу њих 68.

По успеху било је ђака:

	У РАЗРЕДУ I.	II.	III.	свега	у проценту
одличних .	3	1	1	5	21·74
врло добрих .	10	1	3	14	60·87
добрих . .	4	—	—	4	17·39

VIII Основне школе.

1. Школе.

Колико је било основних школа, мушких и женских, у 1878. и 1879. години, види се из овог прегледа.

ОКРУГ	1877-78. г. БРОЈ ОСНОВНИХ ШКОЛА мушких	женских	свега	1878-79. г. мушких	женских	свега
Алексиначки . . .	9	2	11	9	2	11
Београдски . . .	42	—	42	43	—	43
Ваљевски	24	3	27	30	3	33
Врањски		—	—	4	1	5
Јагодински . . .	26	1	27	26	1	27
Књажевачки . . .	2	—	2	9	1	10
Крагујевачки . . .	39	3	42	40	3	43
Крајински	40	4	44	38	6	44
Крушевачки . . .	16	2	18	16	2	18
Нишки	—	—	—	11	3	14
Пиротски	—	—	—	8	2	10
Подрински . . .	13	2	15	12	2	14
Пожаревачки . . .	71	5	76	75	6	81
Рудничкн	17	1	18	17	1	18
Смедеревски . . .	33	2	35	34	2	36

ОКРУГ	1877-78. г.			1878-79. г.		
	БРОЈ ОСНОВНИХ ШКОЛА					
	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА
Топлички	—	—	—	2	1	3
Ћупријски	17	3	20	19	3	22
Ужички	21	3	24	21	3	24
Црноречки . . .	11	2	13	14	2	16
Чачански	21	3	24	21	3	24
Шабачки	30	1	31	33	1	34
Београд	7	8	15	7	8	15
Свега . . .	**439**	**45**	**484**	**489**	**56**	**545**

На крају 1876. школске године, пре нашега првог рата с Турцима, било је у Србији свега 557 основних школа.

Дакле не само 1878. већ и године 1879. било је у Србији мање школа него ли у години 1876; при свем том, што су 1879. године у новим окрузима отворене 32 основне школе.

Кад 1876. годину поредимо с годином 1878. и 1879. ми налазимо, да је било у старим границама мање основних школа, и то у години

1878. . . . . 73 или 13·22 процената
1879. . . . . 44 „ 7·90 „

Једна основна школа долазила је у Србији:
1876. године . . . . . на 68 км²
1878. „ . . . . . „ 78 „
1879. „ . . . . . „ 89 „

У овом прегледу излажемо све школе, које су у рату 1876. године порушене.

МЕСТО ГДЕ ЈЕ ШКОЛА	ОКРУГ	ПРИМЕДБА
Васиљ	Књажевачки.	—
Велики Извор . . .	Црноречки.	Од 23. Септембра 1880. г. ради опет
Велики Шиљеговац . . .	Крушевачки.	„ 30. Августа 1880. г. „ „
Вражогрнац	Црноречки.	„ 1. Августа 1879. г. „ „
Вратарница	Књажевачки (1).	„ 19. Марта 1880. г. „ „
Глоговица	Крајински.	—
Грљан	Црноречки.	„ 25. Јула 1880. г. „ „
Грљиште	Црноречки.	„ 2. Маја 1877. г. „ „
Доња Бела Река	Црноречки.	„ 19. Септембра 1884. г. „ „
Доња Каменица	Књажевачки.	—
Ђунис	Крушевачки.	„ 17. Септембра 1883. г. „ „
Жлна	Књажевачки.	
Извор	Књажевачки.	„ 3. Октобра 1878. г. „ „
Књажевац (2)	Књажевачки.	—
Копривница	Крајински.	—

(1) Сад је у црноречком округу. — (2) Ова је школа почела опет радити, пошто су се становници вратили и у неколико оправили је. У 1878. години имала је само два разреда.

МЕСТО ГДЕ ЈЕ ШКОЛА	ОКРУГ	ПРИМЕДБА
Корман	Алексиначки.	Од 8. Октобра 1884. г. ради опет
Ласово	Црноречки.	„ 6. Новембра 1879. г. „ „
Леновац	Црноречки.	„ 1. Августа 1884. г. „ „
Лубница	Црноречки.	—
Манојлица	Књажевачки.	„ 1. Августа 1877. г. „ „
Метовница	Црноречки.	„ 19. Септембра 1884. г. „ „
Мокра Гора	Ужички.	„ 29. Септембра 1884. г. „ „
Николичево	Црноречки.	„ 10. Септембра 1884. г. „ „
Пишевац	Књажевачки.	—
Нови Хан	Књажевачки.	„ 1. Јула 1878. г. „ „
Планиница	Црноречки.	„ 7. Септембра 1884. г. „ „
Прћиловица	Алексиначки.	„ 11. Октобра 1884. г. „ „
Рготина	Црноречки.	„ 1. Августа 1879. г. „ „
Свети Арапђел.	Књажевачки.	„ 22. Септембра 1883. г. „ „
Спрогојно	Ужички.	—
Тешица	Алексиначки.	—
Црнољевица	Књажевачки.	„ 1. Августа 1878. г. „ „

Од ове тридесет и две школе долазило је на округ:

Црноречки	12
Књажевачки	11
Алексиначки	3
Крушевачки	2
Ужички	2
Крајински	2

Свој рад наставило је опет, и то у години:

1877.	2 школе
1878.	4 „
1879.	3 „
1880.	4 „
1883.	2 „
1884.	8 „

Да нису ове школе у рату пропале, било би на крају 1879. године у Србији свега 571 основна школа, дакле према 1876. години више четрнаест школа.

Како су биле распоређене основне школе по областима, види се из овог прегледа.

Број основних школа у области:	1877-78. г. мушких	женских	свега	1878-79. г. мушких	женских	свега
Шумадији (1)	164	15	179	167	45	182
Источних округа	150	16	166	164	20	184
Западних округа	67	6	73	75	6	81
Јужних округа	58	8	66	58	8	66
Нових округа	—	—	—	25	7	32

Само у области јужних округа остао је у 1879. години онај исти број школа, који је био и у години 1878: у остале три области вишак школа у 1879. години износио је свега 29 или 6·49 процената. Посебице пак

(1) С Београдом.

увећао се број основних школа од 1878. до 1879. године

у области:		свега	у проценту
Западних округа . . .	са	8	10·96
Источних округа	„	18	10·84
Шумадији	„	3	1·68

Кад број школа поредимо с површином, онда налазимо, да је једна основа школа долазила

у области:	1878. г. на квадратних	1879. г. километара
Шумадији с Београдом . .	49	49
Источних округа	79	71
Западних округа	86	77
Јужних округа	142	142
Нових округа	—	343

Шумадија имала је 1879. године три пута више школа но што их је било у области јужних округа, и седам пута више но што су имали нови окрузи.

2. Наставници.

У свима основним школама

радило је 1878. године:	мушким	женским	у опште
Учитеља	480	—	**480**
Учитељица . . .	61	80	**141**
Свега наставника	**541**	**80**	621
1879. године:			
Учитеља	531	—	**531**
Учитељица . . .	86	104	**190**
Свега наставника	**617**	**104**	721

На против пре рата, на крају школске 1876. године, било је у школама:

	учитеља	учитељица	наставника
мушким	543	65	608
женским	—	81	81
у опште . . .	**543**	**146**	**689**

У 1878. год. било је дакле мање но у години 1876.

Учитеља	63	или 11·60	процената
Учитељица	5	„ 3·42	„ „
Наставника	**68**	**„ 9·87**	**„ „**

Ни у 1879. години није било у основним школама толико наставника, колико у години 1876., кад се узму у рачун само стари окрузи без нових крајева.

Колико је било наставника 1878. године у основним школама сваког округа посебице, види се из овог прегледа.

ОКРУГ	БРОЈ				
	УЧИТЕЉА	УЧИТЕЉИЦА У ШКОЛАМА			СВИЈУ НАСТАВНИКА
		МУШКИМ	ЖЕНСКИМ	СВЕГА	
Алексиначки . . .	11	3	3	6	**17**
Београдски . . .	35	8	—	8	**43**
Ваљевски	28	2	5	7	**35**
Јагодински	31	2	3	5	**36**
Књажевачки . . .	2	—	—	—	**2**
Крагујевачки . . .	45	1	6	7	**52**
Крајински	40	6	6	12	**52**
Крушевачки . . .	21	1	4	5	**26**
Подрински	13	2	2	4	**17**
Пожаревачки . . .	62	18	8	26	**88**
Рудничкн	18	—	1	1	**19**
Смедеревски . . .	36	7	5	12	**48**
Ћупријски	23	4	6	10	**33**
Ужички	27	1	4	5	**32**
Црноречки	13	3	3	6	**19**
Чачански	25	1	4	5	**30**
Шабачки	32	2	4	6	**38**
Београд	18	—	16	16	**34**
Србија	**480**	**61**	**80**	**141**	**621**

Од сто наставника у опште било је

учитеља	77	
учитељица у мушким школама	10	23
„ „ женским „	13	

Кад све округе саставимо у веће области, онда налазимо, да је било

у области:	учитеља	учитељица у школама мушким	женским	свега	наставника
Шумадији . .	165	18	15	33	**198**
Источних округа	151	34	26	60	**211**
Западних округа	73	6	11	17	**90**
Јужних округа	73	3	12	15	**88**
У Београду .	18	—	16	16	**34**

Од сто наставника било је

у области:	учитеља	учитељица у школама мушким	женским	у опште
Шумадији . .	83	9	8	17
Источних округа.	72	16	12	28
Западних округа.	81	7	12	19
Јужних округа .	83	3	14	17
У Београду . .	53	—	47	47

Из овог поређења види се, да највише учитељица има у мушким школама области источних округа, а најмање у јужним окрузима. У вароши Београду није била ни једна учитељица у мушким школама.

Интересно је поређење наставника с бројем школа.

У средњу руку долазило је наставника на једну основну школу

у области:	мушку	женску	у опште
Шумадији (с Београдом) .	1·2	2·1	1·3
Источних округа . . .	1·2	1·6	1·3

Западних округа . . .	1·2	1·8	1·2
Јужних округа	1·3	1·5	1·3
У Србији	**1·2**	**1·8**	**1·3**

Код мушких школа размера наставника само је у јужним окрузима била нешто јача; у остале три области та је размера подједнака са средњом размером.

Код женских школа налазимо већ неку разлику у размерама наставница; међу тим и овде та разлика није тако велика.

Кад размеру наставника поредимо с размером наставница, онда видимо, да је на сто учитеља, који су радили у извесном броју школа, долазило у исто толико женских школа, по 150 учитељица.

У 1878. години било је у Србији света 1,375.909 становника. (¹) Кад овај број поредимо с бројем основних школа, онда излази, да је долазила

једна основна школа на 2.843 становника
један наставник „ 2.216 „

Колико је радило наставника у свима основним школама године 1879. види се из овог прегледа.

ОКРУЗИ	БРОЈ				
	УЧИТЕЉА	УЧИТЕЉИЦА У ШКОЛАМА		УЧИТЕЉИЦА У ОПШТЕ	СВИЈУ НАСТАВНИКА
		МУШКИМ	ЖЕНСКИМ		
Алексиначки	14	2	3	5	**19**
Београдски	36	8	—	8	**44**
Ваљевски	31	5	5	10	**41**
Врањски	7	—	1	1	**8**
Јагодински	29	4	3	7	**36**

(¹) Државопис Србије XI. стр. 132.

ОКРУЗИ	БРОЈ				
	учитеља	учитељица у школама		учитељица у опште	свију наставника
		мушким	женским		
Књажевачки	11	—	2	2	13
Крагујевачки . . .	44	4	8	12	56
Крајински	38	7	8	15	53
Крушевачки	21	2	4	6	27
Нишки	19	—	5	5	24
Пиротски	12	—	2	2	14
Подрински	11	3	2	5	16
Пожаревачки . . .	58	26	11	37	95
Руднички	18	—	1	1	19
Смедеревски	35	8	5	13	48
Топлички	4	—	1	1	5
Ћупријски	24	6	8	14	38
Ужички	28	—	4	4	32
Црноречки	16	5	4	9	25
Чачански	25	—	4	4	29
Шабачки	31	6	4	10	41
Београд	19	—	19	19	38
Србија	**531**	**86**	**104**	**190**	**721**

У истој години износио је проценат

учитеља . . . . . 73·65

учитељица у мушким школама . 11·93 } 26·35

учитељица у женским школама 14·42 }

У истој години број учитељица у мушким школама био је за два процента већи од онога у прошлој 1878. години. Исто тако и у женским школама било је 1889. године више учитељица, но тај вишак износио је само један проценат.

У основним школама појединих области радило је 1879. године наставника, и то

у области:	учитеља	учитељица у школама мушким	женским	свега	у опште
Шумадији . . .	162	24	17	41	**203**
Источних округа .	161	46	36	82	**243**
Западних „ .	73	14	11	25	**98**
Јужних „ .	74	2	12	14	**88**
Нових „ .	42	—	9	9	**51**
У Београду . .	19	—	19	19	**38**

Од сто наставника било је

у области:	учитеља	учитељица у школама мушким	женским	у опште
Шумадији	80	12	8	20
Источних округа . .	66	19	15	34
Западних „ . . .	75	14	11	25
Јужних „ . . .	84	2	14	16
Нових „ . . .	82	—	18	18
У Београду	50	—	50	50

И у овој дакле години радило је у мушким школама источних округа највише учитељица, а најмање опет у области јужних округа. У новим окрузима и у Београду биле су учитељице само у женским школама.

Од 1878. до 1879. године увећао се број наставника, и то

у школама области:	учитеља	учитељица	у опште
	СА ПРОЦЕНАТА		
Источних округа . . .	6·62	36·66	15·17
У Београду	5·56	18·75	11·76
Западних округа . . .	—	47·06	8·89

Шумадији	— 1·82	24·24	2·53
Јужних округа . . .	1·37	— 6·67	—

Највише наставника добили су у 1879. години источни окрузи, а тиме је тек у неколико попуњен онај губитак, који су у овом погледу претрпели ти окрузи услед нашег првог рата с Турцима.

Кад број наставника поредимо с бројем школа, онда налазимо, да је радило у средњу руку у једној основној школи

области:	мушкој	женској	у опште
	НАСТАВНИКА		
Шумадије (с Београдом)	1·2	2·4	1·3
Источних округа . . .	1·3	1·8	1·3
Западних „	1·2	1·8	1·2
Јужних „	1·3	1·5	1·3
Нових „	1·7	1·3	1·6
У Србији . .	**1·3**	**1·9**	**1·4**

Из ових размера види се, да је број наставника у опште порастао нешто више од броја школа. Број учитељица у већој је мери напредовао од броја шкала.

Интересно је поређење броја наставника с бројем становника.

У Србији било је

године	становника
1876.	1,369.860
1878.	1,375.909
1879.	1,684.770

Долазио је дакле у средњу руку један наставник основних школа, године

1876.	на 1.988	становника
1878.	„ 2.216	„
1879.	„ 2.337	„

Доста су интересне и промене у наставничком особљу, које се догоде у течају школске године: новим постављењима или отпуштањем из службе учитељске, због смрти или премештаја и т. п.

О овим променама имамо податке из три године, и то: 1877. 1878. и 1879.

	у години			
постављено је као	1877.	1878.	1879.	свега
први пут нових				
учитеља	15	32	83	130
учитељица (1) . . .	1	15	41	57
свега . . .	**16**	**47**	**124**	**187**
једном већ бивших				
учитеља	10	17	13	40
учитељица	—	2	10	12
свега . . .	**10**	**19**	**23**	**52**
у опште постављено је:				
учитеља	25	49	96	170
учитељица	1	17	51	69
свега наставника	**26**	**66**	**147**	**239**

Од сто новопостављених наставника било је

	у години			
који су	1877.	1878.	1879.	у опште
први пут постављени . .	61·54	71·21	84·35	**78·24**
по други пут постављени	38·46	28·79	15·65	**21·76**

За све три године постављено је свега

	нових		
у округу:	учитеља	учитељица	наставника
Алексиначком . . .	6	3	9
Београдском . . .	9	4	13
Ваљевском	8	2	10

(1) У мушким и женским школама.

Врањском	6	1	7
Јагодинском . . .	13	3	16
Књажевачком . . .	4	—	4
Крагујевачком . .	11	4	15
Крајпинском . . .	7	5	12
Крушевачком . . .	4	2	6
Нишком	23	6	29
Пиротском	9	2	11
Подринском . . .	5	2	7
Пожаревачком . . .	12	10	22
Рудничком	11	1	12
Смедеревском . . .	6	2	8
Топличком	3	1	4
Ћупријском . . .	6	6	12
Ужичком	4	—	4
Црноречком . . .	8	3	11
Чачанском	5	1	6
Шабачком	6	4	10
У Београду . . .	4	7	11

Највише нових наставника добиле су школе у округу нишком. Ово је зато, што су тамо у почетку 1878-79. школске године тек отваране школе као и у остала три нова округа.

Од сто новопостављених наставника било је у години

	учитеља	учитељица	Размера
1877.	96·15	3·85	100 : 4
1878.	74·24	25·76	100 : 35
1879.	65·31	34·69	100 : 53
у опште . . .	**71·13**	**28·87**	**100 : 41**

Размера учитељица бивала је све већа, зато што број учитељица у мушким школама све више расте. По новом закону о основним школама ово увећавање ограни-

чено је у толико, што од сад у мушким школама само у два нижа разреда могу бити учитељице.

Кад број новопостављених наставника поредимо с бројем наставника у опште, ми налазимо, да је износио проценат новопостављених

	1878.	1879.
учитеља	10·21	18·08
учитељица	12·21	26·84
наставника	**10·63**	**20·39**

Према броју новопостављених наставника треба ставити опет и број оних, који су оставили учитељску службу у току ове три године. Податке о томе имамо у овом прегледу.

Учитељску службу оставило је

	ГОДИНЕ			
	1877.	1878.	1879.	свега
својевољном оставком:				
учитеља	8	22	18	48
учитељица . . .	5	2	5	12
свега . . .	**13**	**24**	**23**	**60**
запонило се	12	11	12	**35**
отпуштено за казну:				
учитеља	3	6	—	9
учитељица . . .	2	2	1	5
свега . . .	**5**	**8**	**1**	**14**
отпуштено због неспособности:				
учитеља	4	2	1	7
учитељица . . .	1	2	—	3
свега . . .	**5**	**4**	**1**	**10**
напустило дужност:				
учитеља	—	3	4	7
учитељица . . .	—	1	—	1
свега . . .	—	**4**	**4**	**8**

није хтело ићи на дужност:				
учитеља	—	1	2	3
учитељица . . .	—	1	—	1
свега . . .	—	2	2	4
стављено је у пенсију:				
учитеља	3	3	3	9
учитељица . . .	3	2	—	5
свега . . .	6	5	3	14
умрло је:				
учитеља	16	10	5	31
учитељица . . .	2	—	—	2
свега . .	18	10	5	33
у опште оставило је службу				
учитеља	46	58	45	149
учитељица . . .	13	10	6	29
Свега . .	59	68	51	178

Од сто наставника, који су учитељску службу оставили, долазило је

	ГОДИНЕ			
на оне који су:	1877.	1878.	1879.	свега
својевољно дали оставку	22·03	35·29	45·10	33·71
запонили се	20·34	16·18	23·54	19·66
отпуштени за казну .	8·48	11·76	1·96	7·87
„ због неспособности	8·48	5·88	1·96	5·61
напустили дужност .	—	5·88	7·84	4·50
одрекли ићи на дужност	—	2·94	3·92	2·24
стављени у пенсију .	10·17	7·36	5·88	7·87
умрли	30·50	14·71	9·80	18·54
били је учитеља . .	77·97	85·29	88·24	83·71
било је учитељица .	22·03	14·71	11·76	16·29
у опште . .	100·00	100·00	100·00	100·00

Највећи проценат долази на оне наставнике, који дају оставку на службу. Ово су већином наставници, који ради свог даљег опстанка траже службу у другој струци. У ову категорију долазе и многи учитељи нерадници, који дају оставку на службу за то, да би избегли заслужену казну.

Затим велики је проценат учитеља, који остављају учитељство због ступања у ред свештенички. Ово је са свим природна појава, јер као што је познато, међу учитељима има врло много богослова, који учитељску службу врше само дотле, док не добију какву парохију.

Кад број новопостављених наставника поредимо с бројем оних, који су оставили учитељство, онда налазимо, да је на сто ступајућих у учитељску службу долазило ту службу напуштајућих:

	1877.	1878.	1879.	у опште
учитеља	184	118	47	**88**
учитељица	1300	59	12	**42**
наставника . .	**227**	**103**	**35**	**74**

Из овог поређења види се, да су 1877. године морале остати многе школе без наставника; у 1878. години нови су учитељи заузели готово сва места оних, који су службу оставили; и тек у 1879. години вишак нових учитеља био је толики, да су попуњена сва празна учитељска места, и покрај тога могао је бити отворен у новим окрузима знатан број основних школа.

Интересне су размере, које добијимо, кад број наставника, који су учитељску службу оставили, поредимо с бројем свију наставника у дотичној години.

Тако оставило је службу од стотине наставника:

	1878. г.	1879. г.
због својевољне оставке . .	3·86	3·19
због свештеничког чина . .	1·77	1·65
без своје воље	2·90	1·11

због стављења у пенсију . .	0·81	0·42
због смрти	1·61	0·70
од којих је било:		
учитеља	12·08	8·47
учитељица	7·09	3·16
свега	**10·95**	**7·07**

На сто наставника, који су у 1878. години оставили учитељску службу, долазило је године 1879. наставника изишавших из реда учитељског:

због својевољне оставке . .	83
због свештеничког чина . .	93
без своје воље	38
стављења у пенсију	52
због смрти	43
учитеља	70
учитељица	45
у опште	**65**

Колико је наставника оставило учитељску службу у течају ове три године у сваком посебице округу, види се из овог прегледа.

ОКРУЗИ	БРОЈ НАСТАВНИКА КОЈИ СУ ОД 1877. ДО 1879. Г. ОСТАВИЛИ УЧИТЕЉСКУ СЛУЖБУ								
	по својој оставци	због свештеничког чина	због отпуштања	напустили дужност	због стављења у пенсију	због смрти	У ОПШТЕ		
							учитеља	учитељица	наставника
Алексиначки .	5	3	2	—	—	1	9	2	11
Београдски .	9	1	—	2	1	4	12	5	17
Ваљевски . .	2	2	2	—	2	5	12	1	13
Врањски . .	1	—	—	—	—	—	1	—	1
Јагодински .	5	3	2	—	1	2	11	2	13

ОКРУЗИ	БРОЈ НАСТАВНИКА КОЈИ СУ ОД 1877. ДО 1879. Г. ОСТАВИЛИ УЧИТЕЉСКУ СЛУЖБУ						У ОПШТЕ		
	ПО СВОЈОЈ ОСТАВИ	ЗБОГ СВЕШТЕНИЧКОГ ЧИНА	ЗБОГ ОТПУШТАЊА	НАПУСТИЛИ ДУЖНОСТ	ЗБОГ СТАВЉЕЊА У ПЕНСИЈУ	ЗБОГ СМРТИ	УЧИТЕЉА	УЧИТЕЉИЦА	НАСТАВНИКА
Књажевачки .	2	—	—	—	1	—	3	—	3
Крагујевачки.	4	3	1	1	1	2	12	—	12
Крајински .	7	1	3	—	—	1	9	3	12
Крушевачки .	2	1	—	—	1	1	3	2	5
Нишки . .	—	—	—	1	—	—	1	—	1
Пиротски . .	1	—	—	—	—	—	1	—	1
Подрински. .	1	2	—	1	—	—	4	—	4
Пожаревачки.	4	2	4	2	—	5	15	2	17
Рудничкн . .	2	4	—	1	—	2	9	—	9
Смедеревски .	3	1	1	1	—	—	6	—	6
Топлички . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ћупријски. .	2	—	2	—	1	2	5	2	7
Ужички . .	2	1	2	2	—	2	7	2	9
Црноречки .	2	2	4	—	—	1	5	4	9
Чачански . .	1	3	1	—	—	—	5	—	5
Шабачки . .	2	6	—	1	—	4	13	—	13
Београд . .	3	—	—	—	6	1	6	4	10
Свега .	**60**	**35**	**24**	**12**	**14**	**33**	**149**	**29**	**178**

При поређењу броја нових наставника с бројем оних који су оставили учитељску службу, излази, да је за ове три године односна размера између прве и друге категорије била у округу:

Нишком . . . . . као 100 : 3
Пиротском . . . . . „ 100 : 9
Врањском . . . . . „ 100 : 14

Подринском	као	100 : 57
Ћупријском	„	100 : 58
Рудничком	„	100 : 75
Књажевачком	„	100 : 75
Смедеревском . . . . ,	„	100 : 75
Пожаревачком	„	100 : 77
Крагујевачком	„	100 : 80
Јагодинском	„	100 : 81
Црноречком	„	100 : 82
Чачанском	„	100 . 83
Крушевачком	„	100 : 83
Крајинском	„	100 : 100
Алексиначком	„	100 : 122
Ваљевском	„	100 : 130
Шабачком	„	100 : 130
Београдском	„	100 : 131
Ужичком	„	100 : 225
У Београду	„	100 : 91

У окрузима, где ове размере показују више нових учитеља него ли оних, који су службу оставили, вишак у самој ствари није био, јер су ти окрузи изгубили известан број наставника усљед премештаја.

На против опет у оним окрузима, где по горњим размерама излази, да је било више учитеља који су службу напустили, није остало празних школа, јер су оне попуњене наставницима премештеним из других округа.

Доста је наставника премештено са службом у току ове три године.

Тако премештено је у друге школе

	1877. г.	1878. г.	1879. г.	свега
	п о м о л б и			
учитеља	44	77	60	181
учитељица	26	12	15	53
наставника . .	**70**	**89**	**75**	**234**

		ПО ПОТРЕБИ		
учитеља	51	58	36	145
учитељица	19	23	13	55
наставника . .	**70**	**81**	**49**	**200**
		У ОПШТЕ		
учитеља	95	135	96	326
учитељица	45	35	28	108
наставника . .	**140**	**170**	**124**	**434**

На сто учитеља долазило је учитељица премештених

	У ГОДИНИ			
	1877.	1878.	1879.	света
по молби	59	16	25	**29**
по потреби . . .	37	40	36	**31**
у опште . .	**47**	**26**	**29**	**33**

Кад број наставника поредимо с бројем премештених, онда налазимо, да је износио, проценат премештених

	У ГОДИНИ			
	1878.		1879.	
	по молби	по потреби	по молби	по потреби
учитеља . .	16·04	12·08	11·30	6.78
учитељица . .	8·51	16·31	7·89	6·84
наставника	**14·33**	**13·04**	**10·40**	**6·80**

На сто наставника, који су премештени по својој молби, долазило је премештених по потреби, и то:

	У ГОДИНИ	
	1878.	1879.
учитеља	75	60
учитељица	192	88
наставника	**91**	**65**

У опште узев број премештених по потреби наставника мањи је него ли број кренутих по својој молби.

Проценат премештених у опште (по молби и по потреби)

износио је	учитеља	учитељица	наставника
1878. гидине . .	28·23	24·82	27·37
1879. „	18·08	14·74	17·20

У години 1879. број премештених наставника био је дакле много мањи.

За успешан рад у школи или по времену службе своје унапређено је

	у години			
	1877.	1878.	1879.	свега
учитеља	10	167	36	213
учитељица . . .	—	34	14	48
наставника . .	**10**	**201**	**50**	**261**

Према томе износио је проценат унапређених

	у години	
	1878.	1879.
учитеља	34·79	6·78
учитељица	24·11	7·37
наставника	**32·37**	**6·93**

У 1879. години проценат унапређених износио је једва једну петину онога у години 1878.

За разне кривице кажњено је

	у години			
	1877.	1878.	1879.	свега
учитеља	11	6	3	**20**
учитељица . . .	—	4	—	**4**
наставника . .	**11**	**10**	**3**	**24**

Ови су бројеви доиста врло мали и то с тога, што се ове три године могу у неку руку сматрати као прелазне.

По категоријама казне су биле овако подељене. Свега је кажњавано:

	1877. г.	1878. г.	1879. г.	у опште	Проценат
Опоменом .	6	2	2	10	41·68
Укором . .	2	3	1	6	25·00
Губитком плате . .	1	—	—	1	4·16
Премештајем	—	1	—	1	4·16
Отпустом из службе .	2	4	—	6	25·00

У све три године блаже су казне више примењиване, и отуд може се закључити, да су и кривице биле лакше природе.

Проценат кажњених наставника износио је 1878. године 1·61 а у 1879. само 0·42.

Имамо податке и о испитима оних учитељских кандидата, који нису свршили прописне школе.

За полагање учитељског испита јавило се

	КАНДИДАТА		
године	мушких	женских	у опште
1877.	1	6	7
1878.	4	16	19
1879.	6	8	14
свега	**11**	29	**40**

Од сто пријављених кандидата било је

у години:	мушких	женских
1877.	14	86
1878.	21	79
1879.	43	57
свега	**27**	**73**

С каквим су успехом ови кандидати испит положили, види се из овог прегледа.

ИСПИТ СУ ПОЛОЖИЛИ С УСПЕХОМ	1877. г.			1878. г.			1879. г.		
	КАНДИДАТИ								
	МУШКИ	ЖЕНСКИ	СВЕГА	МУШКИ	ЖЕНСКИ	СВЕГА	МУШКИ	ЖЕНСКИ	СВЕГА
Врло добрим	—	—	—	1	5	6	3	—	3
Добрим	1	—	1	1	6	7	—	2	2
Приличним	—	—	—	1	2	3	2	5	7
Слабим	—	3	3	1	2	3	—	1	1
Одустали од полагања испита	—	3	3	—	—	—	1	—	1
У опште	**1**	**6**	**7**	**4**	**15**	**19**	**6**	**8**	**14**

Испит је дакле у току ове три године положило

	свега			у проценту		
	КАНДИДАТА					
с успехом:	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА
Врло добрим .	4	5	**9**	36·37	17·24	22·50
Добрим . . .	2	8	**10**	18·18	27.59	25·00
Приличним . .	3	7	**10**	27·27	24·14	25·00
Слабим . . .	1	6	**7**	9·10	20·69	17·50
Одустали од полагања испита .	1	3	**4**	9·10	10·34	10·00
У опште	**11**	**29**	**40**	**100·00**	**100·00**	**100·00**

Од мушких кандидата положило их је највише с успехом врло добрим, а од женских добило их је највише добру оцену.

Кад мушке кандидате поредимо са женскима, онда излази, да је на сто првих било ових других, који су испит положили с успехом:

Врло добрим 47
Добрим 152

Приличним	89
Слабим	227
Одустали од полагања испита .	114

По месту рођења било је кандидата

	свега			у проценту		
	мушких	женских	у опште	мушких	женских	у опште
из Србије:						
варошана .	5	25	31	45·46	89·65	77·50
сељана . .	4	1	5	36·36	3·45	12·50
свега . .	**9**	**27**	**36**	**81·82**	**93·10**	**90·00**
из других држава:						
варошана .	1	1	2	9·09	3·45	5·00
сељана . .	1	1	2	9·09	3·45	5·00
свега . .	**2**	**2**	**4**	**18·18**	**6·90**	**10·00**
у опште:						
варошана .	6	27	**33**	54·55	93·10	82·50
сељана . .	5	2	**7**	45·45	6·90	17·50
свега . .	**11**	**29**	**40**	**100·00**	**100·00**	**100·00**

Од јавивших се на испит кандидаткиња, све су скоро биле варошанке и рођене у Србији.

Односна размера између мушких и женских кандидата била је за рођење:

У Србији	као	100 : 114
На страни . . .	„	100 : 38
У варошима . . .	„	100 : 171
У селима	„	100 : 15

По школској спреми кандидати били су већином из нижих школа. Тако учило је

	мушких	женских	свега
само основну школу . .	1	16	17
нижу гимназију . . .	4	2	6
нешто Богословије . .	3	—	3

нешто земљодељске школе	1	—	1
„ Учитељске школе .	2	1	3
„ Више женске школе	—	10	10

Према томе износно је проценат кандидата,

који су свршили:	мушких	женских	у опште
само основну школу . . .	9·09	55·17	42·50
нешто више од основне школе	90·91	44·83	57·50

На сто мушких кандидата, који су свршили само основну школу, долазило је шест стотина женских с истом спремом; на против, на сто мушких кандидата, који су имали бољу спрему, долазило је с таком спремом само 49 женских.

По годинама узраста било је кандидата,

који су имали:	мушких	женских	свега
15 година . . .	—	1	1
16 „ . . .	—	1	1
17 „ . . .	—	4	4
18 „ . . .	1	9	10
19 „ . . .	1	1	2
20 „ . . .	—	3	3
21 „ . . .	—	3	3
22 „ . . .	1	—	1
23 „ . . .	1	3	4
24 „ . . .	2	2	4
25 „ . . .	3	—	3
26 „ . . .	1	—	1
27 „ . . .	1	1	2
29 „ . . .	—	1	1
Свега . . .	**11**	**29**	**40**

Према томе износно је проценат кандидата

	мушких	женских	у опште
који су имали до 20 год. . .	18·18	65·52	52·50
који су били старији . . .	81·82	34·48	47·50

Односна размера између мушких и женских кандидата била је код оних, који су

имали до 20 година . . . као 100 : 360
били старији . . . . . „ 100 : 42

Учитељски испити држани су понајвише у месецу Септембру и Октобру, но било их је и у другим месецима. Тако испитано је у течају ове три године кандидата

у месецу:	мушких	женских	у опште
Јануару. . . .	1	3	4
Фебруару . . .	1	1	2
Марту	1	2	3
Јулу	3	2	5
Септембру . . .	2	15	17
Октобру . . .	3	5	8
Новембру . . .	—	1	1

Највише кандидата јавило се на испит у јесенским месецима, дакле у оно доба кад школе почињу радити.

Завршујући овим одељак о испитима учитељских кандидата, ми додајемо, да је испитивање истих предато управама учитељских школа, и да су за то прописана нарочита Правила 4. Марта 1881. године, која још и сад важе.

(СВРШИЋЕ СЕ).

ИЗ ТИМОЧКЕ КРАЈИНЕ.

КЊАЖЕВАЧКИ ОКРУГ.

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ И ЕТНОГРАФИЈУ СРБИЈЕ.

У књ. LIV. „Гласника Српског Ученог Друштва", говорећи о Црној Реци с историјског-етнографског гледишта, ми се између, осталог, обећасмо на једном месту, да ћемо у своје време саопштити неке податке и из суседног књажевачког округа, који ће подаци послужити као грађа за проучавање и допуну наше новије историје.

По што смо с овим радом сада готови — ми га ево предајемо јавности.

Чланак није писан под утицајем какве год тенденције: у њему су изнесене на кратко по гдекоја дата, која се односе на познавање овог краја Србије, која смо у стању били с доста тешкоће да приберемо и разрадимо.

После студија од г. г. др-а Мачаја (1) и Мишковића (2), који су о овом округу писали, овај чланак, надамо се, попуниће једну празнину у нашој новијој историји и послужиће цељи, којој је намењен.

(1) Гл. књ. II. св. XIX стр. 277—345.
(2) Гл. књ. XLIX стр. 53—125.

Књажевачки округ — ст. Гургусовачка нахија — припада Тимочкој водопађи.

Одвојен од остале Србије високим планинама и планинским сплетовима, књажевачки округ од вајкада је био упућен на саобраћај с Дунавом, што је, поред осталог, имало великог значаја и у историјској прошлости његовој.

Површина округа износи 1531 □ км. и на том простору живи 61.605 становника. На □ км. долази од прилике 40.23 становника.

До 17-ог Јануара 1859-те године књажевачки округ звао се — гургусовачки. По што те године окружна варош Гургусовац доби ново име Књажевац, — то се и округ назове: Књажевачки.

Као Црна Река, исто тако и књажевачки округ, у почетку овога века, припадао је у административном погледу Видинском пашалуку. Видин је био и пре тога под Турцима, колико се зна, увек средиште управних власти за целу Тимочку Крајину с том разликом, што је Крајина изузетно уживала веће повластице од осталих нахија у овом пашалуку. Судећи пак по томе, што су Турци, у прво доба, у освојеним земљама, задржавали махом дотле постојећу управну организацију и поделу, могло би се приближно узети, да је Видин, и у старије доба, важио као средиште Тимочке Крајине.

У римско доба под Аврелијаном (207—275) овај крај као део Тимочке Крајине припадао је области Dacia ripensis с главним местом Ratiaria.

И ако је, по географски, Тимочка Крајина улазила у Горњу Мезију, ипак одсечена с јужне и западне стране а нагнута у правцу од југа на север, управно је припадала Дакији.

Пре овога века, у Тимочкој Крајини помињу се нахије: Кладовска, Неготинска и Свр̑лишка (под којом се

разумевала доцније Гургусовачка нахија), које су припадале Видинском пашалуку.

1813-те године, по што Турци освоје Србију, поделе Гургусовачку нахију тако, да кнежина Сврљишка, која је била за себе дотле, припадне Бањи, а Тимок опет са Заглавком остану засебни и дођу под Видин.

За време првога устанка, граница књажевачког округа ишла је, више или мање, онуда куда и сада с том разликом, што су и неколика села поред границе данашње кнежевине Бугарске придата била за извесно време овом округу, као и још неколико села из нишког и пиротског округа, што се беху у то време придружила устанку. Из тих села, после пропасти 13-те године, многе су се породице после одселиле у унутрашњост Србије, где и данас живе. На северној страни опет према Зајечару, граница је достизала теснац Вратарнички, који је још од старих времена познат као пролазна и стратегијска тачка за у Подунавље. —

Кад погледамо на млоге развале и старе римске и грчке новце, што се ископавају у овом округу, долазимо до уверења, да је овај крај, у доба римске и грчке владавине морао бити напредан и добро насељен [1] Неке од тамошњих старина као: Кожељ, Равни и Сврљиг, подсећају нас и на минуло славно доба из старије српске историје. Али, колико се да и сада оценити, већи део развала, као да ће бити остаци и трагови још Теодосијевог зида, који је служио за међу византијско-хунску, заночев од северног изданка Суве Планине, одакле настаје отвор, кроз

---

[1] Гл. XLV 57 и у неколико — Reise in Süd Serbien und Nord Bulgarien non F. Kanitz стр. 25 и даље.

који се иде за Мораву, који је у оно време ваљало затворити онако, као што је Атанасије оградио дугачким зидом Цариград од нападаја варварских; као што је Китај подигао големи зид против Татара; и као што су Фуни и Авари подигли земљобране по Банату и Бачкој.... ([1]) За време Јустинијаново помињу се у Тимочкој долини 27 вароши и којекаких других градића. Градиште у Заглавку, Голубац у Тимоку и друге многе развале — остатци су из тога доба.

Важност Тимочког краја, види се још и по мрежи путова, који су некада просецали тај крај, из чега се да извести, да је у старо доба био жив саобраћај на овој страни Србије. Главна раскрсница путова за Горњи Тимок била је у граду Равном. Од града Равни, који је на левој обали Тимока, ишао је један пут долином тимочком на север преко Вратарнице и даље за Дунав; други крак опет на Кадибогаз за Ашчар-Паланку (Ratiaria); трећи крак водио је у град Кожељ и даље. Остаци градића виде се и данас на једној кречној коси; а главни крак ишао је опет преко Муртине баре и села Штипине јужно у Књажевац, а одатле опет, ударајући на Подвис, где се виде развале од једног старог градића, даље на Сврљиг, Ниш, и, као што тврди г. Мишковић, исти пут, као главни кроз Тимочку долину, био је и калдрмисан ([2]).

Кроз Тимочку долину, као удобну за пролаз с Доњег Дунава, прошли су из Румуније многи народи, па и један део Словена, који су се настанили на Балканском полуострву. У старо доба, помиње се овде Словенско племе

---

[1] Полуострво Илирско (Балканско) са гледишта војног стр. 210 од Драгашевића.

[2]) Гл. XLIX стр. 102 и гл. XLV стр. 52—58 чланак о путоима у Србији опширно израђен од пуковника Драгашевића

„Тимочани“, који су бранили своју слободу од најезде освојачких народа.

Колико се да на први поглед опазити, Књажевчани, по свему изгледа нам, да су махом досељеници, и то највише из прошлог века и из разних места у Старој Србији. Има их, који су се доселили и из предела у данашњој кнежевини Бугарској — но они су у знатној мањини. Особито се да приметити по традицијама, које живе и данас код многих породица, да су Књажевчани некада, и то не давно, оставили свој завичај и овде се населили, не могавши по причању, сносити притисак турски у своме крају. Међу Књажевчанима, као што смо опазили, има неких разлика и у језику, па и у ношњи, и ако те разлике нису тако осетне, и само их може приметити онај, који је томе обраћао пажњу и дуже време пробавио у том крају. Особито Заглавчани, и то они што живе у горњем крају, разликују се доста приметно како од Сврљижана тако и од Тимочана, и као да су се они доселили највише из предела око реке Лома. Одсечени од саобраћаја, Заглавчани су задржали у многоме свој првобитни тип; али су остали и назаднији и ограниченији у сваком погледу и од Сврљижана и од Тимочана. Земљиште је, као што се види, на њих много утицало — поред осталих других прилика. Као какав клин, увукао се Горњи Заглавак према Бугарској, а непролазне планине, као што вели г. Драгашевић, испречиле су се и тај простор заглавиле.

У Горњем Тимоку, а на име у селима: Лукову Влахову, Перишу и др. знају и данас, да су се њихови претци доселили из пиротског и трнског округа. Кад су се први пут доселили, по причању, нашли су свуда пустош и празну ненасељену земљу. У народу је остала прича и данас, да је некада тимочки крај тако био опустио, да се по плодним по-

љима и странама тимочким чуло само урлање зверова и ћукање ћукавца; они једини прекидаху гробну тишину жалосног и опустелог тимочког краја....

Кад узмемо само то, да је тимочки предео увек био на ударцу страној инвазији с Дунава, онда се не треба чудити, што је у више прилика тај крај опустошаван и расељаван био. Такво је стање, више или мање, било и у осталој Србији. Странци, који су пре 300 година, и после тога, путовали кроз Србију, не говоре ништа о Тимочкој Крајини за то, што су се у путовању држали цариградског друма, и што, види се, нису овај крај ни познавали. Тек за време ратова Аустријанаца с Турцима налазимо по нешто и о Тимочкој Крајини где се говори — али и то мало и површно. Међу путницима из 17-ог и 18-ог века Едвард Бровн и Леди Монтањ нису претерали кад су казали на једном месту у свом путопису: да је Србија лепа, густом шумом покривена — али у људима празна земља..... Ово њихово казивање, може се однети и на тимочки предео, који је свакада худе среће био, да је, као што већ рекосмо, више пута опустошаван и расељаван био.

Наш хроничар Константин Филосов, у животу деспота Стевана Лазаревића, говорећи на једном месту о ратовању Стевановом с Мусом, баца у неколико светлост и на овај крај Србије. 1412-те године, у Децембру месецу, Муса полазећи с војском противу Стевана, као бесан звер, палећи и пустошећи редом уз пут **„сь великою жростїю и гнѣвомь вьсе вь коньць потрѣбити“** напао је прво на деспотова сусёда, а свога противника војводу Хамзу (**Хамоуза**), који се беше одметуо са својом облашћу и градовима: Соколцем (код Ал. Бање) и Сврљигом. Ови су градови били у то време под влашћу турском. Он савлада Хамзу, и у Сокоцу граду ухвати га, па га по том оправи у Једрене, где је и главом платио. Његову покрајину заузе, а ста-

новништво тога краја, као одметнике, расели и насели њима царске спахилуке (1) . . . .

Из овога се у неколико може видети, шта је тимочки крај морао поднети у овој размирици турској, и каква је судба постигла народ, који је овде живео и који је принуђен био да остави свој завичај и да се потуца у туђинству.

Држимо, да неће бити на одмет, ако овде, колико ради примера, узгред кажемо нешто и о традицијама, које живе и данас код појединих породица, а које би вредно било прикупити и изнети. О једној породици, која је позната у Сврљигу под именом „Арнаути“ прича се, на прилику, да се је доселила на крају прошлог века из Голака, у данашњем топличком округу. Њихови претци, трпели су велике зулуме од Арнаута. Субаша, који је био над Голаком, мучио је и глобио спромашне Голачане, да су се због њега многи морали раселити. Једне зиме, како причају, наређено је било Голачанима, да изађу на друм да разгрћу снег. Зима је била, да се дотле није таква запамтила. Народ је и онако огорчен био што се глоби, кињи и мучи којекаквим дацијама и кулуцима, а сада субаша окупи на друму поједине и да злоставља. Особито беше киван онима, који се усудише, да своје незадовољство јавно исказују. Породица „Арнаути“, њих осморица из задруге, озлојеђени на субашу, договоре се, те субашу још онде на друму убију, баце 8 лопата с којима су разгртали снег, и одатле, по што крену сву своју чељад од куће преко планина, бежећи, спусте се у књажевачки округ, други пашалук, где се и стане.

Слична традиција живи и у породицама: Ђусића, Татараца и др. О Ђусићима, на прилику, зна се, да су се

(1) Гл. XVII стр. 306, 307.

у прошлом веку доселили у село Мерџелат из Старе Србије; да је то била једна јака задруга, и да су се једни одселили дубље у унутрашњост Србије, у село Гледић (у Д. Гружи), где и сада живе, а други у Мерџелат. У Тимоку опет многе породице знају, да су им претци дошли из Косова и овде се населили.

У опште можемо рећи, да староседелаца од пре 100 година и више мало има у овом округу. Као једна од најстаријих породица у округу, важи породица Станојевића, из Дебелице, из које су, под Турцима, излазили вазда кнезови и оборкнезови. —

Народ је у књажевачком округу у опште вредан и предузимљив — а особито штедљив. Послушан је према властима; али кад му се ма најмања неправда учини, злопамтило је и тежи за осветом.

Не мари толико за песмом, и претпоставља игру певању. Људи у опште ретко тамо певају, већ обично женске — и у пољу, и на слави, и на свадби и у друге свечане дане. Своје јунаке из првог устанка нису опевали; али су их задржали у сећану, у причама, и то само још код старијих, по што се млађи, као што смо се уверили, слабо или нимало одушевљавају врлинама својих предака.

Од првог рата с Турцима, Књажевчани су имовно посрнули, да нису у стању, за више година, да се подигну — као што су пре рата били. Сиротиња их је обурвала и убила код многих сваку наду на бољитак. Особито у овом погледу Заглавчани као да понајгоре још стоје. Тај крај долази данас у ред најбеднијих крајева Србије. После другог рата, власти су, као што смо слушали, саветовале сиромашније Заглавчане, да оставе своје прљуше и врлети, и да се одселе у ново-добивене крајеве. Али љубав к завичају задржала их је, те су остали где су, да се муче и злопате. Књажевчани се у томе разликују од других кра-

јева Србије. Реткост је била видети до првог рата, да когод из овог округа остави своју кућу и да оде на страну да привреди што за задругу. Од првог рата пак, сваке године, с пролећа, у масама, одлазе у Румунију у печалбу — исто као и Пирећани, и тамо остану преко целог лета радећи тешке пољске радове за незнатну дневницу од 4, 5, 6 гроша, те на тај начин плаћају порезу и најпрече потребе подмирују.

Скоро сви Књажевчани, и I и II и III класа учествовали су у рату с Турцима. Кад су се првог рата вратили из рата, нашли су од својих кућа по највише згаришта; многе породице из Заглавка биле су тада заробљене и одведене у Белиграчик, и, тек по што је закључен мир, вратише се кућама — слика, која нас подсећа на сироте Херцеговце, које је Чермак својом кичицом онако вештачки умео да представи. Многи су се опет, опкољени од Турака, крили по планинама и пећинама док није примирје закључено, а који су опет раније избегли, злопатили су се које где у унутрашњости Србије. Борећи се у оба рата с Турцима, Књажевчани су толико изгинули, да је у то време, а особито у Сврљигу, ретко која кућа остала а да није била у црно завијена. Сврљижани су на бојном пољу горе страдали и од Тимочана и од Заглавчана. (1)

(1) Г. Мишковић, који је, после првог рата, био на војној служби у том округу, одује хвалу Књажевчанима, признајући, да ни један округ у Србији, у првом рату, није више крвне и материјалне жртве принео на олтар слободе и хуманитета од овог округа. Гл. XLIX стр. 16.

Пре него што би се упустили у излагање историјских догађаја и прилика из времена првог устанка и после тога, држимо — да неће бити излишно, да бацимо ма и један летимичан поглед на раније догађаје из прошлог века, који су се збијали на овом крају Србије. На тај начин, у излагању, доћи ћемо и до тога, да објаснимо прилике, у којима се овај крај налазио, кад је у Шумадији прва пушка за ослобођење пукла. —

Није без основа, што народ у овом округу мрзи Немце горе но и саме Турке. По народном веровању, које је, види се, наследно, Немци су и превртљиви и лукави и опасни за Србе и православље у опште, и од њих се ваља и бојати и чувати. Ово уверење, како се види, остало је у народу још из доба ратовања Аустријанаца с Турцима. Особито, као што причају, они крајеви у овом округу, који су били приступачнији и на ударцу, страдали су у ратовима, како од турске, тако и од аустријске војске. Аустријанци су се у толико само разликовали од Турака, што нису одводили народ у робље, и што нису убијали као Турци — иначе никакве друге разлике међу њима није било.

Ратови Аустријанаца с Турцима у 17-ом и 18-ом веку (1690 и 1737 год.) највише су допринели, да се из Србије, па и из овог краја, силан свет исели; да књажевачки округ, који је и дотле запамтио био само за беду и невољу, скоро опусти и да се расели.

Кад је аустријска војска први пут дошла у овај крај, сваки је поверовао, да ће Аустрија, из хришћанских побуда и човечности, ослободити српски народ од Турака. То уверење, задржало се и после тога кад су Аустријанци по ново дошли и заузели Тимочку Крајину. За то су, из овог краја, као што прича граф Шметау, који је доцније описао ратовање Аустријанаца с Турцима, многе депутације Срба изашле пред маршала Кевенхилера, кад је овај

с војском пропутовао из Гургусовца тимочком долином и пријавиле му се, да би народ тамошњи желео да устане на Турке. (1) Народ је тада издржавао војску аустријску, чинио јој свеколике услуге, које су се од њега тражиле, а поврх тога било је и добровољаца, који су учествовали у борбама. Па инак аустријска војска, у повратку, пљачкала је свуда редом — горе но и сами Турци. Шта више, има неких знакова, по којима би се могло веровати, да су Аустријанци у том крају радили и на ширењу католицизма.(2)

По што је отишла аустријска војска, и по што су Турци овај крај по ново заузели, све оне, који су умешани били у рату, или који су ма какве услуге чинили аустријској војсци, тражили су Турци, и ако су их нашли, рђаво су пролазили. За то су многи, принуђени, остављали свој завичај; неки су се крили по планинама; неки су се на послетку одметали у хајдуке — и на тај начин светили се Турцима.

Шумовити крајеви Тимока, који су огранак од Балкана, од како се памти, под Турцима, нису никад били без хајдука. Поред многих прича о хајдуцма, које су остале и данас у народу, сведоче и називи појединих места: хајдучки кладенац, хајдучки гроб и т. д. Па онда коме још није позната, бар по чувењу, Тресибаба, а нарочито од времена првог рата, где је она очајничка битка била у месецу Јулу?... Па за тим онолики називи појединих места, што се доводе у везу са некаквом злогласном бабом и хајдуцима као: Бабин Нос, Бабин Зуб, Бабин Кал, Бабина Глава, Мучибаба и т. д.

---

(1) Reise in Süd Serbien und Nord Bulgarien стр. 47 и 48.

(2) Интересно је, што смо у том округу чули, да многи и данас кажу — причестити се «конкати» — од concare. Без сумње, да је ова реч остала у народу још из доба владавине Аустријанаца. Писац.

У Сврљигу је, на прилику, остала и до данас прича, да су хајдуци много учинили, те је, једног времена, олакшано било стање народу под Турцима; јер су се поједини Турци бојали освете хајдучке. О неком Давиду, хајдуку, прича се и данас, да је основао село Давидовци; о Радмилу, да је основао село Радмировци и т. д. У селу Галибабинцима, поред пута, с јужне стране, стоји и данас један спомен висине скоро 2 метра од камена и на њему натпис: Петар 1772-ге године. Спомен окружују неколико одраслих грмова. Прича се да је на том месту погинуо од Турака и на истом месту сахрањен неки Петар хајдук, који је више година хајдуковао у Сврљигу. Галибабинчани су му у том времену подигли спомен, који се је и до данас одржао. Пре неколико година, један мештанин, беше одсекао један грм на том месту, и одмах иза тога десна му се рука, веле, осушила. Народ верује, да га је за то казнио Бог, и с поштовањем прилази и данас овом месту.

Код Пандирала, слушали смо, да је једна чета хајдука од 40 људи, у Кочином рату, која је више година хајдуковала у црноречком, књажевачком и алексиначком округу, полазећи с јесени на зимовник, наишла на заседу турску, и у борби с Турцима, сем двојице, као што причају, сви су изгинули. Један се од хајдука некако срећно спасе и пребегне у Аустрију, а други, који је био и арамбаша, дочепа сеБалкана, где се је неко време крио, па по том оде у Трново и ту се стани.

Ну да пређемо преко свију оваких разних причања о хајдуцима и њиховим оставама, које се често у том крају истражују, и да наставимо даље наше излагање.

Пазванцију и његову владавину, која је претходила устанку у овом крају, стари људи са задовољством помињали су дуго и дуго.

Видински одметник, по што заузе Крајину и Црну Реку, и народ у том крају задоби за себе, хтеде и Књажевчане да придружи себи. Али Књажевчани не хтедоше га признати, нити пак пристати да га у борби против цара помогну. Сећајући се, како су некада зло пролазили њихови претци под Аустријанцима кад је било покушаја да се ослободе Турака, и, знајући, да Пазванција, као Турчин, не може зла мислити својој земљи, а при том рачунајући и то, да се он може с царем и измирити, не хтедоше се дићи на његову реч, нити да га признаду као Крајинци и Црноречани. Власти турске у Гургусовцу, бојећи се покрета, гледале су у то време да задовоље народ, и да му не дају повода да се буни. Турака је било само у Гургусовцу и вар. Сврљигу, и нешто по караулама, које су подигнуте биле због хајдука. Али они нису чинили никаква зла народу, а ретко су кад и излазили у народ ван по каквој потреби.

Да не би ко год са стране дошао и бунио Књажевчане, између Црне Реке и књажевачког округа, Турци поставе честе страже. Над свима стражама одреде за буљукбашу неког Радојка Михајловића, из Новог Хана, који је с 40 пандура крстарио на све стране. Крстарећи једном нађе Радојко на неке Црноречане, који су дошли били да буне Књажевчане. Радојко их позове на предају, али се они одупру, и, на тај начин, дође се и до боја, којом приликом: један од Црноречана буде лако рањен и побегне, а другога ухвате и погубе. Од Радојкових момака, у тој борби, погинуо је неки Узун Јован барјактар, који је у том времену био чувен са јунаштва.

Кад Пазванџија одржа доцније победу над царском војском, удари на Гургусовац, који му се без отпора преда де. Из Гургусовца, као и из Сврљига, сви имућнији Турци, раније су се били одселили у Ниш, чувши какву војску води Пазванџија, која неће штедити ни Турке ни Србе. Само је код града Сврљига наишао Пазванџија на отпор. Једна чета Турака, у којој је било и нешто Срба из округа књажевачког, беше заузела познати дефиле код града Сврљига и држала се упорно. Но видећи на по слетку, да се не може одржати пред надмоћнијом силом Пазванџијином, повуче се натраг у Ниш. Пазванџија нареди по том својим Арнаутима, те запале вар. Сврљиг, и, сем џамија, ништа у њој друго нису поштедили. Једна од ових џамија, која је била зидана, одржала се доцније до 1834-те године. Те године, буде наређено, да се поруши, и, што је могло да се употреби од материјала, пренесено је у Бању и употребљено на зидање тамошње цркве.

Причали су нам сувременици, да је варошица Сврљиг, у последње време, служила за излаз многим Турцима из Ниша и Гургусовца — као место за уживање, где су они долазили и по читаво лето проводили. Поред осталих других уживања, обично кад дођу лети, зајазе Тимок код „Платна“, и на чамцима за то нарочито направљеним, возили су се по Тимоку најпре до бањице, па ту по што се окупају, возили су се до Дервена уз Тимок, па се после по месечини натраг враћали. Причали су нам исто тако, да је и у Нишу самом реткост била видети у то време онаких конака, онако шарених и укусно израђених доксата — као у Сврљигу. Особито су хвалили дрворез и украсе у собама, на шта су имућнији Турци много полагали. Поред овако лепих и цифрастих конака, било је и до 10, 50 кућица плетара, у којима су сиромашни Турци

и по где који од Срба живели, а било је и 5, 6 дућана, као и један хан за путнике.

Из Сврљига служили су се Турци највише тако званим „Кадијиним“ путем за у Ниш, који је излазио на село Плужину, а одатле најпречим путем, преко Калафата и Курилова, спуштао се у долину Нишаве. Тим путем и данас се може за $3^1/_2$ сада отићи у Ниш. За Бању водио је пут преко села: Мечијег Дола и Давидоваца, па по том на Остру Чуку и Озрен силазио је у Бању за 5 сати. Између Сврљига и развала једнога градића у Подвису, познају се и данас трагови старог пута, што је водио некада из Књажевца у Ниш, а преко Сврљига, па одатле преко Нишеваца и Грамаде за у Ниш, где се и данас могу наћи трагови старе калдрме, коју је још 1784-те године аустријски наредник Покорни на једној рекогносцировки од Грамаде до Нишеваца познао.

У Сврљигу је свагда боравио турски ајан, или, као што га је народ звао, војвода, који је с неколико сејмена управљао сврљишком кнежином. Последњи војвода, који је ту живео, био је тако звани — Дреновина, о коме се прича, да је био суров — али и праведан старешина. Кад је порушена ова варошица, онда је неко време становао војвода у Нишевцима, па се после преместио у Бању.

Градић Сврљиг, чији остатци и данас на једној стени стоје, као што се види, није из римског доба. Пре ће бити, ако не из турског, а оно нешто пре тога из српског доба.

Ну да пређемо даље.

Кад Пазванција освоји и поруши Сврљиг, удари за тим на Ниш, али га не могаше отети. Враћајући се гњеван отуда, као што вели г. Милићевић на стр. 35 свог дела „Краљевина Србија“ (нишки округ) осветио се уз пут селима: Малчи и др. у нишком округу. Арнаути Па-

званцијини, који су чинили језгро његове војске, нису том приликом штедили у повратку ни села књажевачка куда су прошли. Све је било избегло и посакривало се по планинама док није војска прошла.

Испрва је Пазванција зло поступао с Књажевчанима. Терао их је на кулук у Видин, где су оправљали град, косили ливаде, насипали путове и т. д. Али доцније су под њим уживали слободе, какве дотле под Турцима нису запамтили.

Сем субаша, који су само у извесним местима становали, забранио је строго осталим Турцима да се виђају по селима. Шта више није бранио народу, и да може убити Турчина, само ако би дошао у село и чинио насиља. Нарочито је мрзио Нишке Турке, против којих су му често долазиле тужбе, да изнуђавају по селима части, и да врше насиља на женскима.

Стари људи хвале и данас Видинске Турке спахије. Видински Турци, били су, по причању њиховом, душевни људи, и разумевали су шта значи немање и оскудица. Кад су им носили десетак у Видин, узимали су им на реч и без мере. Шта више, давали су им на позајмицу со, и чекали их до идуће летине да им плате.

Такве су биле у опште и све власти турске у оно доба. Пазванција је нарочито мотрио на поступање њихово с народом, и старао се да буде народ, колико је могуће више, задовољан, и да нема повода да се буни против њега. Ну такво је стање трајало само дотле, док је он био жив, и док је владао тим крајем, а, после његове смрти, Турци су настали владати по старом обичају.

Прича се, да је у Сврљигу, за време Пазванцијино, био некакав субаша рђав човек, који је зло поступао с људима. Сврљижани га оптуже Пазванцији. Пазванција одмах пошље нарочитог комесара да прође тај крај и да

испита тужбе њихове. Кад је сазвао збор и унитао народ да каже све шта има против субаше, сви су, веле, ћутали и нико се не усуди да изађе у први мах с тужбом. Обор-кнез Рајко, из Гушевца, који је свагда угађао Турцима, рећи ће тада комесару, да народ нема шта да наведе против субаше; да је у опште задовољан с властима; да има свега доста, и да нема више друго да пожели, но да има још и остане сребрне и т. д. Турчину се допадне одговор Рајков, и за то га похвали пред народом, а, у знак одликовања, заогрне га бињишем. У томе се истакне неки Радојко Тричковић, тако звани Сајтар, и стане побројавати зла, која је починио субаша, а, после њега, осмеле се и други онде на збору, којима је субаша какву неправду учинио, те због тога субаша буде одмах уклоњен, а на његово место дође други, који је био бољи од првог. —

Пазванџија је настојавао и у овом округу, као и у црноречком, да се запати бољи сој оваца и пасмина коња. Сој оваца књажевачких, од којих се добија данас вуна, која, после кривовирске, заузима прво место у Србији, из тога је доба. До кримског рата, у књажевачком округу, било је коња, помешане аранске расе, који су се одликовали брзином и дурашношћу. Нису били велики, али су преко сваке мере били љути и окретни. С књажевачком коњицом највише је Вељко и могао чинити чуда. Турци су, у кримском рату, плаћали коње у књажевачком округу од 30—50 дуката, и, што год је било бољих коња, онда су извезли, па су онда прешли и у црноречки округ.

Говорећи о Пазванџији и његовој владавини, намера нам је била, као што смо већ на једном месту казали, да изнесемо прилике, у којима се овај крај Србије налазио у времену, кад је отпочет устанак у Шумадији.

Не што није било свести и одушевљења за слободу код овог народа, већ други узроци сметали су да се овај крај покрене на устанак до 1807-ме године.

Као што је познато, тимочки крај Србије. по географском положају, одсечен је од остале Србије планинама и планинским сплетовима. Међу тим, као што се зна, угрожен је био свагда од Ниша и Видина, у којим тврђавама увек је боравило по неколико хиљада војске турске, која је у стању била да сваки покрет и у свако доба угуши. Какве су последице очекивале народ у том крају, који је и онако у више прилика, за време ратова Аустријанаца с Турцима, страдао био, — то се је могло напред предвидети. А још кад се узме и то, да Тимочка Крајина, у то време, није осећала притисак турски, као што су га осећали други српски крајеви, који су припадали београдском пашалуку, онда није се могло очекивати, кад се све прилике, као што рекосмо, процене, да један крај одсечен и угрошен, упусти се без помоћи и везе у неравну борбу с далеко надмоћнијим непријатељем. Тек кад је Пазванџија умр'о, и, кад су Турци у овом округу почели зла чинити народу; кад су се зулумћари и крвопије народне размилили свуда по селима, онда се поче осећати јавно комешање и незадовољство у народу, и, кад је стигао Вељко, и обећао, да ће доћи у помоћ из Шумадије, народ је сав листом устао био на Турке. Сви виђенији људи и прваци из овог краја познавали су се с Вељком, чија је мати била из овог округа, и радо су пошли с њим и веровали су му.

Кад је први пут дошао Вељко, он је одмах наименовао старешине народу од људи понајугледнијих и најзаслужнијих. Завео је био и неку управу, а међу тим Турци су још остали били у Гургусовцу и по кулама подигнутим на више места у округу, од куда су после тога често чи-

ниши испаде, убијајући поједине људе и вршећи разна насиља нарочито на женскима.

Док је био Пазванџија, народу није било забрањено носити оружје. После његове смрти, Турци су одмах почели одузимати од народа оружје, али га је ипак остало скривеног у појединих људи кад је отпочет устанак у овом крају.

С пролећа 1808-ме године учестала су била убиства и насиља турска да се нису могла више сносити. Овако несигурно и нередовно стање трајало је, може се рећи, целе године — и ако су Турци били већ истерани у тој години, и ако је примирје било закључено између Русије и Турске, које је важило и за Србију. О неком Ћурти, Турчину, који је био дуго војвода у Бањи, прича се, да је, у том времену, многа зла починио у том крају, и, кад су Турци били истерани у тој години, он је из Ниша често чинио испаде, убијајући поједине људе, а нарочито је одводио у ропство женске, које би затекао у пољу на раду. Једну дегојку, у селу Галибабинцима, били су Турци нашли у пољу и одвели, и родбина је морала после ту исту девојку да откупи. У том истом селу убили су једном приликом 3 човека, који су ишли на рад, а, у селу Плужини, отели су били 4 девојке, одвели у кулу, која је била у том селу, и држали их код себе 10 дана. Браћа истих девојака, удруже се с хајдуцима, ударе на кулу и побију Турке и ослободе своје сестре (1). О неком Јурук барјактару такође се прича, да је починио многа зла народу.

У осталом, Турцима, који су изазивали овакe нереде, враћало се опет с противне стране, тако, да се је Мула-Паша из Видина нашао био принуђен на послетку да за-

(1) Разборъ сочиненія Н. А. Попова «Россія и Сербія» стр. 150.

моли руског команданта у Влашкој за посредовање да се овим нередима стане на пут.

Тешко је било и иначе, при свој строгости од стране српских власти, одржати ред на граници дуж Тимока и према Нишу, кад се зна какве су прилике тада биле. Више хиљада бегунаца с породицама, што је пребегло било у то време из нишког, пиротског и видинског краја, настанило се дуж границе — лишени сваке помоћи. При том било је и неколико стотина добровољаца из разних крајева Турске, који су размештени били у Књажевцу и Зајечару. Над овима добровољцима били су старешине: Маринко и Мита, из пиротског округа, и неки Ћира[1] и Мита, из Загорја, — и они су се сви звали војводама.

Добровољци, не осврћући се на примирје, неки из освете, а други опет рад пљачке, прелазили су у Турску, и тамо убијали и пљачкали имућније Турке. У томе често пута нису правили разлике између Срба и Турака. Као што се види из делов. прот. Карађорђевог, поред осталих других ствари, неки Младен, буљукбаша, оптужен је био, да је у друштву са неким Драганом и Војином из Јелашнице чинио зла по Турској. Карађорђе изда наредбу Тоши, бимбаши заглавском, кнезу Нини, из Заграђе, и добровољачким војводама: Маринку и Мити, да похватају ове људе, који су оглашени за хајдуке, и да поступе с њима даље по наредби његовој[2]. Међу тим, после ове наредбе, он дозна, да су и добровољачке старешине: Маринко и Мита умешани с хајдуцима, и да су, поред осталог, упљачкали и неку со у Турској, те зато је принуђен био да пошље нарочитог свог човека — Петра Јокића, да му до-

---

[1] Кирин шанац стоји и данас у Књажевцу.

[2] Стр. 16 делов. прот. Карађ.

тера обојицу; а за со опет наредио је да се од њих одмах одузме.

Из једног рапорта генерал мајора Исајева, што га је поднео генерал лајтнанту Милорадовићу од 4-ог Сент. 1808-ме године види се, да се је главна руска команда, услед узајмног окривљавања од стране Србије и Турске, нашла побуђена, да изашље једног свог официра по имену Коротнева, поручика, ставивши му у дужност, да с тројицом турских чиновника и српским изаслаником Живковићем, на лицу места извиди: ко је крив за све ово нереде и за непоштовање примирја? Турци су се, између осталог, жалили генералу Исајеву, како су 2 Турчина на путу идући за Грамаду погинули од хајдука, а исти случај, по причању Турака, десио се, веле, и код Новог Хана. За тим су наводили, поред осталог и то, како је једна чета Срба упала у њихово једно село и опљачкала га и т. д. А Срби су се опет жалили комисији на Турке и износили шта су они њима починили — и тако узајмном окривљавању није било краја.

Одређена комисија, после свршеног извиђаја, нашла је, да је за све нереде, прачкања и убиства крив и одговоран Вељко, као старешина тога краја, но што се видело, да су из његове команде људи највише прелазили у Турску и чинили зла, а он се чинио невешт свему томе. Шта више, теретили су га и с тиме, да он штити махом рђаве људе и још при том држи их у служби код себе..... Руска је команда према томе тражила одсудно од Карађорђа, да казни Вељка и да га збаци с положаја, а то исто су захтевали и за Доду бимбашу, из Црне Реке.

1808-ме године, као што је познато, Турци су били истерани из књажевачког округа, а њихове куле, које су имали на више места, порушене. Кад је Вељко око Ђурђева дна дошао из Црне Реке, он удари најпре на Бању,

и по што освоји Бању, удари на Сврљиг, и отуда истера Турке, а једно одељењо упути на Гургусовац. Турака је у Гургусовцу остало било мало, јер су се сви имућнији Турци раније одселили у Ниш и Видин. Они, што су остали у граду, храбро су се држали. и у први мах није им се могло ништа учинити.

Међу тим и Вељку дође у то време наредба. да с војском иде у Крајину. По што је Турака много више било на Малајници но Срба, — то је потребно било да се и што више војске тамо концентрише. С тога Вељко остави нешто мало војске на Гургусовцу, а с осталом војском отишао је тамо, и, кад су Турци разбијени били на Малајници, он се врати отуд и заузме Гургусовац. За ово време, више пута су Турци, у оскудици хране, испадали из града, али су увек сузбијени били, и, видећи најзад да им нема помоћи, којој су се надали, предаду се и оду у Ниш.

Гургусовац је, због свог стратегијског значаја, свакад био утврђено место. Сем цитаделе, у наоколо је постојао широк ров и палисад, који је бранио улаз, а у граду било је увек по неколико топова мањег калибра.

Под Турцими ова се варош звала Паланка (Тимочка). па и данас народ не зове друкчије ову варош но Паланка — онако исто, као што за Ниш и Видин не каже друкчије кад би рецимо кога запитали: куд идеш? одговорио би вам сваки: идем у град....

Од куда је варош добила назив — Гургусовац, мучно би се то дало одредити. Млоги, а међу њима и др. Кико ([1]), који је нешто писао о томе, доводе у везу постанак Гургусовца, од Гргура, најстаријег сина деспота Ђурђа Бранковића.

---

[1]) Срп. народност (Дец. 1862 и Јануара 1863 год

Ма да у блиском растојању од ове вароши, стоје и данас очуване две задужбине из доба Бранковића, као што је манастир Тројица и малена црквица Абоговића у Каменици, ипак имамо основа да верујемо, да се назив саме вароши датира из старијег доба — пре владавине Бранковића. Некада је, по причању, околина ове вароши, била покривена густом непроходном шумом, у којој је било врло много дивљих голубова — тако званих гриваша, као што их има и сада много по крмевитим местима овог округа. Њихово гукање — гӯр-гӯ-сӯ, као што тамошњи народ вели, дало је повода и постању назива саме вароши. Кад доведемо ово причање народно са градом Голупцем, који је постојао одмах до вароши, на десној обали Трговишког Тимока, о коме говори и г. Мишковић (¹), онда смо склони да верујемо, да је стари Гургусовац пре могао добити назив свој од голубова, којих је било, као што већ рекосмо, врло много у тамошњој околини, него ли од Гргура сина Ђурђевог; јер би се по томе варош прозвала пре Гргуровац — а не Гургусовац.

Кад је Гургусовац на овом месту закопан, кад је премештен са старог, много удобнијег места, не да се такође определити. Ни један од путника, колико је нама познато, који су у средњем веку и доцније путовали кроз Србију, не говоре ништа о овој вароши, као и о читавом тимочком крају.

Тек у ратовима Аустријанаца с Турцима помиње се Гургусовац као Паланка и утврђено место.

1737-ме године, чим се је аустријска војска приближила Гургусовцу, Турци су побегли из шанчева и напустили у једно и сам град. Кад су Аустријанци доцније били потучени, и, кад су иза тога морали да напусте Ср-

(¹) Гл. XLIX стр. 98.

бију и да се повуку са свим преко Саве и Дунава, Турци заузев поново овај крај, запале Гургусовац, а и многа села тада су пострадала била. У колико је за веровање, да су из Темишвара после овога дошле неколике породице, које су населиле ову варош, чији потомци, као што г. Каниц([1]) држи, живе и данас у Књажевцу — о томе не ћемо да говоримо, по што г. Каниц не износи никаквих доказа за ово евоје тврђење.

У Гургусовцу је свакад под Турцима боравио војвода, као што га је народ обично тако звао, или ајан, који је управљао Тимоком и Заглавком. Над Сврљигом био је опет други војвода, који је боравио у вар. Сврљигу, докле није Пазванција порушио ову варошицу. Од Пазванције премести се у село Нишевци. Доцније бањски војвода био је у једно и над Сврљишком књежином.

У народу су остали у рђавој успомени гургусовачки ајани: Али-ага барјактар, од некакве виђеније турске породице; за тим Рустем и Селим — иначе звани Кљунча војвода, који је од 1813-те год. за неколико година свога борављења у Гургусовцу велика зла починио народу. —

По што су Турци истерани из овог округа, предузму управу над народом оне личности, које је Вељко први пут наименовао за старешине народу. Они су стајали у потчињености према Вељку; а над целом Тимочком Крајином био је у прво време војвода Миленко.

Године 1808-ме установи се и магистрат у Гургусовцу. За судије узети су људи из народа. Председник магистрата био је Иван Стојковић, из Дебелице, а секретар неки С. Тодоровић.

По што је рок примирју између Русије и Турске био истекао, и српски посланици из Јаша донели вест,

---

([1]) Hist. ethnogr. Reise studien H. Kanitz стр. 300.

да ће се наставити војна с Турцима, на границама Турске, осетило се беше живо кретање и журна спрема за предстојећу војну. Гласови су стизали, да се Турци спремају да ударе на Србију — пре него што би прешли Руси Дунав.

У Априлу месецу 1809-те године, Вељко беше с војском прешао границу, и код Провалије отпочео бити бој с Турцима — пре него што је главно-командујући Милоје Петровић стигао на бојно поље с главном силом (¹). Кад је дошао Милоје, Вељко оде к њему на договор и, као што смо слушали, заваде се одмах око неких ствари, које су више личне природе биле. Милоје отера тада Вељка љутито с речима: два хата не могу за једним јаслима бити.... и Вељко после тога оде одатле, удари на Мустајпишину Паланку, а одатле после и на Белиграчик, али не освоји град, но само варош. Већи део књажевачке војске одвео је био са собом, а само су остали Сврљижани са својим бимбашом Крстом, и, више села Г. Матејевца, остали су непомични до год није била свршена битка.

Међу тим Турци су у исто време напали били Гургусовац и Добрњац је био отишао тамо с коњаницима, али је било већ доцкан, јер су Турци освојили били варош и поплавили тимочку долину.

После пропасти на Каменици, маса народа из нишког округа нагрну граници српској у правцу Курилова и Калафата бежећи испред навале турских башибозука. Кад су се испели на Калафат, ту су застали да се мало одморе. Одатле посматраху тужно своје домове у пламену, и бесомучне Турке, који се као зверови натуштише на све стране да робе и пљачкају. Из књажевачког округа, сем Горњег Заглавка.

(¹) Србија и Русија Н. А. Попове стр. 450—169. Отац. за 1875 г. стр. 107 чл. Мишковића.

ретко да је који тада остао а да није избегао у унутрашњост Србије. Из нишког округа опет било је породица, које су пребегле биле и у Румунију. Које су затекли Турци, и који нису могли избећи, ти су се крили по пећинама, каквих има на више места у овом округу. Многе породице, у бежању, Турци су стигли и заробили — и, за њих се, после тога није више ништа чуло. Неколико породица из пограничних села у књажевачком округу, које су Турци стигли и у ланцима потерали били у Ниш, кад су дошли у каменичко поље, и, ту застали да преноће, добили су прилику да побегну. Како су били расположени Турци, наложе ватре у наоколо, а робље мету у средину, и почну пити и веселити се до неко доба ноћи. Махом су Арнаути били што су спроводили робље. Чим су полегали, одмах су заспали као заклани. Више од пола робља, што је било здравије и одважније, распрсти се куд које. Кад је почела зора свитати, Турци осете да им нема робља и појуре на све стране за њим. Неке су стигли и вратили — али већина их је том приликом срећно умакла. ([1])

([1]) Чича Радоња, усамљени старац, из села Плужине, коме је било за време устанка око 20 година, причао нам је, поред осталог, како је из његовог села неколико породица било заробљено после несрећне погибије на Каменици. Једна жена, побегне тада из каменичког поља с децом; али у хитњи заборави мушко дете, које је спавало. Турци га одведу у Ниш, а одатле с осталом децом испрате у Цариград и тамо потурче. Муж ове жене био је тада у рату и у збегу чује да му је најмлађи син заробљен. Шта је после тога с дететом било, родитељи нису више знали. 33-ће године баш у оном времену, кад је плот био постављен, једног дана стража српска угледа једног Турчина, где на хату прескочи плот; пође за њим и заустави га. Турчин, богато одевен, одговори стражи набусито: да је он царски човек, да долази из Цариграда и да не зна ни за какву границу, но што је и једна и друга земља царска. Стража га пусти, и он оде у село Плужину и нађе родитеље — али га они у први мах нису познали док им се није јавио. Браћа његова, бојећи се да не би тражио део своје очевине ладно су се према њему понашали. То га ражљути, те се он, ма

После пропасти на Каменици, и после заузећа Гургусовца, кважевачка војска одступила је до Бање. Сем Књажевчана и Бањчана и нешто добровољаца, Вељко није имао друге војске. С том се је војском он бранио јуначки. Ма да је био опкољен и трпио оскудицу, није се хтео предати, док није стигла војска под Карађорђем и ослободила га. Одатле одступио је после до Мораве.

За време опсаде, некакав Арапин — причали су нам — једног јутра, позове Вељка на мегдан. Вељко је био, као што нам је познато, рањен на Бањи; од тога је добио грозницу и лежао под шатором. Војници, знајући, да је Вељко болестан, нису му хтели ништа јављати. Сутра дан опет изађе Арапин ружећи Вељка погрдним изразима. Неки од Вељкових бимбаша оду и јаве му за Арапина, тражећи да један од њих у место њега изађе Арапину на мегдан. Али Вељко то није дао. Онако болестан, устане, и нареди своме сејизу Гојку, из Лалинаца, да му спреми коња. Чим је Арапин угледао Вељка на коњу, најпре се повлачио толико, да су војници Вељка једва могли видети. На послетку Арапин стане, и опали из пиштоља на Вељка — али га не погоди. Вељко се залети на коњу и једним ударом своје сабље одсече му главу, па се по том врати у логор носећи главу Арапинову, и поново легне у постељу.

Године 1810-те, руска војска, под Орурком, на позив Карађорђев, пређе из Влашке, обиђе Гургусовац, и преко планина, спусти се у Бању, па, пошто заузме Бању, унути

да је имао намеру, да остане неколико дана и да се види са свима сродницима, спреми и замоли оца да га испрати до Књажевца. Кад је пошао из села, све се је искупило било да га види. Докле год није изашао из села, уз пут и с једне и с друге стране вадио је из бисага прегршима ситан новац од гроша и бацао деци, чиме је хтео да представи своје богаство. Одатле је после отишао у Видин — и шта је после даље било с њим, не зна се. . . . .

се на Делиград и даље, и тек у јесен, у Новембру месецу, у повратку, по наредби главно-командујућег руског ђенерала Каменског удари на Гургусовац, који је био утврђен. Једно одељење руске војске, које је пошло из Крајине, стигло је у исто време, и на тај начин удруженом снагом нападну на Гургусовац и заузму га (1). Но Турци су се били утврдили и на: Грамади, Грбавчу и Ветрилима. Кад су дошли Руси, после кратког отпора, повуку се Турци натраг у Ниш. И данас се познају гробови руских војника у Грбавчу, у „Русалијама", који су пали за слободу ове земље.

Годину дана после овога Турци су мировали на овом крају Србије. Под јесен 1811-те године Карађорђе дозна, да се Рушид паша спрема из Ниша да нападне на Србију. За то се крене, и, по што је прошао сву границу и наредио да се свуда подигну утврђења за одбрану, дочека Турке на Грамади, који се беху упутили да пређу у Србију. На Грамади је била очајничка битка. Прича се, да је на том месту пало с обадве стране неколико стотина мртвих и рањених. Кад су Турци видели, да не могу продрети у Србију, врате се натраг у Ниш.

Идуће године, по што је видео Карађорђе, да ће се наставити војна с Турцима, нареди, да се свет из пограничних села расели и насели дубље у унутрашњости Србије. Сврљижани и Тимочани одселили су се из свију оних села, што су била дуж границе, одазвавши се наредби Карађорђевој. Само су Заглавчани остали, и из тог краја, као што се зна, ретко има насељеника у Шумадији. У исто

(1) Желая совершенно обезпечить Сербію отъ нападеній и т. д. генералъ Каменски предписалъ графу Орурку на обратномъ пути къ Дунаю взять крѣпостцу Гургосовци, если можно овладѣть ею без большой потери . . . . стр. 250. Полное собраніе сочиненій Алекс. Ивановича Михаиловскаго — Даниловскаго.

време, Карађорђе нареди, да се доврше утврђења поред границе. Рад тога је послао нарочито за овај округ, Милоја Тодоровића, војводу левачког, који се је неко време овде бавио, а учини уједно и размештај с војском на случај напада од турске стране. (¹)

1813-те године Турци су од Ниша и Видина у почетку, на више места, покушавали да продру у овај округ — али су били сузбијени. Доцније почну нападати са већом силом и свом жестином, и провалише најпре на Вратарници, па се одатле, као река, унутише тимочком долином палећи и постошећи редом села, која су им на путу била. Старешине тога краја — Тоша и Нина — кад су видели, да се не могу више одржати пред надмоћнијом силом турском, распусте војску, и оду на Делиград, а одатле после с осталим војводама пребегну у Аустрију. На другој страни, према Нишу, војска, која је имала да брани пролазе: Грамаду и Пандирало, под командом Крсте Поповића, војводе, држала се на свима позицијама још неколико дана. Ну кад је видео Крста, да су му Турци дошли с леђа, распусти војску, и она се распрштн на све стране за својим породицама; он сâм одмете се у планину с 5, 6 људи у намери да настави хајдучку борбу с Турцима.

Предео Тимока већим делом беше опустио кад су Турци дошли 13-те године. Што год је могло побећи из овог краја, све је избегло раније у унутрашњост Србије. Они пак који су остали, предали су се Турцима. Било је породица, које су се криле за време по планинама и пећинама, па, после, принуђене глађу, сишле су у своја села и предале се на милост и немилост непријатељу. Само је горњи крај Заглавка остао сав, и, одмах предао се.

(¹) Види о томе и деловодни протокол Карађорђев.

Три округа у Србији у то време и то: ћупријски, јагодински и крагујевачки били су препуни бегунаца из књажевачког округа. По гдекоји од бегунаца допрли су и до Београда, и по околним селима станили се.

Испрва су башибозуци палили празна села и одводили у робље све што су путем стигли. Који су се предали, њима турске власти нису ништа чиниле. Доцније, по што су видели Турци, да од пустог и ненасељеног краја неће имати никакве користи, позову све који су избегли да се врате, обећавајући да им неће ништа чинити. Већ преко зиме многи су се почели били враћати својим домовима и Турци су их добро примили. После њих, с пролећа, врате се и остали, а само заостану неколике породице, које су населиле око Јагодине и у околини варошице Раче; као и још у неким селима око Свилајинца и поред Мораве у срезу параћинском.

Сем субаша, других Турака није било у селима, и они су испрва добро поступали с народом. Над Тимоком и Заглавком поставе за оборкнеза — Ивана Стојковића, из Дебелице, а над Сврљигом — Стевана Раденковића, из Сливја. Мула Емин, из Бање, а и друге старешине гургусовачке, пазили су да се народу не чини неправда. Овако поступање од стране Турака, као што смо већ рекли, много је допринело, те се је народ ослободио и отпочео враћати својим кућама, тако, да су се, идуће године, с малим изузетком, сви Књажевчани вратили на своја огњишта.

Но кад доцније кнез Милош отпоче устанак, Турци почеше подозревати на сваког поле угледнијег човека у овом крају. А да се не би народ буниo и тежио да се придружи устанку, предузели су све мере опрезности. Аншења и кажњавања у велико отпочеше. Страже се увећаше, и народ поче на скоро осећати притисак сејмена и којекаквих субашица, који се често мењаше тако, да су многе

тужбе и жалбе одлазиле у оно време кнезу Милошу од стране овог народа, који му се тужио на насиља турска, изјављујући тежњу да се придружи мајци Србији. Особито, последњих година, насиља турска превазишла су била сваку меру, да је довољно било једном Голубу, из Лошанице (бањске), једном Радојку Сајтару, из Преконоге, и Тодору Ђорђевићу, кога је кнез Милош из Свилајница упутио — да, велимо, ти људи дигну народ на Гургусовац — без оружја, без икакве спреме.

Једнога дана угледају Турци гомилу народа, која се беше од Збиришта упутила управо граду. Једва ако је десети носио по један пиштољ за појасом, или каку зарђалу шишану. Турци су, као што је познато, после 13-те године одузели били од народа оружје; али је ипак по гдекоји задржао по нешто од оружја и од Турака крио га. Већина их је била наоружана сикирама, косама и будацима, кад су пошли да освоје град.

Турци су испрва мирно посматрали гомилу народа; али кад се већ беше приближила граду, они заузеше мазгале и спремише се за отпор. Најпре су дозивали гласно поједине из гомиле, саветујући их да се разиђу. „Немој, рајо, тако; на кога си се дигла; немој тако, рајо, можемо се и мирно договорити, ако је воља царска и коца Милоша да идемо“ . . . . Али рајн је дотужало зло турско, и није хтела ни да чује Турке, већ почеше појединци да руже Турке погрдним изразима. Па онда, по што опколише Турке у граду, стадоше кварити водовод, који је снабдевао град водом и спремати се за напад.

Турци још по један пут пукушаше да саветују народ, да не гине лудо и да се разиђе. Но у место тога, један из гомиле потегне из пушке и убије једног Турчина, који се беше иза бедема надвирио. Турци онда осну неколико плотуна у гомилу и убију четворицу Срба. Неко-

лико их је било и рањених. И гомила народа, видећи, тада да се без оружа не може отимати град, разиђе се. Сутра дан стигне и Ресавац с војском, и Турци одмах изнесу белу заставу за знак предаје, која им се прими. Неки су отишли у Пирот, а неки у Ниш — како је коме било угодније.

На тај начин, овај крај Србије, који је толико жртава поднео за ослобођење у првом устанку, после 20 година, би придружен мајци Србији.

Кад је по том нарочита комисија обележавала границу између Србије и Турске, учинила је неправду овом крају, што је неправилно повукла границу према пиротском и нишком округу, а особито у оном крају, што се пружа од атара горњо-каменичког, преко Црквенца до Пандирала. Кажу, да се комесари на том месту нису могли сложити, и за то, на више места, није ни означена била тада тачно граница. Из среза сврљишког, многима су заостала била имања преко границе, и они су до 44-те године с пасошем прелазили и заратили своја земљишта. Те године, због побуне, која се изродила у нишком округу, Порта забрани прелазак у Турску нашим држављанима на рачун имања, која су им тада у једно и одузета.

По што смо изнели овде у кратко историјске догађаје, који се односе на познавање овог краја Србије, нарочито од Пазванцијиног доба на овамо, сматрамо у једно за дужност, да изнесемо овде и биографије људи, који су играли виђеније улоге у времену првог устанка, који с правом заслужују да им се помен овековечи.

Крста Поповић

војвода сврљишки.

Крста Поповић, родио се од прилике 1765-те год. у селу Шљивовику — 2 километра од Дервена.

Отац Крстин био је свећеник и, звао се Вељко. Живећи у времену, кад у Сврљигу није било ни једне цркве јер су од Турака раније попаљене и разорене биле, поп Веља је — као што су га обично звали — у својој кући, и под једном крушком, на којој је висило клепало, искупљао побожан народ на молитву, и, у мутним данима, благом речи, храбрио људе, да не клону и губе наде на своје избављење.

Још прадедови Крстини, по причању, били су попови, због чега је и његова фамилија позната у Сврљигу под именом „Поповци“ или „Поповићи.“

Крста је био у прво време земљорадник. Доцније, поред земљорадње, трговао је и живим малом. Као трговац, путовао је по Србији, и, још пре устанка, имао је прилике да се позна с многим виђенијим људима у Србији. По што је отпочет устанак у Шумадији, и по што се усљед тога прекиде саобраћај с Тимочком Крајином, Крста је седио код куће, али је кришом од Турака, пратио догађаје и прилике у Србији и припремао земљиште за устанак у Сврљигу.

У време Пазванцијине буне, која је усталасала сву Тимочку Крајину, Крста се први пут чуо у народу. По што је Гургусовачка нахија испрва била противна Пазванцији, — то су се у борби између Пазванцијине и царске војске многи из овог округа добровољно на страни царске војске, а против Пазванције, борили, кад је он, прелазећи преко књажевачког округа, пошао био да заузме Ниш. Међу њима био је и Крста. Прича се да је

у борби, код града Сврљига, Крста с неколико људи сузбио Арнауте Пазванцијине, који се беху упутили да поробе један збег, и спасао више породица, које су, бежећи од Турака, у планини посакривале се биле.

Кад је Вељко прешао из Црне Реке у Књажевачки округ, Крста је био међу првима, који му се придружио и подигао Сврљижане на Турке. У селу Нишевцима, пред народом, Вељко је наименовао Крсту за бимбашу и старешину Сврљишке кнежине. Онда је поставио и буљукбаше и заставнике од угледнијих људи из тог краја. Од тог доба, па до 1811-те године. Крста је био највише с Вељком и под његовом командом. Био је у почетку, поред осталих других мањих бојева, при освајању Гургуовеца и на Малајници. Причају, да је на Малајници погубио једнога од спахија турских и узео му скупоцено оружје и коња арапског, кога је чувао до 1813-те године.

Године 1809-те, у борби на Нишу, био је под командом Милојевом и одвојио се од Вељка. Више Г. Матејеваца, као што су нам причали, стајао је с коњицом својом, али није добио прилике да учествује ни у једној борби. После пропасти на Каменици, Крста је с војском, преко Курилова и Ветрила, одступио до Бање и ту се саставио поново с Вељком. Као што смо слушали од очевидаца, Турци су тако нагло наступали од Ниша, да би многе породице из Нишког округа и Сврљига, које су бежале тада испред Турака, на сигурно биле заробљене, да није Крста лагано одступао и заклањао их и тиме дао прилике народу да избегне и да се спасе испред навале турске.

У бојевима, који су били на Бањи 1809-те године, Крста је с коњицом својом показао изванредну храброст. Сврљижани су у Вељковој војсци, вазда били хваљени као коњаници, а Заглавчани као топџије. Вељко је свакад дотле пазио Крсту — али од борбе на Бањи, заволео га

је више од свију бимбаша и кнезова, што их је год било под његовом управом. Види се, поред осталог, и по томе, што Крста није био међу оним бимбашама и кнезовима, који су доцније оптужили Вељка за разна насиља и злоупотребе, због чега је био после и премештен у Крајину. При јуришима Крста је био нераздвојни друг Вељков и нигде га није остављао.

Из Бање је Крста отишао после на Делиград, а одатле је добио одобрење, да на кратко време, оде у Шумадију, да потражи породицу своју, која је тамо раније била избегла, и, као што причају, нашао је близу Јагодине у пољу под самим Гиљем. После тога вратио се натраг, и док је стигао у Делиград, добио је још на путу извештај, да му је отац — поп Веља — умро (¹).

Кад су Руси прешли 1810-те године, и, кад је Вељко изашао пред њих, и Крста је био с њим, и одатле после уз Тимок идући учествовао је у свима борбама на том крају, а по што су Турци разбијени на: Бањи, Грамади, Грбавчу и Ветрилима, он је остао у Сврљигу, а Вељко је наставио и даље с Русима.

Године 1811-те, Карађорђе постави Крсту за војводу. У деловодном протоколу Карађорђевом, он се дотле помиње свуда као бимбаша — а од те године, као војвода, до 1813-те године.

Више пута су Турци, из Ниша, у то време, у мањим четама, покушавали да пређу границу да робе и пљачкају — али их је Крста свакад сузбијао, Они су се на њега горко жалили и самом Карађорђу, а, у једном писму, као што се види то из деловодног протокола, Карађорђе га, поред осталог, опомиње, да не дира више у Турке...

(¹) И данас се познаје гроб попа Вељина поред друма под самим Гиљем. Писац.

1813-те године, кад су Турци провалили преко Пандирала, и спустили се од Зајечара те поплавили Тимок и Заглавак, и кад су друге воће из књажевачког округа побегли били и војску своју распустили, Крста је остао сам и држао се храбро после њих још неколико дана. Он се није могао склонити да бежи, као што су га Тоша и Нина позивали, већ пошто је видео да нема помоћи ни од куда, распусти тек онда војску, и при себи задржи само 5, 6 момака и с њима се одмете у планину.

Докле се је Крста борио с Турцима и заустављао продирање њихово, његова породица била је избегла у унутрашњост Србије, и он о томе није ништа знао. Различите је гласове добијао; али, по свима знацима, учинило му се, да су Турци и његову породицу, као и још многе друге, стигли у бежању и заробили. Шиљао је нарочитог човека до Врање и распитивао, јер су му неки јавили били отуда да су Турци заробили многе српске породице и отерали у Врању. Међу осталима другима, његов један стари познаник Турчин из Ниша, који се је звао Мемиш, јавио му беше, да је његова породица у Нишу и да се у ропству налази. Крста се обрати њему за помоћ, и овај му обећа да ће избавити породицу његову, али затражи, да му Крста напред за труд поклони коња, што га је задобио на Малајници. И Крста му испрати коња, не знајући да га је Турчин обманув, и да је његова породица у то време пребегла била у Аустрију.

Кад је Мула-Емин, војвода, у Бањи дознао, да је Крста у Сврљигу, он му поручи, да се уклони и да не гине лудо. После неколико дана кад је дочуо, да Крста није отишао и да се бави у планини, он нареди Стевану Раденковићу, из Сливја, и неком Миши из Белог Иња, буљукбашама Крстиним, који су се предали били у почетку Турцима, да Крсту — или жива ухвате, или његову главу да му донесу.

По што добије оваку наредбу Стеван, пошље нарочитог човека Крсти, и поручи му од своје стране да одмах иде. Но, у место одговора, као што причају, Крста извади из силаја два фишека крвава, и посла их Стевану — за знак, да ће се с њим, као с потурицом, рачунати.

Кад је овакав одговор добио Стеван, тада се крене у потеру за Крстом заједно са Мишом и неким Живком, из Драјинаца, који је такође био буљукбаша Крстин, и, у месту Добричу, које лежи између села: Околишта, Гушевца и Манојлице стигну га истом што је дошао био у сумрак и склонио се у једној појати да ту ноћ проведе. Са њим је био тада само његов верни момак Стојан, који га није хтео оставити до последњег часа. Коње су склонили били у једној појати онде на близу. Како су били уморни, грејући се крај ватре, поспали су као заклани, не надајући се потери. На један мах плануше 3 пушке, и Крсту све три погодише. Његов момак Стојан, који је био лако рањен, скочи, маши се за сабљу и упути се к вратима, — али још није дошао до врата, а по други пут плануше 3 пушке, те и њега оборише. Он се строноша поред свога војводе, од кога се није одвајао, још како је прва пушка у Сврљигу за ослобођење пукла.

Главу Крстину, Стеван је однео у Бању Мула-Емину. Тада му је предао и његова 2 коња заједно с оружјем и осталим другим стварима, што је нашао био при њему.

Мула Емин, који је познавао Крсту, причао је тада пред Турцима о њему и његовом јунаштву. Кад је Стеван пошао био кући, нареди једноме од гаваза да га пресретне у Озрену и убије. И гаваз је извршио наредбу његову. „Кад је — вели Мула-Емин — он убио свога тарешину и онаког јунака, и мене може тако исто сутра

убити", рекао је пред Турцима замишљено посматрајући главу Крстину ([1]).

После неколико дана, сестра Крстина, која је удата била у селу Мерцелату, кад је дознала да јој је брат погинуо, отишла је у Добрич, и, нашав тело његово, које су пси и грабљиве тице већ нагрдили били, сахрани га не далеко од места где је погинуо заједно с његовим момком Стојаном.

Крста је погинуо у 48-ој години.

Био је средњег раста, широких плећа, смеђ, округла лица, веселе нарави, и чврстог карактера. Мало је говорио — али смишљено. Био је уман и праведан старешина.

Никад није имао обичај да се хвали јунаштвом, као други. Савременици, који су с њим ратовали, причали су нам, да, по јунаштву, није изостајао иза Вељка.

Крста је оставио после себе два сина: Аранђела и Стевана и једну кћер Живку. Старији његов син Аранђел још у Аустрији док је био у збегу, оженио се кћерју војводе бањског Ивана.

На годину дана после устанка под кнезом Милошем, врати се Крстина породица из Аустрије и у Јагодини стани се.

Од Крсте има и данас потомака у Јагодини, а у побочној лози од исте породице у селу Шљивовику, у књажевачком округу и тамо се зову „Поповци." ([2])

([1]) Неки Вуча, из Шљивовика, који је био момак код Мула-Емина, причао је доцније као очевидац све ово. Писац.

([2]) Анта Аранђеловић, трг. из Јагодине, који сада живи у Нишу, то је унук Крстин, а г. Пера Аранђеловић, енжењерски пуковник у пензији, праунук његов.

Поред Стевана Раденковића, који је носио придев и „Топал“ (1), Мише Митровића, из Белог Ња, и Живка, из Драјинаца, које смо већ на једном месту у биографији Крстиној споменули, били су буљукбаше Крстине и заслужни људи из првог устанка и ови: Петар Поповић, свећеник, из Грбавча, који је пре устанка хајдуковао, и кад је Вељко дошао, он се је међу првима њему придружио; и борио за ослобођење; за тим Крста и Илија (2) — Лила — Горганићи, од којих је један био из Галибабинаца, а други из Белог Потока. О Крсти, слушали смо, да је једном приликом, после свршене борбе на Малајници, скинуо био с једног Турчина, кога је убио, златом извезено одело и навукао на себе; за тим је метуо на главу каук и појашио коња турског, па тако, прерушен, пошао био у логор. Кад је дошао до предстраже српске, Руси, који су били на стражи, чим га угледају, опале на њега из пушака, али га на срећу његову не погоде. Крста тада нада вику и поче се крстити — и тако га Руси познаду ко је и пусте га у логор. После ових лица, помињу се у Сврљигу још и ови као: Јован Ајдамак, из Прекоиоге (3), и Јован Чолак из Округлице (4), Црни и Бели Ђорђе — обојица су били из Гушевца; Маринко из Околишта, као познати видар од рана у том крају, који је за време устанка лечио рањене, и на послетку неки поп Милија; био је, веле, писар код Крсте до 13-те године, а, после пропасти, отишао је у Београд, и шта је после тога даље с њим било — не зна се.

---

(1) У борби с Турцима на Грамади 1811-те године био је рањен у ногу и остао сакат, и од тог доба добије придев „Топал.“

(2) Погинуо је на Малајници.

(3) Погину је на Бањи 1809-те године.

(4) Рањен је био у леву руку и отуда га прозову „Чолак“.

Али међу свима ратницима из првог устанка, највише се, после Крсте Поповића, прича и данас у Сврљигу о јунаштву Радојка Тричковића, из Преконоге, кога су, због сулудасте и плаховите његове нарави звали и Сајтаром.

Било му је, веле, 30 година, кад је Вељко дошао у Књажевачки округ. Дотле је био у хајдуцима, и кад је чуо за устанак, он се остави хајдуковања, и придружи устаницима, и, од тог доба, може се рећи, да није било важнијег боја од ушћа Тимока до Мораве где није он учествовао.

Радојко није имао сталног места, већ је у почетку неко време био код Крсте буљукбаша; после је отишао Вељку, и враћао се, — и тако је провео до 1813-те године.

1813-те године прешао је у Влашку и однео на себа више од 10 рана, које је добио у бојевима од сабаља и куршума, и које је само изванредно јака природа његова у стању била да издржи. Лечећи се у Влашкој потрошио је био све што је имао, а, прича се, да је био доста доброг стања.

По што је мало прездравио, једном приликом, нашав се у друштву с неким Грцима хетеристама, споречка се с једним од њих и у свађи убије га, због чега буде затворен. Кад је видео да се не може друкчије спасти, он се реши те запали апсану, и док су се чувари забавили били око гашења пожара, дотле он добије прилику те побегне, а са њим и остали други апсеници куд који разбегну се. Но у мало тада, као што је доцније причао, није платио главом своју дрскост. Једна греда, тако га је била притисла, да се је једва и с тешком муком испод ње измиголио. Из Влашке побегао је у Грчку, и тамо, као добровољац, учествовао је у устанку. По што се свршила војна, он дође у Србију и јави се кнезу Милошу. Кнез Милош даде му неку малу помоћ, те оде у своје село,

кришом од Турака, да се види са фамилијом. Отуда се врати у Крагујевац опет кнезу Милошу, и 33-ће године он га пошље у Сврљиг те је подигао народ на устанак, и, за кратко време, очистио тај крај од Турака. По што су Турци бели протерани, кнез Милош, као што смо слушали, понудио му је капетанство, но он је то одбио изговарајући се да је неписмен и да је бујне нарави, а поврх тога још је био и под извесном махном. (¹) Кнез Милош нареди, да се постави за буљукбашу на Грамади, и он се прими тог места и провео је на Грамади више година — скоро до смрти своје. Како су тада учестале биле крађе и убиства на граници, кнез Милош овласти Радојка, да хвата лопове и убице, и да може лоповима шта више и сам судити за мање ствари, и он је, причају, својом строгошћу, за кратко време, успео да стане на пут крађама и убиствима на граници. Причају, да су га се бојали и Срби и Турци. Турци су га звали сердаром, и та титула остала му је и у народу.

У последње време био је тако оболео, да се није могао на ногама држати. Ни фамилија, ни пријатељи, који су га походили, нису га могли склонити да легне у постељу. Седио је увек на једној малој столичици крај ватре — и тако је издахнуо. — Кад се нисам дао Турцима у руке, не дам се ни Богу жив . . . . говорио је у шали последњих дана пријатељима и сродницима, који су га нудили да легне у постељу, јер ће му онда бити лакше.

Радојко је био високог раста, снажног састава, смеђ и ћосав. Вазда је био шаљив и лакрдијаш у разговору. Волео је увек добре коње, добро оружје и лепо одело — и на то је много трошио.

(¹) Кад је био у Грчкој, кажу, да га је тамо капља згодила у језик — или као што народ вели: чума га тукла, због чега је муцао у говору и тешко изговарао поједине речи. Писац.

Говорио је више језика: турски, арнаутски, грчки и влашки.

Умро је од прилике 1846-те године.

Голуб Ђорђевић

бимбаша заглавски.

Пре устанка, Голубов отац Ђорђе, доселио се у Г. Каменицу из Свилајница. Старина им је била из једног села близу Куршумлије. У прво време, они су били сиротног стања. Због тога је Голуб са својим братом Тодором одлазио сваке године у књажевачки округ, те су тамо аргатовали, а отац је опет надничио у Свилајнцу, — и тако су живели. Доцније се сви одселе у књажевачки округ и настане се у Г. Каменици.

Због неке неправде, коју Турци учине Голубу и његовом брату Тодору, они се обојица одмету у хајдуке. Испрва су били само њих двојица, а после прикупе чету од 10—12 људи, с којом су пресретали Турке, субаше и порешчије и убијали. Хајдуковали су у пределу око Чумине Реке и Писане Букве, а силазили су по који пут и у долину тимочку. Неко време Турци у Гургусовцу тако су се били заплашили од хајдука, да се, изван вароши, нису смели појавити.

Кад је Вељко дошао у књажевачки округ, Голуб се придружи њему и он га наименује за бимбашу.

У једној борби с Турцима на Кнез-Селу, при јуришу на шанац турски, погинуо је.

Тодор Ђорђевић

војвода заглавски.

Тодор је био по годинама старији од свога брата Голуба.

Кад је Голуб отишао Вељку и придружио се устаницима, Тодор је остао у хајдуцима, и тек кад је чуо да му је брат погинуо, распусти чету с којом је хајдуковао и заступи место свога брата.

Тодор је био, као што су сувременици његови причали, храбар у рату. Више пута је и рањен био у борбама. Али није био подесан за старешину у мирно доба, јер је био напрасит и несмишљен.

До 1811-те године у делов. прот. Карађ. налазимо га као бимбашу. Од 1811-те до 1813-те године био је војвода, и те године пребегне с осталим војводама у Аустрију. Тамо је провео све док није чуо за устанак у Србији. 1816-те године врати се и стане у службу код Ресавца као његов момак. Код њега је био једнако у служби до 1833-ће године. Те године, пошље га кнез Милош у гургусовачку нахију да дигне тамошњи народ, и он је отишао тамо с једном четом, коју је уз пут прикупио и учествовао при заузећу Гургусовца.

По што су истерани Турци из Гургусовца, кнез Милош постави Тошу за капетана у тимочко-заглавском срезу, и одреди га да иде у Видин пред комисију, која је нарећена била за обележавање границе између Србије и Турске. И он је с комисијом ишао од ушћа Тимока до Суповца, дајући јој уз пут свуда потребна обавештења.

Одмах прве године учинио је, веле, неку неправилност у служби, због чега је био оптужен кнезу Милошу, и он га збаци с капетанства и постави га за буљукбашу на

Кадибогазу. После 2 месеца врати га опет за капетана, и, као капетан, остао је у служби до 1843-те године. У последње време био је оболео а и остарио да није кадар био више да врши службу. Кад се је састао с Вучићем једном приликом, овај га склони да се одрече службе у корист свога сина Тривуна, који је у то време био ћурчија у Књажевцу, и он је после живео на свом имању у Књажевцу бавећи се економијом.

Доцније је покушавао да тражи помоћ из државне касе, но није могао ништа добити, по што се сматрало да му је доста учињено што је његовом сину дата служба. У једној молби, упућеној лично на тадашњег кнеза, Тоша се позива на ратне заслуге, наводећи, како је у рату с Турцима бивао више пута рањен и како се борио за слободу своје отаџбине.

При свем том, што је више пута бивао рањен у бојевима, његова снажна природа у стању је била да све издржи, да преболе ране и да доживи ипак старост. Но, последњих година, кад је, као капетан, једном приликом терао хајку на медведа, из једне честе, као што су нам причали, испадне на један мах пред њега медвед, шчепа га и почне се с њим носити. Пандур, који је био до њега у заседи, чим угледа медведа, уплаши се и побегне. Тоша остављен самом себи, донекле је одбијао од себе медведа; али тешко обрањен на послетку клоне и поче се колебати да падне. У томе, на његову срећу, стигне један хајкач, и, како је носио пушку, примакне се близу, испали на медведа — али га само окрзне. Медвед, још више разјарен, остави Тошу и потрчи за хајкачем, но овај је толико био хитар да му побегне испред очију — и медвед се понова врати Тоши. Док се је он вратио, и Тоша се био већ мало прибрао и чекао га, и, баш у оном тренутку, кад се је медвед исправио и зинуо на њега последњи пут да га прождере, Тоша му сјури

нож у груди, те на тај начин, спасе се од очевидне смрти. Медвед се строноШта на земљу, али и Тоша је већ био толико изнемогао, да се под тешким боловима није могао маћи с места, и после једног сата нађу га хајкачи обиезнањена и у крви до самога медведа. Кажу, да му је медвед био зкинуо сву кожу с леђа, а на левој страни тела провидела су му се ребра. Сутра дан донели су у Књажевац на једним саонама Тошу, а на другима медведа. Дуго је после тога боловао и на послетку умр'о у месецу Јулу 1846-те године и сахрањен код цркве у Књажевцу.

Тоша је био средњег раста, смеђ, округла лица и оштрог погледа. Био је плаховит, и то му је много нашкодило у служби. —

Сем Голуба и Тоше, из Заглавка је било више људи, који су се с пожртвовањем борили у првом устанку, и које би, као заслужне, вредно било овде изнети.

О неком Милечку, буљукбаши, из Кренте, прича се да је био храбар, и да се је свакад у борбама одликовао. 1810-те године, у једној борби с Турцима на Провалији, погинуо је. Убио га је, по причању, један Арнаутин — и то из заседе. Сакрио се био иза једне стене и пуцао, а нико му се није смео приближити. Који год би пошао к њему, тај би платио главом. Миленко кад види то, притрчи Арнаутину, нађе један заклон, и у који мах је узео био на око Арнаутина, у тај исти мах и он њега — те обојица погину. Другови Миленкови, који су били с њим на близу, притрче Арнаутину и одсеку му главу, скину оружје с Арнаутина, и, док су се вратили натраг, Миленко је већ био изданyо.

Исто тако прича се и о неком Пеши, из Штрбаца, који је био старешина над свима топцијама у књажевачкој војсци; о неком Неши, из Алдинаца, који је учествовао за време устанка, а после тога, заробљен од Турака, провео је код њих у крчалијама и вратио се најзад својој кући

тетовиран. Био је доцније и кмет у селу. Причају стари људи и о неком Ранићу, из Г. Каменице, који је више година хајдуковао пре устанка, и, једном приликом, кад су Турци из Пирота пошли били у помоћ Гургусовцу, близу Каменице, дочека Турке, побије се с њима и том приликом у борби погине.

Петко Васиљевић

бимбаша тимочки.

Међу осталим добровољцима, који су дошли у Србију за време првог устанка, били су и два брата: Петко и Нина.

Обојица су рођени у селу Заграђи, које је припадало до скора књажевачком округу — а сада црноречком.

Кад је Вељко пошао у Црну Реку да диже тај крај, пошли су били са њим и два брата Васиљевићи — Петко и Нина. Обојица су били момци његови, и, по што су из Црно Реке прешли у књажевачки округ, Вељко постави Петка за бимбашу у Тимоку, а његовог брата Нину за кнеза у истом крају.

У борби на Белиграчику, јуришећи на град, Петко је погинуо, а на његово место дошао је брат његов

Нина Васиљевић.

Нина је био по годинама старији од Петка. По јунаштву, није се могао с њим мерити, те за то Вељко и постави Петка за бимбашу, а Нину за кнеза.

У делов. проток. Карађорђевом, Нина се помиње на више места као кнез и бимбаша, а, као што кажу, последње године, био је нешто мало и војвода.

1813-те године пребегао је у Русију, и неколико година живећи у истом месту са војводом Цинцар-Јанком, вратио се 1830-те године преко Влашке у Србију.

Умро је 1832-ге године у селу Дубљу код Свилајница, где се био настанио, и сахрањен је код тамошње цркве.

Иван Стојковић.

Пре устанка, био је оборкнез над Тимоком и Заглавком. За време Пазванцијине владавине, био је један од понајвиђенијих оборкнезова у целој Тимочкој Крајини. Па и доцније Турци су свакад на Ивана много полагали, јер су рачунали на његову памет, бистро суђење и популарност у народу. Пазванција, као што причају, кад год је сазивао скупштину у Видин од оборкнезова и кнезова из целе његове области, није хтео ништа да ради без Ивана — ако би се случајно он одоцнио, или не би никако дошао. Ивана и његове савете Турци су ценили, а и код народа је Иван стајао добро.

Још Иванови, стари, по причању, били су оборкнезови и бератлије.

Кад се је отпочело да ради на устанку у књажевачком округу, Иван је међу првима пристао, и помогао да се народна ствар изведе до краја. Турци на њега нису сумњали, по што је код њих стајао у поверењу, те у толико је могао и лакше да ради на општој ствари.

Кад је установљен магистрат у Гургусовцу, Иван је био постављен за председника, и у том положају остао је до 1813-те године. На једном уверењу од 1812-те године, које је издао магистрат гургусовачки војводи Јефти, из Обрежја, на примљених 1612 ока говеђег меса, стоји потпис Иванов и његовог секретара С. Тодоровића.

1813-те године Иван се преда Турцима. У почетку они га лепо приме; шта више, поставе га опет и за оборкнеза. Доцније су почели били на њега да подозревају и да јавно вичу, а нарочито од кад се умножише хајдуци у том крају, и од кад погибе у Кадибогазу Смаил-Брка, војвода, из Белиградчика, који је стајао у великом поштовању код Турака. По што је видео Иван, да му је опстанак немогућ више међу Турцима, а при том беше и осетио да се Турци спремају да га затворе, он побегне у Крагујевац и јави се кнезу Милошу. Кнез Милош га лепо прими; шта више одреди му и неко имање, поред Лепенице, на уживање. После 2 године, преко видинског паше, кнез Милош изради Ивану слободан повратак, и паша га позове на реч и обећа му да га неће нико дирати. Иван се по том врати кући са своом породицом, која је дотле живела у Рачи, и неко време је живео повучено. Турци видећи, да су у Ивану много изгубили, поставе га опет за оборкнеза. Од тог доба Иван је морао да удешава понашање према Турцима; али је стајао једнако у вези са кнезом Милошем, и од њега добијао упуства.

Кад је 1829-те године Мустафа-Шкодра-паша с 30.000 војске путујући за у Видин прошао преко књажевачког округа, нао је био на конак у пољу код Јелашничке Реке. То поље и данас се зове „Шкодрино Поље.“ Неколико Арнаута пређу преко реке у кованлук Иванов и однесу му 4 кошнице меда. Иван се потужи паши, и он нареди, те се одмах пронађу Арнаути, који су крађу учинили, и казни их смрћу.

Иван је био, као што причају, имућан човек. По имућству, није му било равна у округу. Његово имање „Лешје“, простирало се од Јелашничке реке низ Тимок скоро до Змијанца. По имању и његови су се стари прозвали — Лештарци, па и данас се тако његови потомци у селу зову.

Умро је од прилике 1830-те године у свом месту рођења, у селу Дебелици, у 60-ој години старости.

После смрти Иванове, Турци поставе сина му Станоја за оборкнеза, који је 1833-ће године изабран био од народа за судију окружног суда у Књажевцу, у ком је положају, после неколико година и умро.

Иван је био, по причању, средњег раста, приомањаст и округла лица. Свагда је био озбиљан, тих и смишљен.

Симон Маринковић.

Симон је био судија у мецлису гургусовачком од 1813-те до 1833-ће године.

Као судија изашао је на глас у народу са свога поштења и правичности тако, да га се и данас у Тимоку сећају стари људи причајући о њему, поред осталог, како је био доброг срца и осетљив спрам сиротиње.

У свакој прилици, колико му је могуће било, штитио је народ од Турака.

И Срби и Турци, подједнако су га поштовали.

1833-ће године већ је био остарио и ослабио, и отишао својој кући у село Јаковац, где је на скоро и преминуо.

Радојко Михајловић.

Пре устанка, Радојко је провео највише у хајдуковању. Док је хајдуковао у пределу око Чумане Реке и Кадибогаза, многи су Турци на том путу главом платили, а нарочито они, који су чинили зла народу.

Кад је Вељко дошао, Радојко је још тада могао имати око 50 година. Чим је чуо за устанак, он се мане хајдуковања и придружи се Вељку. Вељко га постави за буљукбашу, и од тог доба, па до 1813-те године, Радојко је учествовао у борби за ослобођење и свагда се одликовао међу осталим борцима. Више пута је био и рањен.

1813-те године Радојко се не хтеде предати Турцима, већ се поново одмете у хајдуке. —

На две године после тога — као што причају стари људи — пође једном из Белиграчика на пут за у Крушевац неки Смаил-Брка, војвода, који је са свога јунаштва изашао био на глас код Турака тако, да су се о њему разне приче причале. Био је виђен Турчин, а пореклом, веле, да је био из Босне. Пошао је био да доведе из Крушевца девојку, коју је раније испросио и понео богате дарове тазбини.

Пре него што ће се кренути на пут, Турци су одвраћали Смаила, да не иде на Кадибогаз, већ преко Видина и Зајечара, плашећи га Радојком. Смаил се јавно похвали пред Турцима, да се не боји ни 5 Радојка, и да ће ударити на Кадибогаз да се баш огледа са њим. Шта више, као што причају, није хтео да води ни велику пратњу, јер је рачунао, да га Радојко неће смети ни да дочека.

Напред је јашио на коњу Арнаутин, који је водио сексану, а за њим Смаил с 5, 6 момака добро наоружаних и на коњима.

Кад су ушли у Кадибогаз, Радојко пропусти Турке. Код једног шупљег ораха у месту што се зове „Плоча“, (код села Петруше) Турци наиђу на заседу. Као што причају, Радојко није имао велику чету — свега 5, 6 људи, али их је распоредио тако, да је сваки од њих заузео по једну бусију, и нико није смео испалити пушке пре њега. Тек што је учинио био распоред с људма, а на је-

дан мах укаже се Смаил на белом арапскомхату. Радојко га узме на око из своје шишане, коју је звао каравиљком, и срећно га погоди по сред груди. И ако је био смртно рањен, Смаил се инак прибере, баци се коњем на Радојка, али га не погоди, већ у један орах у који се забоде коње. У томе се осне пуцњава између хајдука и Турака. Од пуцњаве поплаши се коњ Смаилу и збаци га. Радојко притрчи и одсече му главу, скине с њега доламу и ћурак, узме му оружје, и онда носећи у једној руци главу набодену на коње, спусти се у село, где је показивао сељацима главу Смаилову. Народ је око мртве главе цео дан играо и веселио се.

Од пратње Смаилове само је његов сејиз погинуо, а остали други побегли су натраг у Белиграчик, незнајући на сигурно, да ли је Смаил погинуо, или је жив умакао.

Радојко после тога нареди, те Смаила, заједно са сејизом његовим, укопају не далеко од места где су погинули.

После три дана, крене се из Белиграчика повећа чета Турака да тражи Смаила. Радојко дозна за то раније, изађе пред њих код села Ошљана, и, како је на један мах испао из једне честе и јуришао, Турци се збуне и доведу у неред. Том приликом пало је неколико Турака на месту, а остали други безобзирце побегну натраг у Белиграчик. Од Радојкових људи, двојица су у тој борби погинули, а тројица опет рањени.

Кад су дознали Турци за смрт Смаилову, јако су га жалили. Брат Смаилов, који је живео у Белиграчику, заверн се по што по то да ће се осветити Радојку. Он дозове из Видина свога синовца Кадри-барјактара, и са њим скроји план, како и на који начин да на превари убију Радојка. Најпре удеси Кадри-барјактар, те се побратими с Радојком и ступи с њим и у пријатељске односе.

Кад је једном приликом дошао био Радојко на караулу Шашку, где је Кадри-барјактар био на стражи, овај изненада потегне јатаганом и посред главе удари га и на месту убије. За тим му одсече десно уво да однесе стрицу ради уверења да је убио Радојка, и с момцима преко ноћ побегне у Видин бојећи се освете хајдучке.

Момци Радојкови сутра дан кад су видели да им нема арамбаше, оду у караулу, и, нашав мртво тело његово, пренесу га у Нови Хан и сахране га у његовом винограду.

Радојко је погинуо с јесени 1815-те године.

По причању сувременика, Радојко је био високог раста, снажног састава, црномањаст, великих црних очију и бркова, и оштрог хајдучког погледа. Кажу, да му је мало било једно ђурђевско јагње за оброк, и да је пио по 3 оке ракије и толико вина — и опет није се никад виђао у напитом стању. ([1])

По што је 1833-ће године овај округ присаједињен Србији, кнез Милош постави по жељи народној, за судије и старешине у опште људе из народа највиђеније и то. кнеза Станоја, из Дебелице, (сина оборкнеза Ивана), кнеза Радосава, из Мањинца, кнеза Радосава, из Лукова, а доцније и кнеза Ристу Аранђеловића, из Књажевца. Неко

([1]) Г. И. Цветковић, учитељ ново-хански, имао је доброту саопштити нам многа дата, која је у свом крају, по причању сувременика из првог устанка, прикупио. Неки Младен Николић, тако звани везир из И. Хана, и Нешко Здравковић, из Ошљана, старци, који су прешли 100 година, и који су и сада живи, поред осталих, с којима је г. Цветковић у додир долазио, објаснили су и потврдили многе ствари, које је г. Цветковић и раније од других људи сазнао. Писац.

време био је судија у Књажевцу и кнез Станоје из Ротине. Капетани су били у прво време: у срезу тимочко-заглавском — Тоша Ђорђевић, и у сврљишком — Јован Бошковић, из Рсаваца.

Пропративши у кратко историјске догађаје из новије наше историје, који су се збијали на овом крају Србије, и износећи биографије појединих заслужних личности из овог округа, намера нам је била, да с овим допунимо у многоме још непотпуну и довољно необрађену нашу новију историју држећи се познате изреке Гетеове: да је највећа услуга историје, што буди одушевљење. Она то доиста и чини, али она чини и више, јер је она доиста оно, што су јој стари казали — учитељка живота (magistra vitae).

Драгољуб К. Јовановић.

—: ※ :—

НЕМАЊИНА ГЉБОЧИЦА.

(Намењено г. И. С. Јастребову).

У житију „св. **Симеона**“ (1) вели се за Немању, да кад је одрастао „**до отроучыны**“ и примио „**честь отьчьствиꙗ своего**“ Топлицу, Ибар, Расину и „**глаголемые** (2) **рѣкы**“, оскрбљаху га његова „**братиꙗ**“ што је „**отврьгао** злобу ђаволу.“ У то време приспе у нишку област цар Мануило и зажели да види Немању. Кад му Немања „предстане“, цар га пољуби и „**царьскимь саномь почьть**“ и различним даровима обдари. Па му „**отлоучи отъ земле своие и даде Гльбоуницоу**“ говорећи: „**Тебѣ и твоме потомству по тебѣ въ вѣкы ни с кимь несьобьщьно, ни сь мною, ни по мени сь ближьними моими.**“ Према овоме, Немања је осим дела очевине своје, добио од цара Мануила Гљбочицу, и тим је постао могућнији од своје браће, јер му је његова држава увећана овим даром цара Мануила. У осталом овде нећу улазити у питање за што му је Мануило поклонио Гљбочицу, нити какав му је то „**сань**“ дао, него, да се запитамо:

(1) Рат. Шаф. изд. Пр. стр. 2 и 3.

(2) Између Голака, Карпине и Новог Брда с једне стране и Црне Горе (Карадага више Скопља) с друге стране са тих планина теку многобројне речице и од њих постаје Бинч-Морава. Оне речице, које утичу с леве стране називљу се у опште «реке», па је одтален постала реч: «Рекалија», која је пренесена и на друге људе, који долазе од р. Радике.

где је била та Гљбочица, јер од решења овога питања зависи питање: колика је била Немањина кнежина и докле се ширила, около које је он прикупио остале племенске српске државице.

Ово је питање расправљао г. Новаковић у „Годишњици“ (књ. I. стр. 185).

Г. Новаковић вели: „*д р ж и м*, да се тако (т. ј. Гљбочицом) звао и Лесковац, као што нас учи традиција, коју је Хан забележио.“ Тако је пак то Хан забележио на том *о с н о в у*, што је преко равнице „корито“ текуће реке Ветрнице: „*у т у р а в н и ц у д у б о к о у к о п а н о*.“ Хан добије: „*У з а л у д н о* наше пропитивање за причама о месту донело нам је *б а р е м т у з н а м е н и т у* белешку, да је Лесковац своје име променио (?) и да се у пређашња времêна звао Dibofschtiza.“

Шта је то Дибофштица? Чини ми се, да је „узалудна“ измишљотина Ханова, да се пре Лесковац звао Дибофштица, па и мора бити одбачена, јер та реч српски не значи ништа. Међу тим г. Новаковић усвојио је Ханову измишљотину, која није ни на чем основана, па је у исто доба навео две сведоџбе о Гљбочици такве, да се после њих може савестно рећи о Гљбочици: само ти се каже, где је Гљбочица. Један је навод узет из даровне повеље „монахиње Евгеније“ и њених синова Стефана и Влька, а други из путника Петанчића.

I.

Г. Новаковић вели: „После синова и биографа Немањиних, тај се предео спомиње тек 1385 (¹) године у у писму којим царица (?) Милица и синови њени дадоше

(¹) Ово је штампарска погрешка, акт је написан 6903 т ј. 1365 године.

нка добра руском манастиру св. Пантелејмона у св. Гори. То писмо изађе на свет тек 1868 г. у Гласнику XXIV, трудом покојног др. J. Шафарика. Тамо на стр. 273 стоји: **и оу Гльбоуници село Мирошевици с метохом и с мегами и село Винича с метохомь мегами и заветомь и мегиа заветоу томоу до р. Соушице и до радоничске мегие**; а на стр. 274: **юга приложи оу Гльбоуици село Горино и село Седьлаици.** У овоме сам имао тачку наслона, којом ћу тражење почети" (стр. 183 и 184) разуме се где је Гльбочица.

У том своме „тражењу" нађе код Хана да је Лесковац променио своје име и да се пре звао Дибофштица, али „сумњајући у тачност" издања покојног Шафарика, познатог са своје претеране тачности: погледао сам — вели у оригинал, фотографије писама штампаних у Гласнику XXIV, које српско учено друштво има. Тамо је ово село написано Винна с оксијом над *и* и апострофом над *н*. Ја сам — вели — дакле и читао Винна."

У издању пак пок. Шафарика стоји овако: „Монахи (а не царица, јер она и није нигда била царицом) **Єугенїа** " са синовима дарује манастиру св. Пантејмона: **„и оу Гльбоуици село Мирошевиче..... и село Винича.... и еще село оу Бѣаници Трьнава више Добраніе"** (Гл. XXIV стр. 173). — У признаници пак игумана манастира св. Пантелејмона, оца Никодима, светогорца (Гл. XXIV стр. 283) стоји написано: **„оу Дльбоуици село Мирошевици и село Винна и село Товрьлаици.**"

У сваком случају боље је знао дародавац како се зову места и села у његовој држави, него некакав калуђер светогорац, па је тај светогорац рђаво записао како Гльбочицу, тако и Виђу т. ј. на место Гльбочица он написао Дльботица, а на место Виђа написао Винна. Види се да је погрешно записао та два имена. Г. Новаковић

је и прочитао погрешно записана српска имена игуманом Никодимом, а она су правилно написана у повељи монахиње Евгеније.

На реду је да се запитамо: да ли се заиста звао данашњи Лесковац Дибофитица т. ј. Гљебочица. Ради тога да запитамо књегињу Милицу, како се звао Лесковац у њено време, кад је она поклањала манастиру села у Гљебочици. Она ће нама најбоље казати, па ће онда бити излишно оно, што г. Новаковић вели, да да је „мислио", да му је „казан правац" немањиним границама (стр. 184). Монахиња Евгенија каже у истоме Гласнику (XXIV), на истој страни коју наводи г. Новаковић (273) у реду 14 ово: Монахиња Евгенија са својим синовима Стеваном и Вљком, поред осталога, поклањам: „**И оть Бльвана** (1) **всѣко годиште по петь сьть врѹпиць соли и два чловѣка да сѹть манастирска — Доѭ Балѹшевикь и Раша Рагієвикь; и оу градоу Сталакю чловѣкь Станко; и оу градоу Крѹшевьцѹ коуки и чловѣкь Радославь Бѹгаринь; и (оу) Прокоупиѭ оу градѹ** (т. ј. Прокупљу граду) **коуки Вльготе Богдашевикѭ сь вьсомь бѹгариномь и два чловѣка Радославь и Добромирь и виноградь; и оу Лѣсковцѹ кѹки и два чловѣка Костадинь и Дражѹи; и оу Новомь Брьдѹ кѹки Мартина Врьлє и Дафина сь мѹжемь**" и т. д.

И тако на истом оном месту где је Лесковац сада, на том је истом месту био и 1395 године. Нема тога тко би смео неверовати кнегињи Милици.

Па на том истом месту био је Лесковац и за време Немање, с том разликом, што је он спадао у нишку област како онда, кад је у ту област долазио Мануило, као што спада и данас, а нигда није спадао под Прешево или под Врању, а цар Мануило није одвојио област од нишавске

(1) **Бльван** је на домак Алексинца, онај градић на ридини.

области и дао Немањи, већ кад је дошао у нишку област и поклонио Немањи Гљбочицу, која је била негде на другој страни. Нишку пак област Немања је освојио на неколико година тек после смрти цара Мануила. Да је ова ствар оваква и никако другачије, можемо се уверити из дневника и писца похода барбарусиног Ансберта ([1]). Тај Ансберт описује поход императора Барбарусе на Београд, преко Браничева, Ресаве и т. д. па каже да су су стигли год. 1189 у Ниш, где је 27 јула дошао и велики жупан Немања: idem preterea comites (magnus Neaman ac germanus suus Crazimerus) cum tertio fratre suo Mercilao ([2]) ocupaverant in gladio et arcu suo Nisam et circa eam.... usque ad Stratiz (Средац) ex ditione Grecorum.“ У „circa ([3]) Nisam“ и спада Лесковац. Њега дакле, као Гљбочицу није ни поклонио цар Мануило Немањи, него је Ниш и његову околину (нишку област) Немања с браћом оштрицом мача и копља освојио по смрти Мануила. Ето како је „тачка наслона“ Немањин Лесковац на силу претворила у Дибофштицу, међу тим нигда није био Лесковац Гљбочица, нити је Гљбочица била Лесковац. Кнегиња Милица вероватно би поклонила ког човека манастиру и из Ниша, али није дозвољавао Бајазит, јер је он овда владао Нишом до Мораве. Па су Турци освојили и Лесковац, и како им је било мило што су га освојили, они су га записали и чак на својој мапи, о чему се може сваки уверити, тко узме књ. d' Oksza: Histoire de l'empire ottoman depuis sa foudation jusqu'a la prise de Constantinople (1871.), где ће на историјској мапи (под IV) ширења османске царевине видети лепо нацртана околна ле-

---

([1]) Ansbert pag. 20.

([2]) Мирослав.

([3]) Предели нишке области, где спада и Лесковац са својим земљиштем.

сковачка брда грделичка, како из њих продире р. Морава, а на месту данашњег Лесковца стоји написано: Lescowitza. Много пак даље, чак иза Врање, у водомеђи Вардара, у правцу к Скопљу, стоји на тој турској мапи написано име места: Groubliau, што ће ваљда значити Гљбочица.

Мислим да ће бити доста и ова три доказа, да се тако Лесковац звао за време Немање, па се тако звао и за време владе Јевгеније калуђерице; исто се тако звао кад су га освојили Турци, па је под Турцима своје име очувао и опет чист и челичан, као она брда около њега придружио се својој браћи и краљевини Србији.

Сад да пређемо на сведоџбу Петанчићеву.

II.

Петанчић (1) врло добро упућује, где је Гљбочица онога, који није унапред, одредио Немањине границе. Петанчић упућује Угре у Турску, па каже, да треба војска да пређе Дунаво код Београда. Од Београда к Цариграду воде два пута:

Један низ Дунаво на Годомин, Браничево, Ресаву, Ниш, Пирот, Софију итд. (куд је прошао и Фридрих Барбаруса).

Други пут води од Београда преко Шумадије на Крушевац, Косово, Качаник (2), Скопље, Ђустендил итд. (Овим путем из замка Неродимља ишао је Дечански противу цара Михаила бугарскога).

Г. Новаковић овако наводи ово место из књиге Петанчићеве: Описујући овај други пут (на Крушевац и Косово) говори, како „Расцијани, први ове крајне народи, дивљи и ратоборни на оној страни

(1) Летопис за 1847 год. 4, 31., у Годишњици, књ. I стр. 185. . . . . de itineribus in Turciam libellus . . . .

(2) Качаник је Немањин «Кострљ».

живе, која на Драву, Саву и Дунав реке гледи, — на другој пак страни, која се к Дарданима Маћедонцима и Трибалима([1]) окреће, живе Србијанци, народ питомији и блажи, због тога, што више на југу стоје и множину путујућих трговаца имају. Кад се тако брда пређу идући Скопљу и Ђустендилу), сљедује равница Дуботица густо насељена. Али спустивши се мало на лево путем (где?), који к великом селишту Прокупија и Нишу води, на далеко отвара се долина Косовица ([2]) са реком Лабом кроз среду исте текућим, пружајући се до пространијег поља Косова.“ Дакле идући мало путем, који води к Прокупљу и Нишу настаје Косовица и р. Лаб пружа се та „долина“ Лабска Косовица до простанога Косова. Овде, дакле, не може бити ни речи о Гљбочици према Нишу и Прокупљу, међу тим г. Новаковић прави овакав закључак: „Дакле Петанчићевој Дуботици границе Косово и Прокупље с Нишем управо полажу место онде, где сви остали знаци стављају Дубочицу Немањину“ (стр. 185 и 186). По нашем разумевању овога места, све што би се могло рећи, било би ово: Дуботица граничи с облашћу косовском, али никако са нишком и прокупачком, јер Петанчић само спомиње пут, који од Косовице т. ј. од Лаба води у Прокупље и Ниш, и више ништа. По томе, не само да сви остали знаци ту не полажу Гљбочицу, већ још велики Лесковац сам собом протестује, да он нити је био, нити мисли бити Дуботица. У ствари Петанчић добро каже: Расциани живе у водомеђи вода текућих у Саву и Дунав, а онамо на ону страну, куда воде теку према Дарданији и Маћедонији живе Србијанци. Кад

([1]) Трибалија је право срце српскога народа. Срећ.
([2]) Тако звано «Мало Косово.» Срећ.

се дакле пређу брда дунавске водомеђе, онда тек сљедује равница Дуботица. Она је, дакле, изван водомеђе дунавске. То значи, да по прелазу дунавске водомеђе путем преко Косова пређу се брда **Ѵрьныѥ горы** (1) према Скопљу, у правцу Ђустендилу и ту и јесте „равнина Дуботица.“

У границама те, веома велике равнине Дуботице и налази се жупа Гљбочица. На каквом основу?

На основу даровне повеље „**монахи Єѵгєниѥ**“, која каже, да је поклонила св. Пантелеимону ова села у Гљбочици: Мирошевце, Вињу, до р. Сушице, Товрљанце и у Бјелици село **Трьнавоѵ** више Добрање.

Па где су та села?

Кад се пође из Врање путем, који води преко Куманова у Скопље, по преласку наше границе близу Бујановца, мало даље у десно је градиште Прешево (Пршево на мани), где седи бивши врањски кајмакам, а даље у водомеђи (с десне стране) р. Вардара јесте Биљач-хан, а село је Биљач на левој страни. Биљач и јесте **Бѣлица** и у **Бѣлици** село **Трьнава,** више Добрање. Према Трнави је, на десној страни пута село Сушица (на мани Sućevo), а преко тога села тече речица Сушица и утиче у р. Голему, а Голема опет утиче у р. Пшињу. То и јесте: до реке **Сушицє** и до радонинске међе. Виња пак је с десне стране стране пута, на мани Vinice, а на Кипертовој мани мало подаље Vinjiza, до сушичке међе, а то је: и село **Виньа** са метохом, међама и забелом до р. Сушице. У десно пак изнад р. Липовке ено га на обе мане село **Мирошєвьцє,** а то је оно у повељи село: **Мирошєвьци** с метохом и с међама. Данашње пак село Hotljla, то је старинско „Го-

(1) Где је у лево баш на Морави сазидан, читав Кончулски манастир.

рино.“ Судећи по месту, морамо рећи да је Товрљанце садашње село „Четирце“, а данашње Миратовце то је старинско село Седларце. У средини тих села налази се **Гльбокидол**. Дакле је Гльбочица (¹) у стецишту р. Големе, Липовке и Коробијанке. За Виљу приповедају сељаци, да је била Виљица оне царице, чиј је гроб у цркви св. Богородице.

Како се Гльбочица граничила с баштином севастократора Дејана, који је своју баштину приложио цркви у Архиљевици, његова се баштина дотицала до Гльбочице и до царичинога манастира св. Богородице, па за то Душан у повељи и спомиње нека села, која се граничила са Гльбочицом на пр. Руизвор, Руђинце (²) и т. д. А „утесавајући“ границе Дејанове баштине, каже: **„преко ѹ гороѹ выше Матеа оѹ Ѵрьни Врьхь** и т. д. **ѹ Царичинно... на Гльбокыдоль.“**

Замак Матеја и читава његова околија звала се „Царичино.“ На један пушкомет од замка Матеја, онамо према Дарданији, где „живе Србијанци“ тече р. Usundcha, а изнад ње је у подини Црне Горе батал замак и црква св. Богородице, а то је Орбинића una villa, у коме је живила царица Јелена и провела потоње дане свога живота. Јутром и вечером она је гледала на рајску долину Гльбочицу. Унутра у великој цркви под мермерном плочом почива њезин прах, где је сарањена после трогодишње жалости за сином.

Пред левим олтаром, јер их има три, те величанствене и грандиозне петокубне цркве, диже се гробница и споменик подружија „достовернога, угоднога и љуби-

(¹) Мирошевци, Трнава, Виљица и Трнава могу се видети на Кипертовој мапи од 1870 г. Мирошевци, Трнава, **Гльбокидол**, Сушица и т. д. могу се видети на мапи аустр. генер. штаба.

(²) Mon. Serb. стр. 143, 144.

мога властелина цара Уроша Басете([1]), а на карнизу унаоколо пише, како сам ја сам лично прочитао 1873 г. августа 23, ово: „**скоємоу подроужню Басеть.**“

22 априла 1884 г.

П. Срећковић.

P. S. Према овоме пада примедба г. К. Иречека, у књизи: Периодическо списание на българското книжовно друштво въ Срѣдецъ. Г. 1883, кн. IV, стр. 72, под 1) где се позивље за Глубочицу на г. Новаковића.

Ја сам прочитао пре мњење г. Јастребова о Гльбочици, него ли сам о томе изрекао своје мњење, како се види из датума.

Гласник XXIV стр. 273: . . **И оу Гльбоуици село Мирошевци с метохомь и с мегїами; и село Винича с метохомь и с мегїами и ꙁабѣломь, и мегїа ꙁабѣлꙋ томꙋ: до реке Сушице и до радоиниске мегїе; и село Товрьлаици с метохомь и с мегїами. И еще село ꙋ Бѣлици и Трьнака више Добраше, сь вьсѣмь метохомь и мегїами, и правинами села тогаи. И ѿ Бльвана всѣко годище по петь сьть крушьць соли, и два чловѣка да сѫть монастирска, Дои Балꙋшевикь и Раша Рагїевикь; и оу градоу Сталакю чловѣкь Станко; и оу градꙋ Крушевьцꙋ кꙋки и чловѣкь Радославь Бꙋгаринь, и оу градꙋ св. Прокопїа** (Прокупљу) **кꙋки Влькоте Богдашевики сь кь-**

([1]) Mon. Serb. 156.

сомь баштиномь и два чловѣка Радославь и Добромирь и виноградь; и оу Лѣсковцѹ кѹка и два чловѣка Костадинь и Дражѹн; и оу Новомь брду кѹка Мартина Врьле и т. д.

Кад се дакле у једном званичном акту од 1395 г. спомиње за себе **Гльбочица**, а за себе **Лѣсковаць**, знак је, да су то два места. Није нигда Лесковац био Гльбочица, нити је Белица оно што Гльбочица: то су две заэебне жупаније или покрајине, а Лесковац је, види се, од њих удаљен.

ВИТОСЛАВА И ЕФИМИЈА.

Витослава.

Над гробом Витославе, у храму Пандократорову — Дечанима проливене су сузе три најзначајније српске властелске породице: Ненадића, Оливерића и Бранковића. Још је значајније то, да је Витослава оставила овај свет, кад је угледала, да је из њезине утробе измилео на свет косовски издајник — Вук Бранковић.

У нашој историји још владају несагласна мњења о овим знаменитим породицама, које су играле најважније улоге при пропадању српскога царства. Натпис гроба Витославиног може решити питање о пореклу краља Вукашина и његовога брата Угљеше — Јована.

Да испитамо сродство и сроднике Витославине, на ће они казати њено „житије", а она ће опет припомоћи да се пронађе њина историја. Једно се само захтева, да судије одбаце од себе свако предубеђење, па хладно и мирно да саслушају сведоке и оцене њине документе.

I.

Надгробни натпис Витославин појавио се печатан први пут у „Дечанском Првенцу." Из Првенца је пренечатан у Monumenta Serbica Миклошића на стр. 184. Кад сам био у Дечанима 1873 године, ја сам преписао

тај натпис и нашао, да је како у „Првенцу“, тако и у Monumenta Serbica погрешно преписана и напечатана година Витославине смрти, на име ја сам прочитао (1) ѕѡпв т. ј. 6852 т. ј. 1344 а у Mom. Ser. стоји ѕѡпв т. ј. 6882, а то је 1374 г. — Хајде да видимо, може ли обстати ова 1374 г.?

У натпису стоји, да је у гробу сарањена: „Витослава, **дьрн** Угљеше **Неѧдинѩ**, сестрична Оливера деспота, а жена Бранкова.“

Ту су имена трију најзнатнијих властелина ондашњега времена: Угљеше, Оливера и Бранка, родоначелника куће Бранковића т. ј. сестра Оливерова била је удата за Угљешом и родила Витославу, која се опет удала за Бранка. Угљеша је, дакле, таст Бранков.

Како се Витослава одрекла свога сродства и „прилепила мужу“, то ћемо и почети испитом њезиног живота, на име, кад се родила, када се удала, колико је синова имала. Морамо почети од факата познатих, па ће нам постати јасно и оно, што је непознато.

Гюргь Смедеревац, син Бранков, преминуо је 1456 г. и тада му било 92 године, што значи, да се родио 1364 г. Кад се **Гюргь** родио, његовом је оцу Вуку (**Влькꙋ**) било у најмању руку 26 година, јер је **Гюргь** имао још два старија брата. То би значило да се Вук родио 1338 године. Но, узмимо да је Вуку било 20 година, кад му се родио **Гюргь**, што би тек тако могло бити, ако се **Влькь** оженио од 16 година, а ово би значило, да је његов порођај Витослава платила главом, јер онда излази да је рођен 1344 г. Вуковој мајци Витослави могло је бити најмање 20 година кад је родила Вука, а то значи да је она рођена 1324 године. Ако се удала од 16 год.

---

(1) ѕѡпк т. ј. 6852.

онда се она морала удати 1340 год. Њезин опет отац Угљеша, рецимо, да му је Витослава била прво дете, морао је од ње бити старији за 20 година, а то ће значити, да је Угљеша рођен 1304 г., оженио се око 1324 г. и већ удао своју кћер Витославу 1338 или најдаље 1340 год.

И тако простим рачунањем долазимо до позитивних дата, а да је ово наше рачунање, односно, најближе истини ми ћемо се позвати на сведоџбу цара, који није никда лагао, нити се управљао по смишљеном плану, него је радио по осећању, па су му радови и били рђави. То је Урош цар II. Ево шта он вели: „Ове 1365 ([1]) године, 11 Марта“, а то је другог дана по Младенцима, за време великог поста „**весселеще ми се** с превазљубљеним властелима и властелинчићима моје царевине и обдарујући безпреставно частним даровима доће моме царству **старьць** из Свете Горе, Роман, син севастократора Бранка, па ми рече, да се он здоговорио са својом браћом **Грьгвромь и Влькомь**, шта и како да приложе од своје баштине цркви Хиландарској. Ето због чега сам му дао ову повељу **и записа мв царьство ми црькв баштинв светаго Архангела с треми селми**: Трстеник, Бежаниће и Тушило што је дало **было цьрство ми** севастократору Бранку с Худинама. **ѡ-чеса ієсть житіє оу Бвгаре побѣгль.**“ Ово је је царско писмо „**прѣрчиль**“ у Приштини логотет **Дєнь**, 11. марта, 1365 год. Дакле поред царске сведоџбе имамо још за сведока царевога течу Дејана — оца Константинова.

Реч „**старьць**“ овде значи, духовник, отац, калуђер.

Кад је најстарији син Бранков, Роман, год. 1365 већ био духовник светогорски, и кад се „здоговорио“

([1]) Mon. Serb. стр. 171.

с братом Гргуром и Вуком, знак је, да су његова браћа били већ зрели момци и у годинама, па с тога на сигурно можемо рећи, да је Роману било у најмању руку 25 година, године кад се одузму од 1365, излази, да је он рођен које 1340 године. Гргур је рођен око 1342 а Вук је рођен 1344 и на пороћају умрла т. ј. отишла на онај свет млада и зелена. Ово доказује место гди је сарањена, доказује она дивна мермерна покривница, а доказује и то, што је оплакује отац, ујак и муж, а о деци нема ни спомена, јер су била и сувише малена. Романова мати морала је бити пре сина на 17 година рођена, а то значи, да је она рођена 1323 године. Њезин опет отац Угљеша морао је пре своје кћери Витославе на 20 година бити рођен а то значи, да је Угљеша Ненадикь рођен 1303 године. Према овоме је морао бити нешто мало старији отац Бранков, Младен, који је већ био војвода 1318 године. У неколико су, дакле, вршњаци: Угљеша и Младен, а тако су исто вршњаци и њина деца Бранко и Витослава.

Витослава је „сестричина“ „деста“ Оливерова, а то значи да је сестра деспота Јована Оливера била удата за Угљешу око 1324 године. Нека јој је било кад се удала 17 година, значи да је рођена 1306 године. Кад ми ово знамо, онда смело тврдимо, да именица „Оливер“ кад се прилаже познатом деспоту Јовану Оливеру савременику Душанову, не означава име, него презиме. Њему је било име Јован деспот Оливер(ић). Кад је сестра Јованова удата за Угљешу, рођена 1306 године: онда је Јован морао бити од сестре старији или млађи. По нашем мњењу, он је био млађи, јер се у грачаничкој повељи од 1314 године вели ово: **„А се ѥо соу градьчанѣни ѡдь прѣни ѡдь Ѡликера** (1).“ Овај, дакле, Милутинов Оливер

---

1) Mon. Serb. стр. 563.

велики баштинар и јесте отац „деспота Јована Оливерића и деспотове сестре, а мајке Витославине, удате за Угљешу Ненадића, па су према овоме у неколико вршњаци:

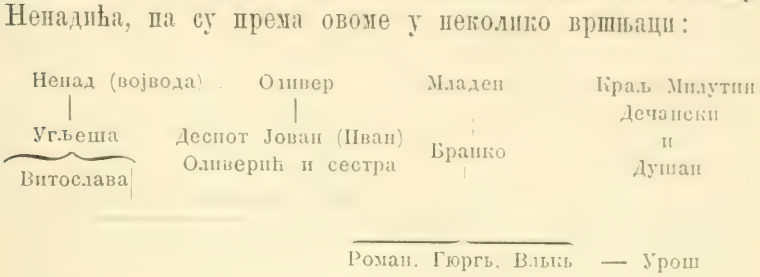

Ма да овде не може бити математичке тачности, опет једноме појасу припадају како Угљеша Ненадов, тако и Јован Оливеров. Јован је Угљеши шурак, а Угљеша је њему зет. Вуку Бранковићу Угљешићи су ујаци, а Угљеша им је деда и деспот Јован Оливер.

Сада настаје питање: ко је то овај Угљеша? Ко су су доцнији Угљеше или Угљешићи?

Натпис да гробу Витославином јасно каже, да је она била кћер Угљешина, а Угљеша је био син Ненадов. Халкохондило вели, да су Угљеша и Вукашин браћа. Ово све може бити према природним законима човечијег живота, јер, како смо видели, Угљеша је морао бити рођен између 1303 и 1306 године. Дакле, када је погинуо на Марици могао је имати најмање 65, а највише 68 година: Вукашин пак ако је био старији — имао је више; ако ли је био млађи — имао је мање година. Ове се њине године подударају с годинама Душановим. Да боље ово питање разсветлимо.

Мавроорбини, под надсловом: Vucascino et Uggliescia gentil'huomini di Chelmo, вели, да су по смрти императора Душана, који је веома рано — у својој 46 години умро, остали као главни великодостојанственици „деспот“ (despot) **Влькашин** и Угљеша његов брат (1356

године). Они су дакле, по Мавроорбину ([1]) из Хума. Халкокондило вели, да су они браћа и да је код цара Душана „деспот“ Вукашин био царев велики маршал (кључар) и министар двора, а Угљеша био главни коњушар т. ј. заповедник цареве гарде и коњиштва. На гробу Витославином стоји, да је она кћер Угљеше Ненадића. Године 1349. марта месеца предата је Дубровачкоме већу повеља Душанова преко Рајка ([2]) hominem Voyvode Tribigne и Chanalis-a Xenade т. ј. преко Рајка, човека војводе требињског и конављског Ненада. Дакле је отац Угљешин Ненад био жив још 1349 г. Његови су синови били код цара Душана: Вукашин и Угљеша. Ово тврде речи повеље Душанове: **„сїи хрисовул азъ Вукашинъ уписахъ, и дахъ властелому реуню и заповедню господина цара Стефана“** године 1351 ([3]). Травунија је већ била преокренута у Хум много пре овога времена, за то и вели Мавроорбини, да су они били из Хума, а њин је отац Ненад био војвода Требиња и Конавља, па је морао на скоро после овога и умрети, јер је већ био човек стар. Овај војвода Ненад био је вршњак Стефана Дечанскога, а ожењио се око 1302 или 1303 год. И тако је Вукашин рођен око 1304, а Угљеша је био млађи од Вукашина. Они дакле и јесу синови Ненада војводе требињског и конављског.

Имамо ли каквих год података, по којима би могли нагађати, кога су порекла они били?

У пшинском поменику имамо забележено ово:

Бановикъ: раба божїа Стєпана. У Пуцићевом издању дубровачке архиве имамо забележено ово име:

---

[1] Pag. 268.

[2]) Овај се исти Рајко спомиње и 1326 године «човек војводе требињског и конављског» Ненада.

[3]) И ако је ова повеља подметута, она ипак припада времену, кад су исти људи живели.

„Stephanus Dragowich nuncius regi Milutini т. ј. Стефан Драгов посланик краља Милутина, а ово је био Драгошев син, па је његова кћер била удата за Шишмана видинског, васала Милутина краља. Овај Степан вероватно је и био отац Ненада војводе требињскога, јер у пшинском поменику према њима и синовима „војводе“ стоји записано: **„Олꙋра коєводэ влах . . .“** а то ће и бити познати Белаур брат Михаила Шишманића. Па преко тога сродства Ненадићи и стоје у сродству са блгарским владалачким домом. У исто време, они су били у нечему сродници по женској линији са Вратком, па су и били сродници и Душану. По томе тако брзо и добијају велика звања. Према споменицима које имамо, ово је само нагађање о њином знатном пореклу, али се ми морамо повратити на питање на њино потомство.

Писци грчки веле, да су Вукашин и Угљеша браћа. Кад су они браћа, за што се они њини потомци, који владају Поморављем, називљу Угљеше, а они, који владају Повардарјем опат се називљу „Краљевићи“ или „Мрњаве“? За што им доцнији писци придодају још и трећега брата Гојка? Кад је Угљеша брат Вукашинов, као што вели Халкохондило, за што се се Вукашин зове Мрњава, а ови у Поморављу не називљу се Мрњавама? Једно или друго т. ј. или су они Ненадићи или Мрњаве, па одклен долази то, да се они не презивљу једним презименом? Троношац вели, да су они из места Мрњака, које нам није познато, па то извешће и сматрамо за измишљотину. По народњем опет причању, била је удата за Мрњаву — оца Вукашинова и Угљешина, некаква девојка из династије Немања, Груба, па да су они тако добро и били примљени код двора царевог (¹). Натпис гроба Ви-

(¹) Ово предање очувало се код замка Борча.

тославина, као веран историјски податак, јасно тврди, да је Угљеша син војводе Требиња и Конавља, — Ненада ([1]). Као несумњиво веран историјски податак, у Пуцића документима, морамо сматрати и онај, који тврди, да је био један Ненадић Брајан, који се спомиње 1369 г., а то значи да је Ненад имао још синова осим Угљеше. Наше народне песме Вукашина, Угљешу и Гојка не називље браћом, него „до три братијенца.“ Због свега тога, а на основу натписа на гробу Витославе, на основу дубровачких акта и на основу сведоџбе Мавроорбинове, као верно можемо рећи само ово: 1) Вукашин, Угљеша и Гојко били су из Хума; 2) Угљеша је син војводе требињскога Ненада. 3) Потомство овога Угљеше Ненадића, влада Поморављем као насљедном баштином, а потомство Вукашиново влада Повардарјем под презименом „Краљевићи.“

Душан није могао дати земљу Вукашину и Угљеши од Сереза до Дунава за живота деспота Јована Оливерића, о коме немамо сведоџбе, да је живео дуже од 1349 г. Деспот Јован Оливерић једва је остао жив за време првога похода код Сереза. Тек после његове смрти могао је цар дати његову „деспотовину“ Вукашину и Угљеши.

Тек после битке на Марици 1370 г. подчини се Турцима Марко „Краљевић“, а Дејанови синови: Драгаш и Константин потпадну под Турке после рата с Турцима 1374 г. Стефан син Угљешин насљеди очину државу код Сереза, а Поморављем завладају синови Оливерови: Краимир и Дамњан, као законити насљедници своје „очевине.“ Наравно, да су „Краљевићи“ и „Угљеше“ на њих гледали као на отмичаре, не гледећи на то, што су њини очеви били отмичари Оливерове деспотовиме. Ето

---

[1] Пуцић II. 24.

за што се Краимир и Дамњан чврсто држе кнеза Лазара, највећег противника Вукашинова „Краљевића“ и „Угљешића.“ Тек после косовске погибије, где су Оливерићи изгинули, бој бијући с Турцима за отаџбину, и после веома велике услуге учињене Угљешицом деспоту Стевану Лазаревићу 1402 г., он (Угљешица) „**и пріѥть ѕемлѹ отьчьскоѹ**“ Врању, Иногоште и Прешево.

За време косовске битке Угљешин син или је био неутралан као и „краљ“ Марко „Краљевић“, или је био с Турцима као Дејановићи, који су турску војску дочекали, нахранили и снабдели запром; или су неки активно учествовали у борби противу кнеза Лазара као кнез Хамза — Србин, и као и Андрија Вукашинов син.

После овога, не остаје ништа друго, него да је војвода Требиња Ненад имао надимак „Мрњава“, да је за њим била некаква сродница династије Немања од Вукановог потомства, и да Угљеши и Вукашину и није био рођени брат Гојко, тешко да су и они били једноутробна браћа, него су то били, као што народ вели: „до три братијенца.“ Војвода требињски, а отац Угљешин, био је жив још 1348 г. што сведочи предато Дубровчанима писмо Душаново, Ненадом војводом, преко свога човека Рајка (¹). Око тога времена морао је Ненад умрети, јер га даље не налазимо, а налазимо „деспота“ Јована (²) Угљешу.“ Има његове повеља манастиру Архангела више Габрова у којој он вели: „**и принесе ми ѕаписаніе гн̃. . . . родителѣ ми кесара и видѣхь и проѹтохь що ѥсть ѕапи-**

(¹) Пуц. . . . per Rayco hominem Nenade voyvode Tribigne et Chanalis.

(²) Гласн. XXIV. стр. 248 и 249 Са свим правично каже Руварац у Гласнику 47-ом, да је изнад обе повеље неправилно стављена година 1372, јер се јасно види по индиктиону, да је то година 1369-та.

сѧль и . . . . . и кесарь Вонхиѧ и нии христолюбиви црькви ѡнонзи. .“ Овај дакле Угљеша Јован и јесте отац Витославин. Оливерова је сестра и била удата за овога Угљешу Јована. Она му родила кћер Витославу. Грчки писци и пишу овога Угљешу *Ἰωάννης Οὐγκλέσης* (1) деспот. Српски се он потписује: „**Десповь Їоань Ѵглѣша.**“ Ово и јесте као што вели Руварац „стари Угљеша“ **Ненадикь.** Ова писмена **нкь** (2) свагда означавају сина, као што се још и до данашњега дана очувала у нашем језику оваква форма говора на пр. орао -- орлић т. ј. дете орливо; лав — лавић, мали лав или његово дете. Кад се хоће да означи фамилијарно презиме, онда се готово свагда уноси у презиме слог „ов“ на пр. Прерад*ов*ић, иначе без овога *ов*, значило би да је син Прерадов кад би се рекло Прерадић т. ј. мали Прерад, а то је његов синчић; или би стајало не Ненадићи, него Ненад*ов*ићи. Ето за што велимо, да је Угљеша син Ненадов. Календарско му је име Јован, а српско Угљеша. Вукашин је постао „краљ“, па се његово потомство и презива „Краљевићи“, а синови и унуци Угљешини, опет задрже презиме од Угљеше -- Угљешићи т. ј. Угљеша као на пр. Немања или Буђа итд.

II.

По сведоџби Лукарија (3) деспот Јован Угљеша оставио је државу своме сину Стевану, па је „сарањени у Љубостињи Стеван био син“ тек овога Стевана сина Јовановог. Он је и помогао „деспоту Стевану“ Лазаревићу „да потуче Турке“, па је после и сам прибегао под „крило Стеваново,“ и „**прѣѥть ѕемлю** своју **отьчь-**

---

(1) Mon. Serb. стр. 178 и 179.

(2) Ово је добро објаснио г. Драгашевић.

(3) Гласн. 47 у наводу Руварчевом. Ann. Ragus. pag. 63.

скоую Врању, и Иногоште и Прешево **и оудрьжа, и быть ꙗко нѣкоѥ крило Христиꙗномь**." Његa Муса умало што није ухватио у Врањи 1412 г. где је „**прѣкиꙗниѥ**" имао, и он је записао Хиландару село Вране (¹) 1422 г. Наводећи ове непобитно верне податке, Руварац ипак вели „не смем тврдити, да је овај Угљеша, био син деспота Јована Угљеше, јер не знам како ћу онда да изјасним приведене речи Константина философа: **и прѣѥть ꙁемлаю свою отьчьскоую Враню и Иногошту и Прѣшево . . .** Та места, — вели он — несу у Серезу, држави деспота Угљеше, а он је господарио у странама земље „**грьчьскыѥ. . .**" „Он је један од властела, који се покорио Турцима и за њих своју крв проливао, а Твердислав Угљешић тешко да ће бити што год од Угљеши (²)." Руварац дакле тврди, да је Угљешица Мавроорбинов некакав властелин, који се покорио Турцима и за њих крв проливао, а „не сме" да призна да је „син деспота Јована Угљеше, јер не уме да објасни верну сведоџбу Константинову „**и прѣѥть** земљу своју **отьчьскоу.**" т. ј. очевину. У самој пак ствари, ту и не требају никаква објашњења, јер је ствар сама по себи и сувише јасна, само не треба једне податке наводити, а мимо друге муком пролазити.

Халкохондило изрично каже, да је Душан дао браћи Вукашину и Угљеши земље *δέ ἄπο Φερρων ἔστε ἐπι Ἴστρον* т. ј. од Сереза до Дунава, па за то не може бити ни питања о томе: од куд је Врања, Иногошта и Прешево **отьчьстко** Стефана сина деспота Јована Угљеше. Дакле, са свим правично каже Лукари, да је „деспот Јован" оставио своју земљу у наследство своме сину „Стевану."

(¹) Григоровича Путешеств. по Турц. 1842 стр. 52.
(²) Гласник 47 стр. 193.

Тако исто не може бити питања о ономе сахрањеном у Љубостињи Стевану, јер је та ствар сама од себе јасна. Морам признати, да је за мене био загонетан натпис љубостињски: **„А се лежи Стефань син кесара**(1) **Углеше“**, док несам својим очима видео тај гроб. Шафарик вели, да је тај натпис на „камену“, а Руварац каже „на плочи“, а у самој ствари ни једно ни друго није тачно. На месту, о коме говори Шафарик, има у црквеном зиду место налик на она места, где обично леже мошти светаца на пр. у манастиру Драчи или у кијевским пештерама, па је на дувару у „лежећем положају“ измалан старац са круном на глави, а одовуд опет споља, на дувару стоји натпис: **„А се лежи Стефань син Углеше кесара.“** Значи, да није једно исто, онај намалани и онај, чиј је ово натпис. Ту су двојица: онај старац — светац са светитељским нимбусом около главе, и онај други Стеван син кесарев.

Кад знамо, да их има два у Љубостињи, морамо се запитати: ко би могао бити онај измалани старац (у Љубостињи)?

Кад је Вукашин постао „деспот“, његов брат Јован морао је постати „кесар.“ Кад је Вукашин **„сьринуо“** Уроша 1365 године с престола његовог **„отьчьства“**, онда се он прогласио краљем, а „свога брата“ Јована Угљешу сподобио **„чьсти деспотсвїе“** и предао му **„страны земле грьчьскые сь саномь деспотьскые чьсти**(2)**“**, још Душан је овој двојици браће био дао земљу

---

(1) Дакле *не* деспота, него син кесара.

(2) Гласник XXII стр. 218, 222, 223 и т. д. Пајсијево житије цара Уроша, неко је у доцније време искварио тиме, што је у првобитно житије унео „народна сказанија“ и то чак у 18 веку. Ко је вешт у овим писменим пословима, како узме у руке ово житије, одмах може да одвоји првобитни текст од доцнијих уметака и додатака, од којих ћу напоменути само ово: цар је Урош убијен више Перезе или Нереде у скопљанској нахији, где је и

од Сереза до Дунава, а то значи, да је Поморавље добио Јован, а Вардарје добио Вукашин. Сврх Поморавља. добије Јован страних земаља грчких и дође у додир са цариградском патриаршијом, па јој подчини своје „грчке земље“ и тиме се први помири с великом црквом, а у исто доба дође у судар с Турцима. Вукашин тада и крене војску коју удружи с братовом војском и сукобе се с Турцима на Марици 1371 године. У том боју погине Вукашин, и буде однесен и сарањен у својој задужбини, у цркви св. Димитрија у Сушици — „граду рашком.“ Јован деспот задобије грдне ране, истекне му крв, умре и буде сарањен близу Черномена, код Хармаилије „**и гробь ѥго и до дьнесь ѕаѥмь ѥсть** и нека чудна знаменија показујет. . .“ „и до данас **каменнѥмь ѹзнаѥмо ѥсть.**“ Отаден су некакви иноци тело његово однели у његову обитељ код Сереза, али како се његово тело не налази у тој обитељи, знак је, да су његове мошти пренесене даље у српску земљу, и готово нема сумње, да је његово тело пренесено у Љубостињу и ту се и сада покоји под оном сликом, па је код њега и сарањен његов унук — дете.

Да је пак ту сарањен Стеван син деспота Јована, т. ј. Угљешица Мавроорбинов: онда би морало бити написано на гробу ово: „**а се гробь кесара Ѹглеше и сина ѥго Стефана.**“ И из овога изводимо, да је тело „деспота Јована“ пренесено од Сереза у Стефанову деспотовину онако исто као што је пренесено тело цара Уроша, кнеза

живио, па је сарањен најпре у Шаренику, одклен је доцније извађен и после 1394 године пренесен је у Неродимље. Отаден она збрка у овоме житију, која је доцније додата, те је искварено житије Урошево.

Мати Урошева царица **Ѥлена** сарањена је у цркви њом подигнутој у „**Ѹернон Горн**“ т. ј. Карадагу. Види Гласник XXI, стр. 250.

Лазара и као што је пренесено и тело Првовенчаног краља итд.

Поред овога, морамо напоменути, да се у Пајсијевом житију Угљеша називље „кесаром“, а Гојко „деспотом.“ Мора бити да су овде помешани Угљешица син деспота Јована са Гојком, јер кад је Вукашин постао краљем, Угљеша је постао „деспотом“, а син овога Стефан, — постао „кесаром.“ „Гојко“ је заиста као брат Вукашинов морао постати деспотом. Грчки писци називљу Вукашина краљем, како се види из овога: „*κραλη τε καὶ Ουγγλές τοῖν ἀδελφοῖν*“ . . . т. ј. краљу и Угљеши — браћи. Ето од куда и њино потомство и нема једног презимена, него се једни зову „Краљевићи“, а други „Угљешићи.“ Што се тиче Гојка, он је био њин, од све прилике брат од стрица и морао је бити деспотом, како се вели у Пајсијевом житију; али да ли је имао порода и где је сарањен, немамо о томе података.

Поред овога најстарији наши историјски документи нигде их не називљу Мрњавчевићима; ово није измишљотина. Па за то мора бити оваква њина генеологија:

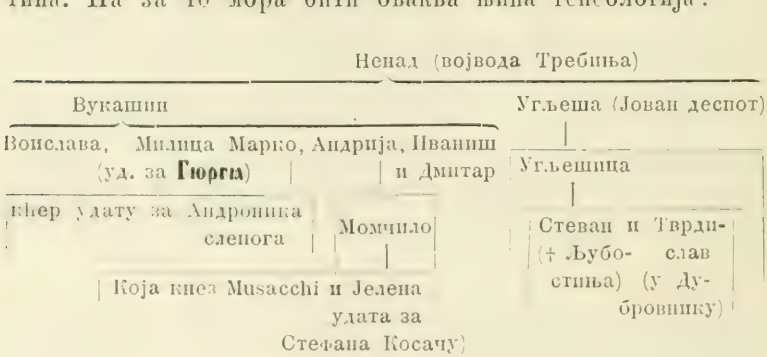

Угљешица је живео до 1423 године, а његов син Стеван умро је пре њега. По смрти Угљешице његову земљу заузму Турци, а после 1444 године заузме је Бранковић.

Потомци Вукашинови од Андрије задржали су се до пропасти Скендербега, а доцније постану католици и васали мљетачки.

Према оваквим наведеним податцима, којих верност не може бити оборена, настаје питање: може ли бити **Єфимиѧ** кћер Воихнина, жена Угљешина?

III.

Имамо врло важна два документа за расправу ових питања, а то су два записа: један на хилендарској завеси, а други на покрову кнеза Лазара. Потребно је најпре расправити питање о њима, па онда даље њи.

Године 1853 била је донесена хилендарска завеса у Београд. Јанко Шафарик преписе запис с те завесе и пошље га своме стрицу Павлу Шафарику. Од свога стрица Павла, Јанко добије овако „изясненіе“: Воихна је био у време цара Душана намесни управитељ Драме и околних земаља до мора.... Имао је титулу III-ег реда — кесар. Спомиње се 1357 г. Његов је зет био Угљеша брат Вукашинов. У запису споменута Јефимија била дакле супруга Угљешина, најпре кесара, а по том и деспота; вероватно је Угљеша у време цара Уроша младог био наследник свога таста и намесни владалац оне земље, којом је пре управљао Воихна, јер од 1369 па до 1371 г. он је заповедао у Драми, Серезу и околним пределима све до Солуна. Угљеша је заједно с браћом Вукашином и Гојком погинуо на Марици 1371 год. Сада је вероватко удовица Јефимија прибегне кнезу Лазару и нашла код њега склониште и заштиту... Ова Јефимија, колико је познато, (од куда?) родила је с Угљешом три сина: најстарији Јован био је засебни господар већ 1369 г. па по приповедању, после се покалуђерио и

умро као монах; други син звао се Тврдислав, о коме се не зна шта је с њим било и где је живео; трећи син звао се Стеван и лежи сарањен у манастиру Љубостињи, у гробу, на коме стоји написано: **а се лежи Стефань кесара Углеше синь.**“ После черноменске битке било је грозно стање у Маћедонији, па није чудно што је удовица утекла кнезу Лазару а син јој се Јован покалуђерио ([1]).“

Ето шта говори П. Шафарик о натпису, који је извезла калуђерица Јефимија на хиландарској завеси где она о себи ово вели: „**сице азь недостонна Ефимиа монахїи дьщи господина ми кесара Воихне лежащаго здѣ, нѣкогда же деспотица** ([2]).“ Приложила је Хиландару 6907 т. ј. 1399 г.

Је ли логички цигло из оволико речи Јефимијиних учинити онакав извод, какав је учинио Шафарик? Надам се, да то није могуће учинити ни по каквој логици. Поред овога у томе „изясненію“ има и историске нетачности. Шафарик каже, да је Воихна био жив само 1357 године, а у самој ствари, Воихна је био жив и 1362 и 1364 године, јер император Кантакузен вели: „да су Срби — управитељи градова Мигдоније, тајно звали императора Матију, да му градове предаду и да му се подчине; да је у томе учествовао и кесар Воихна и обећао приволети (на страну Матијину) и управитеља Драме, па за тим да ударе на Серез и да освоје град, и да ухвате и саму царицу Јелену и да заграбе њезино благо. У томе га помете сриска војска, коју је Урош послао у помоћ својој матери ([3]).“ За овим се догоди прва битка на р. Марици 1364 године и вероватно је у тој битци погинуо Воихна, и био сарањен у Хиландару. Доцније, ње-

[1]) Гласн. V. стр. 297, 298, 299, 300 и 301.
[2]) Mon. Serb. 245.
[3]) Види: Вукаш. убио цара Уроша, од Срећковића, стр. 4.

гова кћер и пошље у Хиландар завесу за спомен своме оцу. Воихна је био веома стар, кад је преминуо. Да је овај запис на завеси хиландарској Воихнине кћери, о томе не може бити потрошено ни једне речи, али да је онај запис на покрову кнеза Лазара ове исте кћери Воихнине, о томе може бити говора.

У раваничком запису нема означено, да га је написала кћер Воихнина, нема ничега, што би ово тврдило, осим потписа, да га је везла калуђерица Јефимија. Тај запис гласи овако: „**ѡ новї мѹченичѹ, кнеже Лазаре . . . господствовал еси землею ѡтьчьствїа си. . . . . изьшьль еси на змїа** (1) **исьпостата** божијих цркава, **разсоудивь нестрьпимо бити сердцѹ твоемѹ зрети христиани отьчьствїа ти обладаемимь бити измаатеми: аще ли сего не полоучиши, — оставити тлѣнѹ висотѹ земнаго господствїа и облагрити се крьвю своею и сьвькоупити се сь кои небеснаго цара. Тѣмже и двѣ желаеме полоучиль еси: и змиа** (Мурата) **убиль еси и мѹченїа вѣньць вьспрнель еси оть Бога.** И сада не остави у заборавности твоја чеда, која си сиротама оставио са твојим одласком, јер од како си ти на небо отишао, **многи скрьби и болѣзни ѡбеше вьзлюбленнаѧ ти чеда, и вь многѣхь скрбехь житие прокождають, ѡбладаеми бо соуть измаатеми, и трѣбуемь вьси помощи твое. Тѣмь же молим се, моли се кь ѡбщемѹ владыцѣ ѡ вьлюбленихь ти чедѣхь и ѡ всехь иже сь любовїю и вѣрою слоужещихь имь, печалемь бо многѣмь сьпрежена соуть вьзлюбленнаѧ ти чеда, ѧдоущи бо хлѣбь ихь вьздвигоше на нихь кѡвь велику, и твоѧ блага вь забить поставише** (2), **о мѹченичѹ. Но ако си и отишао с овога света.**

---

(1) Турчина.

(2) Вука Бранковића синови.

сьрьби и болѣзни чедь твонхь вѣси, и као мученик имаш приступа Господу, па приклони колена къ вѣнчавшомоу те владыцѣ, проси многолѣтноє въ благихь житиє възлюбленнмь ти чедомь проводити богооугодно ..... просї побѣдителю Богоу побѣду подати възлюбленнмь ти чедомь кнезоу Стефану и Влькy, на невидимиє и видимиє враги; ..... сьбери ликь св. мучєника ..... възвести Георгию, подвигни Димитрна, убѣди Ѳеодорє, поими Меркурїа и Прокопїа и .м. мучєникь севастинскихь не остави, въ нихже мучєнии(1) воюють чєда твоа възлюблєна, кнезь Стефань и Влькь, проси подати имь се оть Бога помощи, приди оубо на помощь нашоу, идеже аще єси, призри на моїа мала приношєнїа, и въ многа вымѣни сїа, не по достоянию бо тебѣ похвалу принесохь, нь по силѣ малаго ми разума, тѣемже и мала възиздїа чаю. Нь не тако ти, о мили мои господинє и свети моучєнчє, малоподатливь биль єси съ тѣнинихь и маловѣчнихь, колми паче въ непрѣходимихь великихь, иже въспрнєль єси оть Бога, телесно бо странноую мене въ странныхь окрьмлюль єсии изобилно, нынї же оболюдоу прошоу, да окрьмлиши мє, и да оутишиши боуроу лютоую доуше і тѣла моєго. Єфимиа(2) приносить оусрьдно сїа тебѣ, светьї."

У овој молитви имају значаја ови изрази: воюють чєда твоа . . . кнезь Стефан и Влькь, па додаје: „прїиди на помощь нашу" или: „о мили мои господинє" или: „телесно бо странноую мене въ странныхь окрьмлюль єсии изобилно, носиї же оболюдоу прошу да 1) окрьмиши мє, и да 2) оутишиши боуроу

---

(1) Стеван и Вук тада су били у рату у пределима, где су претрпили мучење по мученика севастаских.

(2) Mon Serb. стр. 244.

лютоую душе и тела мога." Кад би овај натпис могао бити написан? Да прегледамо догађаје: Од 1389 године, па до 1393 владала је Подунављем царица Милица, а тек се назвао Стефан деспотом 1393. У Летопису (Шаф. стр. 74) вели се: 1393 г. (**прїеше Тоурци Трьновь юла** 17. **Тожда лѣто одеспоти се Стефань син кнеза Лазара и царствова лѣеть** 38.“

1396 године **разби Бакзить крала оугрьскаго Жигмоуна** на Никопољу. Са Бајазитом се противу Угара борила српска војска под командом деспота Стефана.

1398 године **царь Бакзить извѣде цара Срацимира од Бдына.** И ове је године, како се приповеда у житију св. Параскеве, била је царица Милица са **Ефимном** ћерком Воихнином у Видину те измоле од Бајазита мошти св. Параскеве, Да је Милица ове 1398 г. заиста била у Видину, у пролеће, то потврђује писмо дубровачко, писано кнегињи Милици, 23 маја 1398 године; у њему Дубровчани веле: „**Нласъ об(к)есели и наше срдьце много обрадова . . . пришествие господства ви . . . . . терь догосте здраво и сь вскимь поутениемь славно** (¹).“ 1398 године умро **Влькь** Бранков син, а **Стефань** Лазарев син морао ићи Бајазиту, јер Дубровчани у писму исте године од 30 новембра, благодаре Богу, што се здраво повратио кнез Стефан од Бајазита. (²) А већ 1402 г. „**свеза деспоть Стефань Гюрга Влькованка оу Цариградоу.**“ Ово значи, да су по смрти свога оца, између 1398 и 1402 г. устали на Стефана Вукови синови т. ј. „**подигли кокь**“, па је покров везен за време бављења Лазаревих синова у „севастинским странама“ између 1397 и 1402 године. После 140 година удружио се **Гюрге** Вуков син с Тур-

---

(¹) Пуц. кн. I. стр. 4.
(²) Ib. I. стр. 17.

цима и борио противу Стефана на Косову више Грачанице на Калиноељу. У оваквим приликама и околностима и навезен је покров кнезу Лазару. Како се види из натписа, њега је везла **Ієфимиѧ**, али су у њему уметуте речи царице Милице, што сведоче ове реченице: „**помощь нашѹ... мили мои господине... ѹтиши** љуту буру душе и тела“ и т. д.

После ове расправе о завесама, да се обратимо историјским податцима. За Угљешом је била сестра Јована Оливерића и родила му Витославу и сина Стефана, кога Мавроорбин називаше Угљешица. Отац Јованов, Оливер, вршњак краља Милутина, преминуо је около онога времена, када је преминуо и Милутин. Јован пак син Оливеров, као најмоћнији властелин за цара Душана, био је у првом Кантакузеновом походу и једва је остао жив од болести код Сереза, али ипак није дуго живео после овога похода.

Воихна је још дуго живео и ми смо га видели у походу противу царице Јелене 1364 године. Воихна је, по свему био вршњак Дечанскога, а како смо доказали на другом месту, он апсолутно не може бити отац ни деспота Јована Оливеровог, свога вршњака, ни блгарског цара Александра ([1]), ни царице Јелене. Према овоме нема места хипотеза Конст. Николајевића и свију оних, који су усвојили ту хипотезу као што је г. Руварац (у Срп. крал. и цар.) и Флорински (у Историји Душана). Воихна, дакле, нема ништа општег, нити стоји ма у каквом сродству са Јованом Оливеровићем. Ово се види и отуда, што су његове земље, над којима је он владао, биле од Сереза

[1]) Мајка Томанде (жене Синишине) и Никифора, Анна, удала се . . . за деспота Комнина, брата блгарског цара Александра и шурака (српског) цара Стефана (Душана). Епир. хрон. Комн. и Прокл. § 2 стр. 5. Овај деспот Комнин и јесте пшинске титуле брат царице Јелене „**Шанин**.“ —

до мора, па је тамо била и његова престолница. Тамо је и преминуо, и био сарањен у Хилендару. Да Воихна није био у сродству с царицом Јеленом види се из онога његовога спремања, кад је био пошао на Серез, да га освоји и царицу да опљачка. Овде би било умесно питање, ко је овда био управитељ Драме, ког је био кадар Воихна да приволе да пређе на страну императора Матије Кантакузена? Кад га је само Воихна „могао“ приволети, нема сумње, да је он с њиме био у неком сродству, па је Воихна као сродник и био кадар у томе успети. У даљем току ове расправе у неколико биће осветљено и ово питање. Овде само морамо напоменути, да је кроз сво време од 1371 па до 1402 год. син Угљешин „**кесарь Стефанъ**“, сестрић деспота Јована Оливерића, а Мавроорбинов Ugliesciza (¹) био vasallo et confederato de Turchi. Према овом може ли се и помислити, поред јасне сведоџбе на гробу Витославином, по коме је Витослава сестричина Јована Оливерића, да је божем кћер Воихнина, Јефимија, мати ове Витославе? То се не да ни замислити.

Ето за што безусловно верујемо Витослави, да је њена мати била сестра Јована Оливеровога, а она је опет била кћер Угљешина, а то значи, да је Угљеша био зет Оливеров, а Витослава били мајка Вука Бранковића.

Ето за што верујемо Јефимији, да је она била кћер Воихне кесара, па не можемо никако веровати, да је она била мати некаквог калуђера Јована, Стефана и Твртислава.

Остаје још једино да се прегледа повеља „деспота Јована Угљеше“ (Гласн. XXIV стр. 248 и 249) дата манастиру Архангела више Габрова, у којој деспот Јован Угљеша вели: „**и принесе ми ѕаписаніе ги̑ . . . . . роди-**

(¹) Гласник 47, стр. 191.

телѣ ми кесара и видѣхь и проутохь що ѥсть ѕаписаль и . . . . . и кесарь Воихна и ини христолюбиви цръкви ононѕи.“ —

Ова повеља није јасна. Када није јасна: онда се може протумачити само на два начина. Њу треба разумети или да је био „**родитель**“ Јовану Воихна, или да се ова реч не тиче кесара Воихне. Јован Угљеша имао је за жену сестру Јована Оливеровога, о чему не може бити никакве сумње. Сада је питање: да ли се он по други пут женио са ћерком кесара Воихне?

Реч „кесар“, то је била титула трећег реда државних чиновника. У Душановој царевини није био само један кесар или само један деспот или војвода, него је више лица носило такве титуле, као што сада има у државама више генерала или саветника или војвода. Деспот Јован Угљеша јасно каже, да је видео „**ѕаписаніе гн̃ . . . родителѣ ми кесара и видѣхь и проутохь що ѥсть ѕаписаль**“, па онда долази „**и . . . . . и кесарь Воихна и ини христолюбиви**“ и т. д. и т. д. видео запис родитеља „кесара“ што је записао, па онда иде „*и*“ т. ј. и што је записао „*и*“ кесар Воихна и „ини.“ Ова се дакле повеља може тумачити и тако, као да је „деспот Јован Угљеша“ видео запис свога „родитеља кесара“, а и Оливер је био „кесар“, па је видео „записаније“, „родитеља кесара и кесара Воихне и иних христољубивих“. . . .

С тога једино из ове повеље, не може бити безусловно извођен опакав закључак, какав је извео Руварац у Гласнику (47 стр. 192) говорећи, да овде „зове Угљеша Воихну кесара родитељем, јер је био отац његовој жени, (¹) потоњој калуђерици Јефимији“, јер је жена

(¹) Угљешина је жена била сестра Јована сина Оливеровог, дакле је била кћер Оливерова

Угљешина била кћер Оливерова, а сестра Јована Оливеровога сина, и она му родила Витославу. Ова дакле Јефимија калуђерица не може бити мајка Витославина и Витославине браће. Гроб кћери Угљешине Витославе јасно сведочи, да је њезина мајка — жена Угљешина била сестра деспота Јована Оливера. Витослава је била мајка Вука Бранковог и његова два старија брата, па кад би монахиња Јефимија била жена Угљешина: онда би она била баба Вукова, и не би живила код кнеза Лазара и кнегиње Милице, него би живила код својих синова или унука по кћери Витослави. Ово пак не може бити и за то, што се калуђерица Јефимија описује у житију св. Параскеве, као жена доста млада, здрава, оштроумна и веома задобијајућа и придобијајућа жена, што не би могло бити 1398 године, кад би се она удала за Угљешу 1324 године, него би она била тако дубока и погрбљена старица, која би тешко могла ходати по земљи. Најпосле не може бити и за то, јер је природније — кад би Јефимија била Угљешина, да она живи код свога сина Стефана Ugliesicae vasalla и confederata турског, него ли код непријатеља свога мужа Угљеше, Лазара. Па за то се не да ни замислити, да је Јефимија била жена Угљешина *и* мајка „кесара Стефана и Угљешице.“

— Ну, она је могла бити друга жена Угљешина, и то може бити, по што му је умрла прва жена — мајка Витославина а кћер Оливерова. — Заиста, ово је могло бити и ево због чега.

Нећу се упуштати да на широко и на дугачко доказујем, да кесар Воихна, није нико други, него Мавроорбинов (¹) Воин отац „дугоруких“ т. ј. Алтоманића; да је према натпису на другом гробу у Дечанима: „**си гроб**

(²) Pag. 280.

Ванишеѥ Алтоманикꙗ а внѹкь деспота Ванише, анепсеи кнеѕѹ Лаѕарѹ“, јасно, да је сестра кнеза Лазара била удата за Алтомана Воинића, и да је према овоме „**дьщи кесара Конхие**“ била заова сестре кнез-Лазареве удата за Алтомана; да је сарањени Ваниш у Дечанима био сестрић кнез-Лазарев, и да му Лазар био ујак а кнегиња Милица била ујна. Калуђерица Јефимија била је пријатељица Милици. Овим се и објашњава долазак њезин удовици — кнегињи Милици. Овако на други начин може се протумачити габровска повеља, а ово се тумачење подудара са сведоџбом Мавроорбиновом, коју ћемо навести.

Још нам остаје да споменемо једну околност, па да завршимо ову расправу, а то је:

После битке на Марици 1370 г. није било онакво очајно стање у српским покрајинама Маћедоније како га описује Исајија. То се види из тога, што су остали као турски васали како „Краљевићи“ и „Дејановићи“, тако и Стефан син деспота Угљеше. Овај Стефан остао је на својој „очевини“ све до 1402 године, а ове године, као турски васал и конфедерат морао се кренути с војском својом и турском у друштву с Ђурђом Вуковим, противу Стефана Лазаревића на Косово: „**Бѣше же тогда и кесарь Оуглеша сь Исманлити и ть много слоужениѥ сьтвори сьсьланиѥмь кь благоуьстивомоу нѕь сихь, сихь сьвѣти и ковы вьѕвѣштаѥ . . . . . И прѣѥть ѕемлю своѥю отьчьскоую Враню и Многоштоу и Прѣшево.**“ Јасно је, дакле, да је **кесарь** Угљешица васал и савезник турски, за велике услуге учињене Стефану сину Лазаревом, добио „земљу **отьчьскоую**“ у Поморављу, тек после битке на Косову 1402 године. До ове 1402 г. Стефан Угљешица владао је над оним земљама, које су му биле од оца заостале у наследство у Романији, где је, како казује Ма-

вроорбини, Воихна са својим зетом Угљешом заузимао земље Романије. По томе наш извод и мора бити овакав:

Деспот Јован Угљеша брат Вукашинов био је остао удовац. Воихна је из политичких узрока и био удао за старца и удовца Угљешу своју кћер Јефимију. Угљеша је и био управитељ Драме, кога је хтео Воихна склонити на своју страну; они су заједно и заузимали земље Романије. Деспот Јован Угљеша брат Вукашинов, није имао порода с Јефимијом, а по смрти свога таста Воихне, оч је заузео и његове земље. После смрти Угљешине на р. Марици 1371 г. његов син Стефан подчини се Турцима као њин васал и савезник. Његова мађеха Јефимија, не налазећи себи заштите код насторка и оде својој пријатељици и сродници Милици (1). За то она као мимогредом и вели на завеси хиландарској, „некада деспотица." После овога и имају смисла ове речи Мавроорбинове: „Воихна кесар са својим зетом Угљешом, постане владалац све земље пограничне с Романијом. Све су ово радили, са дозволом цара Уроша, који ни о чему није мислио: да кроз десет година читаво царство рашко би подељено између ова четир властелина (2). Па су им још за царева живота, поданици јавно давали заклетву верности приповнавајући их за самодржавне владаоце" (3).

---

(1) Гласн. XXVIII. стр.. 390. **Въхыде ѩ царю Блазнѩ — Милица — имаше же съ собою и сродницоу скою, съпроужницѣ бившую деспота Оуглеша, дъщерь же кесаря нѣкоего. Сѩ оубо въ многыхь глаголаніихь же вещехь мудрѣмѣ свѣщи, юуже Милица ѩкоже сталъпъ нѣкы помощь къмѣнлаше, паче же къ таковои ключимои вѣщи.**

(2) Страшимир с браћом. Воихна кесар са својим зетом Угљешом; кнез Воислав, Вукашин и кнез Лазар.

(3) Voihna cesar con Uggliescia suo genero fi fece padrone di tutto il paese ch' era a confini Romania. Et tutto l'imperadore l'havesse loro comandato; ma in effecto lo face u ano per medesimi: talche in

Ови породички односи увели су нас у унутрашњи живот и склоп царевине и првих породица XIV в. На основу ових односа можемо пронаћи узроке распада наше средњевековне царевине.

4 фебруара 1884 г.

Срећковић.

mano di dieci anni tutto il regno di Rassia diviso fra quattro Baroni sopradetti, et ogn' uno essendo an cora vivo l'imperadore, da ua ubidienza loro et riconoscenali per padroni.» Maur. pag. 269 и 270.

О ЗНАЧАЈУ AMPHIOXUS LANCEOLATUS-А

ЗА НАУКУ РАЗВИЋА И О СТРОЈУ CHORDA DORSALIS И НЕРВНЕ СИСТЕМЕ КОД АМФИОКСУСА.

Natura in minimis maxima.

Литература о амфиоксусу саразмерно је доста велика. Pallas(1) (1778) био је први који је изнашао амфиоксуса, и описао га као пужа под именом Limax lanceolatus. И за 50 година од како га је Палас изнашао, није о њему нико водио рачуна, тадањи природњаци нису знали значај његов који он као најнижи кичмењак има. Тек Costa(2) 1834 год. извукао га је из заборава, ставивши га у рибе са именом: Branchiostoma lumbricum. Одмах зу тим 1836 године описао га је Yarrell(3) под опште познатим именом: Amphioxus lanceolatus, враћајући га такође у рибе и то у ред Cyclostoma. Од тада је број испитивача амфиоксусових растао све више и више, и људи као су: Couch, Goodsir, Pagenstecher, Rathke, J. Muller Kölliker, Quatrefages, Leuckart, Grenacher, Owsjanukob, Stieda, Gegenbaur,

(1) Miscelanea zoologia стр. 19.

(2) Genni zoologici ossia descrizione somaria delle speciae nuove di Animali. Napoli 1834 стр. 49. За тим Storiae Natomia del Branchiostoma lubricum. Napoli 1843.

(3) History of British Fisches II. свеска London 1836 страна 468—472.

Haeckel, W. Müller, G. Hase, Langerhans, W. Rolph и т. д. допринели су много да се строј и развиће ове значајне животињице што боље сазна, али својим испитивањем о развићу амфиоксуса највећма је се одликовао познати руски зоолог А. Ковалевски, који је први показао велики значај амфиоксуса за науку развића, сматрајући га као прелаз од кичмењака ка безкичмењацима.

Значај амфиоксуса за науку развића.

Познато је да се кичмењаци — по Ламарк-Кивијевој подели — разликују од осталих животиња тиме, што имају дуж тела кичму, и њу баш има амфиоксус и то у врло примитивном стању, те се због тога он и сматра као праоблик кичмењачког типа. Његова је кичма кончаста, и окружена једном опном, у опште дакле она је на врло ниском ступњу. Исти такав орган имају и неке туникате, тако на пр. Apendicularie (Copelata) имају га за сво време живота, и то у покретљивом весластом репу; док код других асцидија почетци хорде находе се такође у весластом репу, али само док су као ларва а доцније кад се развију нема је никако ([1]). На томе се управо и оснива сродство амфиоксуса са туникатама, а нарочито кад се узме на ум да како амфиоксус тако и асцидије имају шкржно црево, и да је тај орган код обојих са свим хомолог. Слично шкржно црево имају и друге животиње тако зване

([1]) Види о томе опширније: Kowalevscky A. Entwickelungsgeschichte der einfachen Ascidien. 1866 (Mém de l' Académie Imper. des Sciens de St. Petersb. VII. Serie, Tome X, № 16).

C. Kupffer: Die Stammverwandschaft zwischen Ascidien und Wirbelthieren. 1870.

F. Haeckel: Anthropogenie III Auflage 14 предавање.

C. Gegenbaur: Grundriss vergl. Anat. II Aufl. стр. 416.

Enteropneusta (Balanoglossus)[1]. Шкржни апарат баланоглосуса састоји се из хитинозног скелета у коме се налази три реда плочица, које су попречним штапићима спојене, и чврстом хитинозном кожом превучене. Аналогија пак са шкржним кошем и ждрелним отвором кичмењака увећава се још и тиме што је код баланоглосуса шкржна кеса црева одвојена хитинозним штапићима, и што је она уздужним штапићима у један кош спојена. И то је навело Gegenbaur-а и Haeckel-а да означе баланоглосуса, као сродника са кичмењацима, а нарочито са амфиоксусом, те због тог шкржног црева Гегенбаур је основао за баланоглосуса нарочиту класу међу црвима, назвавши је Enteropneusta. Но не само што строј развијеног амфиоксуса, туниката и ентеропнеуста даје важне доказе за сродство између виших и нижих животиња, него нам то потврђује и онтогенија њихова.

Радови Ковалевског и Купфера показали су да развиће амфиоксуса и асцидија бива истим начином као и код осталих кичмењака, јер се један исти процес понавља код свију. Новија испитивања Ковалевског[2] само су потврдила пређашње резултате. „Цела нервна система што над хордом лежи — вели он — у свему је хомолога са централном нервном системом црви тј. њиховим мозгом и мождином.“ Дакле, амфиоксус стаја кичмењаке са туникатама, а ове су опет баланоглосусом сродне са цр-

[1]) A. Kowalevsky: Anatomie des Balanoglossus Delle Chiáje (Mém. de l' Acad. de St Peterb. VII Serie, T. II, № 3).

A. Agasiz: The history of Balanoglossus and Tornaria (Mém. of the American academie of arts and sciens, vol. IX).

E. Haeckel: Antropogenie III Aufl. пред. 17. 1864.

[2]) Weitere Studien über die Entwickelungsgeschichte des Amphioxus lanceolatus nebst einem Beitrage zur Homologie des Nerwensystems der Würmer und Wirbelthiere. (Schultze's Archiv für mikroskopische Anatomie XIII Bd. 1877).

вима, а ставе ли се туникате и ентероинеусте — као што то Хекел чини — у црве, то су онда кичмењаци директно спојени са црвима. Као претка кичмењачког Хекел ставља једну непознату изумрлу целомата форму, чији је најближи сродник позната ларва асцидија, и тај облик Хекел назива Chordonium, из које су се развиле с једне стране асцидије, а с друге кичмењаци. Гегенбаур убројава ентероинеусте и црве, а туникате узима као групу за себе. О сродству између кичмењака и безкичмењака Дарвин врло лепо вели: да ако се ослонимо на ембриологију као најсигурнијег вођу при класификацији, то изгледа да смо најзад нашли извор одакле кичмењаци потичу. И баш због тога и јесте велика важност амфиоксуса, што је он конча између кичмењака и безкичмењака, он нам је живи сведок постепеног филогенетичког развића, а у исто време он је најјачи ослонац десцендентне теорије, која нас учи, да су се све животиње развиле једна из друге.

II.

Општи опис амфиоксуса.

Амфиоксус спада у засебну класу риба и то: Leptocardia или Acrania, са једним јединим родом: амфиоксусом (1). Тело му је копљичасто и налик на рибу а велико 5—6cm, а покривено меком голом кожицом, која на горњој страни тела прави одвесан обруб, који се на репу шири у пераја. Усна дупља, која се на предњем делу тела находи, стоји у вези са шкржним кошем за дисање, који је сав покривен трепљастим епителијама, правог желуца нема као што га код осталих риба има: на крају тога шкржног коша

1) Недавно је Др. Петерс нашао у Аустралији једног сродника амфиоксусу, назвавши га Epigonichthus cultellus. (Kosmos II. Bd. стр. 69.

почиње црево, које се на задњем делу у чмар свршава. Један део црева испучава се напред као слепо црево, за које се мисли да представља цигерицу. Кожа се састоји из епидермиса, кутиса и покожичког ткања.

У сасудној системи нема срца, њега замењују више повећих сасуда који пулзирају, а мрежом капилара стоје у вези један са другим, а А. Шнајдер доказао је код амфиоксуса доста развијене лимфне сасуде. Сасуди пролазе кроз отворе шкржног коша и ту се крв — која се састоји из белих крвних тела — спаја са кисеоником.

Полни органи су одвојени, и заузимају велики део с десне и леве стране дуж перибранхијалне дупље. И по Ковалевском полни продукти избацују се на уста. Келикер је изнашао сперматоиде.

Урогениталну систему најбоље је испитао W. Müller,(1) ма да је Ратке, Рајхерт и Стида нису приметили. Овен(2) је као бубреге описао оне жлезде што се продужују испод хорде до чмара, Ленкестр је као такве означио оне канале што се находе у комори за дисање на трбушној страни. В. Милер означава као почетак мокраћног апарата оне епителијалне бразде дуж вентралне површине перитонеума. Хекел је тражио у каналима са стране, а Хексли у наборима трбушним. Мускула има двојаких: уздужних са стране и попречних трбушних.

По Ковалевском јаје из којег се развија амфиоксус бразда се тотално. Ларва, која се из јајета амфиоксусовог развија, има једну пигментну мрљу и јамицу за обоњање, што код развијеног амфиоксуса нема. Истина Лангерханс вели, да је он мацерацијоном методом доказао bulbus ol-

(1) Über das Urogenitalsystem des Amphioxus und der Cyclostomen, 1875.

(2) On the anathomie ot Vertebrates Vol. I London 1875 стр. 533, а слика на стр. 269.

factorius, а Хазе такође мисли да је нашао n. opticus, што Лангерханс опет одлучно побија.

Амфиоксус живи у муљу крај морских обала, нарочито око Неапоља и крај обале северног немачког мора на појединим местима, хранећи се од сићушних организама.

О строју chorda dorsalis и нервне системе.

Прелазим на најглавнији део ове расправе, на строј кичме код амфиоксуса. А пре нег што се упустим у даље разлагање нека ми је дозвољено да се захвалим мојим уваженим професорима Хекелу, а нарочито Лајкарту, који су ми својим саветом и упутством много помагали при овом мом испитивању. Ма да је chorda dorsalis од неколицине искусних зоолога испитивана, и ма да су њихова испитивања у многоме расветлила строј и развиће њено, опет за то у нечему се размимоилазе, но кад се узме на ум финоћа хистолошког строја онда нам та разноликост у мишљењу неће бити чудна.

И као што је кичма код виших кичмењака део скелетне системе, исто је тако chorda dorsalis амфиоксуса део скелета, у који долази: усна хрскавица, ослонац шкржног кожа, шкржни штапићи и интермускуларне лигаменте, које нису ништа друго до први зачедци доњих лукова resp. ребара; ово последње тврђење моја је претпоставка, коју овим испитивањем мислим да докажем.

Chorda dorsalis код амфиоксуса пролази кроз цело тело и изгледа као ваљкаст кончић, окружен једним танким кожним слојем — кичменом опном. Хорду дакле разликујемо на унутарњи део или хорду у ужем смислу и на спољни део или опну, која се по Ролфу разликује такође на спољну и унутарњу. О самом строју хорде

мишљења су подељена. Gvodsir(1) и J. Muller(2) веле да се хорда састоји из меких кончића. Quatrefages(3) тврди да је хорда сложена из великог броја плочастих ћелија. По Максу Шулцеу(4) она се састоји из меке савезне супстанце. Rathke(5) напомиње да је хорда састављена из слузастих зрна и фиброзне опне. W. Müller(6) је изнашао ћелије у хорди и описује их као ваљкасте, са продуженьима која међу собом као мрежу праве, он је и ћелијчно зрно нашао. Ковалевски приписује плочасту структуру хорди и сматра је као производ њене опне. Он је разликује у јасну хордину опну, и у централан део, који се састоји из хомогене супстанце и у којој постају неправилна тела која светлост преламају. Stieda(7) један од новијих испитивача тврди на супрот горњој двојици, да се „хорда састоји из једног броја зрнастих дугачких кончастих ћелија, које су махом у попречном правцу поређане, и у главној маси хорде тако једна с другом стопљене, да се контуре појединих ћелија тешко или никако не виде, док се међу тим у горњем и доњем делу хорде ћелије могу још јасно да распознају." Он тврди даље (l. c. стр. 11—12) да је на малим и мла-

(1) On the Anatomy of Amphioxus lanceolatus (Transaction of the Royal Society of Edinburgh. Vol. XV, pars I, стр. 250) 1841.

(2) Über den Bau und die Lebenserscheinungen des Branchiostoma lubricum. 1844.

(3) Mém. sur le system nerveux sul l' histologie du Branchiostoma ou Amphioxus (Ann. des Sciens Nat. III S. Zool. T. IV, стр. 232) 1845.

(4) Beobachtungen junger Exemplare des Amphioxus (Zeitschrift für wiss. Zool. Bd. III стр. 416) 1845.

(5) Bemerkungen über den Bau des Amphioxus lanceolatus eines Fisches aus der Ordnung des Cyclostomen. 1841.

(6) Über den Bau der Chorda dorsalis (Jenaische Zeitschr. Bd. VI стр. 327) 1871.

(7) Studien über den Amph. lanceol. (Mém. de l' Acad. de St. Petersbourg T. XIX, № 7, стр. 8—9. 1883.

дим егземпларима нашао особиту врсту ћелија, која је била врло неправилног и звездастог облика, и мисли се да су те ћелије последњи остатци првог ћелијчног постања хорде. Kosmann([1]) држи да је права хорда, коју он назива pseudochorda закржљавела, и да је она једнострано развијена унутарња опна хорде. Gegenbaur (l. c. стр. 450) карактерише постање хорде овим речима: као прво стање излази унутарњи скелет у облику штапа, који се продужује кроз тело, и сложен у најпростијем облику из индиферентних ћелија, а окружен кутикулом која је постала лучењем тих ћелија.

Chorda dosalis амфиоксуса састоји се заиста из кончастих ћелија, а простор између тих ћелија бистром зрнастом супстанцом т. ј. кончићи хорде спојени су међу собом зрнастом супстанцом, и због тога изгледају на попречном просеку као фина пругаста плочица, тако нпр: Ролф([2]) сматра хордине плочице као попречно пругасте, што такође иде у прилог кончастој структури хорде, и на другом месту вели (l. c. стр. 95) он тако исто да се око зрна групише фино зрнаста протоплазма у хординој плочици. На сагиталном просеку кад га метнемо у раствор јода или кармина добија се јасна слика од таквих кончића (Сл. 1 на стр. 247).

Стида говори такође о кончастој структури хорде, наводећи како се виде на попречним просецима врло оштре линије, а које се најјасније опажају на хромним примерцима.

Као што је већ казато, хорда је обавијена једном опном (на слици 1. б.). По Ј. Милеру опна је сло-

---

[1] Verhandlungen der Würzburger physical. med. Geselschaft. Neue Folge Bd. VI, T. VI, стр. 82.

[2]) Untersuchungen über den Bau d. Amph. lanceol. (Morph. Jahrbuch II Bd. стр. 94 — 95.

жена из фибрилних прстенастих спонића. Отида вели у истом смислу да је „хордина опна сложена из прстенастих кончића који хорду окружују.“ В. Милер доказује да је она кутикуларно образовање. А по Ролфу — као што је већ поменуто — она се састоји из два слоја, једног унутарњег (светлог и провидног) и једног спољњег (који је тавин). Унутарњи слој показује концентричне пруге, спољни пак паралелне уздужне пруге, као што се на слици 2-ој јасно виде не само спољни и унутарњи слој опне, но и кончаста структура хордина најбоље се потврђује.

Сл. 1.

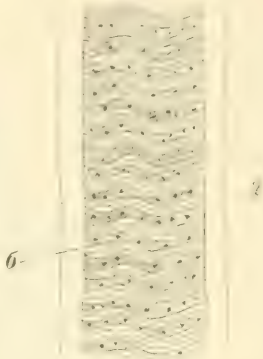

Сагиталан просек хорде а.) опна, б.) кончићи хорде.

С дорзалне стране стрше кроз опну хордину отвори, и кроз њих стоји у вези са нервном системом, (види слику 3 на стр. 248) као што је то Ролф прво и показао.

Односно сегментирања хорде Goodsir био је први (l. c. стр. 1) који је то тврдио, што је један од најновијих и пажљивих испитивача Ролф одсудно порицао, ја пак у томе не могу се са њиме сложити. На многим уздужним просецима које сам чинио ја сам заиста приметио фино сегментирање хорде, ако се тако може назвати извесна доста правилна удаљеност појединих кончића. Та се правилност види на

Сл. 2.

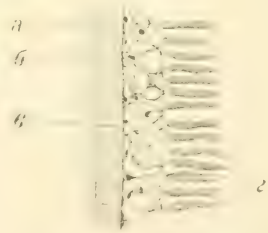

а.) спољни и б.) унутарњи слој хорде, в.) ретикуларно или милерово ткање, г.) кончићи хорде. По Ролфу.

слици 1 и 4 (стр. 249). Та сегментирана хорда била је од великог развијеног амфиоксуса, а просеци су били из средине тела. А да би се то сегментисање хорде могло јасно

Сл. 3.

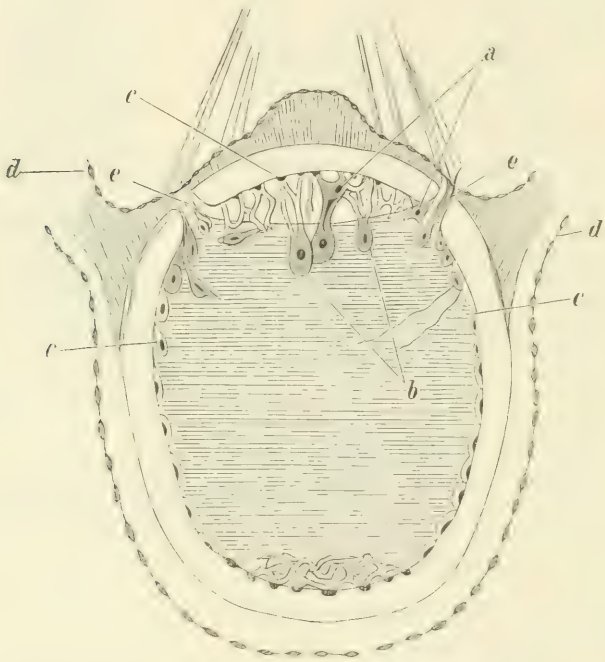

Попречни просек хорде, по Ролфу.

a.) звездасте ћелије } милеровог ткања
b.) мехурасте ћелије }
c.) и *d.* ендотелни знаци на спољној и унутарњој опни
e.) отвори кроз опну хордину.

видети. нужно је при прављењу тих просека бити врло пажљив. јер се лако могу поједини кончићи и сегменти притиском пореметити и згњечити. О сегментима хорде не може дакле бити сумње, а нарочито кад се призна кончаста структура њена, и ти примитивни кон-

части сегменти код хорде амфиоксусове, добијају после код виших кичмењака определљенију и сталнију форму у виду кичмених пршљенова. Између опне и хорде налази се ре-

Сл. 4

Уздужни просек амфиоксуса. а.) опна, б.) хорда, в.) нервна цев са нервном сржи, г.) интермускулне лигаменте, д.) шкржни штапићи, ђ.) оваријум, е.) перајасти обруб.

тикуларно ткање које је Милер изнашао и које се по њему и Милерово ткање зове, и оно је само продужење хординих кончића (види слику 3) као што Ролф потврђује.

Прелазим сад на једно врло важно питање, и то на морфолошки значај ligamenta intermuscularia. Ја нарочито напомињем испитивања Стиде и Ролфа, по којима је усни прстен амфиоксуса у свези са опном хордином, и истог строја као и она (види слику 5 стр. 250). Као год код хорде — вели Ролф (l. c. стр. 101 до 102) — тако исто и овде можемо разликовати опну и садржај, и овде је опна састављена из два слоја, а садржина је састављена онако исто као и хорда. Садржина, унутарња и спољна опна усног прстена са свим је једнака са хордом, шта више „између опни оба органа — вели Ролф — постоји и директна веза.“ Ову једноликост усног прстена са опном хорде доказао је прво Quatre-

fages, а доцније је и Стида потврдио. Усни прстен је симетричан и састоји се из великог броја кратких зглавака или цира, у којима се по Langerhans-у сплећу ганглијозне ћелије. И баш ова сличност усног прстена са опном хорде и њихова директна веза — како вели Ролф — нагони ме на мисао да оне међумускулне лигаменте (види слику 5 и 6) сматрам као прве зачетке ребара, јер је усни прстен просто продужење интермускулних лигаменти. Па и код риба на пр. код Acipensera ребра се исто тако находе као и код амфиоксуса мање више у самој мускулатури, и баш у истом правцу. За ово тврђење ја узимам у помоћ Ролфа (l. c. стр. 19) који изриком вели: да су Ligamenta intermuscularia „продужења спољне хордине опне, од које се ни у чем не разликују.“ Stieda такође то потврђује, велећи још и даље — што само у прилог мојој поставци иде — да су мускули са стране врло правилно поређани између хордине опне. Ако се упореди просек усних делова са просеком у средини тела, то се и из површног посматрања одмах примећује велика сличност, а нарочито кад се узме на ум да је структура потпуно једнака и да су усни делови као и међумускулне лигаменте просто пружења хордине опне.

Сл. 5.

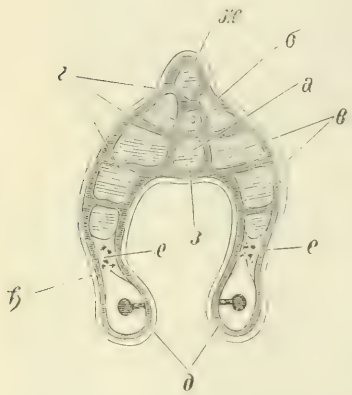

Попречни просек усне дуљне. а.) хорда, б.) нервна цев, з. хордина опна, в.) мускули, г.) интермускулне лигаменте, ђ.) епидермис, е.) подкожно ткање, д.) усна рукавица, ж.) празнина у леђним перајама.

Напред је поменуто да кроз Милерову опну стрше отвори, кроз које хорда комуницира са централном нервном системом која је над њоме. Ти отвори су по Ролфу доста правилни, на сваки сегмент 8—9 пари, и кроз њих пролазе ћелијчна продужења Милеровог ткања стојећи у вези са фибрилама савезног ткања, сем тога Милерово ткање у

Сл. 6.

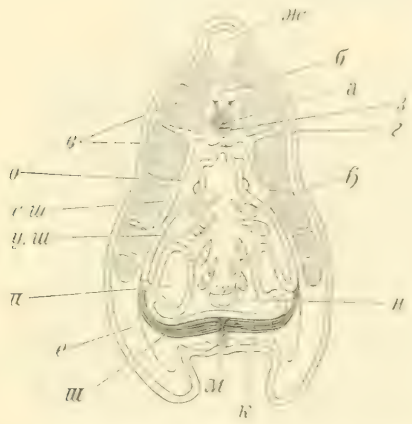

Попречни просек кроз средину тела.

а.) хорда, *б.*) нервна цев, *з.*) хордина опна, *в.*) мускули, *г.*) интермускулне лигаменте, *б.*) епидермис, *е.*) подкожно ткање, *ж.*) празнина у лепим перајима, *сш.*) и *уш.*) спољњи и унутарњи дувар шкржне шупљине, *и.*) полне кесе, *о.*) и *н.*) шупљина у телу, *т.*) трбушни мускули, *к.*) трбушни канали, *м.*) бразда.

многом је слично са ћелијцама, које се у централној нервној системи находе.

Код кичмењака из сваког пршљења излазе из мождине нерви и иду у мускуле и остале делове тела. А сви испитивачи сложни су у томе да нерви код амфиоксуса иду у мускулне лигаменте, а одатле у мускуле и кожу. Код амфиоксуса нерви иду упоредо са мускулним лигаментима, само што не иду симетрично један с другим, као што је

то Овсјаников први показао, и тај је исти случај код лигамента (види слику 7.) премда се после како нерви — што Овсјаников није приметио — тако исто и те лигаменте савијају и иду паралелно пâр по пâр, те тако праве метамере, којих код амфиоксуса има 70 пâри. Сен-

Сл. 7.

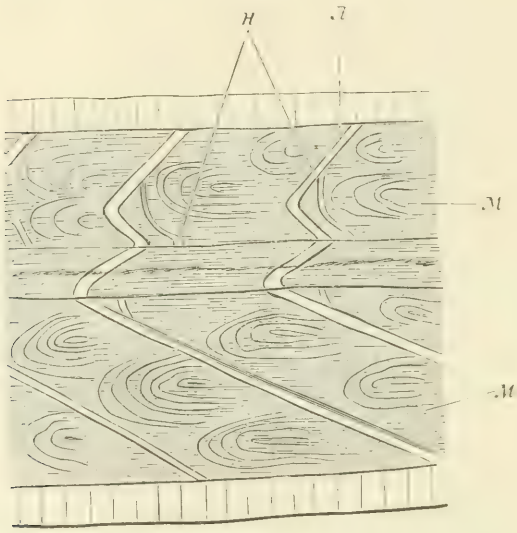

Уздужни просек амфиоксуса одозго с леђа преко нервне цеви, који показује како нерви (*н.*) излазе из нервне цеви испрва асиметрично, а после паралелно са лигаментима (*л.*) које кроз мускуле (*м.*) пролазе.

зибилни нерви по испитивању Овсјаникова иду у мускулне лигаменте — што и Клаус у својој Зоологији изриком напомиње — док међу тим моторични иду у мускуле. Изузетак праве спинални токорсе мождани нерви који излазе симетрично и иду у предњи део тела (види слику 8 стр. 253). Све су то јаки докази да те лигаменте нису ништа друго до први зачедци доњих лукова resp. ребара. А попречни просек код Squalida показује да ребра иду тако

исто у мускулатуру тела, као што код амфиоксуса иду лигаменте (види слику 9 стр. 254).

Сл. 8.

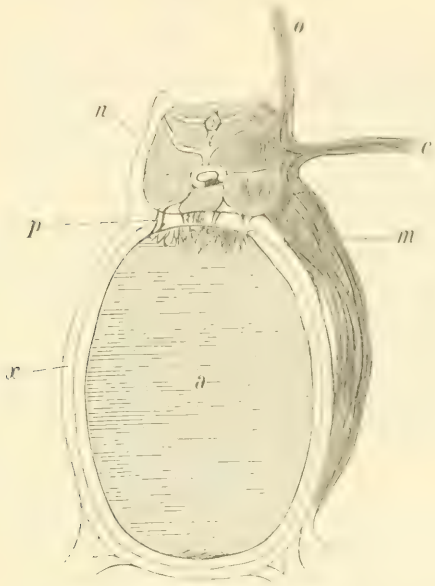

Попречни просек хорде и нервне системе.

a.) хорда, *x.*) хордина опна, *p.*) Ролфови отвори, *n.*) нервна система, *m.*) моторичан нерв који иде у трбушну мускулатуру, *c.*) сензибилни нерви што иду у лигаменте, *o.*) спинални нерви.

Од централног канала нервне системе иду у свима правцима кончићи, и то с дорзалне стране један, а с обе латералне стране по три, и с вертралне стране по два, који се разграњавају; она два од вентралне стране иду у отворе хордине кроз опну — које отворе по изналазачу њиховом треба звати Ролфови отвори, — и комуницирају са Милеровим ткањем, што се у хорди находи (види слику 3 и 8). Сем тога у средини ових отвора виде се неке уздужне пруге које пролазе кроз опну хордину.

Какав значај те уздужне пруге имају, и да ли су оне продужење кончића централног канала, то не могу са сигурношћу да кажем, но инак, као што сам на попречним просецима приметио, те пруге стоје у вези са разгранатим вентралним кончићима централног канала и са Милеровим ткањем.

Сл. 9.

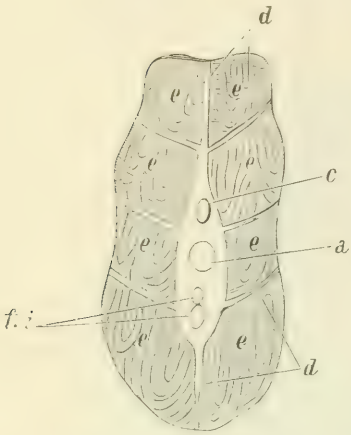

Попречни просек на репном крају хајкуле

а.) хорда, с.) медуларни канал, d.) мускулне лигаменте, f.) и i.) горњи а доњи део хемалног канала за артерију и вену е.) мускули.

На попречним просецима (слика 8) види се лепо како од централне нервна системе иду две гране, једна поред хорде у шупљину тела доле, друга горе у периферију тела, а трећа у лигаменте, као што је о томе напред речено, нерви дакле иду упоредо са лигаментима испрва асиметрично (слика 7 и 10) а после упоредо, исто онако као што код виших кичмењака нерви из мождине иду и пролазе поред ребара.

Стида у својем испитивању о амфиоксусу вели, да нервне ћелије у централном делу сржи леже, а нервни кончићи у периферичном, премда се то у његовим сликама не види. По мом мишљењу и као што се на мојим препаратима попречних просека види, нервне ћелије нису само у централном делу сржи, него у свој нервној системи и искључиво на дорзалној страни, мање пак на вентралној. Нервне ћелије иду дакле од централног дела на све стране. Овсјаников вели, да нервни кончићи

леже с поља и под централним каналом, сем тога — вели он — находе се две мале групе од ових кончића један на горњој а други на доњој површини. Још је Marcusen[1] тврдио да се централна нервна система састоји из ћелија и кончића. А Овсјаников је први показао да централна нервна система није различна од оне код кичмењака. И његова испитивања о томе најбоља су и најтачнија. Овсјаников и Стида разликују ћелије нервне на „веће“, „мање“ и „колосалне,“ ма да је много боље и тачније разликовати их по облику на овалне, елиптичне и звездасте, највеће су звездасте, а најмање овалне.

Сл. 10.

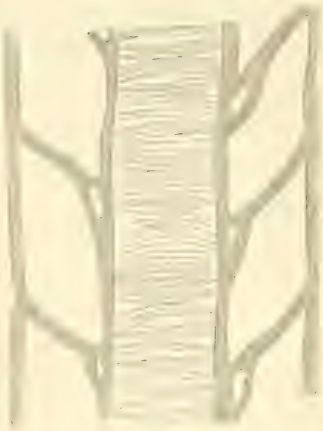

Уздужни просек хорде са лигаментима по Стиду

Из свега овог дâ се извести овај резултат: да ligamenta intermuscularia код амфиоксуса представљају исконски облик, из којих су се развили доњи лукови и ребра, и да је морао неки прелазни облик бити између амфиоксуса и риба где се прелаз од мускулних лигамента у доње лукове још јасније опажа. А да су ligamenta intermuscularia заиста доњи лукови или исконска ребра амфиоксусова, то нам потврђује и хистолошки строј лига-

(1) Sur l' anatomie et l' histoilogie du Branchiostoma lubricum. Comtes rendus des seances de l' Academie des Sciens. T. LVIII. № 10. T. LIX; № 2. 1864.

менти који је једнак са опном хордином, положај њихов у телу, као и однošај спрам нерава што из центрума излазе.

Буде ли ова поставка тачна, о којој сам ја потпуно убеђен, то се онда амфиоксус може сматрати као предак риба, и према томе не би била ни најмање тако велика провала између њега и риба, као што то J. Милер и Хекел претпостављају; и само тим начином могућно је и објаснити прави значај ligamenta и решити питање о постању ребара, за које сам Гегенбаур вели, да је још тавно и нејасно.

Доброслав М. Ружић.

КАКВА ЈЕ ЛАТИНСКА ГРАМАТИКА ПОТРЕБНА ЗА НАШЕ ГИМНАЗИЈЕ?

У гимназијама свију народа, у којима се латински језик учи кроз све разреде, учи се он готово искључиво по граматикама, у којима је мање или више спојено научно гледиште са гледиштем школске наставе.

Овако је израђена и моја латинска граматика, која је прописана као уџбеник за латински језик у нашим гимназијама, и по којој се уз Лекпћеве „Примере за латинске облике“ и уз моје „Синтактичке задатке“ онолики успех у латинском језику чини, колики се учинити може поред 15 (одн. 19) недељних часова, што су у овај мах дати у нашим гимназијама настави у језику латинском.

Но има у нас школских људи, којима није мана наших гимназија то, што се у њима кроз цео течај гимназијски учи латински језик од прилике толико, колико у два најнижа разреда страних гимназија, већ којима је један од узрока рамљању наше гимназијске наставе то, што се латински језик не учи по строго научној латинској граматици à la Швајцер-Сидлерова.

Кад је г. 1882 ваљало прештампати моје латинске облике, на Главни Просв. Савет запитао ондашњег професора београдске гимназије Јована Тају за мишљење о којој књизи, он је у свом одговору рекао између осталог ово: „Моје је мишљење, да треба што пре израдити за

наше гимназије латинску граматику удешену према резултатима модерне филолошке науке, а по сличним радовима Швајцер-Сидлера итд.“ С коликим је разумевањем ствари ово рекао Јов. Ђаја, ја сам изнео у своме „Прилогу к историји наше средњошколске књижевности“ (Гласник Срп. Уч. Др., књига 68, стр. 256—269).

Извођење ове Ђајине мисли започео је проф. беогр. гимназије В. Малина на измаку прошле године. У „Просветном Гласнику“, и то у свескама за новембар и децембар, а у својим „Предавањима из латинског језика“ публиковао је он ради огледа „трећу деклинацију латинских именица“, коју је израдио „према резултатима модерне филологије и историјско-критичких истраживања.“

Ја сам пажљиво проучио ову Малинину трећу деклинацију лат. именица, па хоћу, да оно, што сам опазио, изнесем пред стручне колеге и пред ђаке своје.

А то чиним за то, да би се видело, како по неко гимназије у нашој отаџбини још увек сматра за земљиште, на коме је врло згодно оперирати с којекаквим обманама. Видеће стручни читаоци, прочитавши ову моју оцену Малинине треће деклинације латинских именица, како стоји са његовим „резултатима модерне филологије и историско-критичких истраживања“, које толико потеже.

Могу одмах рећи, да је ретко правило, у којем се умео држати оне познате норме за писање школских књига: in simplicitate veritatem — нека се ученику што простије казује истина. О тога је у овој својој трећој деклинацији латинских именица нагомилао толико погрешака, да ја не знам, unde potissimum exordiar aut quo primo me vertam.

Па да почнем ма с ког краја.

Све до пре неколико година сложни су били готово сви педагошки кругови у томе, да се у граматичној настави у латинском језику ваља ограничити на оно, што

је најпотребније; а за најпотребније сматрано је оно, што се налази у латинским писцима, који се читају у школи. А од неколико година овамо превладало је готово свуда мишљење, које је још пре тридесет година заступао чувени немачки професор у јоахимсталској гимназији у Берлину, др М. Сајферт; превладало је т. ј. мишљење, да граматичка настава у латинском језику ваља да се ограничи на класичну прозу Цицеронову и Цезарову, и да с тога из граматике латинске за гимназије и из читанака, које иду уз граматику, ваља истиснути све, што је песничко, необично, ретко, некласично. И према оваком захтеву пишу се данас све граматике латинске, намењене гимназијама, у којима се кроз цео течај гимназијски учи латински језик.

А шта видимо у III. деклинацији Малинине евентуалне латинске граматике за наше гимназије, у којима се латински језик учи само у вишим разредима и само 15 часова? У самој трећој деклинацији има толика маса речи, које су већ одавно, најмање пре 20 година, избачене из латинске граматике, и којима би се само бадава товарило памћење ученичко.

Ево тих са свим излишних речи: adeps маст, сало, ambages околишење, amussis конопац, ancile штит, ancorale канап од ленгера, antes редови, arundo трска, assir крв, assis даска, bilis жуч, bipennis секира (на две стране оштра), bubo сова, buris гредељ, callis стаза, calx пета, canalis прокоп, caulis стабло, casses мрежа, caudex дебло, пањ, celox лађица, cervical узглавница, clunis бут, communio заједница, corbis котарица, coturnix препелица, cucumis краставац, follis духало, forceps машице, forfex ножице, fornax пећ, furfur мекиње, grando град (туча), histrio глумац, ilex беч, цриница, lanx здела, lens сочиво, limax пуж, manceps предузимач, molaris жрвањ, кутњак, obex

кључаница, palumbes дивљи голуб. pelvis лећен. perdix јаребица, pollen и pollis наспаљ, praesepe ограда, pugillares писаће таблице, ravis промуклост, saliens водоскок, scrobis јама, semis полуас, sentis трн, spinter гривна, завезица, strues гомила, torcular вински тисак, torquis верига, torris главња, tradux вршика, varix плаветна жила, vepres трње, verres ветар (м. вепар).

За природни род латинских субстантива важе, као што је познато, више општих правила.

Прва два така правила јесу ово: I) Masculina су имена, која значе мушка лица и народе: deus бог, pater отац, filius син, rex краљ, poëta песник, scriba писар, Persae Персијанци, Scythae Скити. II) Feminina су имена, која значе женска лица, нпр. mater мати, virgo девојка, regina краљица, nurus снаха, Scythissa Скиткиња, Ceres Церера, Iuno Јунона и т. д.

У свакој латинској граматици имају одмах у почетку науке о облицима, где се говори о роду субстантивâ, ова два правила, која код оних правила, што важе за граматички род субстантива, и што се уз поједине деклинације наводе, чине излишном сваку напомену о роду овог или оног субстантива, који је већ по свом значењу masculinum или femininum.

Но овака два правила одмах у почетку науке о облицима не претстављају се у граматици латинској, коју би г. Малина за гимназије израдио. С тога он уза сваки субстантив, чији је природни род мушки, назначује, да је рода мушког; а уза субстантива, чији је природни род женски, ставља назначење рода женског. Па тако читамо у њега оваке са свим излишне ствари:

iudex (m.) судија, rex (m.) краљ, remex (m.) веслар [§ 2]; mulier (f.) жена, pater (m.) отац, frater (m.) брат, mater (f.) мати, soror (f.) сестра, uxor (f.) супруга, au-

gur (m.) врачар, pugil (m.) борац, vigil (m.) стражар, consul (m.) конзул, exul (m.) изгнаник [§ 5]; речи на or, ter и tor ако значе женска лица, онда су feminina; femininum је само mulier жена; masculinum је на ur: augur врачар [§ 7]; hospes (m.) странац, гост, eques (m.) коњаник, pedes (m.) пешак, nepos (m.) унук [§ 8]; masculina су имена, која значе мушка лица [§ 10]; Ceres (f.) Церера, Lăres (m.) кућни богови [§ 11]; Juno (f.) Јунона, concreta masculina: centurio стотник, histrio глумац; masculina: homo човек, Apollo Аполон; masculina су имена, која значе мушка лица, као: cornicen трубач итд. [§ 14]; masculina: auceps птичар итд.; masculina: Jupiter [§ 17]; masculina су само substantiva, која значе мушко лице [§ 19].

Као једно од најглавнијих општих правила за род субстантива има одмах у почетку науке о облицима у свакој латиској граматици и ово правило: „Нека субстантива значе и мушко и женско лице, те су с тога час masculina, час feminina. Така substantiva зову се communia, и најглавнија су ово: artifex вештак, вештакиња; civis грађанин, грађанка; comes пратилац, пратилица; coniux муж, жена; custos чувар, чуварица; dux вођ, водиља; heres наследник, наследница; parens отац, мати; sacerdos свештеник, свештеница; vates пророк, пророчица; testis сведок.“ Уз ово правило има после још напомена, како су и нека имена животиња communia, као bos во и крава, canis пас и кучка.

Поред овог правила излишно је после, разуме се, уз какав substantivum commune стављати скратицу comm. зарад тога, да се назначи, да је тај субстантив generis communis.

Но ни овако важно опште правило за род субстантива, које све школ. лат. граматике имају, у Малинином

евентуалној „научној“ граматици лат. језика не претпоставља се, јер он ставља уза сваки subst. commune деклинације треће скратицу comm. Уз то у њега нису substantiva communia само имена живих створова (т. ј. лица и животиња), која имају један облик за masculina и feminina — као што је то у свију писаца лат. граматике, осим једног Швајцер-Сидлера, колико је мени познато, — већ њему су communia у опште сва субстантива, која се употребљавају по правилу у мушком а каштo и у женском роду или обратно; шта више међу његовим субстантивима gen. communis има и таких, која су само masculina. Ево његових communia:

imbrex (comm.) креп, forfex (comm.) ножице, клеште, artifex (comm.) вештак, вештакиња; celox (comm.) лађица; coniux (comm.) супруг, супруга; obex кључаница, silex кремен, varix плаветна жила, perdix јаребица, dux вођа [§ 2 и 4]; fur (omm.) лопов [§ 5]; interpres (comm.) тумач, ales (comm.) птица, comes (comm.) пратилац, sacerdos (comm.) свештеник, -ица; obses (comm.) талац, praeses (comm.) заштитник, -ица; custos (comm.) чувар [§ 8]; adeps маст, сало; forceps машице, manceps предузимач (-ица), municeps суграђанин (-ђанка), princeps поглавар (-вица), [§ 17 и 19]; anguis змај, змија; assis даска, canalis прокоп, civis грађанин (-ћанка), clunis бут, callis стаза, corbis котарица, hostis непријатељ, retis мрежа, scrobis јама, torquis верига [§ 22]; vates пророк, пророчица, palumbes дивљи голуб [§ 25]; adolescens младић, девојка; parens родитељ, -љка; serpens змај, змија, Arpinas Арпињанин, Fidenas Фиденјанин, Quiris Квирит, Samnis Самничанин [§ 28); grus ждрал, sus свиња [§ 31].

Кад ове речи пребројимо, набројићемо их 45, словом четрдесет и пет. Оволикога броја субстантива generis communis нема ни у једној латинској граматици, што су

прописане за школе, а које су мени познате. Тако нпр. од граматика, написаних за гимназије немачке и аустријске, једна има само incola и dux: друга само comes, dux, sacerdos; трећа: civis, comes, dux, heres, sacerdos; четврта incola, civis, comes, dux, custos, heres: пета: comes, dux, civis, heres, sacerdos, infans; шеста: artifex, civis, comes, custos, dux, heres, parens, sacerdos, testis, vates итд.; Burnouf у својој граматици за француске гимназије: adolescens, affinis, civis, comes, coniux, heres, sacerdos; Iwan Pavec у грам. за хрватске гимназије: civis, comes, dux, sacerdos. Итд. итд.

Еле између 3 и 10 варира број персоналних субстантива gen. communis, која се находе у најбољим латинским граматикама за гимназије: уз то још има у свакој по два или три имена животиња, која су communia.

А откуд у г. Малине онолики број communia, број од 45? Откуд у њега међу субстантивима gen. communis и таких, која су masculina, као: mancips, Arpinas, Fidenas, Quiris, Samnis, assis (= axis)? Откуда у њега оне накараде, као што су obex кључаница, varix плаветна жила, scrobis јама, forceps машице? Отуда, што право не зна, шта је за школу.

Да размотримо сад појединце нека правила.

§ 1, нап. 2. „Основа најлакше се добија, кад се облику Gen. sing. одбије наставак -is: оно што остаје, може се у опште сматрати као основа; нпр. leō (лав), Gen. sing. leōn-is, основа leōn; pes (нога), Gen. sing. pēd-is, основа pēd."

Субстантива avis, amnis, civis, crinis, finis, ignis итд. гласе у генитиву сингулара: av-is, amn-is, civ-is, crin-is, fin-is, ign-is итд. Откуда се овим речима свршује основа на -i (§ 20)? Откуда овим речма гласе основе avi, amni, civi, crini, fini, igni итд., а не av, amn, civ, crin, fin, ign?

Субстантива aedes, caedes, clades, nubes, vulpes итд. имају у gen. sing. aed-is, caed-is, clad-is, nub-is, vulp-is. Откуда су овим речима основе: aedĭ, caedi, cladi, nubi, vulpi (§ 23), а не, aed, caed итд?

Субстантива ars, cohors, frons (чело), gens, nox, fraus, frons (лишће), glans, arx, falx, imber, uter, venter, mare, animal, calcar итд. гласе у генитиву сингулара art-is, cohort-is, front-is, gent-is, noct-is, fraud-is, frond-is, gland-is, arc-is, falc-is, imbr-is, utr-is, ventr-is, mar-is, animal-is, calcar-is, итд. итд. Откуда и свима овим речима гласе основе arti, cohorti, fronti, genti, nocti итд. (§§ 26, 29), а не art, cohort, front, gent, noct итд.?

Откуд се — опет да запитам — за сва ова субстантива узима, да им се основа свршује на вокал i?

Отуда, што се субстантивима треће деклинације најчистије нађе основа, кад се одузме наставак генитива плурала -um, нпр. lex leg-um, основа leg; civis, civi-um, основа civi; animal animali-um, основа animali. Исто тако нађе се, као што је познато, основа субстантивима и осталих четирију деклинација, и то субстантивима 4. као год и субстантивима 3., пошто се одузме -um, а субстантивима прве, друге и пете деклинације, кад се одузме наставак -rum: fructus fructu-um, основа fructu; mensa mensā-rum, основа mensa; hortus hortō-rum, основа horto; dies diē-rum основа die. Најглавније дакле правило треће деклинације, на коме се по основинској теорији оснива подела ове деклинације на консонантне и вокалне основе, непознато је, као што видимо, ономе, који се у нас латио, да на основу те модерне основинске теорије изради латинску граматику за наше гимназије.

А сад да пређемо на друге загонетке у трећој деклинацији латинских именица, коју је г. М. „израдио у оквиру садашње програме за V. разред гимназије“;

1) *dux* duc-is, nex nec-is, vox voc-is итд., госп. Малини су консонантне основе, и то основе на *-c* (§ 2), а

arx arc-is, falx falc-is, lanx lanc-is итд. јесу основе на *-i* (§ 26).

2) anser anser-is, agger agger-is, mulier mulier-is итд. јесу основе на *-r* (§ 5), а

cinis ciner-is, pulvis pulver-is, vomis vomer-is итд. јесу основе на *-s* (§ 11).

3) nectar nectăr-is, iubar iubăr-is јесу основе на *-r* (§ 5), lar lăr-is, mas măr-is јесу основе на *-s* (§ 11), а

calcar calcar-is, mare mar-is јесу основе на *i* (§ 29).

4) pater patr-is, frater fratr-is, mater natr-is итд. јесу основе на *-r* (§ 5), а

imber imbr-is, linter lintr-is, venter ventr-is, uter utr-is јесу основе на *-i* (§ 26).

5) soror sorōr-is, uxōr uxōr-is, victor victōr-is итд. јесу основе на *-r* (§ 5), а

amor amōr-is, labor labōr-is, odor odōr-is etc. јесу основе на *-s* (§ 11).

6) sol sol-is јесте основа на *-l* (§ 5), animal animal-is јесте основа на *-i* (§ 29), fel fell-is јесте основа на *-v* (§ 18), mel mell-is, јесте основа на *-t* (§ 8).

7) canis can-is, iuvenis iuven-is јесу основе на *-n* (§ 15), а

amnis amn-is, crinis crin-is, finis fin-is итд. јесу основе на *-i* (§ 20).

8) ebur ebŏr-is, femur femŏr-is, iecur iecŏr-is јесу основе на *-r* (§ 5), а

robur robŏr-is, corpus corpŏr-is, tempus tempŏr-is итд. јесу основе на *-s* (§§ 5, 6).

9) pecus pecŭd-is јесте основа на *-d* (§ 8), а

palus palūd-is, laus laud-is, fraus fraud-is јесу основе на *-i* (§ 26).

10) anas anat-is, quies quiēt-is, comes comĭt-is, caput capĭt-is јесу основе на *-t* (§ 8), а

ars art-is, mons mont-is, aestas aestat-is, salus salut-is јесу основе на *-i* (§ 26).

11) nepos nepōt-is, sacerdos sacerdōt-is јесу основе на *-t* (§ 8), а

dos dōt-is, cos cōt-is јесу основе на *-i* (§ 26).

12) bos bov-is јесте основа на *v* (§ 17), а

nix niv-is спада међу основе на -c и -g (§ 3). итд. итд.

Како да се нађе ученик усред оваких загонетака? Не може се никако наћи. И то прво и прво за то, што као и г. М. не зна правила, како се понајвише најчистије нађе основа којој речи; друго за то, што је писац унео у трећу деклинацију по неке хипотезе и граматичке фикције, којих нема ниједна шк. граматика латинска, била израђена по старој или новој системи, и којих нема, као што ћемо видети, ни Швајцер-Сидлер у другом издању своје лат. граматике, које је ein Grundriss für Universitätsvorlesungen. Само ово једно да напоменемо: sol sol-is писцу је основа на -l, animal animal-is основа на -i, fel fell-is основа на -v, а mel mell-is основа на -t. Најпосле како би се јадни наш гимназиста умео наћи у овоме лавиринту од основа, кад се ни сами писци латинских граматика, и то особито они, који се држе основинског принципа, не слажу у мишљењу о свима основама. Да напоменем само неке примере. Једнима од ових граматичара, и то већини њиховој, основе су на -s ове речи: dolor, flos, honor, robur, corpus, opus, pulvis, Ceres, lar; а другима су ово основе на r. Једнима, и то опет већини, ове речи: mons, pons, fons, dens, gens, nox, glans, frons јесу основе на i (због monti-um, ponti-um, fonti-um итд.); а другима су основе на t и d (због mont-is, pont-is, font-is, итд.). Ова несагласност филолога о основи ове или оне речи јесте један од узрока.

за што школски људи нису за то, да се и у школи и у школској граматици латинској много наглашавају односи између основа и наставака у деклинацији; ова несагласност научника и тегобе, које задаје при деклиновању непрестано истицање чисте основе, јесу такође узрок, те је нпр. један знаменит немачки филолог и писац школских књига за лат. језик, Perthes, измислио Wortstock, на е ниме и у трећој и у осталим деклинацијама оперира; њему (Perthes-у), на Harre-у ([1]) Wortstock је mens-, а Wortstamm mensa; hort- Wortstock, а horto- Wortstamm; gent Wortstock, а genti- Wortstamm; fruct Wortstock, а fructu- Wortstamm; итд.

§ 1, нап. 5. „У nom. sing. не могу се речи завршивати гомилицама сугласника ll, ls, rs, ns, ss; ts, ds. Гомилице ts и ds избацују сугласнике t и d, изједначивши их најпре са номинативним наставком -s. Остале пак гомилице одбацују крајњи сугласник; нпр. mel (мед, м. mell), sol (сунце м. sols), pater (отац м. paters), flamen (фламин м. flamens), mos (обичај м. moss), anas (патка м. anass из anats), laus (похвала м. lauss из lauds). — (Испореди српске речи: „браство — братство, госпоство — господство).“

§ 1, нап. 5. примедба. „Гомилице сугласника rs, ns, могу само онда у nom. sing. стајати на крају речи, ако су се сугласници t и d испред номинативног наставка -s претворили уназадним једначењем у s, па после испали; нпр. art-s = ars-s = ars (вештина); frond-s — front-s — frons-s — frons (лишће).“

Уз ове две напомене иду још и ове две:

3) § 9, нап. 1. „Основе ове врсте избацују у nom. sing. крајњи глас од основе (t и d), изједначивши га најпре уназадним једначењем са номинативним наставком -s: нпр. seget-s = seges-s = sege-s; lapid-s = lapit-s = la- pis-s = lapis.“

---

[1]) Lat. Schulgrammatik von Dr Paul Harre. Berlin 1885.

„У једносложних основа и оних, које испред t и d имају ie, долази у том случају накнадно дуљење (Ersatzdehnung) самогласника e; нпр. ped-s = pet-s = pes-s = pe-s; pariet-s = paries-s = parie-s.“

4) § 27, нап. 1. „Nom. sing. — Основе ове врсте, које испред i имају t или d, избацују, пошто је i испало, ове дентале, изједначивши их најпре с номинативним наставком s (§ 1, 5); нпр. осн. doti — nom. do-s (м. dos-s из dot(i)-s); осн. laudi nom. lau-s (м. laus-s из laud(i)-s .“

Може ли се замислити већа збрка од ових правила? „У nom. sing. не могу се речи завршивати гомилицама сугласникâ ls, rs, ns.“ А шта ћемо са puls pultis каша (§ 26); шта са ars, pars, mors, pons, mons, fons итд.? Оном примедбом: „гомилице сугласника rs, ns, могу само онда у nom. sing. стајати итд.“ нити ће учитељ нити ученик бити паметнији. И на што ономе, који почиње учити латински језик, оне хипотезе, да се сунце не каже латински sols већ sol, отац не paters већ pater, фламин не flamens већ flamen итд. итд.? И најпосле нека нам каже г. М. коју основу, која испред d има ie, као што pariet има ie испред t.

Место ова четири заплетена и од чести погрешна правила, која су тако далеко од проникса, изречена поменутим трима речима — in simplicitate veritatem — довољно би било једно једино правило, које се налази у по некој граматици у науци о гласовима, т. ј. правило о избацивању консонанта, и које од прилике овако гласи:

„Избацивање (елизија) консонантâ бива врло често, и има по правилу за последицу протезање претходног кратког вокала (накнадно или компенсаторно протезање). Нарочато испада a) d и t испред s: (pē(d)s (pĕdis), parī(t)s (pariĕtis), mon(t)s, virtū(t)s. [Само у речима, које су узете из језика грчког, испада у nom. sg. nt пред s, као: gigās, -antis, elephās, -antis]. — b) на

крају речи какве не могу стајати два једнака консонанта; с тога mĕl -mell(i)s, fĕl -fell(i)s, ŏs -oss(i)s, и то без компенсаторног протезања, ās -ass(is), fār -farr(i)s. У cor (cord-is) и lac (lact-is) отпало је d и t.“

§ 1, нап. 6. „Јасник *g* претвара се пред наставком nom. -s у муклац *c*, с којим заједно прави сложени сугласник *x*; нпр. reg-s = rec-s = rex (краљ). Исто тако претвара се јасник *b* у муклац *p*, али се ово претварање код именица само у изговору чује, а у писму се не бележи, нпр. urbs читај urps. Код глагла се бележи, као: scrib-o, scrip-si. — (Испореди: србски — српски). Зар су консонанти *b* и *g* јасници, а не муклаци? „Код глагола се“ — каже г. М. — „бележи претварање *b* у *p*, као: scrib-o scrip-si.“ А шта ћемо са absilio, absisto, absolvo, absurbeo, abstineo, absum итд.? Шта са subscribo, subsaeo, subsequor, subsisto, subsum итд. итд.?

Свршетак примедбе §-а 1, нап. 7. гласи: „од именице urbs (варош) гласи садашња основа urb; но некада гласило је nom. sing. urbes а основа urbi; отуда и сада Gen. pl. urbium.“ За то, што од субстантива urbs ген. плур. гласи urbium, основа му је urbi. А да је ном. синг. овога субстантива некада гласило urbes, и то није истина. То је написао г. М. не разумејући ове речи Швајцер-Сидлерове: So ist der Stamm von urbs nicht urb, sondern einst urbes, dann urbi:“ (§ 43, Vorbemerkung 2). Уједно и ово да напоменем. Па баш да је коректна ова примедба г. Малине, зар је она за оне, који почињу учити језик латински? Ту примедбу имао је Швајцер-Сидлер у I. издању своје књиге, које је изишло још г. 1869., а изоставио ју је из другог издања, које је изишло прошле (1888) године, и које је намењено ђацима универзитетским.

§ 1, нап. 8. „Падежни наставци ови су:

Singularis.

Nom. masc. et fem. -s; neutr. основа
Gen. -ĭs (из старога ŏs, ŭs, ĕs)
Dat. -ī (из старога ei, ē)
Acc. -m, -em
Abl. -ĕ (стари ĕd).

Pluralis.

Nom. masc. et fem. -es; neutr. -ă;
Gen. -um (м. старога ōm)
Dat. -(ĭ)bus
Acc. -s (м. -ns са накнадним дуљењем предходног са могласника)
Abl. -(ĭ)bus."

Преглед ових падежних наставака за трећу деклинацију јесте само мало поткресани преглед падежних наставака за свих пет латинских деклинација, који је израђен на основу резултата историјске граматике, — јесте Швајцер-Сидлеров § 37:

„Casusendungen der Substantiv -und Adjectiv-Declination.

Singularis.

Nom. m. u. f.: s; n. bloss. Stamm od. -m
Genet. -is (alt ŏs, ŭs, ĕs); ī
Dat. -ī (alt ei, ē)
Accus. -m (-em)
Ablat. -ĕ (alt -ĕd).

Pluralis.

-ĕs, -i; n. -a
-ūm (alt ōm); rūm (alt sōm)
-bus, -īs
-s (mit vorhergeh. Länge für -ns); n. -a
-bus, -īs."

Као што се види, г. М. је изоставио из овог прегледа ова четири наставка: ном. синг. n. -m; ген. синг. -i; ген. плур. rūm (alt sōm); дат. плур. -īs; и још, мислим нехотице, акуз. плур. n. -a.

Ово је изостављање извршио г. М. мислећи, да ће онај остатак, што је још остао, бити само за трећу деклинацију. Но он је погрешно мислио. Да је и овај његов крњи преглед падежних наставака не само за трећу, него и за остале деклинације, ево ових доказа:

1) наставак номинатива сингулара -s за masc. и fem. није само за трећу, већ и за другу, четврту и пету деклинацију: servu-s, vi-s, fructu-s, die-s;

2) наставак акузатива сингулара -m јесте за свих пет деклинација: rosa-m, servu-m, vi-m, fructu-m, die-m;

3) уз г. Малинино „Gen. -ĭs (из старога ŏs, ŭs, ĕs)“ нека се пореди из Швајцер-Сидлера

a) Anm. 2. уз I. деклинацију: Ganz vereinzelt steht der Genit. Sing. auf -*ais* in Prosepnais = Proserpinae;

b) Zusatz 1. уз IV. деклинацију: Der Genit. Sing. endigt ursprünglich auf -u-ŏs, dann bis in die Zeit der Classiker hinein auf -u-ĭs neben ūs;

c) Zusatz 4. уз V .деклинацију: Eine alte Endung des Genit. ist -ēs (rabies, dies).

4) Уз Малинино: „Gen. pl. -um (м. старога om)“ нека се пореди из Швајцер-Сидлера

a) Im Genetiv Pluralis ist die gewöhnliche, dem Pronomen entnommene, Endung -rūm (ürspr. som). Daneben hat sich die einfachere Endung -ūm (alt -om aus aom) erhalten итд.

b) Anm. 5. уз II. деклинацију: „Der Genetivus auf -ūm, alt. -om ist besonders erhalten in Ausdrücken, welche итд.“

5) Наставак и акузатива и номинатива плурала јесте, као што је познато, за masc. и fem. један исти, т. ј. ĕs; а у г. Малине стоји као наставак ном. плур. за masc. и

fem. -ĕs, за акуз. плур. пак -*s*. А откуда то? Отуда, што је -*s* заједнички наставак акузатива плурала за masc. и fem. свих пет деклинација: rosa-s, servo-s, vire-s, fructu-s, die-s. Уз ово узмимо на ум још из научне граматике латинске, коју је написао Dr Stolz, прве речи о акузативу плурала за свих пет деклинација: Das Casussuffix idg. -*ms* = lat. *ns* ist nur mehr durch Kombination zu erschliessen; antretend an die vocalischen Stämme auf -*o* -*u* hat es die Ausgänge -os -ūs gebildet, so dass equós anus auf equons anuns zurückgehen. (¹)

Па баш даречемо, да је коректан овај г. М-ин преглед падежних наставака за трећу деклинацију, на што су они додаци: „из старога os, us, es; „из старога ei, e;“ „стари ed“; „м. старога om“: „м. ns с накнадним дуљењем претходнога самогласника“? Просто би бадава стајали у граматици.

И ово да приметим на овај преглед.

Г. Малина каже, да је „наставак номинатива сингулара за masc. и fem. III. деклинације наставак -*s*“. То се може у главном рећи за све деклинације, као што видимо и у Швајцер-Сидлера. Али зар да се у латинској граматици за гимназије, израђеној по чисто научном методу, рече, да маскулина и феминина треће деклинације нема и без наставка -*s* у номинативу сингулара? Г. Малина, као што се види, не узима на ум неке од најглавнијих правила треће деклинације, као нпр. ово правило: „Речи са консонантном основом деле се 1) на таке које номинатив сингулара са -*s* творе; 2) на таке, које ном. синг. без -*s* творе“; за тим ово правило: „Номинатив сингулара творе *без* -*s* пре свега основе на l, n, r, s, као: consul, fur, homo (gen. homin-is), mos (mor-is м. mos-is), pulvis итд“.

---

[1]) v. Handbuch der klassischen Alterthums — Wissenschaft, herausgegeben von Dr Iwan Müller, Erster Halbband, S. 207.

За тим каже г. М. у свом прегледу падежних наставака за III. декл.: „neutrum основа“. Зар је основа animali уједно и номинатив тога неутрума? Зар је calcari и основа и номинатив? Зар mari тако исто? итд. итд.

Латинске граматике написане за Немце, и то било по новој, било по старој системи, имају готово све одмах у почетку III. деклинације параграф, који гласи овако:

Die Ausgänge dieser Wörter in den einzelnen Casus macht folgendes Schema ersichtlich:

Sing.	Nom.	— a, e, o, c, l, n, r, s, t, x.
	Gen.	— īs
	Dat.	— ī
	Acc.	— ĕm, die Neutra = Nom.
	Voc.	— = Nom.
	Abl.	— ĕ
Plur.	Nom.	— ēs, die Neutra ă
	Gen.	— ŭm
	Dat.	— ĭbus
	Acc.	— ēs, die Neutra ă
	Voc.	— ēs, die Neutra ă
	Abl.	— ĭbus.“

Овакав јасан, разговетан и практичан преглед има, као што рекох, у ма којој латинској граматици за немачке гимназисте, који у свима разредима уче латински: а у евентуалној „научној“ латинској граматици за наше Зајечарце и Нишевљане, који уче латински само у вишој гимназији, треба да је такав образац за трећу деклинацију, који је богат разним хипотезама, који је управо за свих пет деклинација, и који никоме не ће бити јасан!

§ 2. „Таке облике (т. ј. као dux, ducis, duci итд.) имају и ове основе: d) на -ĕc: nex (f.) смрт, prex (f.

моба.“ Зар prex има и precis, и precem? Prex је defectivum casibus, и има у сингулару само абл. prece, и каткад датив preci.

§ 2, 1. „Таке облике (т. ј. као dux, duc-is итд; pl. duc-es, duc-um итд.) имају е) и сва имена лица на -trīc: nutrix хранитељка etc.“ Зар mobilia на-trix, као victrix победитељка, adiutrix помоћница, ultrix осветница итд., која се употребљавају и као адјектива, те онда значе победоносни, помоћни, осветнички, имају gen. plur. на -um као dux duc-um, а не на -ium? Та и Тацит и Сенека и Валерије Максим и Светоније имају victricium partium, legionum, armorum; а на једном натпису има legionum adiutricium.

§ 2, 3) „Pax (мир) и fax (буктиња) су defectiva casibus, јер немају Gen. plur.“ Зар је и овака реткост за граматику латинску, која се употребљава у гимназијама? Г. Малина је, као што ћемо и мало после видети, особити љубитељ реткости. Њему су непознате оне истините речи, што их је већ пре 37 година у предговору к првом издању своје чувене грчке граматике изрекао Curtius: „Eine Schulgrammatik soll keine Raritätenkammer sein.“

§ 5, 1, h) „-ŭr: fur (comm.) лопов; i) ūr: augur (m.) врачар; fulgur (n.) муња.“ Квантитет слога -ur са свим натрашке назначен; у првом случају треба ur, а у другом ŭr. јер fur има у ген. fūris, а augur augŭris, fulgur fulgŭris.

У истом §-у 5. наводи се vigil као субстантив. Vigil је у првој линији адјектив, и значи будан; у песника употребљава се као субстантив, а са значењем стражар.

§ 7, 1). „Основе на -l су masculina. Ако значе лица, могу бити communia.“ Најважнија реч на -l јесте consul. Зар овај субстантив може бити commune, зар може значити: консулка? Па и реч pugil потражите у речнику, па уз њу стоји *m*.

§ 7, 2a „masculina су све речи на -ōr, -ter и -tor; ако значе женска лица, онда су feminina.“ Ово правило односи се на речи pater отац, frater брат, auditor слушалац, praeceptor наставник, mater мати, soror сестра, uxor жена. Мени није познат ниједан писац граматике латинске, који би имао овако правило у својој књизи, јер сваки има одмах пре деклинације општа правила за природни род речи. После и ово. Из овог правила излази, да има и фемининâ на -tor. Нека ми се назначи који такав femininum. На послетку и то, да напоменем, да оне речи у правилу „све речи на -ōr“ — треба заменити са „основе на ōr“ или „речи на ŏr.“

§ 7, 2b „neutra су β) основе на -ŏr (Gen. ŏris).“ Како ће се знати, које су то речи, кад нигде писац није навео ниједне такове речи? Напред је у §-у 5, 1 назначено, да се основе на -r свршују овако: „a) -ăr: nectar; b) -ēr: ver; c) -ĕr: aër; d) -tĕr, Gen. tris: pater; e) -or: soror; f) -ŏr: ebur (Gen. eboris); g) -tōr: auditor; h) -ŭr: fur; i) -ūr: augur.“ Где је која основа, која се свршује на -ŏr, а и nom. јој је на ŏr? Има је иначе, али је само у III. декл. г. Малине нема поред толиких безбројних основа.

На овом истом месту стоји даље: „neutra су γ) основе на -ur (Gen. -ŭris и -ŏris).“ Је ли речима ebur eboris, femur femŏris, iecur iecŏris основа на *-ur*? Уједно и то да напоменем, да према овоме правилу и према §5, 1 h излази, да је fur generis neutrius!

§ 7. Изузеци. „Masculina су на *-er*: agger насип, anser гуска, asser озиб, carcer затвор, later опека, passer врабац, vesper вече, и грчке речи: aër и aether ваздух. — Femininum је само mulier жена.“

„Masculina су на *-ur*: augur врачар, furfur мекиње, turtur грлица, vultur (или voltur) јастреб.“

Уз правило у трећој деклинацији „neutra су α) основе на ĕr (Gen. ĕris)“ наводи писац као изузетке између осталих речи један masculinum друге деклинације, т. ј. vesper (само абл. синг. ове речи иде по 3. декл.), и femininum mulier (жена), које је речи природни род женски!

А као изузетак за правило: „neutra су γ) основе (треба: речи) на -ur (Gen. ŭris и ōris)“ наводи маскулинум augur (врачар), које је речи природни род мушки.

И шта ће међу изузецима као маскулинум later, кад напред има најпре правило: „masculina су све речи на -ōr, ter и tor.“?

У §-у 8. су основе на -d и -t. Међу основама на -t нема основа на -āt, као aestas aestātis, libertas libertātis; нити на -ăt, као epigramma epigrammătis, poëma poëmătis; нити на -ūd, као incus incūdis, palus palūdis. Ни lac lactis не спада г. Малини међу денталне основе; па ни laus laudis.

§ 8, 2a „Основе на -d: a) ăd: va-s и prae-s јемац.“ Одовуд се не види са свим јасно, да је од vas генитив vădis. Но рецимо да се то зна; али ко не ће помислити, да је од praes генитив prădis?

У истом §-у 8, 2b каже се за hĕres (наследник), да је маскулинум, а та је реч subst. commune, и значи наследник и наследница.

§ 10. „Род именичких основа на -t и -d. 1. Masculina су имена, која значе мушка лица, за тим pes (нога), lapis (камен), paries (дувар), и све именице на -ĕs (Gen. -ĭtis) осим merges (снопа), која је femininum. 2. Neutra су само: caput (глава), mel (мед) и cor (срце).“

Из првог правила излази, да међу речима, чије се основе свршују на -d- и -t, нема нити femininа нити communina. Г. М. заборавио је на именице quies quietis и requies requietis покој, abies abiĕtis јела, seges segĕtis усев

teges tegĕtis покривач, anas anătis патка, merces mercĕdis најам, pecus pecŭdis говеће, cassis cassidis шлем, cuspis cuspidis копље — које су напред у §-у 8. назначене као feminina; исто је тако пишући ово правило заборавио на субстантива comes пратилац, interpres тумач, sacerdos свештеник, obses талац, praeses заштитник, custos чувар — која су такођер напред у §-у 8 назначена као communia. Најпосле није г. М. овим својим правилом обухватио ни маскулина aries ован и tigris тигар; а и ове две речи има наведене у §-у 8. као *m*.

§ 11. „Основе на -*s*. Nom. mos, Gen. mōr-is итд.; honor Gen. honōr-is итд.; tempus Gen. tempŏr-is итд.“ А одмах за тим читамо: „Основе, које амо спадају, имају оваке завршетке: a) ās, b) ăr, c) ĕr, d) īr, e) or, f) ūr, g) ŏr и ĕr.“ Дакле основе, које се свршују на ās, ăr, ĕr, īr, ōr, ūr, ŏr и ĕr јесу основе на -*s*. Овако што било би особито јасно за почетнике у латинском језику!

У овом истом §-у 11. броји г. М. vis у основе на -s. А отворимо најновију научну латинску граматику — Lateinische Formenlehre, bearbeitet von Dr. F. Stolz — па прочитајмо прве речи о вокалним основама. Прве речи гласе: „*i*- Stämme. Ein *i*- Stamm ist *vi-s*.“

§ 13. 1. „Masculina су сва substantiva *α*) на -is (-īris). Femininum само vis (сила).“ Има само један једини subst. на -is gen. iris, и то glis пацов, и г. М. каже, како су сва substantiva на -is (-īris) masculina!

§ 14. „Основе, које амо (т. ј. у основе на -n) спадају, имају оваке завршетке: a) -ōn, b) -ion, c) -ĭn, d) -ēn.“ А куд спада једна од најобичнијих речи, којој је основа на -n: који од ова четири завршетка има субст. Macedo?

§ 16, 1. „Masculina су: *β*) сва substantiva на -is (-ĭnis).“ Као да има бар педесет субстантива на is gen. inis, каже г. М. „сва substantiva на is, -ĭnis“, а овамо

опет има само један једини, sanguis sanguinis крв (јер pollis нема ни Ingerslev-ов lateinisch-deutsches Schulwörterbuch).

§ 16, з. „Neutra су сва substantiva на -ĕn (-ĭnis). Masculinum само pecten чешаљ.“ Јесу ли neutra и flamen, tibicen, cornicen?

§ 19. Род именичких основа на уснене. „Masculina су само substantiva, која значе мушко лице.“

„Neutrum је само fel (жуч).“

„Communia су adeps маст, forcep-s машице, mancep-s предузимач (-ица), municeps суграђанин суграђанка, princeps поглавар (-вица).“

„Сва су остала substantiva у овој врсти feminina.“

Овај параграф састоји се из самих излишних ствари. За што је овде излишно говорити о томе, да су „masc. само substantiva, која значе мушко лице“, напоменуто је већ напред. Тако исто напоменуто је напред, за што никаква смисла нема, да се у школској граматици латинској говори и о речима adeps, forceps, manceps. Желео бих знати, у ком школском лат. ауктору долази реч manceps са значењем предузимачица. У школским лат. речницима стоји уз manceps *m*. Најпосле и то да напоменем, да овим својим правилом г. М. није обухватио све именичке основе на уснене.

§ 23. „Исто тако (т. ј. као vulpes) мењају се: aedes храм, caedes убиство, clades пораз, fames глад, moles терет, nubes облак, sedes седиште, strues гомила etc.“ А у §-у 24. 1) каже г. М.: „У Gen. pl. имају -um: ambages околишење, sedes седиште, strues гомила.“ Еле најпре каже, да sedes и strues гласе у ген. плур. sedium и struium, а за тим, да гласе sedum и struum! И шта ће међу овим речима fames, кад је singulare tantum, те нема дакле плурала, и кад је уз то још и heterocliton, пошто аблатив иде по 5. декл. и гласи famē.

§ 26. „Основе, које амо (т. ј. у основе на -i) спадају, имају оваке завршетке“:

„b) -tati: aestas лето, libertas слобода, veritas истина, celeritas брзина, sedulitas марљивост etc.“ — Aestas има у ген. плур. aestat-um; зар је то основа на -i? Па и сам Швајцер-Сидлер, који је своје лат. облике израдио на темељу модерне основинске теорије, каже у поменутом II. издању своје књиге ово: keine *i*- Stämme sind die Abstrakta auf -tas. (стр. 89).

„c) -tūti: juventus младост, salus спасење, virtus врлина, senectus старост etc.“ Г. М. наведавши ове четири речи каже etc. Ко из тога etc. не ће извести, да има бар још неколико речи, којима се основа свршује на tūti, а овамо има само још једна једина, servitus servitutis сужањство? Зар се и субстантиву salus salutis свршује основа на -tūti? И зар су од ових свих нет речи основе на -i? Зар од virtus није ген. плур. virtut-um, те основа дакле virtut? И за ове речи каже Швајцер-Сидлер: keine *i*-Stämme sind die Abstrakta auf tūs (стр. 89).

„d) -di: fraus превара, laus похвала, frons лишће, glans жир etc.“ Која су то још substantiva осим ових са основом на -di, па да се може рећи etc? Упор. за laus још Ad нап. 41.

§ 29. „Исто тако (т. ј. као animal) мењају се e) lac млеко, os кост.“ Зар lac има у аблативу синг. lacti? Поправља човек Цезара, који пише: carne et lacte vivunt (B. G. lib. V cap. 14). И зар абл. синг. од os (кост) гласи ossi, а ном. и акуз. плур. ossia? Поправља човек и Овидија, који пише: Nasonis ossa molliter cubent.

§ 31. „Sus има у Dat. и Abl. pl. su-ī-bus, sūbus и sŭbus.“ Опет само што више облика; а употребљава се по правилу sŭbus и кашто suĭbus. Sūbus не ће се наћи ни у једној граматици лат. за гимназије.

Да наведемо сад све свршетке, које по г. М. разне основе имају.

I. Основе на грлене (gutturales) *-c-g* имају ове свршетке: 1) -āc, 2) -ăc, 3) -ēc, 4) -ĕc, 5) -īc, 6) -ĭc, 7) -ōc, 8) -ūc, 9) -ŭc, 10) -ēg, 11) -ĕg, 12) -ĭg, 13) ūg, 14) -ŭg (§ 2).

II. Основе на језичне (linguales) *-r* и *-l* имају ове свршетке: 1) -ăr, 2) -ēr, 3) -ĕr, 4) -tĕr, Gen. tris, 5) -ōr, 6) -ŏr (нпр. ebur ebŏr-is) 7) -tōr, 8) -ŭr, 9) -ūr, 10) -ăl, 11) -ĭl, 12) -ōl, 13) -ŭl (§ 5).

III. Основе на дентале *-t* и *-d* имају ове свршетке: 1) -āt, 2) -ēt, 3) -ĕt, 4) -ĭt, 5) -ōt, 6) -ăd, 7) -ēd, 8) -ĕd, 9) -ĭd, 10) -ōd, 11) -ŭd (§ 8).

IV. Основе на *-s* имају ове свршетке: 1) -ās, 2) -ăr, 3) -ĕr, 4) ĭr, 5) -ōr, 6) -ūr, 7) -ŏr и ĕr (ном. je us) [§ 11].

V. Основе на *n* имају ове свршетке: 1) -ōn 2) -ion, 3) -ĭn, 4) -ēn (§ 14).

VI. Основе на *-b, -p, v* и *-m* имају ове свршетке: 1) -p, 2) -b, 3) -v, 4) -m (§ 17).

VII. Основе на -i имају ове свршетке: 1) -i (с ном. на -is), 2) -i (с ном. на es), 3) -ti, 4) -tāti, 5) -tūti, 6) -di, 7) -ci, 8) -ri, 9) -si, 10) -āli, 11) -āri, 12) -īli, (§§ 20, 23, 29).

Као што видимо, неких 65, словом шездесет и пет разних свршетака имају основе треће деклинације. Па поред свега тога има повелики број свршетака од врло обичних речи, који се нигде овде не могу подвести; нпр. Macedo Macedŏn-is Македонац, Allobrox Allobrŏg-is Алоброжанин, Cappadox Cappadŏc-is Канадокијанац, aequor aequŏr-is море, gigas gigant-is див, palus palūd-is бара итд. итд.

А сад да учинимо један оглед са овим безбројним основама и њиховим свршецима; да видимо, с каквом се

брзином и поузданошћу може наћи за ову или ону реч генитив сингулара, ако је случајно ученику непознат.

Ма за коју реч ученик тражио генитив, он ће при том тражењу највише се ухватити за свршетак речи у номинативу сингулара. Основински принцип, по ком је г. М. радио III. деклинацију, ништа му не ће помоћи. Па шта би нашао? После дугог и предугог лутања по целој трећој деклинацији нашао би ће понајвише један или више погрешних облика за генитив сингулара.

Ево процедуре, каква би била.

Рецимо, тражи ученик gen. sg. речи nox ноћ. Где би је потражио? Без сваке сумње међу речима, које се у ном. синг. исто тако свршују на — x. Шта би даље чинио? Тражио би који пример на — ox, па би нашавши vox vōcis повикнуо као оно Архимед: εὕρηκα. Дакле nox nocis!

За Allobrox Алоброжанин нашао би такав исти генитив, т. ј. Allobrōcis, према § 2.

За senex старац, нашао би или senēcis (према vervex vervēcis), или senĕcis (према nex nĕcis), или senīcis (према iudex iudĭcis) или senēgis (према lex lēgis), или senĕgis (према grex grĕgis) или senĭgis (према remex remĭgis). Сад који би од ових шест генитива изабрао? На сву прилику лици senĕcis према nex nĕcis (§ 2).

За supellex покућанство, нашао би тако исто шест погрешних облика генитивних, и одлучио би се по свој приза ген. supellēgis према lex lēgis.

За faux грло, нашао би или faūcis (према lux lūcis), или faŭcis (према tradux tradŭcis), или faūgis (према frux frūgis), или faŭgis (према coniux coniŭgis). Изабери сад, шта ћеш. Ко ту може спевати о каквој основи на -*i*?

За hepar црна цигерица, нашао би или hepăris (према nectar nectăris, § 5), или ако би још даље тражио, могао би наћи hepāris (према calcar calcāris, § 29).

За far брашно, нашао би исто тако најпре fāris, а може бити још и fāris.

За imber пљусак, нашао би imbĕris (према verber verbĕris § 5), и пливао би у радости како је лепо нашао.

То би исто нашао и за месеце September, October, November, December.

За later опека, нашао би ген. latris (према accipiter accipitris, pater patris § 5, d); ово у толико пре, што 3. напомена §-а 6. гласи овако: „Речи којима се основа свршује на -ter, задржавају е у наставку -ter само у Nom. и Voc. sg.; у осталим га падежима нестане; нпр. pater Gen. patr-is“.

За cor срце нашао би cōris (према victor victōris, § 5, или прѐма honor honōris § 11).

За praedo разбојник, нашао би praedĭnis (према cardo cardĭnis и ordo ordĭnis, § 14).

За ligo мотика, и harpago чакља, нашао би liginis и harpaginis (према обрасцу virgo virginis или према margo marginis § 14).

За gigas див, adamas челик, elephas слон, нашао би gigātis, adamātis, elephātis (према anas anātis, § 8); а може бити да би га како нанела срећа и на aestas aestātis (§ 26), те би онда помислио, да горње речи гласе у ген. синг. gigātis, adamātis, elephātis.

За lis, распра, нашао би најпре ген. lis (према парадигми civis, § 20), а може бити да би творио ген. облике и према cinis cinĕris, glis glīris (§ 11), шта више и према lapis lapidis (§ 8). Најпосле ако би ма каквим случајем нашао на § 26, а), те међу оних 12 речи нашао реч lis (распра, парница), опет не би знао квантитет њен, не би знао, да ли ји генитив lītis или lĭtis.

За dos, мираз, нашао би или dotis (према nepos nepotis, § 8) или dōris (према обрасцу mos moris, § 11).

Сад за који облик да се реши? Још би се пре решио за doris с тога, што је dos једносложна реч исто тако као mos, flos, ros. А ако би се случајно одлучио за dotis, то би био добар облик, али само не би био изнађен према правилу, које је г. М. поставио за dos, т. ј. према правилу § 26, а.

Овако би исто прошао ученик, и кад би тражио генитив за cos, брус.

За incus, наковањ, нашао би incŭdis (према pecus pecŭdis, § 8); а може бити да би начинио генитив и према tempus temporis (§ 11), или према acus acĕris (§ 11), или према mus mūris (§ 11), или према iuventus iuventūtis (§ 26), или према fraus fraŭdis (§ 26). Рецимо најпосле, да би се одлучио за incŭdis с тога, што се и incus свршује на -cus као год и pecus, очет не би нашао коректан облик, пошто incus гласи у ген. incūdis.

За тако обичне речи, као што су полатињене грчке речи aenigma загонетка, epigramma натпис, poëma песма итд. тражио би и генитив и све остале падеже узалуд по целој трећој деклинацији. Прешавши тако бадава свих 65 свршетака од разних основа, и готово толико исто напомена, дошао би најпосле на ту мисао, да те речи иду по I. деклинацији, и да им је дакле генитив aenigmae итд.!

За тако важну и обичну реч, као што је Macedo, Македонац, нашао би ген. Macedĭnis (према ordo ordĭnis или cardo cardĭnis, § 14, с.)!

Итд. итд.

Ето са оваком би несигурношћу и са оваким губљењем времена и најбољи наш ученик 5. разреда гимназијског по Малкниној књизи изналазио за ову или ону реч генитив сингулара, који је, рецимо, заборавио.

А нека покуша г. М. задати коме од својих најлошијих ђака, да по саданњој лат. граматици потражи генитив не само за горње речи, већ у опште за ма коју реч

3. деклинације, па ће видети, да ће и коректан генитив наћи, и брзо.

Да пређемо сад на пишчеве напомене.

Има их општих и засебних. Општих, које се односе на целу трећу деклинацију, има на број 8; говорио сам о њима напред, и, као што смо видели, понајвише су са свим некоректне. А засебних уз поједине основе има 46, словом четрдесет и шест, од којих ниједна није такова, да јој се нема шта приговорити.

Најпре ћемо их исписати редом, како која за којом иде; то чинимо с тога, да се чуда ради види, колико би олово желео г. М. да натовари на ум наших гимназиста. А за тим ћемо истим редом назначити своје примедбе на њих.

Ево тих напомена:

(§ 3. Напомене к основама на -c, -g.)

1. „Наставак номинатива -s (§ 1, 6) чини са крајњим гласом од основе (-c, -g) сложени сугласник -x: duc-s = dux; reg-s = rec-s = rex. У овој врсти нема дакле никакквих именица средњег рода.“

2. „Nix (f. снег) гласи у Gen. sing. nĭv-is (м. nigv-is) etc.-Gen. plur. гласи nĭvium.“

3. „Pax (мир) и fax (буктиња) су defectiva casibus, jep немају Gen. plur.“

(§ 6. Напомене к основама на -r, -l).

4. „Основе ове врсте одбацују у Nom. sg. наставак -s (§ 1, 5).“

5. „Основе на -tōr покрећују у Nom. и Voc. sg. ō у наставку -tor; с тога гласи N. и V. sg. victŏr — Gen. victor-is.“

6. „Речи, којима се основа свршује на -ter, задржавају е у наставку -ter само у Nom. и Voc. sg.; у осталим га падежима нестане; нпр. pater — Gen. patr-is.“

7. „Основа supellectil одбацује у Nom. sg. -il и тада узима номинативни наставак -s, те гласи supellex (f. покућанство), из supellect-s = supellecs-s = supellecs)".

8. „Реч, која у Nom. Acc. и Voc. sg. гласи ĭter (n. пут), прави остале падеже од основе itiner; дакле Gen. itinĕris etc."

9. „Реч, која у Nom. Acc. и Voc. sg. гласи iĕcur (n. јетра), има у Gen. осим iecŏris још и iecinŏris (iecinĕris и iocinŏris)"

10. „Реч, која у Nom., Acc. и Voc. sg. гласи fĕmur (n. бут.), прави остале падеже или по овој врсти, дакле од основе fĕmor (Gen. femŏris etc.), или по основама на -n, дакле од femin (Gen. femĭnis)".

(§ 9. Напомене к основама на -t, -d).

11. v. 3) § 9, нап. 1. (стр. 267).

12. „Основе с првобитним самогласником ĭ испред t снаже овај у Nom. sg. у -e: milĭt-s = milis-s = milĕ-s; pedĭt-s = pedĕ-s; alĭt-s = alĕ-s; comĭt-s = comĕ-s. — Реч caput задржава *u* само у Nom. Acc. и Voc. sg., у осталим га падежима слаби у *i*."

13. „Од основе melt постаје унапредним једначењем основа mell, која у Nom. sg. гласи mel (n. мед § 1, 5); Gen. mell-is etc".

14. „Основа cord одбацује у Nom., Acc. и Voc. sg. крајње d, те гласи cŏr (n. срце) — Gen. cord-is; Gen. pl. нема".

(§ 12. Напомене к основама на -s).

15. „Крајњи глас од основе -s претвара се, кад дође међу два самогласника, у r: нпр. mōs — Gen. mōr-is (м. mosis); onŭs -onĕris. Само именица vas (суд) не мења своје s ни у једном падежу (гл. ниже 5)."

У вишесложних основа мушкога рода на -os претворио се је крајњи глас од основе -s мало по мало и у свр-

тку Nom. sg. у -r, па је после иза тако претвореног сугласника отпао номинативни наставак -s (§ 1); нпр. honōs и honŏr (част); (ō у ŏ: упор. § 6, 2). Исто тако arbŏr из arbōs (с накнадним дуљењем м. arbŏs-s, дрво). — Vōmis (Gen. vomĕris) гласи у Nom. такође vomer (лемеш).“

„Првобитно s сачувале су у Nom. sg. ове вишесложне речи: cīnis пепео, cucŭmis краставац, lepus зец; tellus земља; Ceres Церера, Venus Венера и сва neutra на -us (Gen. ŏris и ĕris) осим rŏbur снага, раст (упор. придев robus-tus).“

16. „Од основе fars постала је унапредним једначењем основа farr, која у Nom. sg. гласи far (n. брашно) — Gen. farris.“

17. „У Gen. pl. имају завршетак -ium ове речи: glis пацов; Lăres кућни богови; mas мужјак; vis сила; дакле: glirium, Larium, marium, murium (и murum), virium.“

18. „Defectiva casibus су fas (n. правда), nefas (n. грех); vis (f. сила) и rus (n. поље). — Fas и nefas долазе само у Nom. и Acc. sg. — Vis има у sing. само Nom., Acc. и Abl. Plural је потпун. Sing. мења се по основама на -i, а plur по основама на -s, је дакле heterocliton. Потпуна промена гласи овако: Sg. N. vis, Acc. vim, Abl. vī. Pl. vīres, virium, vīribus. — Rus има у plur. само Nom, и Acc. — У sing. сачувала је реч rus и облик старога Locativ-а rūrī (у пољу, у селу).“

19. „Реч vas (суд) је heterocliton; јер се у sing. мења по трећој а у plur. по другој деклинацији; Sing. vās, vāsis, vāsi, vāse; plur. vāsa, vasōrum, vāsis.“

(§ 15. Напомене к основама на -n).

20. „Већина именица мушкога и све женскога рода одбацују заједно с номинативним наставком -s и крајњи глас од основе -n. У осталим падежима слабе првобитно *o* у ĭ (осим наведених у § 14, a. b.).“

21. „Основа carn (из carŏn), која у Nom. sg. гласи cărо (месо), избацила је ŏ испред n у свима осталим падежима: Gen. carn-is etc.“

22. „Основе pollĭn и sanguĭn, одбацивши крајњи глас од основе -n, узимају у Nom. sg. наставак s, те гласе pollis, sanguis“.

23. „Основе căn и iuvĕn умећу у Nom. sg. испред -s самогласник -ĭ, те гласе căn-i-s (пас), iuven-i-s (младић)“.

24. „Основа sen шири се у Nom. sg. дометањем слога -ec и гласи тада senex (из sen-es-s старац), Gen. sen-is etc“.

25. „У Gen. pl. имају завршетак -ium ове речи: caro (месо), lien (слезина), ren (бубрег); дакле: carnium, lienium (и lienum), renium (и renum).

(§ 18. Напомене к основама на уснене.)

26. „Првобитни самогласник -ĭ испред крајњег гласа основе *b* и *p* претвара се у Nom. sg. у ĕ; нпр. осн. princip — Nom. sg. princĕp-s. Исто тако претвара се и ŭ у основи aucŭp — Nom. sg. aucep-s, Gen. aucŭp-is etc.“

27. „Jupiter (из Jou-pater, Jov-pater) гласи у G. Jōv-is, у D. Jōv-i, у A. Jŏv-em, у Abl. Jŏv-e.“

28. „Bos (говече), Gen. bov-is etc. гласи у Plur. N. Acc. Voc.: bŏv-es, Gen. bŏ-um (м. bo (v) -um), Dat. и Abl. bōbus и būbus (м. bou-bus).“

29. „Од основе felv постала је унапредним једначењем основа fell, која у Nom. sg. гласи fel (жуч).

30. „Stirp-s (племе), и urbs (град) имају у Gen. pl. завршетак ium (гл. примедба § 1, 7); дакле: stirpium, urbium.“

31. „Од основе op употребљава се само Gen., Acc. и Abl. sg. (помоћ): plur. је потпун: opes (благо, имање) etc.“

(§ 21. Напомене к именичким основама на -i Nom. is).

32. „Accus. sing. — Првобитни завршетак -im имају: a) увек ове именице: amussis конопац (ad amussim); būris гредељ; rāvis промуклост; tussis кашаљ; cucumis (Acc. cucumim чл. 11, 1, c) краставац; sitis жеђ, vis сила (12, 4: за тим земљописна имена, као: Albis, Hispalis, Liris, Neapolis, Phalaris, Tiberis etc. — b) чешће im него em имају: febris грозница, pelvis леђен, puppis крма, restis узица, secūris секира, turris кула; — c) обично em ретко im: clāvis кључ, messis жетва, navis лађа, sementis усев."

33. „Abl. sing. — Првобитно i (место ĕ) имају a) увек оне речи, које у Acc. sing. имају im; — b) обично navis лађа, bipennis секира (на обе стране оштра); — c) често ове речи: amnis река, anguis змија, avis птица, axis осовина, bīlis жуч, canālis прокоп, civis грађанин (-ђанка), fustis батина, ignis ватра (особито у изразу ignĭ ferroque devastare)."

34. „Gen. plur. Apis пчела има ретко, mensis месец и volucris птица имају обично -um (место ium)."

35. „ Acc. plur. Именице, које у Gen. plur. имају -ium, праве у Acc. pl. облике на īs поред ēs (= i-es = i-is = īs)."

(§ 24. Напомене к основама на -i, а с ном. на -es).

36. „У Gen. plur. имају -um: ambages (околишење, странпутица), sēdes (седиште), strues (гомила), vates (пророк), vepres (трње)."

37. „Реч aedes значи у sing., „храм", а у plur. храмови, кућа."

38. „Fames (глад) је heteroclitON; јер у Abl. sing. гласи famē по петој деклинацији."

39. „Indoles (способност) је singulare tantum."

40. „Ambages је defectivum casibus; јер има у Sing. само Abl. ambagē; plur. је потпун."

§ 27. Напомене к основама на -i, које у nom. sg. избацују -i).

41. „Nom. sing. — Основе ове врсте, које испред -i имају t или d, избацују, пошто је і испало, ове дентале, изједначивши их најпре с номинативним наставком -s (§ 1, 5); нпр. осн. dŏti — Nom. dōs (м. dos-s из dot(i)-is); осн. laudi — Nom. lau-s (м. laus-s из laud(i)-s).“

„Основе на ri умећу у Nom. sg. испред r кратко ĕ, нпр. осн. lintri Nom. lintĕ-r.“

„Основа assi гласи у Nom. sg. ās (ч.л. 1. Gen. assis etc.).“

42. „Gen. plur. — Основе на tāti (§ 26, b) имају у Gen. pl. -ium поред -um, а основе на tūti (§ 26, c) само -um. Исто тако има само -um palus (бара) — Gen. pl. paludum. Остале основе имају чешће -um него ium.“

„Masculina (§ 28, 2β) која су управо participia, имају у Gen. pl. um поред ium.“

43. „Defectiva casibus су cos (брус), calx (пета) и fors случај. Cos и calx немају Gen. plur., а fors има осим Nom. још и Abl. sing. forte (случајно); но Fors Fortuna има све падеже: Fortis Fortunae etc.“

(§ 30. Напомене к основама средњег рода на -i).

44. „Nom. sing. — Основе средњег рода на -i претварају у Nom. sg. крајње ĭ од основе у ĕ или га одбацују; нпр. осн. ancorali, mari — Nom. ancoralĕ, marĕ; осн. vectigali, calcari — Nom. vectigal, calcar.“

„Основа lacti одбацује у Nom. sg. -ti, те гласи lac, а основа ossi (м. osti) одбацује -si, те гласи у Nom. ŏs.“

45. „Abl. sing. ē место i имају имена градова, нпр. Praeneste.“

46. „Gen. plur. Имена свечаности имају поред -ium такође -orum, нпр. Bacchanalium и Bacchanaliorum; Cerealiorum; Saturnalium — Saturnaliorum, etc.“

Као што напред рекох, ниједна од ових напомена није такова, да јој се не би имало ма шта приговорити. Примедбе моје на њих ево ово су:

Ad. 1. Кад се каже „наставак номинатива -s чини са крајњим гласом од основе (-c -g) сложени сугласник x“, то је у кратко речено: s + c или s + g = x. Треба дакле рећи: „Крајњи глас од основе (-c -g) чини са наставком номинатива -s сложени сугласник x“; јер кад се овако каже, онда је речено c + s или g + s = x. А и боље је и краће још овако: „гутурал се спаја са s у x: duc-s = dux, reg-s = rex.“

Ad 2. Кад ученик зна, да је од nix генитив nĭv-is, зар онда не зна, што треба да зна, већ треба га још бунити и са nigv-is?

Ad. 3. Зар су за школску књигу и таке реткости, да pax и fax немају генитива плурала?

Ad. 4. Како се речи 3. декл. са консонантним основама деле 1) на такове, које ном. синг. са s творе; 2) на такове, које ном. синг. без s творе, то је требало рећи: „основе на -l, -r творе ном. синг. без s.“ Ни Швајцер-Сидлер не говори у II. издању своје књиге о каквом „одбацивању“ наставка s; у § 92, и то у Vorbemerkungen каже он: Die Stämme auf -l, -n, -r, -s (z. B. sol, flamen, pater, honōs) zeigen kein Nominativ-zeichen -s.

Ad. 5. Пошто је ученик научио парадигму victŏr, victoris, victori итд., са свим му је излишна ова напомена.

Ad 6. Пошто је ученик у §-у 5. учио, да accipiter јастреб, pater отац, frater брат и mater мати, имају Gen. на -tris, а у § 1, 8 да је вокатив свуда једнак са номинативом, на што је ова напомена?

Ad 7. На што толико приповедање? Зар није довољно: „supellex ген. supellectil-is итд.“

Ad 8. Кад је уз iter назначено, да је neutrum, а у § 4, 4 један пут за свагда речено, да neutra и у сингулару и у плуралу имају по три падежа једнака, т. ј. Nom. Acc. и Voc., зар опет није довољно само: „iter *n.* ген. itiner-is итд?“

Ad 9. Реч iecur тако је важна г. писцу, да је мало знати два њена генитивна облика iecŏris и iocineris. већ треба четири натоварити на памћење ученикове, од којих су два врло необична, и уз то још један од ових погрешан (iecinĕris м. iocineris). И уз овај и уза сваки други неутрум напомиња, да је Nom., Acc. и Voc. sg. истоветан.

Ad 10. Са свим излишне напомена; прво с тога, што је већ напред у §-у 5. назначено, да се за femur (n.) свршује основа на -ŏr, да је дакле ген. femŏr-is; а друго с тога, што је основа femin (Gen. femĭnis) граматичарска фикција (v. Lat. Grammatik von Dr Fr. Stolz und Dir. Schmalz, S. 202. у Handbuch der klass. Alterthumswissenschaft, herausgegeben von Dr Iwan Müller).

Ad 11. Опет приповедање на дугачко и на широко без икаква разлога. Г. писцу није довољно овако и оволико: „seges = seget-s (осн. seget), lapis = lapid-s.“ — За тим желео бих, да ми се назначи дентална основа, која испред d има ie.

Ad 12. Кад је напред у §-у 8. назначено, да pedes има у ген. pedĭt-is, а caput capĭt-is, излишна је и ова напомена са свим.

Ad 13. Напомињање основе melt од речи mel (мед) повлачи за собом то, да ђак рече: mel gen. melt-is, dat. melt-i итд.

Ad 14. Зар је за лат. граматику, која је за гимназије, и така реткост, као што је то, да cor нема генитива плурала?

Ad 15. За ову напомену привезујем ту своју примедбу, да молим стручне читаоце. да је једанпут и двапут с пажњом прочитају, па пошто то учине, да с обзиром на онај први захтев, што се ставља свакој школској књизи: да јој правила буду кратка и јасна — свој суд о њој изреку.

Ad 16. Поред оваке напомене не би се требало ни најмање изненадити, кад би ђак облик „брашном“ казао латински: fars-e.

Ad 17. Само, кад није заборављено, да се „пацовâ“ каже glirium, а „мишева“ да се каже не само murium, него и murum. Ове две реткости видео сам само у Швајцер-Сидлеровој лат. граматици, која је ein Grundriss für Universitätsvorlesungen.

Ad 18. На што онолико речи о деклинацији субстантива vis? Зар није доста оволико: „Vis има у синг. само nom., acc. и abl.: vīs, vĭm. vī; а плурал сав: vīres, vīrium, vīribus.“?

Ad 19. Овој напомени о хетероклитону vas није овде место, већ међу абундантним субстантивима, којих има и по другим деклинацијама, и која долазе после пете деклинације.

Ad 20. Место да каже просто и кратко: „Основе на -on губе у Nom. sg. *n*“, г. М. воли да говори само што више и што заплетеније. Уз то да запитам: да ли и именице agmen agmĭn-is, carmen carmĭn-is, pecten pectĭn-is, cornicen cornicĭn-is итд. слабе „првобитно о у ĭ“?

Ad 21. Место три врсте довољне би биле три речи: caro (месо), carn-is итд.

Ad 22. Не може се — цела истина — приступити читању латинских писаца, ако се најпре не зна цела историја речи, која значи „пасиаљ“! Ingerslev-ов lateinisch-deutsches Schulwörterbuch ни нема речи pollis; он има pollen. А и иначе је излишна ова напомена за то, што је довољно

за ученика да зна sanguis sanguĭn-is, pollis pollĭn-is, а то му је назначено напред у §-у 15, с, γ.

Ad 23. Напомена излишна, у толико пре, што се ове две речи броје у основе на -i, које у ген. пл. ово i не задржавају.

Ad 24. Опет три врсте место три или четири речи: „senex (старац), ген. sen-is итд.“

Ad 25. Пошто је у §-у 14. назначена деклинација речи liēn и rēn, то је са свим излишно напомињати још и таке појединости, да се „слезинâ“ и „бубрегâ“ каже не само liēnum и rēnum, већ такођер liēnium и rēnium.

Ad 26. Где нам је која именичка основа на (ĭ)b, у које овај „првобитни самогласник ĭ“ у ном. синг. прелази у e? Нема ниједне. Има само један једини адјектив 3. деклинације, којег се основа свршује на (i)b — caelebs caelibis — у које ово i у ном. синг. прелази у e; али г. М. није узео у 3. декл. и адјектива, па је с тога погрешно написана ова напомена. У осталом да је и коректно написана, опет је излишна са свим. Кад ђак зна princeps ген. princĭp-is, онда зна, што му је потребно знати: све остало, што год му се још говори, говори се у ветар.

Ad 27. Куд је и онако неправилна деклинација речи Iuppiter, па је за ученика са свим довољно, кад зна ген. Iŏv-is и према томе остале падеже, туд г. М. захтева од њега, да још и то зна, како је постала реч Iuppiter. Па још помози Боже, да је г. М. садање стање генезе речи Iuppiter назначио. Он каже да је ова реч постала „из Jou-pater, Jov-pater;“ Schweizer-Sidler каже у првом издању своје лат. граматике од г. 1869., у §-у 64., да је реч постала „aus Jŏupater, Jovipăter;“ а у другом са свим прерађеном издању ове граматике, које је изишло прошле године, стоји у §-у 108: „Iuppiter für Ieu-pater, Iou-piter.“ Дакле према најновијем стању науке ни Jou-pater ни Jov-

pater. Најпосле не знам, где је г. М. нашао, да је квантитет ове речи у ген. и дат. синг. један (Jōv-is, Jōv-i), а у акуз. и абл. други (Jŏv-em, Jŏv-e).

Ad 28. Зар није доста знати за дат. и абл. плур. од bos два неправилна облика bōbus и būbus, већ треба на памћење учениково товарити и трећи, неупотребљиви облик bou-bus? Овај облик има истина Шнајцер-Сидлер у издању своје граматике од г. 1869, али га нема у лањском издању, у своме Grundriss-у für Universitätsvorlesungen. А разуме се, да га нема ни у другим шк. граматикама језика латинског.

Ad 29. Г. М. не задовољава се тиме, да ученици знају коректно деклиновати fel (жуч): nom. fel, gen. fell-is, dat. fell-i итд., и да знају, да је основа овој речи fell, већ иде још даље; он хоће да млади Шумадинци знају, да је речи fel основа felv, што не уче ни немачке гимназисте, који девет година уче латински језик.

Ad 30. Баш не ће друкчије г. М., већ само „научно.“ Упућује ученике на примедбу у § 1, 7, по којој је од именице urbs некада гласио nom. sing. urbes, што је, као што сам напред доказао, са свим погрешно.

Ad 31. Овој напомени није место овде, већ међу дефективним субстантивима.

Ad 32. Речи amussis конопац, būris гредељ, ravis промуклост, cucumis краставац, pelvis леђен, restis узица, избачене су одавно већ из шк. граматике латинске, као што сам већ напред рекао, и с тога је излишно говорити посепце о њиховом акузативу. Исто је тако са свим излишно напомињати, да обично em, а ретко im, имају у акузативу ове речи: clāvis кључ, messis жетва, navis лађа, sementis усев. На послетку и то да споменем овде, како г. М. без икаква узрока употребљава адјектив „првобитни.“ У овој напомени има он „првобитни завршетак

im“, на другом месту овај има „првобити самогласник i“ (§§ 9 и 18), на трећем „првобитно i“ (§§ 1 и 20). Шта је адјективу „првобитни“ oppositum?

Ad 33. Ову напомену треба са свим предругојачити. Треба је заменити од прилике оваком: „У абл. синг. имају i место e a) субстантива, која у acc. sing. само im имају, дакле vī, sīti, tussi, Albi etc. b) securis има само secūri; чешће i него e имају febris и turris; подједнако и i и e имају cīvis, nāvis, ignis; али каже се само ferro ignique, aqua et igni interdicere“ По још је најбоље и најпрактичније ову напомену уврстити у једно опште правило о том, која све субстантива 3. деклинације имају у абл. синг. i место e.

Ad 34. Са свим је излишна намомена, да apis има ретко у ген. плур. apum, а mensis и volucris да имају каткад mensium и volucrium.

Ad 35. Како је ова напомена уз основе на -*i* а с номинативом на -is, т. ј. уз parisyllaba на *is*: civis, amnis, crinis, finis, avis etc., то се мора мислити, да она важи само за ова parisyllaba. А је ли то истина? Зар овака напомена не важи у опште за masculina и feminina треће деклинације, која у Gen. pl. имају ium? Зар није и partis = partes, nubis = nubes, montis = montes итд.? Овакој је напомени дакле место не међу напоменама к овим или оним основама, већ међу напоменама к трећој деклинацији. И Швајцер-Сидлер, на ког се г. М. угледао или непосредно или посредно, има Bemerkungen zur dritten Deklination, од којих пета (§ 113) овако гласи: Im Acc. Plur. weisen diejenigen Wörter, welche im Gen. Plur. -*ium* haben, selten andere, neben -*es* in der Zeit der Klassiker auch -*is* auf. На послетку да напоменемо и то, да г. М. објашњава постанак онога is у acc. pl.: i-es = i-is

= īs; а међу тим тога објашњавања нема ни у Швајцер-Сидлерову Grundriss-у für Universitätsvorlesungen.

Ad 36. У овој напомени (§ 24, 1) каже г. М., да sedes (седиште) и strues (гомила) у Gen. pl. имају -um; а напред у §-у 23. каже, да се ове две речи мењају исто тако као vulpes, т. ј. да имају у ген. плур. -ium.

Ad 37. Једину реч aedes (храм) истакао је писац као такову реч 3. декл., која у плуралу уза своје главно значење (храмови) има још и једно друго (кућа). Зар нема више такових речи по трећој деклинацији? Где су finis, (ops) op-is, pars? Овој напомени није никако овде место; где јој је место, казаћу после.

Ad 38. И ова је напомена овде излишна.

Ad 39. Једину реч indoles (способност) истакао је писац као singulare tantum 3. деклинације. Зар нема још више исто тако важних и обичних речи 3. декл., које су због свог значења singularia tantum? Где су caritas, egestas, plebs, pudor, senectus, fames, sitis, sanguis, supellex, vestis итд.? И овој напомени није овде никако место, већ међу правилима, у којима се говори о дефективним и абундантним субстантивима свију деклинација.

Ad 40. О речи ambages (околишење) престало се већ одавно говорити у школској граматици језика латинског; а и кад би се говорило, не би се говорило на овом месту.

Ad 41. Само по Швајцер-Сидлеру има laus у ген. плур. laud-um и laud-ium, а по свима другим писцима граматике латинске има laus у ген. пл. laud-um, те с тога овај субстантив није основа на -i, већ на -d.

Ad 42. Само нека субстантива на -tas имају ген. плур. и на -ium, као нпр. civitas. А и иначе је ова напомена са свим погрешна, пошто у основе на -i не спадају нити abstracta на -tās, нити abstracta на -tūs, нити laus laudis и palūs palūdis. Упор. и примедбу на § 26, стр. 279.

Ad 43. Зар су и таке појединости за књигу школку, као што је та, да cos (брус) нема генитива плурала?

Ad 44. Како је Швајцер-Сидлер још пре двадесет година мислио о основама речи lac (млеко) и os (кост), и написао у §-у 55., тако је г. Малина унео у своју трећу деклинацију; унео је основе lacti и osti. Међу тим овај је научник откад икад забацио ово своје мишљење; у лањском са свим прерађеном издању своје књиге, и то у §-у 96. пише он да lac и os иду у дентални основе, пошто је првој речи основа lact, а овој другој ost.

Ad 45. Из ове напомене: „Abl. sing. ĕ место i имају имена градова, нпр. Praenestĕ“ мора се извести, да се Praeneste исто тако деклинује као mare, conclave итд., т. ј. Praeneste, Praenestis, Praenesti итд., и да само аблатив синг. не гласи на *i*, већ на -*e*: Praeneste. Међу тим Praeneste гласи за то у аблативу Praeneste, што је то subst. indeclinabile. И због тога треба напомена да гласи овако: „Имена градова на -*e*, као Praeneste, Reate, јесу indeclinabilia.“

Ad 46. Ова напомена треба да се замени овако: „Имена свечаности на alia, која се употребљавају само у плуралу, имају у ген. плур. место -ium и -orum.“

Да идемо сад даље. Ја сам напред већ истакао неколике замашне погрешке, које је писац учинио у правилима за род речи 3. деклинације. Али да би читаоци још и с једне друге стране видели, колику је збрку учинио у тако важној партији, као што су правила за род речи 3. декл., пре свега ћу да наведем сва та правила редом.

Ево их:

I. (§ 4. Ред именичких основа на -c, -g.

1. „Feminina су све једносложне речи на -x и вишесложне на -āx -īx.

2. Masculina су:

a) једносложна реч grex (стадо) и сложена tradux (вршика).

b) грчке речи на -ax: thorax оклоп.

c) готово све речи на -ex: (Gen. ĭcis). Femininum само lex беЉ, црница.

d) и две речи на -ix (Gen. ĭcis): calix чаша, fornix свод.“

3. „Communia су:

a) од речи на -ex (-ĭcis): imbrex цреп, obex кључаница, sĭlex кремен, forfex (чешће fem.) ножице, клеште.

b) од речи на -ix (-ĭcis): varix плаветна жила; а од оних на -ix (īcis): perdix јаребица.

c) од речи на -ōx (-ōcis): celox лађица; и

d) све основе на -ŭg, -ĭc, -ŭc, које значе лица: coniux супруг, супруга, artifex вештак, -ња; dŭx вођа etc.“

II. (§ 7. Род именичких основа на -r, -l).

1. „Основе на -l су masculina. Ако значе лица, могу бити communia. Реч sal (со, досетка), кад значи „со“, може бити такође neutrum. — Femininum само supellex (G. supellectil-is покућство).

2. Што се тиче рода на -r, ваља запамтити ово:

a) masculina су све речи на -ōr, -ter, и -tor; ако значе женска лица, онда су feminina.

b) neutra су: α) основе на -ĕr (Gen. -ĕris па била то и имена разног биља); амо спада и vēr (место veser пролеће);

β) основе на -ŏr (Gen. ŏris);

γ) основе на -ur (Gen. -ŭris и -ŏris);

δ) основе на ir: assir крв (застарела реч).

ε) две основе на ar: nectăr (нектар) и iubar (блеск).

Тзузеци. Masculina су на er: agger насип, anser гуска, asser озиб, carcer затвор, lăter опека, passer врабац, vesper вече, и грчке речи: aër и aethēr ваздух — Femininum само mulier жена.

Masculina су на ur: augur врачар, furfur мекиње, turtur грлица, vultur (или voltur) јастреб."

III. (§ 10. Род именичких основа на -t, и -d.)

1. „Masculina су имена, која значе мушка лица, за тим pēs (нога), lapis (камен), pariēs (дувар), и све именице на -ĕs (Gen. -ĭtis) осим merges (сноп), која је femininum.

2. Neutra су само: caput (глава), mel (мед), и cor (срце)."

IV. (§ 13. Ред именичких основа на -s).

1. „Masculina су сва substantiva α) на -īs (-īris). Femininum само vis (сила).

β) на -is (-ĕris).

γ) на -ōs (-ōris) и ŏr (-ōris). Femininum само arbos (и arbor дрво). Neutrum само ōs (уста).

2. Neutra су сва substantiva α) на -ūs (-ūris). Masculinum само mus (миш). Femininum само tellus (земља).

β) на -ŭs (-ŏris). Masculinum само lĕpus (зец).

γ) на -us (-ĕris).

Осим тога запамти још ова neutra: fas (правда), nefas (грех), vas (суд), aes (aeris) туч и robur (roboris снага, раст)."

V. (§ 16. Род именичких основа на -n).

1. „Masculina су: α) сва substantiva на -o (-ōnis), -o (-ĭnis):

β) сва substantiva на -is (-ĭnis);

γ) сва substantiva на -ēn (-ēnis);

δ) сва concreta на -io (-iōnis).

2. Feminina су α) abstracta на -io (-iōnis);

β) substantiva на -do (-dĭnis). Masculina су само cardo (стожер) и ordo (ред);

γ) substantiva на -go (-gĭnis). Masculinum само margo (крај, ивица).

3. Neutra су сва substantiva на -ĕn (-ĭnis). Masculinum само pectĕn чешаљ.“

VI. (§ 19. Род именичких основа на уснене).

„Masculina су само substantiva, која значе мушко лице.

Neutrum је само fel (жуч).

Communia су adep-s маст, forcep-s машице, mancep-s предузимач (-ица), municep-s суграђанин (-ђанка), princep-s поглавар (-вица).

Сва су остала substantiva у овој врсти feminina.“

VII. (§ 22. Род основа на -i с ном. на -is).

„Parisyllaba на is су већином feminina.

Masculina су α) све на nis; за тим axis (осовина), caulis (стабло), collis (брежуљак), ensis (мач), fascis (духало), fustis (батина), mensis (месец), orbis (круг), piscis (риба), postis (довратак), sentis (трн), torris (главња), unguis (нокат), vectis (озиб), vermis (црв).

β) нека substantiva, која су управо adiectiva и код којих ваља допунити дотичну именицу: annalis (sc. liber) летопис; natalis (sc. dies) дан рођења; molāris (sc. lapis или dens) жрвањ, кутњак; pugillares (sc. codices) писаће таблице.

γ) pluralia tantum: antes (-ium) редови, casses (-ium) мрежа, manes (-ium) душе покојникā.

Communia су: anguis змај, змија; assis даска, canalis прокоп, civis грађанин (-ђанка), clunis бут, callis стаза, corbis котарица, hostis непријатељ, retis мрежа, scrobis јама, torquis верига.“

VIII. (§ 25. Род именичких основа на -i с ном. на -es).

„Substantiva ове врсте су: feminina.

Masculina су само: vepres (трње), verres (вепар).

Communia су: vates (пророк, пророчица), palumbes (дивљи голуб).“

IX. (§ 28. Род именица, чије основе у nom. sg. избацују -i).

„Substantiva ове врсте су већином feminina.

Masculina су само:

α) dens (dentis зуб), fons (fontis извор), mons (montis планина, брдо), pons (pontis мост), as (assis, ac), semis, (semissis полуас): — imber (пљусак), uter (мешина), venter (трбух); —

β) нека substantiva, која су управо participia, код којих ваља допунити какву именицу мушког рода; као: oriens (sc. sol исток), occidens (sc. sol) запад, sapiens (sc. vir мудрац), torrens (sc. amnis бујица), rudens (sc. funis конопац), saliens (sc. fons, водоскок).

Communia су: adolescens (младић, девојка), parens (родитељ, -љка), serpens змај, змија, и основе на -āti, -īti, које значе nomina gentilia, као: Arpinas (Арпињанин), Fidenas (Фидењанин, Quiris (Квирит), Samnis (Самничанин).“

X. (29. Основе средњег рода на -i).

„Основе: a) на āli; b) -āri; c) īli d) conclave (соба), mare (море), praesepe (ограда), rete (мрежа) etc. e) lac (млеко), ŏs (кост).“

XI. (§ 31. Основе на -u).

„Амо спадају само две речи: grus (gru-is ждрал) и sus (su-is свиња). Обе су communia, но чешће feminina.“

Оволико правила за одређивање рода субстантива 3. деклинвције ја не видех још ни у једној граматици латинској; а и овако заплетених, погрешних и непрактичних не могу веровати, да је написао иједан писац граматике

језика латинског. А то је све прво отуда, што су и оне речи, којима је природни род мушки или женски, подведене под правила, која вреде за граматички род; за тим отуда, што граматички род није одређен свршетком речи у номинативу сингулара, већ су измешани свршеци основа са свршецима номинатива, шта више по негде стоји „основе на —“ место „речи на —“, а негде обратно; после отуда, што су у правила унета безбројна communia, од којих нека и нису communia, а нека су таке реткости, да их у школским аукторима ни нема, и да су с тога већ одавно избачена из школских граматика; најпосле отуда, што многа правила нису илустрована дотичним речима. Па и ово могу рећи. Кад би се и од најбољих ученика затражило, да кажу, које су речи 3. деклинације по овим правилима masculina, које feminina, а које neutra, не би могли одговорити ни на једно од тих питања, као што треба. Шта више кад бисмо баш и од самог писца ових правила заискали одговор на ова три питања, не би нам га умео дати коректно. Да не претерујем, кад ово кажем, молим стручне читаоце, да размотре, које су све речи masculina по овим правилима, које feminina и које neutra. Пошто размотре, уверен сам, да ће рећи: Тако је.

У осталом вредност и ових правила видеће се најбоље по томе, како брзо и како сигурно ученик може изнаћи род ове или оне речи, коју случајно не зна.

Тражи ученик нпр. род речи bos (говече). Ако не зна генитива, потражиће ту реч међу оним речима, које се у ном. синг. исто тако свршују на -os, потражиће јој род код обрасца mos, и не ће наћи ништа. А ако зна ген. bov-is, он ће према § 1, 2 потражити правило о роду именичких основа на уснене (b, p, v, m,), па прочитавши ово правило (§ 19) наћи, да је bos femininum.

Тражи род речи quies. Ако јој не зна генитива, тражиће јој род код субстантива, што се у ном. синг свршују на -es, и код парадигме vulpes (§ 23) и код парадигме pes (8). А ако зна ген. quiet-is, потражиће јој према § 1, 2 род у правилу о роду именичких основа на -t и -d (§ 10), па ни ту не ће наћи никаква обавештаја.

Овако ће исто проћи тражећи род овим речима: requies покој, abies јела, seges усев, teges покривач, merces најам.

Тражи нпр. род речи cassis (шлем), којој, рецимо, зна ген. cassid-is. Потражиће према §-у 1, 2 правило о роду именичких основа на -t и -d (§ 10), па пошто га прочита, знаће толико, колико је и знао.

Исто ће тако проћи, ако устражи род речи cuspis cuspid-is копље.

Тражи род речи aes (туч). Ако не зна генитива, тражиће јој род понајпре код субстантива на -es, дакле код парадигме pes (§ 10), а може бити и код парадигме vulpes (§ 25); ни на једном ни на другом месту наћи не ће ништа. А ако зна генитив aer-is, онда ће према § 1, 2 потражити правило о роду именичких основа на -r, -l, па ни ту не ће наћи ништа.

Тражи род речи caro (месо). Ако не зна генитива, он ће је тражити код парадигама на -o, и у најбољем случају може наћи на прву напомену §-а 15, где се говори о основи субстантива caro, али ништа о роду његовом. А ако зна генитив carn-is, он ће према § 1, 2 потражити § 16 „о роду именичких основа на -n“, али ни у њему не ће наћи обавештаја о роду речи caro. Шта више нека ученик прочита сва правила о роду речи треће деклинације, којих има 31, опет не ће сазнати, ког је рода caro.

Тражи род речи arbor (дрво), којој, рецимо, зна генитив arbŏr-is. Како ће радити? Према § 1, 2 потражиће

правило о роду именичких основа на -r, -l (§ 7), па ће у овом правилу заустави се код речи: „neutra су β) основе на -ŏr (gen. -ŏris)“ и наћи, да је arbor рода средњег, те да нпр. „високо дрво“ ваља казати латински: arbor altum!

Хоће да нађе род речима cinis пепео, pulvis прах, vomis лемеш, cucumis краставац. Ако не зна генитива, најпре ће их потражити код речи на -is, дакле код парадигме civis, и сматрати их за parisyllaba, те према првим речима §-а 22: „Parisyllaba на is су већином feminina“ изнаћи, да су ове све четири речи рода женског! А ако им зна генитив: ciner-is, pulver-is, vomer-is, cucumer-is, он ће према § 1, 2 потражити § 7, па према речима овог параграфа: „neutra су: α) основе на -ĕr (gen. ĕris)“ то наћи, да су поменута субстантива рода средњег! Ни неторица од 100 ђака не ће тражити род овим речима у §-у 13.

За реч nix, којој, рецимо, зна генитив niv-is, тражиће према § 1, 2 род у правилу о роду именичких основа на уснене (§ 19). Прочитаће овај параграф цео, па ће још најпосле ухватити се за последње речи: „сва су остала substantiva у овој врсти feminina“ изнаћи, да је nix (cner) generis feminini. Истина је, да је nix femininum, али по са свим једном другом правилу, које се налази у § 4, у коме г. писац говори о роду именичких основа на -c, -g.

Тражи род речима fel (жуч) и mel (мед), којима, рецимо, зна генитив: fell-is и mell-is. Према § 1, 2 и према првим речима §-а 7. „основе на -l су masculina“ наћи ће, да су fel и mel masculina!

Тражи род речи linter (чун), којој, рецимо, зна генитив lintr-is. Према § 1, 2 и према овим речима §-а 7.: „masculina су све речи на -or, -ter и -tor“ наћи ће, да је ова реч masculinum!

Овако би исто и за реч spinter (гривна), која је neutrum, нашао, да је masculinum.

Речима aestas, libertas, civitas итд., ако не зна генитива, тражиће род по свима правилима; ако зна генитив aestāt-is, libertāt-is, civitāt-is, тражиће им узалуд род у §-у 10. према правилу, постављеном у § 1, 2.

Овако ће исто проћи ученик, ако устражи род речима virtus, salus, senectus, iuventus, servitus.

Тражи род речи canis (пас), којој зна генитив can-is. Према § 1, 2 наћи ће, да је то основа на -n. По том ће прочитати § 16, у коме се говори о роду именичких основа на -*n*; и нека га сто пута прочита, не ће наћи одговор на питање: ког је рода canis?

За iter пут, којој, рецимо, зна ген. itiner-is, тражиће према § 1, 2 обавештаја о роду у § 7; прочитаће у овом §-у под 2а речи: „masculiana су све речи на ōr, ter, и tor“ па ће наћи, да је iter generis masculini! Приметиће на ово можда г. писац: Па ја имам ено 5. напомену §-а 6., која гласи: „Реч, која у Nom., Acc. и Voc.sg. гласи iter (n. пут), прави остале падеже од основе itiner; итд.“, и у којој је дакле назначено, да је iter neutrum. А ја одговарам на ову примедбу с питањем: На што су онда правила за род речи, кад ће им се овај да тражи по свима напоменама?

Итд. итд.

Овако би ево лутао, овако губио време ученик, који би по евенитуалној Малининој латинској граматици тражио род онима речима, које сам напомнуо, и стотинама других речи; и што је при томе најгоре, после толиког лутања нашао би, да је реч рода онога, којега није.

А би ли овако ученик пролазио, кад би ма којој од ових речи тражио род по садањој својој латинској граматици? Средњи ђак одредио би род свакој речи брзо и

тачно по §§ 36, 37 и 38.; а од средњег бољи учинио би то и не загледавши у књигу.

Да идемо даље.

Отворимо ма коју граматику латинског језика, наћи ћемо на крају 3. деклинације „напомене к појединим падежима“ или „напомене к трећој деклинацији“ с ових пет важних правила: 1) правило о томе, које речи имају у акуз. синг. im место em; 2) правило о томе, које речи имају у абл. синг. i место e; 3) које речи имају у ном., акуз. и вок. плур. ia место a; 4) правило о томе, које речи имају у ген. плур. ium место um; 5) правило о томе, које речи имају у акуз. плур. *-is* поред es.

Правило о томе, које речи у акуз. синг. имају im место em, има истина г. писац (гл. нап. 32), али нити је на ономе месту, на коме треба да је, нити је написано, као што се тражи за школску књигу. Cf. примедбу ad 32.

Правило о томе, које речи у абл. синг. имају i место e, има такођер г. писац (гл. нап. 33), али ни оно није на месту, на коме треба да је, нити је коректно. За што није коректно, већ сам напред у неколико напоменуо. А сад додајем још ово. Ни по овом ни по икојем другом правилу у 3. деклинацији не може ученик знати, како гласи аблатив имена̂ месеца на -is и -er (Aprilis, September, October, November) и оних апелативних субстантива, што су управо адјектива, као: aequalis савременик, affinis сродник, annalis летопис, familiaris пријатељ, natālis рођендан, Atheniensis Атињанин, и од којих нека г. писац напомиње у свом §-у 22.

Правила о томе, које речи у ном., акуз. и вок. плур. имају ia, нема. Г. писац налази, да је овако правило излишно поред парадигме animal. Вара се. Ученику се мора јако обраћати пажња на оно, што је важно. Ја знам, да је ретка лат. граматика, која нема парадигме

animal, или animal и mare. Али и то знам, да нема ниједне, била израђена по основинском принципу или не, у којој нема правила: „neutra на e, al (ген. ālis) и ar (ген. āris) имају ia место a у ном., акуз. и вок. плурала.“

Правила, којим би обухваћене биле све речи 3. деклинације, које у ген. плур. имају -ium место um, у г. писца нема.

Место овог овако важног једног правила, које има и Швајцер-Сидлер у једном (§ 61) и у другом издању своје лат. граматике (§ 112), г. писац има ових пет разбацаних напомена:

1) „Gen. plur. од nix гласи nĭvium“ (§ 3, 2).

2) „У Gen. plur. имају завршетак -ium ове речи: glis пацов, Lăres, кућни богови, mas мужјак, vis сила; дакле: glirium, Larium, marium, murium, (и murum), virium.“ (§ 12, 3).

3) „У Gen. plur. имају завршетак -ium ове речи: caro (месо), lien (слезина), ren (бубрег); дакле: carnium, lienium (и lienum), renium (и renum).“ (§ 15, 2).

4. „Stirps (племе) и urbs (град) имају у Gen. plur. завршетак ium, дакле: stirpium, urbium“ (§ 18, 5).

5) „Apis (пчела) има ретко, mensis месец и volucris птица имају обично -um место ium.“ (§ 21, 3).

Еле на што је требало највећма свратити пажњу, т. ј. да основе на -i имају у ген. плур. ium, г. М. не сврађа. О томе ћути. Њему се то само по себи разуме. Међу тим, да је баш и то изреком напоменуо, да речи, којима се основе свршују на -i, имају генитив плурала на ium место um, опет ни од таког правила не би за ђаке много било користи. Њима се мора јасније говорити и одређеније.

Да и овде видимо, како би било у пракси.

Хоће ученик да зна ген. плур. од imber (пљусак). Да то може знати, треба најпре да зна ген. сингулара; и рецимо, да зна да овај гласи imbr-is. Према § 1, 2 (в. стр. 263) и парадигми victor, gen. pl. victor-um (§ 5), нашао би, да ген. плур. од imber гласи imbr-um.

Овако исто нашао би, да и од uter, venter, linter гласи генитив плурала: utr-um, ventr-um, lintr-um.

Хоће ученик да зна ген. плур. ових речи: glans gland-is, nox noct-is, mons mont-is, pons pont-is, dens dent-is, gens gent-is. Према § 1, 2 и парадигми pes ген. пл. pĕd-um (§ 8) нашао би, да ове речи гласе у генитиву плурала gland-um, nont-um, pont-um итд.

Хоће да зна ген. плур. ових речи: arx arc-is, falx falc-is, lanx lanc-is. Према § 1, 2 и парадигми dux ген. плур. dŭc-um, нашао би, да ове речи гласе у ген. плур. arc-um, falc-um, lanc-um.

За urbs urb-is, stirps stirp-is рекао би, да им према § 1, 2 и према парадигми princeps ген. плур. principum (§ 17) ген. плур. гласи urb-um и stirp-um.

За nix niv-is, нашао би према § 1, 2 и према § 17 ген. пл. niv-um.

За Arpīnas Arpināt-is, Fidenas Fidenāt-is, Samnis Samnīt-is, нашао би према 1, 2 и према § 8 Arpināt-um итд.

За fraus fraud-is нашао би према § 1, 2 и према §-у 8 fraud-um.

За as ass-is и os oss-is да нађе ген. плур., би се налутао по целој трећој деклинацији.

Итд. итд.

А каква би била процедура по граматици латинској, коју данас наше гимназисте имају у рукама? Би ли тако исто споро и погрешно изналазили генитив плурала од наведених речи? Потражили би § 34, и нашли би за часак коректан ген. пл. за ма коју од наведених, а тако

исто и других речи. А поле добром ђаку не би било потребно ни завирити у овај параграф.

Правило о томе, које речи 3. декл. у acc. pl. поред es имају и is, има истина г. писац, али, као што сам већ напред напоменуо (ad нап. 35), није никако на месту, на коме треба да је, и за то нема ни оног смисла, који треба да има.

Да идемо даље.

Загледајмо ма у коју латинску граматику, била израђена по овом или оном принципу, ми ћемо видети, да су тако звана substantiva defectiva и abundantia свих пет деклинација узета на једном месту, разуме се, после пете деклинације. Но ни овако практично што не претпоставља се у евентуалној лат. граматици по плану г. Малине; јер он је defectiva треће деклинације већ растурио по целој трећој деклинацији; на неких десет места говори о њима.

Па како је недоследан г. писац.

1) У неким правилима о роду (§§ 4, 18, 22, 25, 28) наводи и communia; а у некима их не наводи, нпр. у правилу о роду именичких основа на -t и -d (§ 10), и ако су communia: ales alit-is, comes comĭt-is, interpres, sacerdos, custos custod-is, obses, praeses.

2) неке грчке речи, које су узете у лат. језик, унео је у 3. деклинацију, као нпр. aër и aether ваздух, thorax оклоп и реч spintēr (гривна), која и не долази у школским ауторима латинским, већ у песнику Плауту; а изоставио је куд и камо важније и обичније, са свим полатињене речи, као што су нпр. субстантива на -a ген. -ātis: epigramma натпис, poëma песма, aenigma загонетка итд.; за тим субстантива на -as ген. -antis: gigas gigantis див, adamas челик, драги камен, elephas слон; на hepar hepătis црна цигерица; на tripus tripodis троножац; на heros herois јунак, полубог, Tros Trois Тројанац (који

свршен гимназиста не треба да зна оне познате речи из Виргила: Fuimus Troes, fuit Ilion!?) Итд.

3) Само уз основе с номинативом на -es има напомену, како реч aedes значи у сингулару храм, у плуралу „храмови“ и „кућа“ (§ 24); а уз основе с ном. на -is (§ 20) нема таке напомене за реч finis, која у синг. значи „крај“, а у плуралу „крајеви“ и „област“; нити је има уз основе, које у ном. синг. избацују i (§ 26), за реч pars, која у синг. значи „део“, а у плуралу не само „делови“, него и „улога“, „странка.“

4) Само уз основе с ном. на -es има напомену, како је реч indoles (способност) singulare tantum (§ 24, 4), а уз основе на -l и -r нема таке исте напомене за supellex (покућанство), нити је има уз основе на -i за sitis (жеђ), нити је има уз основе на лабијале за plebs (пук), нити је има уз основе на -n за sanguis (крв). Итд.

5) Само уз основе с ном. на -es за ambages (околишење), и уз основе, које у nom. sg. избацују i, за fors (случај) напомиње, како су то defectiva casibus, која у синг. само аблатив имају: ambage, forte (§§ 24, 27). А уз основе на -d и -t нема оваке напомене за spons (воља), која у синг. има само абл. sponte; нити је има уз основе на -l и -r за verber (шиба), која такођер у синг. има само абл. verbere.

Као што се види, основе с ном. на -es уживају особиту протекцију г. писца. Међу тим реч ambages (околишење) избачена је одавно из шк. граматике латинске; а ја бих смео рећи, да нема ниједне, која нема sponte због mea, tua, sua etc. sponte (од своје воље).

6) У понеком правилу за род речи одређен је овај за неке речи свршетком номинатива сингулара, а за друге свршетком основе. Нпр. један исти параграф (§ 4), у коме писац говори о роду именичких основа на -c -g, почиње

овако: „Feminina су све једносложне речи на -х и вишесложне на -ах и -іх“, а завршује се овако: „Communia су d) све основе на -ŭg, -іс, -ŭс итд.“

7) У §-у 2. каже за iudex (судија), да је masculinum; а према § 4, за излази, да је ова реч commune.

8) О субстантиву supellex supelletil-is говори у §-у, који је о основама на -l, а о субстантиву nix niv-is не говори у §-у, који је о основама на -v.

9) Пише Juno (§ 14), juventus и Jupiter (§ 26); а ius (§ 11) и coniux (§§ 2, 4).

Итд.

По неке речи превео је рђаво: ancorale — der Ankertau — канап одленгера м. конопац; dulcedo слаткост м. сладост или сласт; restis узица м. конопац; Samnis Самничанин м. Самнићанин; princeps (кад значи женско лице) поглавица, г. Малини је der Vorsteher поглавар, а die Vorsteherin поглавица. Etc. За тим пише: „превођење примера из лат. језика на српски“, „практична вежбања на претходне основе“, „ако је Вук написао прву српску граматику још 1814 године, ако је Даничић почео издавати своју научну граматику још 1850 године, опет се слабо учило из тих књига.“ Итд.

Да би се што боље загледало у суштину и вредност речи професора Малине, како је за наше гимназије преком потребом постала нова латинска граматика „уређена према ресултатима упоредне филологије“, и да би се дошло до што потпунијег одговора на постављено питање: каква је латинска граматика потребна за наше гимназије! и ово да наведем.

Професор класичне филологије на универзитету у Грацу др А. Голдбахер написао је год. 1882 школ. латинску граматику у којој се у главном држи основни-

ског принципа, и у којој је нпр. трећа деклинација израђена са свим коректно, а уз то сто пута и простије и практичније него трећа деклинација, коју нам је на углед изнео Малина. Ја чиним управо неправду градачком професору, кад и упоређујем с његовом изврсном књигом једну рђаво израђену партију евентуалне књиге проф. Малине. По овој Голдбахеровој граматици (и то издању другом од г. 1886) предавао је шк. године 1887 професор Тумсер (Thumser) латинске облике у I. разреду академијске гимназије у Бечу.

Па ево шта овај професор на основу свог искуства између осталог пише у свом чланку: Über den Lateinunterricht in den beiden ersten Classen der Gymnasien (а ово су наш 5. и 6. разред с обзиром на лат. језик):[1])

„Wie ich nun aus eigener Erfahrung kennen gelernt habe — ich hatte nämlich in dem laufenden Schuljahre nach Goldbachers Grammatik in Prima zu unterrichten — liegt der Hauptunterschied zwischen der sogenannten neuen Methode und der landläufigen Methode älteren Datums in der Behandlung der dritten Declination. Denn damit, dass ich dem Schüler sage der Stamm von *servus* ist *servo*, von *fructus fructu* usw. oder damit, dass ich ihm bedeute, bei der Bildung des Comparativs und Superlativs hänge ich an den Stamm mit Weglassung seines vocalischen Auslautes *ior*, *issimus* an (statt einfacher zu sagen: ich verwandle die Genitivendung in *ior* und *issimus*), habe ich der Stammtheorie wohl keine erheblichen Dienste geleistet, noch dem Schüler das Verständniss der Formen näher gebracht, vorausgesetzt, dass ich überhaupt in allen einzlnen Fällen den Schüler wirklich das Richtige lehre. Und in dieser Beziehung muss ich heute wie vordem die Frage aufwerfen, ob es denn

[1]) Zeitschrift für die oesterr. Gymnasien, 1887, S. 712—720.

vissenschaftlicher ist, den Schülern diese oder jene mehr oder weniger wahrscheinliche Hypothese als unumstössliche Wahrheit vorzutragen oder ihnen das Formganze ohne allen wissenschaftlichen Beisatz zu geben."

На даље:

„Nun tritt aber in Wirklichkeit die mannigfache Veränderung des Stammauslautes, wie auch insbesondere des Vocals der Stammsilbe hinzu, welche, wie die stattliche Reihe der betreffenden Paragraphen in Goldbachers Grammatik (44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 56) zur Genüge zeigt, die Sache wesentlich erschwert und in der Praxis denn doch wieder dazu führt, den Schüler wie nach der alten Methode zunächst genet. und nomin. lernen zu lassen, falls man Sicherheit im Declinieren erreichen will. Und eben darum hendelt es sich hier, ob bei dem Erlernen der Formen die Anwendung des Stammprincips dem Schüler einen klaren Einblick in das Werden den Formen gewährt oder nicht und ob ihm durch dasselbe beim Erlernen der Formen irgendwelche Erleichterung geboten wird. Dies ist nun nach meiner eigensten Überzeugung entschieden zu verneinen. Der Schüler muss sich nach wie vor homo hominis, sermo sermonis, nomen nominis, genus generis, corpus corporis, caput capitis, imber imbris, miles militis, particeps participis, hostis hostis, fames famis, mare maris, supellex supellectilis usw. einzeln merken."

На за тим:

„Erst dann, wenn nom. u. gen. fest sitzen, könnte man etwa mit jenen Bemerkungen über die vermuthliche Entstehung der Formen (denn Sicherheit gibt es bei der nun einmal bestehenden Verwitterung der lateinischen Formen in einer genug grossen Anzahl von Fällen nicht) hervortreten. Doch behaupte ich mit ruhiger und fester Bestimmtheit, zu solch weitgehenden Erörterungen ist in der Prima kein

Platz, da der Lehrer die Zeit gehörig ausnützen muss, um sicheres Wissen und Können bei den Schülern zu erzielen. Der Lehrer aber, der sich gleichwohl dazu entschlösse, die Entstehung der einzelnen Formen den Schülern beim Erlernen derselben auf die angedeutete Weise zu erklären und sich hierüber auch Rechenschaft von ihnen geben zu lassen, hätte ihnen vor der wirklich gebräuchlichen Form viele Hilfsformen zu geben, die sich der Primaner unnützerweise, ja zu seinem eigenen Schaden merken müsste. Wenigstens weiss ich aus meiner eigenen früher geübten, jetzt aufgegebenen Praxis, dass Schüler, denen ich beim Erlernen, d. h. beim Paradigma der vierten Declination die Analogie zvischen dieser und der dritten Declination klar machen wollte, durch einige Zeit den dat. und abl. plur. derselben *uibus* (also *fructuibus*) bildeten. Ebenso hatte ich bei Schülern, denen ich beim Erlernen der Formen *fuissem fuisse* aus der Zusammensetzung des Stammes *fu* und *essem*, *esse* erklärte, längere Zeit gegen Missbildungen wie *fuessem* und *fuesse* anzukämpfen.“

Па и ово да напоменем.

У постојбини г. Малине, у Чешкој, учи се латински језик кроза све разреде гимназијске, а по граматици, којој је овакав натпис: Latinská mluvnice, sepsal Josef Kořinek, c. k. gymnasialni professor v Jindrichové Hradci. V Praze, 1884.“

Па како је написана ова Коржинекова граматика латинска, која се употребљава у чешким гимназијама, и коју је, као што писац њен у предговору напомиње, чешким гимназијама препоручио између осталих стручњака и професор класичне филологије на чешком универзитету у Прагу др Јован Квичала? Још једанпут да запитам: како је написана ова граматика латинска, којој је свој благослов дао словенски научник и професор, од кога, као што је

опште признато, у Европи нема бољег знаоца језика латинског? Написана је исто тако и по истом принципу, по ком и граматика латинска, коју би професор Малина желео истиснути из наших гимназија, па је заменити својом „научном“, по којој би ученици наших гимназија учили, да abl. sing. од lac (млеко) не гласи lacte већ lacti (као што је од animal animali); да abl. sing. од os (кост) не гласи osse, већ ossi; да nom. и acc. plur. од os (кост) не гласи ossa, већ ossia (према animalia); да се основа од salus salut-is (спасење) свршује на -tuti итд. итд.!!

Овом приликом ја бих учинио један предлог г Малини. Нека своја „Предавања из латинског језика“, која је објавио у „Просветном Гласнику“, преведе на чешки, па за тим нека их публикује у ком чешком листу, нпр. у Listy filologické a pedagogické. Видео би, шта би чешки стручњаци рекли о тим његовим „Предавањима.“ Ја сам потпуно уверен, да би за њих рекли, да су — као што оно Немци кажу — ein elendes Machwerk.

После свега овог, што сам довде рекао, вредно је прочитати звучне речи, које је проф. Малина написао као увод у своја „Предавања из латинског језика“, одн. у своју „трећу деклинацију латинских именица“, и којима је покушао, да докаже преку потребу нове латинске граматике, удешене према „резултатима упоредне филологије.“ Но пре него што их наведем, треба да читаоцима свратим пажњу на овај врло занимљиви случај: Ове Малинине речи за чудо се са свим подударају са речима, којима је г. 1882. проф. Ђаја доказивао, како је потребно, да се „што пре изради за наше гимназије латинска граматика, удешена према ресултатима модерне филолошке науке.“

Ево тих речи професора Малине:

„Од како је делима модерне компаративне филологије пробијен пут за науку о језику, науку нову, с новим ме-

тодом и са свим одвојену од филологије у староме смислу, расте све више број дела, која шире дубље погледе не само на поједине појаве у језику но и на целину, ослањајући се на резултате упоредне филологије и историско-критичких истраживања. Поред оваких лепих резултата налази се ипак велики број латинских школских граматика на оном ступњу развитка, на коме се граматичка наука находила пре модерног величанственог полета компаративне филологије, и дан данас води се препирка о томе, да ли треба латинску граматику удесити према резултатима упоредне филологије или треба остати при старом начину? (1) Истина број противника првога мишљења бива све мањи, јер се у теорији сви слажу, да утврђене резултате филолошке науке треба унети у школу (2); но ипак је у практици успех до сада врло скроман, а то с тога, што се људи старе школе за то мало интересују и што нема доста наставника, који би били у том знању темељни и у таком предавању извежбани (3). У садашње време нема оскудице у добро уде-

---

(1) А Јов. Ђаја рекао је у своме реферату, који је написао год. 1882 (в. Просв. Гласник од 15 јуна 1882) о мојој латинској граматици ово: «Али морам и то рећи, да она (Т-ова граматика) заиста заслужује ову похвалу, само ако јој се вредност мери према оном ступњу развитка, на коме се граматичка наука находила пре модерног величанственог полета компаративне филологије, и на коме се још данас находи огромна већина школских латинских граматика у свих народа. Велика се препирка заметла међу научњацима о том питању, да ли треба латинску граматику за средње школе удесити према резултатима упоредне филологије и историјско-критичких истраживања, или треба остати при старом начину?»

(2) А Јов. Ђаја рекао је ово: «И једно и друго мишљење има доста и поборника и противника. Али број противника првом мишљењу бива све мањи. У теорији скоро сви су сложни, да утврђене резултате филолошке науке треба узети и у школу».

(3) А Јов Ђаја рекао је ово: «У практици је ипак успех врло скроман до сада, а то с с тога, као што вели Фр. Екштајн, што се људи старе школе за то мало интересују а слабо разумеју,

шеним латинским граматикама по законима и истинама филолошке науке (¹). Устезати се латити се ових и придржавати се старога начина у учењу латинскога језика, значило би водити борбу, која се мора свршити победом модерне филологије, као што нам о томе најбоље сведочи наша српска граматика. Ако је Вук написао прву граматику српскога језика још 1814 година, ако је Даничић почео издавати своју научну граматику још 1850 год., опет се слабо учило из тих књига или у том духу написаних, него је од прилике тек десетак година, како се на тај начин предаје и учи по вишим средњим школама (²). Кад се већ матерњи језик учи по научно обрађеној граматици, не треба ни мало да се устежемо, дати тај исти научни правац и учењу латинскога језика (³). Таким учењем српска

што метод није још педагошки израђен и што нема доста наставника, који би били у том знању темељни и у таком предавању извежбани.»

(¹) Смисао је овим речима овај: Оне латинске граматике, по којима се данас у гимназијама готово свију народа предаје лат. језик, па и садања наша лат. граматика, удешене су против закона̂ и истина̂ филолошке науке; а кад буде готова моја граматика, то ће онда у нас бити прва, која је удешена по законима и истинама филолошке науке. — Што јест, јест; млади Шумадинци учиће се онда «законима и истинама филолошке науке», кад по новој Малининој латинској граматици између осталог буду учили, да je salus salūt-is основа на -tūti, да lac гласи у абл. синг. lacti, да os oss-is (кост) гласи у абл. синг. ossi, а у ном. плур. ossia; да је vesper vesperi реч треће деклинације; итд. итд.

(²) Ове речи ни више ни мање не кажу, него да данашње готово све школске граматике латинске, а тако исто и садања наша лат. граматика од прилике тако стоје према евентуалној лат. граматици Малининој, као што су стајале Пинковићева и Захаријевићева српска граматика према граматици Даничићевој. Скромно речено, и истина жива!

(³) А Ђаја је ово рекао: «Кад смо у томе (т. ј. у граматици матерњег језика, коју је написао Новаковић) сретнији од других у осталом напреднијих народа, не треба ни мало да се устежемо дати тај исти научни правац и учењу латинског језика само с тога, што Немци још то нису усвојили.»

и латинска граматика узајмно би се допуњавале, прекратило би се досадно учење на памет необјашњених граматичких појава, број изузетака би се смањио, веровање би заменило разумевање и успех био би много већи, јер би младеж учила са много већом заузетошћу и добијала би јаснији преглед целине (1).“

„Да би се до таке граматике дошло, треба само поједине партије обрадити и у „Просветном Гласнику“ отштампати, те на тај начин потребни материјал за нову латинску граматику припремити (2). Са своје стране приносимо овде једну од најтежих партија латинске граматике, с којом се имају да боре ученици V. разреда, и то трећу деклинацију именица (3), која изобилује по садашњем начину толиким правилима и изузецима (4), и надамо се, да

(1) А Ђаја је ово рекао: «Таким учењем српска и латинска граматика узајамно би се допуњавале, престало би досадно учење на памет необјашњених граматичких догмата, разумевање би заменило веровање, младеж би учила са много већом заузетошћу па с тога и са много већим успехом.» Само су Малинине речи испале неразумљивије на једном месту с тога, што је Ђајине речи: «разумевање би заменило веровање» обрнуо овако: «веровање би заменило разумевање.» Разумљивије је, да се субјекат «разумевање» метне напред, кад су субјекат и објекат рода средњег, као што је то Ђаја и учинио.

(2) Само треба што већма похитати са прикупљањем материјала за нову лат. граматику, којој, као што се види по обради треће деклинације, не би било друге у школској литератури ниједног народа; а само се по себи разуме, да би у исто време ваљало похитати на и место Лекићевих «Примера за лат. облике», који су састављени према садањој лат. граматици, приправити «Практична вежбања *на* разне основе», у којима би биле примењене ове речи: buris гредељ, follis духало, furfur мекиње, glis пацов, manceps предузимач и предузимачица, obex кључаница, torcular виски тисак итд., па за тим dulcedo слаткост, на ancorale канап од лентера итд.

(3) Сваки се од стручних читалаца уверио, ја мислим, својим очима, да је треба лат. деклинација испод чекића професора Малине изишла као једна од најлакших (!) партија лат. граматике.

(4) Ово казује онај, који је нагомилао онолику масу свршетака за разне основе, онолику масу погрешних напомена за флек-

ће сваки озбиљан филолог признати, да се на овај начин лакше савлада граматички материјал него по начину староме.“ (¹)

Па госп. Малина, који је овом својом трећом деклинацијом латинских именица и овим уводом у своја „Предавања из латинског језика“сам себи издао сведоџбу о своме површноме знању, несолидном раду и потпуној неспремности за писање школске лат. граматике, ни више ни мање не би хтео, него да има управо пресудан глас у питању о томе, по каквим књигама ваља да се у нашим гимназијама учи латински језик. Увод овај свој у „Предавања из латинског језика“ написао је он таким тоном, као да се само по себи разуме, да је латинска граматика, по којој се данас предаје у нас латински језик, ein überwundener Standpunkt, и само се чека, да он онако зналачки и лепо, као што је израдио 3. деклинацију, изради и целу лат. граматику, па да се она с места дâ у руке нашим гимназистама.

Разни путеви воде, као што је познато, у Рим; ниједна граматика није „јединоспасавајућа“, те према том дај Боже, да и ми видимо у нашој школској књижевности велик број шк. латинских граматика, а тако добрих, да не знамо, која је од које боља, и коју пре да заведемо у наше гимназије. Али нова латинска граматика, у којој би сви делови били тако обрађени, као што је проф. Малина обрадио трећу деклинацију латинских именица, била би така школска књига, од које ја не знам, да л' би у нас било лошије.

сију, и оволику масу понајвише некоректних правила за род речи треће деклинације.

(¹) Ми се опет не само надамо, већ смо шта више и уверени, да ће сваки озбиљан филолог признати, да се на овај Малинин начин ни помислити не може на савлађивање граматичког материјала.

Поред ње би настава у латинском језику стајала тако чврсто, као „ленгер на канапу.“ Још јој част чиним, када кажем, да би од ње боља била лат. граматика, по којој је у нашим гимназијама предаван лат. језик пре готово 40 година — да би боља била „Латинска граматика за учећу се младежь у гимназіи и полугимназіяма княжества Србіє. Прегледано и одобрено школскомъ комисіомъ. Београдъ. При кньигопечатньи княжества србскогъ. 1851.“

У Београду месеца јуна 1889.

Др Јов. Туроман.

НА „ДАНИЧИЋЕВОМ ВЕЧЕРУ“ (1)

Говор

Јована Бошковића.

Поштовани зборе!

Кад је пре 48 година засновано прво наше научно друштво, његов задатак беше, угледајући се на иностранство: да прикупља научну грађу, да шири науку на српском језику а поглавито да образује и усавршује српски народни језик, да прикупља и објављује споменике српскога језика, изворе и исправе за српску историју, — речју, да спрема земљиште, на ком ће се с временом подићи храм српске науке; а за таке приправе више вреди пчелин или мравињи труд, него ђенијално схватање. Поред тога наше научно друштво није заборавило ни на захтеве садашњости; оно беше проводник науке великих културних народа; издајући поред свога органа још и друге књиге, оно се непосредно дотицало и шире публике, али са својих оскудних средстава није могло да издаје и така научна изворна дела, која према нашим приликама ни сад још не би могла изаћи без потпоре.

(1) Које је приредила великошколска ђачка дружина «Даничић», у народном позоришту у Београду, на дан 13 маја 1889, у прилог споменика на гробу великога учитеља.

Удес писаца и научника беше у оно време, кад је наше научно друштво постало, жалостан. Тада наше књижарство беше још у повоју; оно се дакле није ни могло бавити издавањем производа српске књижевности. Писци ризикаше око својих издања својом засебном имовином; они не беху упућени на читалачку публику, јер тада не беше још довољно читалаца српске књиге, него с једне стране на владаоце из дома Обреновића, а с друге на оно мало имућнијих добротвора књижевности и науке, понајвише од трговачког реда.

Од тог се доба много којешта променило. Наша књижевност стоји сад више на својим ногама, али за научна и повећа дела и данас су издавачи: држава (министарства и државна штампарија), научна и књижевна друштва и просветне задужбине, књижевни фондови.

Број читалаца из дана у дан напредује по свима покрајинама српским, а са њиме расте и број писаца. По свима српским земљама има прилично читаоница, гдекоји крајеви и окрузи имају и своје особене новине, али већина читалаца задовољава се, кад може летимице да прегледа новине; ну мало њих имају воље и времена да читају књиге или може бити још и да их изучавају. Те с тога се наша новинарска књижевност неразмерно развила, па како новине ваља писати од данас до сутра, а да се испуни лист требају и многи преводи са туђих језика, то преоблађује нехагни начин писања, несрпски склоп реченица и многи туђински обрти, који се противе духу српскога језика, те кваре српску језгру ([1]).

([1]) Ево једног примера, како новине могу да разнесу погрешку. Неко је једном написао «понова» место поново. Други то прихватише, било из незнања било по кривој аналогији, судећи зар: кад се каже изнова, онда треба рећи и понова. Еле, сад је у моди писати «понова», и ако је правилно само по ново,

К томе долази још и журба наша да стигнемо друге напредније књижевности. Сваки језик исказује особени национални начин мишљења, који у неким појединостима одступа од тока мисли осталих народа, а то се јавља у особеним речима и саставима реченица. Ко се много бави преводима и у опште иностраном књижевношћу, он то живо осећа и зна, да се значење речи у различним језицима ретко кад са свим поклапа у свим својим преливима и присенцима, и ако им је главно значење једно. Тако бива, да ми из других језика, којима смо вични, и нехотице у свој матерњи језик уносимо полако туђински ток мисли и особене обрте.

Кад се у време римскога царства покрајине једна за другом полатинише, стадоше се осетљиви критичари у Риму тужити, како им се чисти језик квари и начин писања измеће и одређава. У Испанији и Галији рођени писци и многи ослобођени и обогаћени робови грчкога порекла изменише боју римској књижевности; њезина арома, благовоње, поста друкчије. Књижевност из времена Сципионова, на измаку републике и у прво доба царства поста у напредак углед за потоња времена, о коме сами признаваху да га не могу достићи. То зваху после златно доба угледних писаца, стављајући и самога Тацита у сребрно.

Такав пуризам, који хоће да утврди правила класичности, па не признајући да се језик непрестано развија, хтео би да заустави промене у језику, да би онда, кад се окамени, постао савршен, јавља се и у новије доба. У Француској шћаше француска Академија а у Италији

као на ново, јер се у том случају предлози по и на слажу са четвртим падежем, а друго је из нова, где се предлог из слаже четвртим.

Круска да утврде законе француског и италијанског језика за вечита времена. Међу тим, док је у народу животне снаге и докле се и сам даље развија, не остаје ни језик у својим старим облицима, речи мењају своје значење, нове речи постају, па и само осећање језика у народу и књижевности преиначује се, те пролама и проваљује она правила, која некада и сâм шћаше да учини сталнима. Код Италијанаца, после класичности писаца из 14-га, дође класичност оних из 16 века; а сада је и та оветшала, па и правила флорентинске Академије della Crusca не везују више новији начин писања.

*

Ми сви знамо, да је Даничић написао: Научну граматику српског и хрватског језика (корене и основе, облике и историју облика̂, и први део синтаксе), Речник из књижевних старина српских, многе друге списе трајне вредности; да је засновао и започео велики речник нашега језика, који издаје научна Академија у Загребу; да је издао многе споменике, важне за српску историју и књижевност; да је превео Стари Завет, Писма о служби божјој, Приповетке из старога и новог Завета, и Српску Историју од Мајкова; и да беше драгоцена копча између Срба и Хрвата, то јест између два племена једнога народа.

Наука о гласовима и други део синтаксе може се израдити, те бисмо онда имали потпуну научну граматику својега језика.

За науку о гласовима написао је Даничић сâм, у више махова, велику расправу о акцентима, и извео правила за њих, као и другу расправу о дијалектима. Та правила о нагласцима врло би добро пристала у посао научној граматици, али за практичну граматику, ваљало би их свести још на мањи број. Истина ми у томе не ћемо

моћи бити онако кратки, као што бива у грчкој граматици. Али опет ваља покушати: да се за практичну граматику главна правила сведу, ако могу, још под нека оштија начела; да се појединости, ретке и споредне ствари изоставе, па за све то упути на његову опширну расправу; а сав тај свод да не изнесе више од две штампане странице.

У нашим се граматикама не помињу умањене и увећане речи, као на пр. у италијанским, а ми имамо деминуцију и аугментацију не само код имена, него и код глагола, на пр. момак (нормални младић), момче и момчина, на ћа и подругљиво: момчекања; кривуљаст, луцкаст или сулудаст, накисео, црвенкаст; чепати, чепкати, чепкорити, писати, (пискати), пискарати, бод, бад, боцати, бацати, боцкати, бацкати, светлити се и светлуцати се, љуљати се и љуљушкати се; а интенсивно: бук-нути, бук-т-ети, клоп-от-ати од клеп, и т. д. За глаголско умањивање највише се употребљавају наставци *к* и *ц*, као и код имена, (ъкъ, ькъ, ица, ьць), а за ојачавање *т* (отъ, ътъ). Који језик нема таких речи, он ставља пред нормалну именицу придеве: велики и мали; али разлика је, кад се за некога каже, да је људина или да је велики човек — човечуљак или мали човек, прво се тиче више телесне, а друго више умне, моралне или друштвене каквоће. И за таке је речи написао Даничић особиту расправу.

Нећу понављати оно, што сам другом којом приликом говорио или писао, нити ћу се упуштати у оцену Даничићевих дела. Само ћу да напоменем ово двоје:

1° Даничић је назидао своју научну зграду на темељу, који је Вук ударио, и са изврсном грађом коју прибра отац новије српске књижевности.

2° За његов научни рад нашло се и популаризатора, то јест који су понародили његово учење, који учинише те оно поста схватљиво и разумљиво за многе. Шта би вредило што би неколика светила науке дошла може бити до свога смера, кад нико не би настајао, да се оно, што је нађено за тачно, што већма рашири? Научна блага, где их има, ваља саопштавати; а не да практика стоји за се, не слажући се са науком, а наука опет за се, не марећи за практику, јер је тако стање за обе стране подједнако недостојно и шкодљиво. Срећом у нас није тако било; многи разбираху корист од обостраног рада.

Још ћу да додам, да је Даничић право на прештампавање својих дела оставио нашему Ученом Друштву. Члан V његове последње воље, од 16 (28) септембра 1882 у Загребу, гласи: „Право на прештампавање књижевних дјела својих, осим онијех на која други тко већ има како право, остављам Српском Учеиом Друштву у Београду.“ И Друштво је спремило његове омање списе, полемичне садржине, за штампу, и до сад би јамачно издало и њих и акцентологију, да не беше 1886 у своме раду насилно прекинуто. Од његових дела сад се највише тражи „Речник из књижевних старина српских.“

Још би у прилог понароћивања науке ваљало учинити ово двоје:

1° Нашу школску граматику ваљало би заменити другом, практичнијом. О томе су уверени данас сви самостални филолози наши. У нижој гимназији не предају се науке као таке, у својој системи, него више као поуке или познавања некога научног предмета. За тај век вреди више метод, него система; деца треба да науче добро правила садашњега стања у језику, а не уједно и како је вековима пре тога бивало, па ћа и за што;

јер ће се збунити. Замислите, место да се детету каже: код речи пијте у заповедном начину пи је основа, *и* или *ј* (после самогласних) је наставак за начин, а те је лични наставак; њему се то овако „објашњава“: пи је основа, *ј* уметак за укидање зева, *е* је самогласник за основу садашњега времена, *и* је наставак за начин заповедни, те је лични наставак, *еи* слевало се у старо време у двогласник *ѣ*, који је иза *ј* у најстарије доба гласио *а*, а доцније *и*, те тако је заповедни начин гласио пијате и пијите, па најпосле по што је оно друго *и* ослабило у *ј*, а једно *ј* испало, постао је садашњи облик пијте. Ето за што деца добивају белешку 2 и 1 из српског језика, а из немачког и француског 4, 5, а то не показује право стање ствари, јер она прва знају српски јамачно за 3, а ова друга немачки и француски за 4, 3 и 2. Ми на тај начин проглашујемо српски језик за несавладљив, српску децу за недотупавну, и чинимо да деца поред граматике омрзну и на свої матерински језик; а овамо: српски језик није ништа тежи од других, српски су ђаци од најбистријих у Јевропи (то је већ признато по свима страним Великим Школама), а наш је језик диван. Свему је крив метод. Немци, који су створили општу науку о језику, предавали су до скора историјску граматику својега језика у горњој гимназији, а не у доњој; не давно су је избацили и одатле, по добрим разлозима, па завели да се у вишој гимназији предају само: Главна начела Лингвистике. — Па онда, каква је то наука, која се малој деци предаје кроз 4 године: ту ученици не могу имати прегледа, а то је главно. Гласове, облике и две три странице из основа ваља свршити за 2, а синтаксу и писмене саставе за друге 2 године. Најпосле тежиште прве наставе у језику не треба да је у граматици, већ у добро удешеној читанци, примерима и писменим

саставима, а граматика нека је само кратки правилник, који у својој практичној примени треба да регулише поменуте књижевне и писмене радове ђачке.

2° Свима ученим људима и књижевницима потребна је већа популарна расправа о основама; али не ни по системи Даничићевој ни по системи Миклошићевој, него са свим на други, практичан начин, као што ћу мало доцније показати. Њима треба така расправа, са уводом о главним начелима лигвистике, да би видели каквим средствима располаже наш језик за даљи развитак свој, а при том да би им се показала провидна разумљивост и лакоћа при творби основа, те да би се за обичне ствари и сами знали помоћи, а само за крупне творевине да траже помоћи у филолога. Они би отуда дознали, да су нам главни извор: живе речи у народу, — народне речи вреде више него ма које друге — а помоћни: старије стање језика, дакле дубровачко, српско-словенско и старословенско, а од чести и други словенски језици; да гдекоји покрајински израз може постати општи, да се понека обична реч може подићи на техничку, или се из некога конкретног значења може извести апстрактно. После народних речи, још је главни извор за даље извођење речи у наставцима за основу и у сложеним речима. Наставке ваља проучити, али не све, јер нису сви подједнако важни, него само главни, и — не у системи, него за практичну потребу. Ваљало би начинити неку разредбу значења, па према њима угомилати различне наставке исте вредности.

За све то нека ми је допуштено да наведем по неколико само примера:

Из дубровачкога имамо: вијеће велико и мало, малòвијећнйк, вијећница (сала за вијећање), дворница (сала за подворења), благајник, достегнице

(чакшире, одећа од стопе до стегна, као докољенице од стопе до кољена), драговати (ашиковати), златник, ловина (убијена дивљач), рукотворац (занатлија), седмица, творба, троугли ступ (пирамида), чáнци, чанáкā (канце) и т. д.

Из старога имамо: порота и поротник, пристав (т. ј. адјункт, државни тужилац и извршитељ), саборник (члан сабора), васељена, васељенски, помост (калдрма), облачионица, светионик (фењер, као будионик), баштина и баштинске књиге, позориште, и т. д. Тајник није скована реч; а значи: онај који зна за тајну, повереник. У кондаку св. Николе он се назива „великим тајником божје благодати“; тако се и св. Василије у кондаку назива „божанственим тајником Христовим.“

Те изворе треба ретко и смотрено употребљавати. Не подноси свака антика за садашњост, него само она, која се може опточити на нову направу. Што народ није никад ни примио, или је оставио на страну, или је поборавио, оно му се не може наметнути.

Из других словенских језика могли бисмо понешто позајмити, и то 1° Из словеначког: водомет (м. водоскок, као пушкомет, крвометница, ветрòмет, ватрометно брдо), водњак (у чему се држи вода, Wasserbehälter), обредник (управитељ церемонија), извластити (експроприсати, као изместити), погребник (човек који се брине за свечани спровод мртвих) и т. д. — 2° Из рускога: треска (Stockfisch, и српски се трѐска, трештина, тријешће, зове ивер), исправник (као управник, сетимо се француског la police correctionelle, место члан полиције, српски начелник, капетан; испор. исправљати криву Дрину), свеж и свежина, у летној свежини (јер немамо опште речи, него само посебних за: скорашњи,

хладан, врућ, и туђинке тазе, фришак), невин, невинност, невинашце (м. превода: недужан unschuldig, одојче није под дугом, чего је безазлено, без зла, без кривице), сухар (хлеб, м. двопек, Zwieback, le biscuit). За срàг или стрàг и стрáгост не подноси сваки пут: оштар и оштрина (а противно: благ или мек, благост или мекост). Ми смо те речи позајмили из руског, али их нисмо подвргли гласовним законима својега језика, као што би требало, него кажемо: „строг и строгост.“ Међу тим и Руси су реч строгій позајмили из пољског, где она са свим правилно гласи: srogi. По законима словенских језика од прасловенскога борда: руски се каже борода, пољски брода, а старо-словенски, по свима данашњим јужнословенским језицима, и чешки: брада; тако би и од кор. серг, соргъ требало да гласи: р. сорогъ, (које долази само дијал. у сорога место несговорчивый человѣкъ, а иначе се каже строгій), п. srogi, а старински са дрýжином срагъ или страгъ. У пољском и староме словенском та је реч са свим правилна, само, као што рекох, у руском није. — 3-е Из пољскога: За полуучена човека они кажу недоук, то је као наш самоук; а што се тиче порицања ми имамо: хаџи-недомак, т. ј. полухаџија, полуноклоник, који је пошао на ћабу или у Јерусалим, па се са по пута вратио, није се домакао; прамен, зрак, зрак у каквом кругу, прамењак, зракар, — та би се реч могла употребити не само у зоологији, него и у математици на пр. за прамен линија, као прамен косе; нарочито за ботанику имају Пољаци много лепих народних речи. — 4° Из чешкога: Они имају за музику врло згодну реч: гудба, јер гудети значи и тон и звук и човечји глас, а „глазба“ само човечји глас. Осим тога ми имамо народне речи: гудало, и гудач, гусле и гуслар, све од тога корена. Па и

чешко гесло, девиза, није ништа друго, него омиљена реченица која се често гуди. Тада би се музичар звао гудбеник.

Из закутка на среду изведене су ове речи: часовник, ўсо̂в (лавина), пли̏ма и осјека, а реч скупштинар постала је 1858 и 59 према општинар. — Народна реч о̀зи̏б, на пр. подигнути што на озиб, постала је техничка, и значи ону просту справу, која се турски зове ћускија; зибати значи у Црној Гори, Приморју и Банату љуљати, гибати, а зибка = колевка; та реч означава боље речену справу, него полуга (лат. palanga), која значи само die Stange, немајући у себи оне гибљиве, покретне каквоће. — Народна реч прије̏чњак или пречник, т. ј. за̀пољач у јагњету кад се пече, добила је техничко, апстрактно значење дијаметра или промера. — А по аналогији постала су ова реченична имена, т. ј. где се кратка реченица скупи у једну реч: по себи = посебан. Посебни, појединачни, то је народна реч, а према њој постале су: засебан, за себе, засебно право, засебник; присебан, при себи, и присебност, место некадашњега „присуства духа.“

Што се тиче извођења речи наставцима, ту на пр. наставак ште показује место, као: кућиште, рвалиште; али значи и држак од чега: косиште, или у чему се што држи: шпичиште, шпичалук на пушци; на послетку значи нешто увећано: блатиште, велико блато. — Наставак ло може такође да значи место: појило, белило, растило; иначе значи справу: гудало, држало, цртало, шило; значи даље човека који што чини: бенетало, давало, прикланало, трчкало, ове последње речи имају мало подругљиву примесу; на послетку значи нешто урађено или што се ради: дело, одело, јело, опело. — Наставци (ь)ство и ина значе скуп неких каквоћа: посланство и посаобина, ота-

чанство и отаџбина; али значе и просто само својство, као и наставак ост: задовољство, висина, пристојност. — Наставак ара значи комору: брашнара, дрвара, сенара; али значи и жену: врачара, картара. — Сложени наставак њак може да показује оно у чем се нешто налази: голубињак, димњак, светњак, рибњак, водњак; или место, где има много нечега: камѐњак; сребрѐњак је пиштољ окован сребром; даље, значи човека: црквењак, и друго; у̀читељевица значи жену учитељеву, а учитељка или учитељица ону која предаје. — Таксу значе сложени наставци: арина и ачина: возарина, мртвàчина (у Далм. што се плаћа за опело); а „станарина“ значи додатак на стан. — Наставак ач може значити и човека и ствар: подупирач, човек и ступ. — Па онда сложени наставци ник, ница и многи, многи други.

Вредно је знати и ово:

Да неке речи могу постати са два три наставка: управитељ, управник и управљач; влáдалац и владар; зналац и познавач; возар и возач; поштовалац, поштовач и старије поштоватељ. Код неких има разлике у значењу, а код других нема.

Да неке речи могу имати наставке од два рода: спрат, припрат и припрата; основ и основа; над и нада; залог и залога; склад, зáклад и зàклада; пòклади и пòкладе; спомен и спомена, успомена. И ту — код неких има разлике у значењу, а код неких нема.

Особито је важно проучити придевске наставке аст, овит, ив и љив, и многе друге. Кад је Фос у немачкој књижевности превео Омира с грчког, тада се немачки језик обогатио многим придевима. То би и нама требало.

Има књижевника који се заљубе у неки наставак, па онда истерују све на један калуп. То је с једне стране афектација, а с друге они и не осећају како раде на томе,

да нам језик постане сиромашнији у градљикама за творбу основа.

Неке су речи у староме средњег рода, а у нас женског: **плоушта** ср. р. множ., **штро**; а у нас у једнини: та слуђа и та јётра. У староме **кедво** и **кедра**, а тако исто и у нашем језику.

Кад се каквој ствари по неким знацима надене име, онда јој то име остане, ма се мењали облик, садржина или употреба таке ствари: одар (кревет) значио је испрва одрте или огуљене облице, од којих су сграђени ногари за постељу, а сад значи и гвоздени кревет; мо̄ћи или мошти зову се кости светитељске, јер се некад мислило да су кости носиоци снаге, а данашња физиологија учи, да су то мишићи; шило била је справа за шивење све до пре 300 година, кад је измишљена игла, сада пак тај посао не врши шило, него игла, било у руци или у шиваћци, а шило је више пробојац.

Ваља се упознати и са сложеним речима, и то како примаклицама тако и правим сложеницама, и научити како се граде. Дражест сложидбе долази од обилне садржине мисли у стегнутом облику; а слаба им је страна, што су често неразумљиве. Учени људи врло се радо служе њима, тежећи да тако означе појам ствари. Али ваља знати, да речи не могу да поимају (то јест да узму један за другим) све знаке и обележја какве ствари, него само неке, па једни језици изберу подесније знаке, а други незгодније. Ни сложене речи, ни изведене — било од простих или од сложених — не могу све да искажу. Сви кажемо столар, а он гради не само столове, него и друге ствари; кажемо кројач и шаваац, а ни једна од тих речи није по себи довољна: кажемо обућар, лимар и т. д. При том треба увек имати на

уму Гримово правило: „Свака проста реч претежнија је од 50 изведених, а свака изведена вреди за 10 сложених.“

Још нам остају глаголи. Ту треба добро разликовати: тренутне, трајне и учестане глаголе, особину словенских језика. Неки писци пишу увек учестаним обликом, на пр. поднашати; али тако се каже само онда, кад се радња више пута понавља, а кад само траје, онда треба употребити трајни глагол подносити. Обраћам пажњу на непрелазно мрети и прелазно морити, пити сâм и појити другога и т. д.

Дођосмо ето и до синонимике, а то је у нас необрађено поље, права ледина.

Као што има чистота и правилност језика, па се под чистотом разуме, да нема туђих речи, а шта је правилност, само се каже. Тако има чистота и правилност стила. Под оном разуме се, да писац мисли српски, а не немачки, француски, италијански или ћа латински, и да употребљава српске особине и обрте; а под овом разуме се, да између више речи и облика бира оно што је „најлепше, најобичније и најприличније“, као што Вук каже. Тако се с временом долази до синонимике.

А синонимика је опет у свези са терминологијом. У сваком језику има страних речи: једне се зову позајмљене, а друге туђе. Оне прве примају се полако, по што се прилагоде законима језика, а ове су друге гошће, од данас до сутра; оне не мењају свога руха. Као год што не ваља кад многе туђе речи прекрпле неки језик, било најездом непријатељском или навалом туђе културе: тако исто не ваља ни кад многи термини постану тако рећи преко ноћ. Најбоље је кад техничке речи постају полако, из тиха, кад затребују, и кад их једни по мало предлажу, а други примају или

одбацују. Само их после, од времена на време, треба прикупљати, пречишћати и утврђивати.

*

Наша краљевина са два милијуна становника није довољна за успевање научне књижевности. Ни једно главно дело Даничићево није могло угледати света без мецената. Два милијуна то је тек $^1/_3$ српства. Кад би сви балкански Срби били у једној држави, то би било 5 мил.: а с друге стране опет има 1 мил. православних Срба у Аустро-Угарској и више од 2 мил. Хрвата, света преко 8 мил.: то би била књижевност као шведска, данска с норвешком, холандска, португалска, мађарска и румунска. То би већ било нешто. Тада би се могла обратити боља пажња и на наше књижарство.

Али има друго. Хрвати су сад скоро одлучили да заведу у своје школске књиге фонетични правопис, место дојакошње коренитости. То је по себи поправка, а и зближавање са Србима. Али код њих се јављају гласови, да Срби и Хрвати удесе једну терминологију. Кад би се то остварило, а није немогуће, онда, како се Словенци што се тиче техничких речи, паслањају на Хрвате, а Бугари на Србе: онда би, велим, за неколико десетина година на целом словенском југу могла бити једна научна терминологија. А то ће рећи, да тада за учене људе и књижевнике не би било 3 јужно-словенска језика, него само 3 дијалекта, јер оно мало правила о гласовима и облицима бугарскога и словеначког језика, и обрнуто српско-хрватскога, књижевници би савладали за 3—4 дана. Тада би се област за потрошњу научних дела већ рашилила на становништво од 15—16 милијуна, које и ако не би било у једној држави, опет би давало довољну основу за самосталан

развитак науке, поред онога што бива потпором појединих држава, научних друштава и фондова. То би била учевна област као на пр. Шпањолска, а то је држава другога реда. Лепу књижевност издржавао би већ сваки огранак за се.

Требало би нам једно научно друштво, које не би само обрађивало и унапређивало науку; допуњало и надокнађало и у опште вршило оно, за што није довољна појединачна снага: него које би било главни орган научни, који чува и негује државне везе с науком, и доводи у ред случајне и без реда утицаје на научни покрет. Из тога друштва би се онда, као са неке високе посматраонице, непрестано мотрило на научни живот, који се у народу креће и јавља. Оно би дознавало све духовне струје и утицаје на народ; оно би потпомагало сваку тежњу, која науку заиста унапређује, а ако треба препоручивало би је и за државну потпору; оно би сузбијало очевидно шкодљиве правце у науци и у књижевности, постављајући у одржавајући здраве основе критици. Речју, што је државни савет за политику, то би овако научно тело било за просвету.

И ако политички преображији не могу из небуха променити карактер некога народа, ипак ће са новим Уставом да настане у нас нова епоха. Љубав ка слободи, одушевљење за напредак, племените аспирације, идеална схватања, мало више слоге и добре воље, и по мало практичнога смисла, па ћемо и ми моћи са оним побратимом да одговоримо: „Добро нам је и бољем' се надамо!

*

Ми смо се искупили око гроба једнога великог умника. Искупили смо се да му одамо пошту и да му подигнемо скроман споменик. Лепо песник вели:

Око сваког светлог гроба
прикупљ'о се живот нови,
наследници света жара,
купили се соколови,
пијућ' душом светле зраке. —
Јест, тако је, браћо драга,
ти гробови нису раке
већ колевке нових снага! —
— Даруј, Боже, благослова,
да вас здружи братска слога,
заветнике, који с' куне
око гроба Ђуринога!

Даничић је сам себи подигао најлепши и најтрајнији споменик у својим делима. Његова научна граматика и други монументални списи довољни су, да му обезбриже часно место међу оснивачима и наставлачима словенистике. А што је онолике споменике изнео из таме заборавности на светлост дневну, и за њих написао тумача, у речнику из књижевних старина српских, тим је обелоданио стари живот народни, а то буди најживљи интерес у сваком човеку, који има смисла за ишчезлу величину и за свезу, која се јавља у развитку човечанства. Кажу да је наша наука веома млада, али младе су: и општа наука о језику и хемија, геологија, нацртна геометрија, игијена, па се опет броје међу најнапредније.

А што ми хоћемо да подигнемо и видљив знак нашег пијетета, признања и захвалности, то показује да смо се морално високо уздигли, да нам се друштво испело на виши ступањ образованости.

Нека је великоме учитељу, из чијег ће се извора напајати живом водом и садашњи и потоњи нараштаји, вечан спомен у народу и слава!

Нема више на продају ових књига:

А. ИЗДАЊА УЧЕНОГА ДРУШТВА.

	дин.	пара
1. **Српски споменици из дубровачке архиве.** Преписао [illegible] Медо Пуцић. Књига I	2	40
2. **Преписка Венедикта Краљевића о унији**	—	40
3. **Деловодни протокол Карађорђев.** Грађа за новију српску историју. Део I	1	60
4. **Света Гора** са стране вере, уметности и повесница. Од Д. Аврамовића	—	80
5. **Српске народне пјесме** из Босне и Херцеговине. Скупио Богољуб Петрановић. Књига I (1867)	1	80
Књигу III (1870) издао је сам скупљач.		
6. **Мисли о важности,** правцу и средствима за унапређивање књижевности српско-хрватске. Од Огњ. Утјешеновића Острожинског	1	—
7. **Историја умног развића Јевропе,** од Ц. Х. Д[illegible] Енглескога превео Мита Ракић. Део I		

Б. ОТИС[illegible]

1. Acta arch[illegible]
2. Гр[illegible]

ИЗДАЊА

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

I. Зборници. (70 и 15 = 85):

	ДИН.	ПАРА
Гласник 1 до 70. — Од књиге 29 до 70 продаје се комад по	2	—
— Само књига 67 стаје	3	—
—— Нема више на продају књиге 1 до 28.		
Гласник II-ог одељка. I. Протокол шабачког магистрата, 1808 до 12	1	—
—— II. Споменици о Шћеп. Малом. Исписао С. Љубић.	1	—
—— III. IV. V. VI. Споменици из будимског и пештанског архива. Од Г. Витковића, књига по . .	1	—
—— VII. Житија краљ српских, уредио Иван Павловић 1877	1	—
—— VIII. Крмчија морачка, од Н. Дучића. 1877 . . .	1	—
—— IX. Приповетка о Александру Великом, од Ст. Новаковића, 1878	1	—
—— X. Народне пјесме из старијих, највише приморских записа. Скупио и на свијет издао В. Богишић. Књига I. С расправом о «бугарштицама» и с рјечником . . .	2	—
—— XI. Морава, са 61 сликом, од А. Алексића	2	—
—— XII. Дечанске хрисовуље, од М. С. Милојевића . .	1	—
—— XIII. Борба добровољачког ибарског кора, од Н. Дучића. 1884	2	—
—— XIV. Историјски споменици из италијанских [illegible]а, од В. Макушева, II. књига, 1882	2	—
[illegible]тере у Србији, од д-ра Ј. Панчића, 1883.	1	—
[illegible] продају књиге VII.		

[illegible]а. (7 и 9 = 16):

[illegible]рхиве. Преписао кнез [illegible]	1	60
[illegible]репега, II. део . .	2	40
[illegible]. Аврамовића.	—	80
[illegible] . . .	—	50
[illegible]шаљиве.		
[illegible] . .	1	20
[illegible] . .	—	40
[illegible] .	4	—
[illegible]		
[illegible]	1	—
[illegible]		80

DR
301
S67
knj.69-
70

Srpsko učeno društvo, Belgrad
Glasnik. 1. odeljak

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY